

Uredil: Peter Vodopivec

Slovenci v Evropi

(O nekaterih vidikih
slovenske povezanosti
s sosedi in Evropo)

1948

1834

1765

MDXXII

eis cognita esset nostra sententia. Non enim (vt i
rum vagetur animus errore : & incertis rebus de
mus vnq̄ quod sequamur. Quid enim est, per de
gnitione optabilius? quid præstantius? quid Med
dignius? quã qui expetunt & adsequuntur, tunde
cendi sunt. nec quicq̄ est aliud, quod Medicum ar

HISTORIA 5

ZNANSTVENA ZBIRKA

ODELKA ZA ZGODOVINO FILOZOFSKE FAKULTETE UNIVERZE V LJUBLJANI

Slovenci v Evropi
(O nekaterih vidikih
slovenske povezanosti
s sosedi in Evropo)

Uredil: Peter Vodopivec

Ljubljana 2002

SLOVENCİ V EVROPI

(O nekaterih vidikih slovenske povezanosti
s sosedi in Evropo)

<i>Izdal in založil:</i>	Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete
<i>Urednik:</i>	Peter Vodopivec
<i>Oblikovanje naslovnice:</i>	Metka Žirovnik
<i>Računalniški prelom:</i>	Franc Čuden, Medit d.o.o.
<i>Tisk:</i>	Grafika-M s.p.
<i>Naklada:</i>	400 izvodov
<i>Finančno sta tisk podprla:</i>	Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4)(082)

SLOVENCİ v Evropi : (o nekaterih vidikih slovenske povezanosti s sosedi in Evropo) / uredil Peter Vodopivec. - Ljubljana : Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2002. - (Historia : znanstvena zbirka Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani ; 5)

ISBN 961-237-008-7
I. Vodopivec, Peter
117515776

VSEBINA

UVODNO POJASNILO	5
Marta VERGINELLA VPLIV BENEŠKE IN ITALIJANSKE NOTARSKÉ CIVILIZACIJE NA SLOVENSKEM PODEŽELJU	7
Alojz CINDRIČ VPLIV DUNAJSKE UNIVERZE NA OBLIKOVANJE SLOVENSKEGA IZOBRAŽENSTVA: STATISTIČNA SLIKA ŠTUDENTOV S KRANJSKE NA DUNAJSKI UNIVERZI MED LETI 1804 IN 1917 – ŠTUDIJSKE SMERI, KRAJEVNI IN SOCIALNI IZVOR	17
Janez CVIRN EVROPSKA RAZSEŽNOST CELJSKEGA GIMNAZIJSKEGA VPRAŠANJA	35
Andrej RAHTEN TRIALISTIČNI KONCEPTI VELIKOAVSTRIJSKIH KROGOV IN SLOVENSKO VPRAŠANJE	43
Bojan BALKOVEC O MEDNARODNIH STIKIH NARODNE VLADE SHS V LJUBLJANI	55
Marko ŠTEPEC ANTISEMIZEM, EVROPA IN SLOVENCÍ	61
Miroslav STIPLOVŠEK DELOVANJE POSLANCEV IZ MEDJIMURJA IN KASTAVA V MARIBORSKI IN LJUBLJANSKI OBLASTNI SKUPŠČINI 1927-1928	87
Egon PELIKAN SLOVENSKI POLITIČNI KATOLICIZEM V TRIDESETIH LETIH V LUČI EVROPSKIH IZKUŠENJ	105
Igor GRDINA KAJ STORITI? (PRISPEVEK K INTELEKTUALNI ZGODOVINI SLOVENSKEGA TRIDESETIH LET)	145
Dušan NEČAK SLOVENSKI IZOBRAŽENCI V KORESPONDENCI DR. FRITZA VALJAVCA (1935-1944)	177
Božo REPE SLOVENSKA ZUNANJA POLITIKA IN MEDNARODNI VIDIK SLOVENSKE OSAMOSVOJITVE	211

UVODNO POJASNILO

Zbornik razprav Slovenci v Evropi je eden rezultatov raziskovalnega projekta, ki ga je v drugi polovici devetdesetih let financiralo Ministrstvo za znanost in tehnologijo in je pod istim naslovom potekal v okviru Znanstvenega inštituta Filozofske fakultete in Oddelka za zgodovino. Glavni namen projekta je bil opozoriti na nekatere vidike preteklega slovenskega povezovanja s sosedi in zahodno Evropo, na vplive in odmeve raznih idejnih, političnih in kulturnih gibanj in tokov v slovenskem prostoru in na odnos sosedov in zahodnoevropskih držav do Slovencev v raznih, bolj oddaljenih pa tudi bližnjih preteklih obdobjih. Tako projekt kot zbornik sta se seveda morala omejiti na izbor tem, raziskovalci pa so se zvečine lotili vprašanj, ki doslej še niso bila natančneje ali monografsko raziskana in obravnavana.

Razprave, ki jih prinaša zbornik, zato neizogibno obravnavajo zelo različne teme, ki jim je skupno predvsem to, da poskušajo posameznike, dogodke in gibanja na Slovenskem postaviti v širši (evropski) prostor in kontekst ali pa na posameznih primerih pokazati na stike in odnos tega prostora do posameznikov in razmer na Slovenskem. Razprave so v zborniku objavljene po kronološkem redu tematik, tako da se zbornik začne s temo o vplivu beneške in italijanske notarske civilizacije na slovenskem podeželju, končuje pa z razpravo o slovenski zunanji politiki in mednarodnih vidikih slovenske osamosvojitve.

Marta VERGINELLA

VPLIV BENEŠKE IN ITALIJANSKE NOTARSKE CIVILIZACIJE NA SLOVENSKEM PODEŽELJU

Oporoka je bila v antičnem Rimu in na tleh njegovega širnega imperija pravni akt brez poudarjenih verskih implikacij. Kot pravna oblika predaje nasledstva je služila izključno odrejanju zapuščine, t.j. imenovanju naslednikov premoženjskih in drugih pravic ter določitvi modalitet njihovega prenosa.¹ Z vrnitvijo k rimskemu pravu v 12. in 13. stoletju so se v italijanskih mestih uveljavili oporočni obrazci, ki so dednopravni akt pospremili z nabožnimi klavzulami. Rimska cerkev, ki je doumela pomen in moč zapisanega dednopravnega akta, je oporoko priporočala kot zadnjo priložnost dano kristijanom, da se razbremenijo gmotnega bogastva in si zagotovijo odrešenje že v času njihovega bivanja na zemlji. Poslednja volja je čedalje bolj postajala versko dejanje, "une véritable pratique de dévotion, recommandée par tous les auteurs spirituels".² Bila je neke vrste "potni list" za onstranstvo, ki je oporočitelju omogočal pravočasno odpoved imetju, njegovi duši pa, da je olajšana tostranskih bremen in materialnih spon stopila pred nebesne sodnike.³

Zapisovanje sklenjenih pravnih dejanj, katerim je pripadala poslednja volja, se je v poznem srednjem veku z vrha socialne lestvice širilo navzdol in vplivi notarske civilizacije so iz italijanskih mest prodirali v njihova zaledja in na sosednja mediteranska območja.⁴ Dejavnost notarjev v Trstu in v bližnjih istrskih obmorskih mestih, ki je proizvajala na kupe overovljenih in zapečatenih pravnih pogodb, dolžniških in dotalnih listin, testamentov in zapuščinskih inventarjev, je s časom segla tudi na slovensko podeželje, v zaledje obalnih mest. Ponekod zaradi juris-

¹ O koreninah oporočnega dejanja glej: A. Petrucci, "Il testamento come documento", v: *Nolens intestatus decedere. Il testamento come fonte della storia religiosa e sociale*, Giunta regionale dell'Umbria - Editrice Umbra Cooperativa, Perugia, 1985, str. 19; M. Amelotti, *Il testamento romano*, Le Monnier, Firenze 1966; V. Korošec, *Rimsko pravo*, DDU Univerzum Ljubljana, Ljubljana 1980. Glej tudi: P. Ariès, *L'homme devant la mort*, Seuil, Paris 1977; M. Vovelle, *Piété baroque et déchristianisation en provence au XVIIIe siècle*, Plon, Paris 1973; M. Vovelle, *La morte e l'Occidente. Dal 1300 ai giorni nostri*, Laterza, Rim - Bari 1986 (Pariz 1983).

² F. Lebrun, "Les Réformes", v: P. Ariès, G. Duby, *Histoire de la vie privée*, Seuil, Pariz 1986, 3. knjiga, str. 93.

³ Pogosto sta se v praksi ena ob drugi pojavljali zakonska in oporočna oblika, ki sta se v rimskem pravu izključevali. Kot pojasnjuje D. Darovec, so se tudi pri oporočnem pravnem nasledstvu "upoštevali zakonski nasledniki, darilo "za dušo" pa je nadomestil testament; od tedaj so v testamentih poleg zakonskih naslednikov praviloma prisotni še legati, ki skrbijo za razdeljevanje oporočnikove želje daljnim sorodnikom, hčeram z doto, služkinjam itd., redno pa so prisotne še donacije raznim ubožnim cerkvenim ustanovam, bratovščinam in samostanskim redovom, maše za odrešitev duše in drugi religiozni nagovori (D. Darovec, *Notarjeva javna vera*, Knjižnica Annales, Koper 1994, str. 152)".

⁴ P. Burke, *Scene di vita quotidiana nell'Italia moderna*, Laterza, Rim-Bari 1988, str. 143 (London, 1987).

dikijske pripadnosti podeželja mestu, drugod pa predvsem zaradi tesnih gospodarskih stikov med mestom in okolico, se je zapisovanje pravnih dejanj začelo utirati pot tudi v slovenskem kmečkem svetu.

Počasen, a vztrajen prodor beneške notarske civilizacije je še posebej opazen v tržaški okolici v Bregu, na območju, ki je od leta 1511 do leta 1811, kljub temu da je bilo samo lučaj stran od Trsta, pripadalo Kranjski in je bilo poseljeno s slovenskim prebivalstvom. Nad tamkajšnjimi desetimi vasi in peščico manjših zaselkov je tri stoletja izvrševalo jurisdikcijo socerbsko gospodstvo.⁵ Ko je leta 1814 grad Novi Funfenberg pri Zatrežcu postal upravno središče Brega z lastnim sodiščem, še posebej pa po letu 1832, ko so bile breške vasi priključene koprskemu sodnemu okraju, se je približno četrtnina vseh umrlih po 20. letu starosti v Bregu odločila za zapis poslednje volje.⁶ Oporoko so izrekli najraje kar na svojem domu, samo izjeme so se namreč podale v Koper. V notarske pisarne in k večjim pisarjem so po običaju zahajali, ko je šlo za poročne in kupoprodajne pogodbe. Po ohranjeni dokumentaciji sodeč sta se v koprskih notarskih pisarnah soočali pisna in ustna kultura, kultura mestnega italijanskega prebivalstva in podeželskega slovenskega življa. Notarske formulacije so se spajale s preprostimi, a vendar odločilnimi, besedami neizobraženih ljudi, pogosto izrečenimi v slovenščini, zapisanimi pa v italijanščini.

V 18. stoletju se je pri zapisovanju oporočnih aktov v breških vaseh uveljavila italijanščina. V času, ko je delovalo sodišče Funfenberg, pa je pisanje oporok potekalo v glavnem v nemščini. Slovenščina se je v prvih desetletjih 19. stoletja pojavljala še kot pomožni jezik. Služila je za nedvoumno določanje predmetov in premičnin, ki bi bili v tujejezični terminologiji nerazpoznavni. Iz analize oporok, ki so bile potrjene pri Okrajnem sodišču Koper in jih danes hrani Pokrajinski arhiv Koper, je razvidno, da se je slovenščina začela uveljavljati kot polnopravni in uradni jezik zapisa notarskih aktov v koprskem sodnem okraju šele v štiridesetih letih 19. stoletja. Notarska praksa v Istri in tudi navodila avstrijskega občega državlanskega zakonika iz leta 1811 so zahtevala, da oporočitelj oziroma oporočiteljica narekuje oporoko v svojem materinem jeziku, potreben pa je bil boj za uveljavitev slovenščine pri pisanju uradnih aktov: v tem boju je bilo posebej pomembno zavzemanje duhovščine in prvih narodnih buditeljev za uradno priznanje slovenščine in za uveljavitev slovenske narodnostne identitete v Bregu, da se je v breškem predelu koprskega sodnega okraja ustalila praksa zapisovanja poslednjih izjav v slovenščini.⁷

⁵ O jugovzhodni okolici Trsta in breških vaseh glej M. Bufon, A. Kalc, *Krajevni leksikon Slovencev v Italiji*, 1. knjiga, Založništvo tržaškega tiska, Trst, 1990. V zvezi z institucijo notariata velja pripomniti, da se v notranjosti slovenskih dežel ni razvila v polni meri. Celinska slovenska mesta so sicer poznala notarje, toda največkrat je šlo za razne pisarje, "ki so delovali kot uradniki deželnega kneza ali mest, torej vselej kot državni uradniki. Deloma so se notariatske funkcije opravljale tudi na drugih "verodostojnih mestih" (*loca credibilia*), kakor na primer pri cerkvenih kapitljih (D. Darovec, *Notarjeva javna vera*, cit., str. 79).

⁶ Glej M. Verginella, *Ekonomija odrešenja in preživetja*, Knjižnica Annales, Koper 1996, str. 89-92.

⁷ Kar pa ni prepričilo, da so nekateri sodni pooblaščenici, kljub temu, da so obvladali slovensko oporočno terminologijo, zapisovali oporoke v italijanščini. Kulturno ozračje se je v Bregu radikalno spremenilo šele v osemdesetih letih 19. stoletja. Takrat so v italijanskem jeziku zapisovali oporoke samo redki vaški pisarji na izrecno prošnjo oporočitelja ali oporočiteljice.

V izbirah zapisovalca, prič in jezika, v katerem so bile oporoke zapisane, so vidne spremembe pri določanju ugleda in statusa posameznikov in družin v breških vaških skupnostih, hkrati pa obrisi dinamike odnosov med tradicionalno logiko slovenskega podeželja in zunanjimi oblastmi. Zaradi usodnega pomena oporočnega dejanja ni bila nobena izbira v zvezi z njim naključna. Prisotnost enega ali drugega pisarja, te ali one priče, izbira slovenščine ali italijanščine oziroma nemščine kot oporočnega jezika, večje ali manjše odstopanje od vzorčnega oporočnega formularja – vse te izbire so bile rezultat prizadevanj posameznikov, ki so morali upoštevati spreminjajočo se pravno in družbeno stvarnost, v kateri so živel.

Pri sestavljanju in zapisovanju oporoke je bila naloga notarja ali sodnega pooblaščenca prenesti na papir oporočiteljevo odrejanje in prepričati, da bi oporočiteljeva poslednja volja kršila dedovanjske zakone in navade. Notar je moral paziti, da niso bila formalna pravila prekršena⁸ in da je umestil oporočiteljevo poslednjo voljo v oporočni formular, ki se je oblikoval v srednjeveških notarskih pisarnah, spreminjal in dopolnjeval pa v naslednjih stoletjih pod pritiskom dednopravnih predpisov in sugestij spovednikov. Obstajale so namreč različne prakse sestavljanja oporok, a kot so pokazale dosedanje študije o oporočni notarski praksi tako na italiskem polotoku kot na sosednjih območjih, ne nazadnje tudi v istrskih obmorskih mestih, so se notarji le redkokdaj radikalno odmikali od splošno ustaljenega in določenega oporočnega formularja. Ob sklopu obrazcev antičnega in srednjeveškega porekla so se v potridentskem času uveljavile nove, baročno preoblečene formulacije nabožnih klavzul. Retorične spremembe so bile malenkostne, retorični odstopi od v tradiciji ukoreninjenega oporočnega formularja prav tako izjemni. Ohranjal se je vrstni red oporočnih obrazcev, razlike v formuliranju invokacij, priporočila duše ali pa opisa okoliščin, v katerih je bila oporočka izrečena in zapisana acijah, so bile komaj opazne.⁹

Da je bil v istrskih obmorskih mestih notarski koncept poslednje volje močno ukoreninjen v tradiciji, da so bili med notarji in njihovimi strankami nezaželene inovacije, potrjuje tudi praksa privatnih sestavljalcev oporok in sodnih pooblaščenec, oseb, ki niso bili notarji, jim je pa postava dovoljevala zapisovati veljavne oporoke.¹⁰ Aktivni so bili predvsem na podeželju, kjer ni bilo notarjev, v mestih pa takrat, ko je bolezen ovirala obisk notarjeve pisarne ali ko je bil notar nedosegljiv.

V Bregu so bili v 17. in 18. stoletju najpogostejši zapisovalci oporočnih izjav tamkajšnjih kmetov in kmetič župniki in kaplani, nemalokrat edine izobražene osebe na vasi. V 19. stoletju s postopno sholarizacijo kmečkega prebivalstva so vlogo zapisovalcev poslednje volje v breških vaseh prevzeli vaški veljaki in pisanja večše osebe.

⁸ V. Korošec, *Rimsko pravo*, cit., str. 424.

⁹ Notar, ki je najprej zabeležil izrek poslednje volje, potem pa ga je, preden je akt romal k sodnim oblastem, izpilil, se s svojim posegom na oporočiteljevo izražanje deloval pospeševalno: "En fait, nous l'avons observé, la méditation notariale n'a jamais joué comme un frein, mais comme un accélérateur (P. Chaunu, *La mort à Paris*, Fayard, Pariz 1978, str. 233)." O notarjih v Franciji: J. P. Poisson, *Notaires et société. Travaux d'Histoire et de Sociologie Notariales*, Economica, Pariz 1985, str. 82.

¹⁰ D. Darovec, *Notarjeva javna vera*, cit., str. 166.

Po ustaljenem vzorcu, ki so ga breški pisarji uporabljali v prvi polovici 19. stoletja, takrat so največ oporok zapisali sodni pooblaščenca, pogosto župan ali podžupan, je oporočno besedilo začelo z invokacijo, sledil je opis okoliščin, v katerih je bil opravljen narek oziroma zapis poslednje volje, z omembo prostora, sobe ali kuhinje, v kateri je oporočiteljica ali oporočitelj pričakal priče in pisarja.¹¹ Večkrat se na začetku oporoče omenja ime tistega, ki je poklical zapisovalca in njegovo sorodstveno razmerje z oporočiteljem in oporočiteljico. Tako kot je narekoval tradicionalni oporočni obrazec in so zahtevali predpisi avstrijskega občega državljankega zakonika, je zapisovalec omenil zdravstveno stanje oporočitelja oziroma oporočiteljice, kateremu je večkrat priobčil še izjavo o kratkosti življenja in njegovem neizogibnem koncu. Praviloma sta sledila zapis verske izpovedi in priporočilo duše. Šele nato so zapisovalci po ustaljenem vrstnem redu beležili navodila o zadušnih mašah, pogrebu in pokopu. Nakar so prišli na vrsto paragrafi z imenovanjem univerzalnega dediča, z določitvijo dednih deležev, odpravščin, prežitkov in z navodili za poravnavo dolgov ali pa izterjatev posojil. Čisto na koncu oporočnega besedila so bila zapisana imena prič in zapisovalca, datum in kraj zapisa oziroma nareka.

Po M. Vovellu, F. Lebrunu, P. Arièsu in drugih vemo, da je prišlo na francoskih tleh do opuščanja tradicionalnega koncepta poslednje volje v drugi polovici 18. stoletja. Z nekajdesetletnim, če že ne stoletnim zamikom, pa se je ta fenomen razširil tudi na druge predele katoliške Evrope.¹² Razlage zakaj in kako je do tega prišlo si niso enotne. Po F. Lebrunu se je v spremenjenem oporočnem formularju na območju Anjouja ob koncu 18. stoletja pokazala progresivna laizacija tamkajšnjega prebivalstva.¹³ Podobnega mnenja je M. Vovelle, ko vzrok opuščanja priporočil in pojenja nabožnih volil v provansalskih oporokah pripiše sekularizacijskim vplivom.¹⁴ Arièsovo razmišljanje o vzrokih izrinanja nabožnih klavzul iz oporočne prakse gre v drugo smer. Za opuščanje priporočil in nabožnih volil ob koncu 18. stoletja po njegovem ni bila kriva laicizacija družbe, temveč novi družinski odnosi, ki so oporočitelja razbremenili skrbi za onstransko življenje. Slednji je zaupal svojcem, prepričan je bil, da bodo po svojih najboljših močeh poskrbeli za njegovo dušo in za pokop njegovega telesa. Nezaupljivega oporočitelja, ki je do potankosti določil svoj prehod v onstranstvo, je nadomestil lik do družine zaupljivega človeka, ki je bil trdno prepričan v pomoč svojih domačih v tostranskem in onstranskem življenju.¹⁵

11 Širjenje pismenosti in poznavanja dednopravnih odredb, zlasti med tistimi, ki so prevzemali vodila mesta v občini in vaški srenji, je pripomoglo k temu, da so v drugi polovici 19. stoletja v Dolini (v vasi, kjer so imele sedež lokalne posvete in cerkvene oblasti, dekan in župan) začeli zapisovati oporočne akte v glavnem vaški veljaki in da je bilo zapisovanje oporok za razliko od 17. in 18. stoletja zaupano laikom, kljub temu da so bili cerkveni možje še vedno najbolj izobraženi v vasi (M. Verginella, *Ekonomija preživetja in odrešenja*, cit., str. 122).

12 O opuščanju tradicionalnega oporočnega formularja v Italiji glej: P. Macry, *Ottocento, Famiglia, élites e patrimoni a Napoli*, Einaudi, Turin 1988 in F. Gaudioso, *Pietà religiosa e testamenti nel mezzogiorno. Formule pie e committenza nei testamenti salentini (sec. XVII e XIX)*, Guida editori, Neapelj 1983; M. A. Visceglia, *Il bisogno di eternità*, Guida Editori, Neapelj 1988.

13 F. Lebrun, *Les hommes et la mort en Anjou*, Mouton, Pariz-La Haye 1971.

14 M. Vovelle, *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle*, cit., str. 593-614.

15 P. Ariès, *L'homme devant la mort*, cit.

Ne glede na to, če soglašamo s prvo razlago, da je za izrinjenje nabožnih obrazcev kriva sekularizacija, ali pa z drugo, da so spremembe v oporočnem odrejanju rezultat bolj čustvenih odnosov v družini, moramo ugotoviti, kar se med drugim pokaže tudi na slovenskem podeželju v okolici Trsta, da se je pozornost oporočiteljev in oporočiteljic čedalje bolj usmerjala k odrejanju zapuščine, da je skrb za usodo duše pojenjala, medtem ko so v ospredje stopale bolj prizemne skrbi: za preživetje domačih, za ohranjanje družinskega družbenega statusa, za upravljanje družinskega imetja, za šolanje in vzgojo otrok itn.

Ko omenjamo opuščanje nabožnih oporočnih obrazcev in laicizacijo oporočne prakse, ne smemo pozabiti na vlogo, ki so jo odigrali pri okrnitvi tradicionalnega oporočnega formularja zapisovalci poslednje volje. Notarji v mestih, vaški veljaki v vaseh so nemalokrat kot predstavniki laično raznišljujoče elite prepričali svoje stranke o nepomembnosti invokacij in *commendatia animae*. V 19. stoletju je že sama izbira tega ali onega zapisovalca dopuščala možnost ohranjanja tradicionalnega oporočnega formularja, saj je končna odločitev o obliki oporočnega zapisa praviloma pripadala zapisovalcu, ki je dal izreku poslednje volje bolj ali manj svečano obliko. Res pa je tudi, da so skromno izobraženi podeželski zapisovalci, ki so se občasno ukvarjali s pisanjem uradnih aktov, s svojim nepoznavanjem notarske oblike in retorike nehote pripomogli k odpravljanju ustaljenih oporočnih formulacij in k večji strnjnosti besedila, nemalokrat pa tudi k njegovi dednopravni nepopolnosti.

V 19. stoletju se je namembnost oporočne prakse tudi v bregu postopoma spremenila. Če je še v prvi polovici 19. stoletja večina breških oporočiteljev in oporočiteljic izrekala oporoko v perspektivi krščansko "dobre" smrti, se je v drugi polovici lestvica vrednot breškega prebivalstva v tolikšni meri spremenila, da je čedalje manjše število Brežanov in Brežank zahtevalo zapis svoje poslednje volje po tradicionalni oporočni formulaciji.¹⁶ Vse redkejša so bila nodrobna priporočila božjim osebam in vse bolj skopa nabožna volila. Če je v tridesetih letih več kot 60% vseh breških oporok imelo priporočilo duše, ga ob koncu stoletja najdemo le še v 30% vseh izrečenih in zapisanih oporok.

Kako to, da večina oporočiteljev in oporočiteljic ni priporočala svoje duše in da je čedalje manjše število Brežanov in Brežank odrejalo nabožna volila? Še v 18. stoletju so bili oporočitelji v Bregu zelo natančni pri postavljanju nabožnih določil. S krajevno cerkvijo so bili radodarni ne glede na prisotnost in število družinskih članov. Zveličanje duše je bilo zanje poglavitno, s preživetjem svojih domačih se niso pretirano ukvarjali. Cerkvi so zapuščali zemljišča, denar ali hišo, tako da je vrednost volila določila število zadušnic. Šele ob koncu 18. stoletja se je v oporočni praksi breških vasi utrdila navada, da so oporočitelji in oporočiteljice nekaj

¹⁶ Od leta 1819 do leta 1904 je bilo v enajstih breških vaseh in manjših zaselkih, ki so leta 1869 šteli 3646 prebivalcev, zapisanih nekaj več kot tisoč oporok. Samo dva oporočitelja sta svojo poslednjo voljo izrekla pred notarjem v Kopru. Statistično sem obdelalala 736 oporok iz štirih vasi, Doline, Ricmanij, Mačkovelj in Boljunca. Pri nominativni analizi gradiva pa sem upoštevala tudi oporoke iz ostalih vasi v Bregu, ki so v 19. stoletju pripadale občini Dolina in ji še danes pripadajo. Za podrobno statistično analizo glej M. Verginella, *Ekonomija odrešenja in preživetja*, cit., str. 265-289.

nepremičnin, premičnin ali denarja z istim namenom zapustili dedičem ali voliljemnikom, v zameno pa od njih terjali izplačilo natančno določenega števila maš. Trend namembnosti nabožnih volil je šel od nepreciziranja oblike zadušnic in časa njihovega obhajanja k podrobnemu določanju števila, oblike in časovnih intervalov, v katerih naj bi se odvijali obredi. Je bilo morda poštenje klera postavljeno pod vprašaj? Je bila sprememba v odrejanju nabožnih volil pod vplivom jožefinizma in ukinitve bratovščin? Dejstvo je, da so od konca 18. stoletja napre bili za plačevanje v oporokah odrejenih zadušnic najpogosteje zadolženi sorodniki.

Taka praksa je bila še trdno zasidrana v prvi polovici 19. stoletja, omajala pa se je v drugi. Posegi centralnih oblasti na področju vere in razpustitev bratovščin za časa Jožefa II. in Ilirskih provinc so odmevali tudi na slovenskem podeželju. Prepričanje, da se kristjan z nabožnim volilom izogne trpljenju v vicah in da so nabožna volila dolžnost vsakega kristjana, je čedalje bolj postajala domena vnetih verskih gorečnežev. Vse več podeželjanov, še posebno tistih, ki jih je skrbelo preživetje družine po njihovi smrti, so se glede dušnega miru in pogrebne obreda prepustili svojcem. Njihovo število se je vidno povečalo v osemdesetih letih, še posebej pa na prehodu iz 19. v 20. stoletje, ko je Breg doživel vse večji vpliv industrializajočega se Trsta.¹⁷

Prisotnost priporočila duše v prvi polovici 19. stoletja in njegovo postopno izrinjanje iz oporočne besedila tako kot zmanjšanje sredstev, ki so jih breški oporočitelji namenjali zadušnicam kažejo, kako se je oporočni akt v Bregu laiziral, kako je med kmečkim prebivalstvom vplahnil strah pred kaznijo in pogubo duše in kako se je po drugi širilo med najbolj vernimi Brežani in Brežankami ponotranjeno versko čustvovanje, ki je prav tako prispevalo k okrnitvi tradicionalnih oporočnih formul.

Spremembe v miselnosti in verovanju podeželskega prebivalstva so se tudi na slovenskem podeželju dogajale počasi. Laizacija oporočne prakse je bila postopna in šele na prehodu iz 19. v 20. stoletje je oporoka postala predvsem dednopravni akt, zapisan brez kakršnegakoli baročnega okrasja, ki ga je narekoval nabožni namen dejanja. Takrat so samo še redki vaški pisarji beležili kraj, kjer je bila poslednja volja izrečena, popisali oporočiteljevo zdravstveno stanje in pridali priporočilo duše. Tradicionalni oporočni formular so uporabljali največkrat na izrecno prošnjo oporočitelja in oporočiteljice.

Toda v doslej povedanem nismo razrešili poglobitnega vprašanja: kako to, da se je oporočna praksa razširila v okolici Trsta in Kopra tudi med najrevnejšimi kmeti in da so se oporoke včasih poslužili celo brezimetniki? Omenili smo vpliv beneške notarske civilizacije in zgled, ki ga je dajala pisna mestna kultura podeželju. Pomembno vlogo so pri spodbujanju oporočnega odrejanja imeli v 17., 18. in na začetku 19. stoletja breški duhovniki, dokler so v oporoki videli akt, ki je zagotavljal oporočitelju spravo s tostranstvom in onstranstvom. Pa vendar vpliv notarske institucije in podpora, ki jo je uživala oporoka med breškimi cerkvenimi možmi, nista bila dovolj močan razlog za razširjenost oporočnega odrejanja v Bregu v 19. stoletju. Brežani in Brežanke ne bi zapuščali zapisane poslednje volje, če ne bi bili

¹⁷ *Prav tam*, str. 159-182.

prepričani v smiselnost oporočnega dejanja in če ne bi v oporoki uvideli stabilizacijskega sredstva, s katerim so uravnavali bodisi dušne in statusne potrebe bodisi gospodarske, družbene in čustvene odnose znotraj družine. Za oporoko so se odločali za to, ker je bila zanje najprimernejša oblika poslavljanja od življenja, tako v duhovnem kot v materialnem oziru.

V prvih desetletjih 19. stoletja se je število oporočiteljev in oporočiteljic postopoma večalo, med oporočitelji so bili najbolj zastopani premožni kmete in kmetice, redkeje Brežan ali Brežanka, ki so razpolagali s skromnimi sredstvi. Razmerje med premožnimi in nepremožnimi oporočitelji se je spremenilo v drugi polovici 19. stoletja, še posebej v osemdesetih letih, ko je oporočno odrejanje doseglo v Bregu svoj višek. Takrat so odredjali tudi taki, ki so razpolagali s pičlim imetjem, denimo samo z oblačili ali pa s skromnim pohištvom.

Kaj je, denimo, gnalo revno kmetico, da je svojemu svaku z oporoko zapustila nekaj slanine, pršuta in povrtnine, kaj kmeta, da je poklical vaškega pisarja in mu izrekel odredbo, po kateri je njegov naslednik dedoval edini košček zemlje, ki jo je imel v svoji lasti? Namera mnogih oporočiteljev in oporočiteljicam je bila preprečiti spore po njihovi smrti. Nasledstvo in prevzem kmetije so bili namreč pogost vzrok družinskih preprirov in ni bilo tako neobičajno, da so se razdori med sorodniki sprožali tudi ob prevzemu oblačil in pohištva. Skratka, obseg zapuščine, ki je bila predmet testamentarnega odrejanja, ni bil odločilen.

Težnja breških oporočiteljev in oporočiteljic je bila ohraniti celovitost domačega gospodarstva, ki pa se je lahko uresničila le takrat, ko je bilo pri hiši malo otrok in je bila kmetija dovolj trdna, da je prinesla izplačevanje odpravščin v denarju. Pogosteje se je dogajalo, da sta družinski poglavar in njegova žena z zapisano poslednjo voljo porazdelila med naslednike zapuščino, izbrala najprimernejšega prevzemnika domačega gospodarstva, ostalim pa dodelila odpravščino v zemlji in premičninah.

Če upoštevamo spolno spremenljivko, ugotovimo, da je med letoma 1819 in 1904 oporoko zapustilo v Bregu manj žensk kot moških in da se je delež ženskih oporok povečal v sedemdesetih in na začetku osemdesetih let, tako da je dosegel skoraj polovico vseh izrečenih oporok. Med oporočiteljicami v Bregu najdemo vdove in samske, največ pa je bilo poročenih žensk. Prisotnost moža, očeta ali brata ni ovirala Brežanke, da so pri razpolaganju z manjšimi materialnimi sredstvi, ki so jih kot hčere bile deležne v družini in skupnost, uporabile pravni instrument poslednje volje. V ženski oporočni praksi opazamo sicer manjša nihanja, ki pa ne odstopajo od nihanj značilnih za moško populacijo. Šele na prehodu iz 19. v 20. stoletje se ta nihanja prevesijo v opazen upad ženskega oporočnega odrejanja, ki se je še izraziteje nadaljeval v 20. stoletju, ko je oporočno odrejanje postalo predvsem domena moških. Odrivanje žensk v družinsko okolje, ki je sledilo postopnemu opuščanju krušarske predobitvene dejavnosti, najpomembnejše sekundarne gospodarske vloge omejilo tudi njihovo uravnavanje družinskih strategij.

Razširjenost oporočnega odrejanja v okolici Trsta potrjuje, da za slovenske kmete in kmetice vse do konca 19. stoletja oporoka ni bila tisto "nevarno pismo", za kar jo je v pridigah in spisih proglasil mariborski škof in eminentni narodni

buditelj Anton Martin Slomšek, eden najbolj vnetih nasprotnikov oporočne prakse na Slovenskem.¹⁸ Kot zagovornik idejnega primata cerkve je bil Slomšek prepričan, da proces modernizacije z družbenim razslojevanjem, s širjenem novih proizvajalnih sredstev in s spodbujanjem stikov kmečkega sveta z urbanim okoljem, pripravlja na slovenskem podeželju, tako kot drugod v Evropi, ugodna tla za uveljavitev laične miselnosti. Zaobljuba podeželskega človeka samozavestnemu razumu je prinašala s seboj odpoved čaščenju božjega. Ljudstvo se je oddaljevalo od duhovnikov in tako zavračalo pomoč molitve in zakramentov, ne da bi uvidelo pogubnost posvetnih idej.

Na straneh Koledarja sv. Mohorja, Drobtinic in Slovenskega prijatelja, listov, ki so bili pomembni prenašalci idej in vrednot v slovenskem prostoru in ki so imeli širok krog bralcev na slovenskem podeželju, nenazadnje tudi v Bregu, je Slomšek prepričeval bralce, naj se vendarle odpovejo oporočnemu odrejanju in sprevidijo, da je zapisana poslednja volja vir tožb in sovražnih čustev v družinskem krogu. Slomškovo stališče ni bilo osamljeno. Soupadalo je z držo tistih cerkvenih krogov, ki so blagohotno gledali na oporoko, dokler je služila odrejanju nabožnih volil, nasprotovati pa so ji začeli, ko je postala civilnopraven akt, ki je dajal prednost minljivemu pred večnim.

Čeprav Slomškovih pogledov ni slepo sprejemala v celoti slovenska duhovščina, kar potrjuje nenazadnje avtor *Domačega koledarja slovenskega za navadno leto 1862*, postojnski dekan P. Hitzinger, ki je koledarju priložil obrazec za sestavo oporoke, je bila njegova kampanja proti oporočnemu odrejanju in vse bolj desakraliziranemu načinu doživljanja smrti že zaradi avtoritete osebnosti odmevna.¹⁹ Oporoke breških duhovnikov in razhajanja, ki so se v njegovih vrstah pojavila na začetku 20. stoletja kažejo, da je nižja duhovščina z nekajdesetletnim zamikom sprejela Slomškove nasvete. Leta 1911 so se, kot izvemo iz zapisnikov Družbe srca Jezusovega dekanatov Dolina in Osp, premnogi Kristusovi predstavniki, poklicno zadolženi za spodbujanje krščansko "dobre" smrti, bolj kot z duhovno ukvarjali s posvetno, praktično stranjo priprave na smrt.²⁰ Pri odrejanju poslednje volje so pozabljali na nabožne obveznosti, ustanovne maše in reveže. Podobno kot neverni laiki so obdarjali sorodnike in potrjevali pomen zemeljskih vezi. V razpravah, ki so tekle leta 1911, se med breškim klerom nihče ni zoperstavjal testamentarnemu odrejanju, čeprav jih je bilo kar nekaj prepričanih, da mora imeti duhovnik pri odrejanju najprej v mislih cerkev, šele nato sorodnike. Pravzaprav tudi v času, ko je breška duhovščina stopila v boj proti sekularizaciji in je poskušala povrniti idejni primat cerkvi na območju, kjer je delovala, je bil Slomškov pogled na oporočno prakso premaksimalističen, da bi ga lahko v celoti prevzela.

¹⁸ A. M. Slomšek, "Testament starega leta 1861", *Drobtinice*, 1865, str. 86-90; A. M. Slomšek, "Slaba priprava za srečno smrt", *Drobtinice*, 1856, str. 76.

¹⁹ Priporočilo duše in odredba zadušnic sta v oporočnem formularju resda prisotna, toda glavna pozornost Hitzingerja je namenjena odrejanju in delitvi zapuščine (P. Hitzinger, *Domač koledar slovenski za navadno leto 1862*, Ljubljana 1861).

²⁰ Župnijski Arhiv Dolina, Zajednica Srca Jezusovega, *Zapisnik Sodalitatis St. Cordis Jesu dekanatov Dolina in Osp, 1910-1921*.

Toda motili bi se, ko bi mislili, da je nasprotovanje oporočnemu odrejanju v drugi polovici 19. stoletja prežemalo samo cerkvi naklonjene pisce in višjo cerkveno hierarhijo. Na Slovenskem se za oporočno prakso pravzaprav niso navduševali niti posvetni in laično usmerjeni pisce. Marsikateri posvetno usmerjen avtor je bil prepričan, da je za obubožanje slovenskega življa krivo oporočno odrejanje. Tako je denimo Josip Vošnjak, mladoslovenski poslanec v dunajskem parlamentu, videl v oporoki enega izmed poglavitnih vzrokov kmečkega zadolževanja, v visokih dednih deležih in previsokih užitninah pa glavne vzroke propadanja manjših kmetij.²¹ Nekoliko pragmatičnejši Ivan Tavčar, odvetnik in pisatelj, je leta 1883 ugotavljal, da je bilo nepoznavanje zakonov in dednega prava še posebej krivo za neveljavnost številnih oporok. Prav zato pa je z daljšo razpravo in objavo vzorcev za sestavo oporok poskušal pripomoči k njihovemu pravilnemu pisanju.²²

Počakati je treba na vstop v 20. stoletje, da se je v slovenskih vrstah povečalo število zagovornikov oporočnega odrejanja, toda tudi takrat ni zaslediti prave vneme za oporočni akt.²³ Vsaj take ne, ki je prepričala mnoge pravnike in publiciste na območju bivše beneške republike in Lombarda-Veneta v smiselnost kampanje za razširitev testamentarnega odrejanja. Pisce oporočnih priročnikov, kot na primer G. J. Ferazzi, P. M. Visaj in G. B. Malenza,²⁴ da naštejemo samo nekatere, so se oklicali za borce skupne koristi in pametnega razpolaganja s premoženjem. Razum in vera sta po njihovem narekovala sestavo oporoke in omogočala izpolniti željo po nesmrtnosti duše. Kaj drugega je bila oporoka, če ne najboljša tolažba pred človekovo minljivostjo, ki je kot zakonita in sveta odredba dovoljevala oporočitelju, da "govori iz groba", da uravnava tostranska opravila tudi iz onstranstva. G. B. Malenza je v svojem zagovoru oporoke šel celo dlje. Vsi ljudje, ne glede na vero, narodnost ali stan, kadarkoli lahko napišejo dobro oporoko. V človekovi naravi je, po njegovem, da človek pred smrtjo odredi razdelitev svoje zapuščine in tako zagospodari iz onstranstva.

Četudi Brežani in Brežanke niso brali del vnetih italijanskih zagovornikov oporočnega odrejanja, so pa – vsaj nekateri med njimi – poznali držo slovenskih cerkvenih prelatov, odločnih nasprotnikov oporočne prakse: vseeno so se oporoke posluževali, dokler so jo narekovala družinske, gospodarske in družbene okoliščine.

²¹ J. Vošnjak, "Zakaj peša kmečki stan", *Koledar Družbe sv. Mohora za navadno leto 1886*, 1885, str. 51.

²² I. Tavčar, "O testamentih ali oporokah. Poduk o najpotrebnejših zakonih", *Slovenski pravnik*, 1883, str. 154.

²³ V Gorici je leta 1909 izšlo predavanje deželnega svetnika M. Primožiča o pravilnem pisanju oporoke. Primožičev vzorec se zaradi svoje strnjivosti odmika od oporočnih formularjev, ki jih je uporabljal Tavčar. Za Primožiča je oporoka dokument, s katerim oporočitelj odredi razdelitev svoje zapuščine. V njej ni več prostora za izražanje verskih čustev ali za opis razmer, v katerih je naredba nastala (M. Primožič, *Poslednja volja*, Gorica 1909).

²⁴ G. J. Ferazzi, *Del debito di fare il proprio testamento*, Bassano 1854, str. 24; P. M. Visaj, *Manuale per ogni sorta di testamenti ad uso de' padri di famiglia*, Milan 1831; G. B. Malenza, *Sul buon testamento e sulla moralità delle liti*, Benetke, 1854.

Janez CVIRN

EVROPSKA RAZSEŽNOST CELJSKEGA GIMNAZIJSKEGA VPRAŠANJA

"Vse okolnosti kažejo, da dobimo vlado, ki ne bo samo delovala na ohranitev sedanjih razmer, sedanjega posestnega stanja Nemcev in Poljakov, nego skušala je še razširiti in to na stroške tistih 'ekstremnih elementov', ki se upirajo v nebo vpijoči krivici, privilegijam posamnih narodov. In kdo je to povzročil? Nihče drug nego slovenski poslanec grof Hohenwart!"¹

Ceprav je liberalni Slovenski narod v Hohenwartovem konservativnem klubu (v njem so bili tudi vsi slovenski državnozborni poslanci) videl edinega in glavnega krivca za padec "Slovanom naklonjene" vlade grofa Taaffeja, za Taaffejem na Slovenskem ni bilo pretiranega žalovanja. "Stoječ ob odprtem grobu, v kateri je padel mož, ki je skoro petnajst let... vladal našo državno polovico", je nekaj dni po njegovem padcu zapisal Slovenski narod, "izkažemo političnemu mrliču Taaffeju zadnjo čast, če rečemo, da nam ni bil sovražen in da je marsikaj dobrega storil za nas, četudi niti toliko, kakor je mogel, niti morda toliko, kakor je hotel".²

Toda padec Taaffeja in oblikovanje koalicijske vlade kneza Windischgraetza, ki je v programski izjavi poudarjala, naj, dokler ne pride do volilne reforme, "počivajo vsa druga politična vprašanja",³ je v slovensko politiko vseeno vnesel nemir. Ko so se slovenski državnozborni poslanci po padcu grofa Taaffeja morali v kratkem času odločiti, kakšen odnos bodo zavzeli do nove vlade kneza Alfreda Windischgraetza, so se očitno držali maksime, ki jo je ob predstavitvi nove koalicijske vlade (23. 11. 1893) v državnem zboru izrekel dr. Karl Lueger: "Kadar se čuje program kakega novega ministrstva, preiskati je najprej, kaj je v njem pečenka in kaj je garnitura."⁴ O tem, kako na svoj krožnik dobiti pečenko in ne puste priloge, pa si seveda niso bili enotni. Čest slovenskih poslancev (Ferjančič, Kušar, Coronini, Gregorčič, Gregorec in Nabergoj), ki so program nove vlade, izhajajoč iz varovanja statusa quo ante, razumeli kot zasmehovanje upravičenih slovenskih zahtev, je namreč takoj izstopilo iz Hohenwartovega kluba,⁵ sedem (Globočnik, Klun, Pfeifer, Povše, Robič, čuklje in Vošnjak)⁶ pa jih je nasedlo "sirenskim" glasovom "političnega kljukca"⁷ Hohenwarta in ostalo v njegovem klubu - seveda odločenih, da v zameno za svojo lojalnost Slovincem izbere nekaj narodnopolitičnih koncesij.

¹ Slovenski narod, 7. 11. 1893.

² Slovenski narod, 15. 11. 1893.

³ Vasilij Melik, Slovenci v državnem zboru 1893-1904, v: ZČ 33, 1979/1, str. 56.

⁴ Slovenski narod, 24. 11. 1893.

⁵ Omenjenih šest slovenskih poslancev je skupaj s štirimi hrvaškimi (Klaič, Borčić, Bulat, Šupuk), ki so prav tako izstopili iz Hohenwartovega kluba, ustanovilo Klub hrvatskih in slovenskih poslancev s Klaičem kot predsednikom, Ferjančičem kot podpredsednikom in Gregorčičem kot tajnikom. Prim. Melik, str. 56.

⁶ Slovenski narod, 25. 11. 1893.

⁷ Slovenski narod, 22. 11. 1893. Proč od Hohenwarta!

Čeprav se je Slovenski narod takoj opredelil proti koaliciji, Slovenec pa jo je podpiral, razcep v vrstah poslancev ni bil toliko posledica zlasti na Kranjskem vedno močnejše ideološko-politične polarizacije med liberalnim in katoliškim taborom,⁸ ampak bolj taktična poteza, s pomočjo katere naj bi Slovenci čim več izsilili od vlade. Kot je neposredno po razkolu ugotavljal liberalni Slovenski narod, so se z ločitvijo poslancev slovenske možnosti za dosego te ali one narodno-politične zahteve bistveno povečale. "Da so vsi slovenski poslanci ostali pod krilom Hohenwarta, bi jih nova vlada niti v poštev ne jemala... Sedaj pa, ko je zdatno število slovenskih poslancev napravilo upor, sedaj postali so tisti poslanci, ki še vedno za Hohenwartom hodijo, za nas pravi biseri. Ali taki biseri postali so ti poslanci tudi za vlado, ker je gotovo, da Hohenwartov klub razpade, kakor hitro ga zapuste še ostali slovenski poslanci."⁹ Pomembnost slovenskih poslancev v Hohenwartovem klubu za krhk vladno koalicijo pa je Slovenski narod predstavil z duhovito primero: "Včasih živi v rodbini star stric z veliko pokojnino, brez koje bi ostala rodbina živeti ne mogla. Kako mu strežejo in kako zapirajo okna, da se ne prehladi pred lahko sapico in kako vse stori, da bi se mu življenje podaljšalo! Če nam je dovoljena primera, trdili bi, da so knezu Windischgraetzu slovenski državni poslanci, kolikor jih je še v Hohenwartovem klubu, nekako tak stric, kojemu se mora streči, da se ne prehladi in ne oboli in ne umrje..."¹⁰

V novem političnem položaju so poskušali razdeljeni slovenski poslanci doseči uresničitev slovenskih zahtev po različnih poteh: secesionisti tako, da so svoje puške direktno uperili v vlado, člani Hohenwartovega kluba pa kot del vladne koalicije.¹¹ Toda oboji so bili trdno odločeni, da pokažejo zmotnost nemškega razumevanja nacionalne enakopravnosti: "Hud in dolgotrajen je boj, katerega bijejo v Avstriji združeni narodi med seboj. Slovenci ga bijemo za obstanek in enakopravnost z Nemci, Nemci pa za prvenstvo, za gospodstvo med nami. Po dveh načelih bije se ta boj: tu enakopravnost, tam enakovrednost. Mi Slovani zavzemamo stališče, da se ima razmerje med raznimi narodi določiti in urediti po načelu enakopravnosti brez obzira na enakovrednost. Nemcem pa je edino mero-dajno le načelo enakovrednosti. Mi Slovani pojma enakovrednost, kakor si ga Nemci mislijo, ne poznamo, ker po našem mišljenju so vsi narodi samo po sebi in po božjih in natornih zakonih enakovredni brez ozira na višjo ali nižjo kulturo, na večje ali manjše slovstvo, na večje ali manjše število. Nemci pa razumejo ta pojem tako, da so le tisti narodi enakovredni, ki se štejejo med takozvane svetovne narode in katerih kultura je svetovna..."¹²

Od 22. februarja 1894, ko je dr. Lavoslav Gregorec – ob podpori poslancev

⁸ Tako v enem kot v drugem taboru so bili duhovniki (Gregorčič in Gregorec med disidenti, Klun med Hohenwartovci) in liberalci (Ferjančič, Kušar, Nabergoj med disidenti, Vošnjak med Hohenwartovci). Prim. Melik, str. 57.

⁹ Slovenski narod, 30. 12. 1893.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Slovenski narod je 28. 11. 1893 ugotavljal: "Secesionisti so izprožili svoje puške in vzdramili vlado, da je zadnji čas, če hoče še paktirati s slovenskimi Hohenwartovci, ki imajo puške še ob strani. Če se pakt ne posreči prav kmalu, tedaj se vsa četa združi zopet z nabasanimi puškami – proti vladi!"

¹² Domovina, 5. 10. 1893. Enakopravnost ali enakovrednost.

Ferjančiča in Nabergoja – v državnem od vlade zahteval ustanovitev že davno obljubljenih slovenskih vzporednic na gimnaziji v Celju v šolskem letu 1894-1895,¹³ in je (8. 3.) naučni minister Madeyski poslancu Mihaelu Vošnjaku obljubil, da bo vlada ustanovila vzporednice v Celju, če se izkaže, da le-te v Mariboru dobro delujejo, je celjsko gimnazijsko vprašanje vse bolj postajalo osrednji problem avstrijske notranje politike.¹⁴ Spomladi 1894 je "primer Celje" vse bolj obremenjeval razprave v državnem zboru in proračunskem odboru, poleti 1894 pa je dobil takšne razsežnosti, da je celjska Domovina že sredi septembra 1894 upravičeno ugotavljala: "Celje je zadnje mesece postalo sloveče. Malo je manjkalo, da se zaradi Celja niso majali ministrski stoli. Velik del avstrijske politike se je sukal okrog Celja, skoro bi rekli, da je v Celji ključ koalicije, ali vsaj po pisavi liberalnih in nemškonalcionalnih glasil, bi tako sodili".¹⁵ Ko pa je 18. oktobra 1894 finančni minister Plener objavil proračun, v katerem je bila postavka 1500 gld za ustanovitev slovenskih vzporednic na nižji gimnaziji v Celju, je celjsko in z njim slovensko narodno vprašanje postalo osrednji notranjepolitični problem v Avstriji. Problem, ki je odmeval veliko glasneje kot oktobra 1894 začetni slovensko (hrvaško)-italijanski spopad okoli dvojezičnih napisnih tabel na poslopih sodišč v Istri.¹⁶

"Popuščanje" Slovincem so tako Nemci kot Italijani doživljali kot napad na starodavno "nacionalno posestno stanje", kar po njihovem mnenju ni bilo v skladu s programom vladne koalicije. Že konec oktobra 1894 je graški občinski odbor na predlog dr. Victorja von Hochenburgerja v državni zbor poslal posebno peticijo, v kateri je od nemških poslancev zahteval, da izpolnijo svojo nacionalno dolžnost in preprečijo slovenizacijo Celja, in predlagal, da se postavka Celje črta iz proračuna.¹⁷ Ta peticija je na Spodnjem čtjerskem sprožila pravo nemško protestno gibanje zoper celjsko postavko, saj so po vzoru deželnega glavnega mesta poslali v državni zbor podobne peticije tudi občinski odbori Ptuja (29. 10.), Radgone (31. 10.), Brežic (4. 11.), Maribora in Vitanja (5. 11.)¹⁸ ter drugih manjših občin z nemško večino. Nemški protestni akciji pa so se pridružili tudi istrski Italijani, ki so prav v tem času bili boj proti slovenskim (dvojezičnim) napisom v Istri. Piranski župan dr. Fragiacomio je tako 6. 11. 1894 celjskemu občinskemu odboru poslal dopis, v katerem je v imenu piranskega magistrata celjskemu nemštvu izrazil vse simpatije: "Enako pomembno vprašanje kot so dvojezični napisi, ki danes pretresajo celotno Istro, je z enakimi težnjami povzročeno vprašanje ustanovitve slovenske gimnazije v mestu Celje. Dva kulturna naroda, oba močna in ponosna na

¹³ Deutsche Wacht, 25. 2. 1894: Die Interpellation Gregorec in Abgeordnetenhaus; Domovina, 5. 3. 1894.

¹⁴ Prim. Janez Cvirn, Celjsko gimnazijsko vprašanje (1893-1895), v: Kronika, 44, 1996, št. 2/3, str. 63-71.

¹⁵ Domovina, 15. 9. 1894.

¹⁶ Na odredbo višjega deželnega sodišča v Trstu, češ da morajo na vseh sodiščih v vseh sodnih okrajih v Istri, kjer skupaj prebivajo Italijani in Slovenci (oz. Hrvati), nadomestiti italijanske napisne table z dvojezičnimi, so namreč istrski Italijani reagirali na moč netolerantno. Občinska odbora Kopra in Pirana sta že 14. 10. 1894 odločno protestirala zoper odredbo, v naslednjih dneh pa so istrska mesta pretresale demonstracije in izgredi, ki so vzbudili veliko pozornost v avstrijski politični javnosti. Prim. Slovenski gospodar, 15. 11. 1894.

¹⁷ Deutsche Wacht, 28. 10. 1894.

¹⁸ Deutsche Wacht, 29. 10. 1894, 1. 11. 1894, 5. 11. 1894, 8. 11. 1894; Pettauer Zeitung, 4. 11. 1894.

svojo zgodovino, gledata, kako jima prodirajoča slovanska plima skuša odnesti najsvetejšo vseh pravic in izbrisati njun nacionalni znak. Enake okoliščine, v katerih se nahajajo istrski Italijani in štajerski Nemci, so me napotile, da v imenu mesta Pirana izrazim častiti mestni občini Celje najvišjo simpatijo in željo, da bi Nemcem in Italijanom v težkem nacionalnem boju, ki ga danes bojujejo, končno uspelo doseči zmago".¹⁹

Toda slovenski boj za uveljavitev skromnih jezikovnih zahtev proti Nemcem in Italijanom, je postajal vse odločnejši. Protesti istrskih Italijanov zoper dvojezične napise so bili zaman in tudi "primera Celje" Nemcem ni uspelo razrešiti sebi v prid. Po skoraj letu in pol ostrih političnih spopadov v državnem in štajerskem deželnem zboru, ki so zlasti na Spodnjem štajerskem in še posebej v Celju do skrajnosti zaostriili nemško-slovenski nacionalni boj, je vse bolj postajalo očitno, da je celjsko vprašanje "razmajalo vezi koalicije" bolj kot ljubljanski potres,²⁰ končno pa precej doprineslo tudi k padcu Windischgraetzove vlade (19. 6. 1895). Sprejem proračunske postavke za ustanovitev nemško-slovenskih vzoporednic na nižji gimnaziji v Celju mesec dni kasneje, pa je (kot je upravičeno zapisal Richard Charmatz)²¹ v bistvu pomenil mejnik v politični zgodovini Avstrije.

Ostri politični boji okoli vprašanja dvojezičnih napisov v Istri in zlasti celjskega gimnazijskega vprašanja so glasno odmevali tudi izven Avstro-Ogrske in prispevali k politični afirmaciji Slovencev v Evropi. Evropsko razsežnost "slovenskega vprašanja" je prvi zaznal slovenski jezikoslovec Vatroslav Oblak, ki je v pismu dr. Pavlu Turnerju že 9. 11. 1894 zapisal: "Letos imamo mi Slovenci v evropski zgodovini veliko vlogo. Celjsko vprašanje in zdaj istrski 'rumel'!²² Nemalo zatem pa je predstavil "slovensko vprašanje" francoski in zahodnoevropski javnosti še profesor na graški univerzi Ludwik Gumpłowicz,²³ ki ga je za objavo članka *La question Slovène* v pariški *Revue international de sociologie* leta 1896²⁴ inspiriralo prav celjsko gimnazijsko vprašanje.

Znameniti sociolog poljsko-židovskega rodu, ki je svoje videnje "slovenskega problema" začel z zgodovinsko netočnim, avtohtonističnim uvodom, v katerem je na kratko strnil vso slovensko zgodovino do začetka 19. stoletja,²⁵ potem pa – da

¹⁹ Deutsche Wacht, 11. 11. 1894; Zgodovinski arhiv Celje (ZAC), Mestna občina Celje (MOC) 1850-1918, a. š. 70, št. 9057/1894.

²⁰ Slovenski narod, 15. 6. 1895. Prim. tudi Slovenski narod, 18. 6. 1895. "Koalicija je sedaj podobna kaki ljubljanski, od potresa razdejani, z neštetihi tramovi podprti in povsem zadolženi hiši".

²¹ Richard Charmatz, *Der demokratisch-nationale Bundesstaat Oesterreich. Betrachtungen*, Frankfurt a. M. 1904, str. 41.

²² Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), Zapuščina dr. Pavla Turnerja, pismo Vatroslava Oblaka, v Gradcu (Lechgasse 2 a), 9. 11. 1894.

²³ O Gumpłowiczu na splošno glej: Dušan Kermavner, Ludwik Gumpłowicz in Slovenci, v: *Naša Sodobnost* 1960; isti, Ludwik Gumpłowicz, *Enciklopedija Jugoslavije* III, str. 635; Janko Polec, Gumpłowicz Ludovik, *SBL* I, str. 273-275; Bogumil Vošnjak, Gumpłowiczeva znanstvena oporoka, *Ljubljanski zvon*, 1910; Janez Cvirn, Ludwik Gumpłowicz in slovensko vprašanje, v: *Celjski Zbornik* 1993, str. 355-365 (skupaj s prevodom članka *Slovensko vprašanje*, ki ga je prevedel Anton Šepetavc).

²⁴ Ludwik Gumpłowicz, *La question Slovène*, v: *Revue international de sociologie*, 1896, IV, str. 313-321.

²⁵ Slovensko zgodovino je v uvodnem odstavku predstavil z besedami: "Nič niso bili, v svetu politike niso obstajali in zgodovinarji o njih niso vedeli nič. Prelistajte avstrijske letopise, iščite jih pri

bi vzbudil pozornost pri francoskem bralcu – pretirano poudaril pomen Ilirskih provinc v slovenskem narodnem razvoju,²⁶ je poskušal slovensko vprašanje francoskemu bralcu predstaviti v širšem kontekstu (notranjih) nasprotij v Habsburški monarhiji in v Srednji Evropi.

Čeprav je po njegovem mnenju po propadu Ilirskih provinc germanizacija slovenskih dežel hitro napredovala (podeželsko slovensko prebivalstvo, ki je "ostajalo zvesto svojemu narodnemu jeziku", je moralo prenašati režim, ki si je domišljal, da "prinaša nemško kulturo na vzhod"), pa težnje naroda, "ki so se prebudile v času kratke francoske vladavine, niso zamrle".²⁷ Po Gumplowiczovem mnenju so se hranile in podpihivale "iz narodnih stremljenj južnih Slovanov" v ogrski polovici, ki jih je – da bi ustvarila protiutež madžarski opoziciji – podpirala avstrijska vlada. "Politično stanje na Ogrskem je namreč prisiljevalo dunajsko vlado, da je iskala podpore v 'ilirizmu', se pravi v narodnem razvoju Slovanov".²⁸ Zaradi tega je avstrijska politika s svojo ogrsko politiko "hočeš nočeš delovala" tudi kot podpornik "šibkega narodnega življenja, ki je še obstajalo pri slovenskem narodu v deželah Ilirije in Spodnje štajerske".²⁹ In prav to je bil razlog, da si je, "kljub uradnemu sistemu germanizacije, ubogo ljudstvo Slovencev rešilo svoje narodno življenje do časov, ko so mu politični dogodki znova dali možnost, da se postavi na noge..."³⁰

Med dogodki, ki naj bi odločilno vzpodbudili dolga stoletja zatrti slovenski narodnostni razvoj, je Gumplowicz na prvo mesto postavil avstrijski poraz v vojni leta 1866, ko so Prusi "Avstrijo izločili iz nemške konfederacije" in s tem ločili "Nemce, ki so prebivali v Avstriji, od njihovega življenjskega vira".³¹ Avstrijski Nemci, ki so pred Kraljevim gradcem pritiskali na slovanske narode "s težo moralne sile vsega svojega velikega naroda", so namreč po pruski zmagi "postali manjšina med slovanskimi narodi"³² in za vedno izgubili prevlado, ki so jo uživali zaradi dotedanjega privilegirane položaja Avstrije v Nemški zvezi. "Z eno besedo:

nemških zgodovinarjih – našli ne boste niti ene omembe Slovencev. In vendar: obdelovali so zemljo, na kateri so prebivali dolga stoletja in na kateri jih najdemo v prvi uri zgodovine. Toda od prvega trenutka evropske zgodovine so tuji osvajalci navalili nanje, jih podjarmili in zadušili njihovo narodnostno življenje. Nekoč, čisto na začetku, so bili tamkaj Kelti, za temi so prišli Rimljani in za njimi različna germanska ljudstva; zadnji med njimi so bili Bavarci, ki so odtlej predstavljali vodilne Nemce v Avstriji, Slovence pa vklenili v suženjski jarem." Uvod pa je opremil še z opombo, v kateri je poudaril: "Nemški zgodovinarji poudarjajo, da so Slovenci prišli v deželo, kjer prebivajo, v 6. stoletju, a da bi podprli svojo trditev, se ne morejo sklicevati na nobeno zgodovinsko pričevanje. Zaman sem iskal po srednjeveških kronikah kakšno sled takšne imigracije. Nikjer je nisem našel, zato prosim nemške zgodovinarje, da mi jo pokažejo." Cvirn, str. 357, 363.

²⁶ "Tej skoraj mrtvi masi je neki Francoz prišel prižgat iskro življenja: Napoleon I. je osvojil deželo, ki ji je nadel ime Ilirsko kraljestvo, ukazal je, naj se spoštuje spoštuje jezik ljudstva in odredil, naj se vladni odloki objavljajo v francoščini in slovenščini. Pod kratko francosko vladavino se je slovenski jezik prebudil iz dolgega sna, zato je pač neki slovenski pesnik francoskega osvajalca proslavil v pesmi Ilirija oživljenja." Cvirn, str. 357-357.

²⁷ Cvirn, str. 358.

²⁸ Cvirn, str. 358.

²⁹ Cvirn, str. 358.

³⁰ Cvirn, str. 358.

³¹ Cvirn, str. 358.

³² Cvirn, str. 358-359.

Avstrija kot nemška sila je lahko pritiskala na Slovane, toda Avstrija kot večinoma slovanska država, v kateri so Nemci predstavljali le še manjšino, tega ni zmogla več. Tako je morala s Slovani ravnati na enak način kot z Nemci in jim podeliti enake pravice."³³

Po Gumpłowiczewem mnenju je bila logična posledica položaja, ki je nastal po pruski zmagi, uveljavitev nacionalne (jezikovne) enakopravnosti v decembrski ustavi 1867 (člen 19), le-ta pa je (čeprav je "nemška centralistična stranka" z veliko prefinjenostjo znala "dodati nekaj pravil, ki so Nemcem zagotovila prevlado") potem "privedla do korenite spremembe v odnosih med Nemci in slovanskimi narodi v Avstriji. Slednji so namreč napredovali na vsej črti, Nemci pa so se morali povsod umikati."³⁴ Trideset let po Kraljevem gradu naj bi težka avstrijska ladja vztrajno drsela z "nemškega odra" v "široko slovansko morje"- in zadnja v "nizu bolečih epizod v tem dolgem procesu preoblikovanja"³⁵ se je po Gumpłowiczewem mnenju rodila prav zaradi nemško-slovenskih vzporednic na nižji gimnaziji v Celju. Boj zanje je namreč Avstrijo "napolnil z veliko hrupa" predvsem zaradi tega, ker so tudi avstrijski Nemci dobro doumeli, "da je ta malenkost le ena od epizod v procesu, o katerem smo govorili."³⁶

Gumpłowiczu se je razplet celjskega gimnazijskega vprašanja v slovensko korist zdel le drobna epizoda v že nekaj časa trajajočem procesu umikanja Nemcev iz vzhodne Evrope, od baltskih na severu do jadranskih dežel Avstrije,³⁷ toda hkrati epizoda, ki ji kljub navidezni nepomembnosti ne gre odrekati evropske razsežnosti: "Ko torej upoštevamo... to umikanje nemštva od severa do juga in po vsej črti vzhodne Evrope, do koder se je raztezalo nekoč, lahko šele s pravimi merili ovrednotimo neznatno zadevo, kot je tale s celjsko gimnazijo. S tega vidika namreč zadeva pridobi vso svojo evropsko pomembnost - ne pretiravam - ker se tako gledano zdi kot člen v dolgi verigi porazov in izgub, ki ji je nemška narodnost v Evropi utrpela v zadnjem četrstoletju."³⁸

Ceprav je, kot že rečeno, faktografska vsebina članka mestoma precej nezanesljiva, je Gumpłowicz predstavil Slovence tistemu "velikemu svetu", ki jih je bil dotlej vaju kot politično povsem brezpomembne "zgolj antropogeografsko registrirati", kot zrel in kulturno hitro se razvijajoči narod, kot narod, ki ga njegovi kulturno razvitejši sosede (Nemci in Italijani) ne bodo mogli enostavno asimilirati.³⁹ Prav hiter in vsestranski razvoj slovenskega naroda je učenega sociologa privedel do opaznega zasuka v pojmovanju naroda kot izključnega produkta samosvojega državnega življenja, pojmovanja, ki je bilo prikrojeno le za t. i. zgodovinske narode. Do tega časa je namreč Gumpłowiczeva narodnostna teorija temeljila na poudarjanju ogromne razlike med "velikimi zgodovinskimi narodnostmi" in "primitivnimi plemeni, ki se niso bila nikoli dokopala do samostojne državnosti, ...ki jim ni bilo dano, da bi kdaj igrala vlogo gospodarjev... in ki se jim

33 Cvim, str. 359.

34 Cvim, str. 359.

35 Cvim, str. 359.

36 Cvim, str. 359.

37 Cvim, str. 362.

38 Cvim, str. 363.

39 Kermavner, str. 788-789.

še nikoli ni posrečilo, da bi asimilirali kak tuj živelj".⁴⁰ Gumplowicz je namreč sprva menil – kar je med drugim npr. utemeljeval še leta 1889 v recenziji Neumannove študije *Volk und Nation*⁴¹ – da "nastane iz malih plemen brez zgodovine in kulture z njihovo združitvijo pod enim gospostvom – ljudstvo, iz tako pisano nakopičenega ljudstva se razvije s skupno kulturo, ki raste v državi in z njeno dejavnostjo, narod, katerega skupna kulturna podoba je narodnost".⁴² Samo "država in z njeno dejavnostjo pospeševana kultura spreminja ljudstva v narode", zato "ljudstva, ki niso ustvarila lastne države, ostanejo ljudstva ali pa postanejo sestavine tujega naroda".⁴³ Bolgari so npr. narod, ker so nekoč že imeli lastno državo, potem pa ohranili svojo narodnost in dobili spet svojo lastno državo. Isto naj bi veljalo tudi za Hrvate. Popolnoma drugačen pa naj bi bil "primer Slovencev, ki se še nikoli niso dokopali do samostojne države in so premalo številni, da bi mogli tvoriti državo. So pleme ali ljudstvo..."⁴⁴

Toda Gumplowicz, ki je že v recenziji Neumannove knjige poudaril, kako odveč je postavljati vprašanje, ali so Čehi, Slovaki, Slovenci... narod ali ljudstvo ("Sami morajo dokazati, pred forumom zgodovine pokazati, kaj so. Le da za to dokazovanje ni nobenega sodnega reda! V trdem političnem boju naj vsako pleme izkaže svojo moč"),⁴⁵ je (postopoma) spremenil svojo narodnostno teorijo. Že v knjigi *Das österreichische Staatsrecht* (1891) je med drugim opozoril, da je meja med plemenom ali narodnostjo gibljiva in da obstajajo tudi plemena, "ki se bolj ali manj bližajo razvojni stopnji narodnosti".⁴⁶ (Med "plemena", ki naj bi se v kratkem času povzpela do takšne razvojne stopnje, da bi bil – pač ob ugodnih pogojih – prehod k narodu povsem mogoč, je izrecno uvrstil "slovensko pleme" na Kranjskem.)⁴⁷ Svoje gledanje na nacionalni fenomen pa je Gumplowicz dokončno spremenil v leta 1897 izdani knjigi *Allgemeines Staatsrecht*, v kateri je narod opredelil kot eminentno kulturno tvorbo: "Narodnost je tista kulturna človeška skupnost, ki se izraža v skupnem jeziku. Vse predstave, ki spravljajo narodnost v zvezo s skupnim izvorom, so zgodovinsko in znanstveno nevzdržne, ker o tem ničesar ne vemo in tudi vedeti ne moremo, in pa, ker se da pri veliki večini narodnosti dokazati, da so proizvod kulture, s katero so se raznotodni etnični življi stopili v eno narodnost."⁴⁸

Na Gumplowiczev "teoretični zasuk", ki je bil plod analiziranja zapletenih nacionalnih (jezikovnih) razmer v Avstriji, je v največji meri vplival prav slovenski

⁴⁰ Kermavner, str. 906.

⁴¹ Recenzija knjige Fr. J. Neumanna *Volk und Nation* je objavljena v *Zeitschrift für das Privat- und öffentliche Recht der Gegenwart* XIV/1889, str. 490-492; citirano po Kermavner, str. 912, op. 66.

⁴² Kermavner, str. 911-912.

⁴³ Kermavner, str. 912-913.

⁴⁴ Kermavner, str. 913.

⁴⁵ Kermavner, str. 913.

⁴⁶ Kermavner, str. 915.

⁴⁷ "Res tu ne gre za narod z veliko zgodovinsko preteklostjo in so Slovenci Kranjske brez pomoči lastnega plemstva; zaradi pomanjkanja pomembnejše književnosti so videti njihove težnje in zahteve še neupravičene; vendar pa krčijo temu plemenu njegovi politični doseži, pridobljeni na osnovi večine v deželi s sredstvi politične prostosti, pot v nadaljnji razvoj, ki mu je cilj vsestranski razmah slovenske narodnosti". Citirano po Kermavner, str. 915.

⁴⁸ Kermavner, str. 916-917.

primer, primer malega, "nezgodovinskega" naroda, ki je "v trdem političnem boju" (kot je pokazalo že celjsko gimnazijsko vprašanje) več kot uspešno dokazoval svojo življenjsko moč. Slovenci, ki jih je nemška nacionalistična publicistika označevala za ljudski drobec, brez pravih možnosti za nadaljnji razvoj, so namreč s svojim kulturnim razvojem v nekaj desetletjih uspešno demantirali trditve, kakršne je leta 1880 v državnem zboru izrekel dr. Richard Foregger: "Kdor zahteva, da se ga šteje za polnoveljavni narod, mora pokazati na samosvoje nacionalno delo, nacionalne pridobitve, na prispevke h kulturnemu razvoju. Čehi to zmorejo. Slovenci pa lahko pokažejo le na svoj lasten jezik. Vendar pa je jezik le znamenje, ne pa pridobitev ali delo nekega naroda... Narod, ki ne more pokazati originalnih prispevkov k razvoju kulture, nima pravice do priznanja narodne samostojnosti".⁴⁹ V drugi izdaji knjige *Das österreichische Staatsrecht* (1902), je Gumpłowicz – sklicujoč se na slovensko pridobitev v Celju⁵⁰ –, odločno pribil: "Vsestranski razvoj slovenske narodnosti je dandanes le še vprašanje časa."⁵¹ In ni se veliko zmotil, saj so prav Slovenci znamenitemu znanstveniku služili za primer širšega procesa, ki ga je leta 1905 (v razpravi *Sociološki problemi v avstrijski politiki*) predstavil z besedami: "Starejši kulturni narodi gledajo radi z neko nadutostjo na mlajše, ki še niso prišli tako daleč v svoji kulturi; prepričani so, 'da se kultura ne doseže kar čez noč in da je dolgo trpelo, prej ko so dosegli tako visoko stopnjo kulture'. Dandanes, v času pare in rotacijskih tiskalnih strojev, si pribore mlajši kulturni narodi kulturo res kar čez noč, – ni se jim treba mučiti, ker so to zanje opravili že vse drugi... Neverjetno je skoraj, kako hitro se dvigajo narodi z mlado kulturo na položaj starih narodov".⁵² In tudi kasnejši slovenski razvoj je potekal tako, kot ga je napovedal Ludwik Gumpłowicz v istem prispevku: "In tudi Slovenci se bodo razvijali, dasi se morajo na domačih tleh bojevati z dvema starima kulturnima narodoma, katerima lahko postane njihov razvoj nevaren: z Italijani in Nemci. Te pa doleti na slovenskih tleh usoda vseh starih kulturnih narodov. Lahko se vesele, če jih na njihovi zemlji me preplavi in zalije potop tujih 'barbarov'; kjer pa sejejo čez meje svoje domačije seme kulture, tam sejejo zobe kadmejskega zmaja, iz katerih bodo vzrastle oborožene čete, ki pojdejo proti njim".⁵³

⁴⁹ Cillier Zeitung, 9. 5. 1880.

⁵⁰ "Za časa uradniškega ministrstva, v katerem je vodil prosvetno ministrstvo začasno Poljak Rittner (1895), so celo dosegli Slovenci svojo prvo slovensko gimnazijo na Štajerskem (v Celju), ki je mogočen vzvod duhovne kulture tega nadarjenega plemena." Kermavner, str. 915.

⁵¹ Ibidem.

⁵² Ludwik Gumpłowicz, *Sociološki problemi v avstrijski politiki*, Slovan 1906, str. 311.

⁵³ Ludwik Gumpłowicz, *Sociološki problemi v avstrijski politiki*, Slovan 1906, str. 226.

Andrej RAHTEN

TRIALISTIČNI KONCEPTI VELIKOAVSTRIJSKIH KROGOV IN SLOVENSKO VPRAŠANJE

Državnopravni načrti slovenskih politikov o preureditvi habsburške monarhije iz obdobja pred prvo svetovno vojno so zgodovinarjem dobro znani.¹ Manj pa je znanega o tem, kakšen status so v tem času imeli Slovenci v konceptih glavnih avstro-ogrskih političnih faktorjev. Slovenska historiografija je v preteklosti posvečala precej pozornosti slovenskim trialističnim načrtom,² ni pa posebej proučevala odnosa zagovornikov trializma znotraj velikoavstrijskih krogov do slovenskega vprašanja. To si lahko razlagamo z dejstvom, da je ohranjenih zelo malo virov, ki se nanašajo na to problematiko. Večinoma se je potrebno naslanjati na memoarsko literaturo, saj tudi sicer silno bogata arhivska zapuščina Franca Ferdinanda ne vsebuje praktično nobenih koristnih informacij glede vloge Slovencev v načrtih prestolonaslednikovega kroga.³ Dosti vprašanj na to temo ostaja tako odprtih, lahko pa odgovorimo vsaj na nekatera najpomembnejša izmed njih.

Uvodoma je treba najprej navesti nekaj temeljnih dejstev v zvezi s političnim gibanjem za Veliko Avstrijo v desetletju pred prvo svetovno vojno. Pod zastavo velikoavstrijske ideje so se združile konservativne politične sile, ki so hotele zaustaviti centrifugalne tendence v državi in propadanje monarhije kot velesile. Na čelu teh sil je stal nadvojvoda-prestolonaslednik Franc Ferdinand. Okoli njegove vojaške pisarne se je formirala neke vrste "vlada v senci", ki je dobila ime po nadvojvodovi rezidenci Belvedere. Jedro "belvederskega kroga" so sestavljale tri politične skupine. Idejno so bili Francu Ferdinandu najbližji njegovi zaupniki iz vrst češke aristokracije. Med njimi sta izstopala zlasti Karl knez Schwarzenberg in Ottokar grof Czernin-Chudenitz. Drugo vplivno skupino so sestavljali visoki armadni častniki, od katerih je kot prestolonaslednikov glavni svetovalec fungiral načelnik generalštaba Franz baron Conrad von Hötzendorf. Tretja pomembna grupacija nadvojvodovih svetovalcev pa se je rekrutirala iz ogrskega dela monarhije. Bili so to predvsem hrvaški in romunski politiki, ki so iskali v Francu Ferdinandu oporo proti madžarski politični prevladi.

Odnosi med prestolonaslednikom in cesarjem niso bili nikoli kaj več, kot samo korektni. Franc Ferdinand je želel imeti več besede pri vodenju države, na kar pa Franc Jožef, kljub visoki starosti, ni hotel pristati. Med Belvederejem in Hofburgom je prihajalo do znatnih trenj, mnenja obeh vodilnih Habsburžanov pa so se raz-

¹ Nazadnje o tem: Vasilij Melik, *Die Reformpläne Österreich-Ungarns und die Slowenen*; v: *Mittel-europa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, uredili Richard G. Plaschka, Horst Haselsteiner, Arnold Suppan, Anna M. Drabek in Birgitta Zaar (*Zentraleuropa-Studien* 1, Wien 1995) 77-80.

² Za standardno delo o slovenski varianti trializma velja: Janko Pleterski, *Trializem pri Slovencih in jugoslovansko zedinjenje*; v: *ZČ* 22 (1968) 169-184.

³ Na tem mestu bi se rad še enkrat zahvalil vojvodi Albrechtu Hohenberškemu, ker mi je dovolil vpogled v zapuščino Franca Ferdinanda.

hajala tudi na ravni političnih načel. Medtem ko je postajala prestolonaslednikova hungarofobija že kar notorična, saj je v dualizmu in madžarski politični preponderanci videl največjo nesrečo za monarhijo, je stari cesar še naprej vztrajal pri ustavi iz leta 1867 in ni dopuščal njene revizije. Franc Ferdinand se je sicer sprijaznil z vlogo "najzvestejše opozicije njegovega veličanstva",⁴ toda istočasno je s svojimi zaupniki koval velikopotezne načrte o preureditvi monarhije.

Prestolonaslednikov ideal je bila močna Avstrija, v kateri bi se njeni številni narodi najprej počutili kot Avstrijci, šele nato pa kot Nemci, Čehi, Madžari in tako naprej.⁵ Državnopravni koncept, ki ga je zagovarjal, so njegovi sodobniki poimenovali "centralizirani federalizem".⁶ Czernin je v svojih memoarih takole opredelil prestolonaslednikov politični program: "Nadvojvoda je bil brezpogojni privrženec velikoavstrijskega programa. Njegova zamisel je bila, da se monarhijo razdeli v številne bolj ali manj samostojne nacionalne države, ki naj bi imele za pomembne in neobhodno potrebne zadeve na Dunaju skupni centralni aparat, to pomeni z drugimi besedami, da se dualizem nadomesti s federalizmom".⁷ O tem, na kakšen način bi se dalo doseči ta cilj, pa si Franc Ferdinand ni bil povsem na jasnem.

Nekaj časa je bil zelo naklonjen konceptu, ki ga je leta 1906 v knjigi *Die Vereinigten Staaten von Groß-Österreich* razgrnil romunski politični publicist Aurel C. Popovici. Na Popovicijevem zemljevidu Velike Avstrije je bilo 15 "nacionalnih držav". Osrednja nemška država bi obsegala ozemlje notranjeavstrijskih dežel, vendar brez slovenskih pokrajin. Češko kraljevino je razdelil na dve nemški in eno češko enoto, Galicijo pa na poljski in rusinski del. Hrvaška bi obsegala ozemlje troedine kraljevine, skupaj z Reko, hrvaškim delom Istre in Medmurjem. Slovensko državo bi predstavljala Kranjska, ki bi ji bila priključena tudi slovenska ozemlja na Štajerskem, Koroškem in Primorskem. Italijani bi imeli dve enoti, prvo s centrom v Trstu in drugo v južnem delu Tirolske. Ogrska bi bila omejena samo na etnično madžarsko ozemlje, saj bi svoje države dobili tudi Slovaki, vojvodinski Srbi, sedmograški Romuni in Seklerji. Vsaka nacionalna država bi imela svoj parlament in vlado. Ministre narodnih vlad bi imenoval cesar, na njihovem čelu pa bi stali cesarski namestniki. Po posebnem ključu naj bi nacionalne vlade pošiljale svoje predstavnike v centralno vlado. Nemci bi imeli tako v tej vladi 10 članov, Slovenci pa na primer samo enega. Vodil bi jo *Reichskanzler*, pod njeno kompetenco pa bi spadale zunanje zadeve, vojska in mornarica, carinska in monetarna politika, nadzor nad strateško pomembnimi progami ter uprava Bosne in Hercegovine. Cesar bi imel pravico do imenovanja zveznega kanclerja, močne prerogative na področju zunanje politike in vrhovno poveljstvo nad armado.⁸

⁴ Rudolf Kiszling, Erzherzog Franz Ferdinand von Österreich-Este. Leben, Pläne und Wirken am Schicksalweg der Donaumonarchie (Graz-Köln 1953) 97.

⁵ Theodor Sosnosky, Der Erzherzog-Thronfolger. Ein Lebensbild (München-Berlin 1929) 67.

⁶ Joseph Maria Baernreither, Fragmente eines politischen Tagebuches. Die südslawische Frage und Österreich-Ungarn vor dem Weltkrieg, uredil Joseph Redlich (Berlin 1928) 235.

⁷ Ottokar Czernin, Im Weltkriege (Berlin-Wien 1919) 54.

⁸ Aurel C. Popovici, Die Vereinigten Staaten von Groß-Österreich. Politische Studien zur Lösung der nationalen Fragen und staatsrechtlichen Krisen in Österreich-Ungarn (Leipzig 1906) 308-309 in 317-327.

Četudi je našel Franc Ferdinand v Popoviciju neke vrste ideologa svojega gibanja, pa se vendarle ni mogel strinjati z vsemi točkami glede izvedbe njegovega programa. Dosledna izvršitev Popovicijevih zamisli bi pomenila že kar pravo revolucijo, saj ne bi izzvala samo silovitega odpora ogrskih vladnih krogov, ampak sploh večine pomembnih političnih faktorjev v državi. Zato je bilo treba poiskati način, kako postopno priti do uresničitve velikoavstrijskega ideala, ne da bi prišlo pri tem do radikalnih preobratov v notranji politiki monarhije. Del belvederskega kroga je videl možno rešitev tega problema v trialistični ideji. Na tej točki pa so se reformni načrti prestolonaslednika in njegovih zaupnikov srečali s trialističnimi koncepti slovenskih in hrvaških politikov. Koncepti velikoavstrijskih in južnoslovenskih trialistov so imeli veliko skupnih značilnosti, vendar pa so se v nekaterih točkah tudi precej razlikovali.

Mnenje, ki prevladuje v zgodovinospisju, češ da je bil trializem zamišljen samo kot neke vrste multiplikacija dualizma, je napačno.⁹ Dejansko sta obstajali dve različni predstavi o tem, kako naj bi izgledal in deloval trialistični sistem. Nekateri politiki, med njimi na primer antitrialistično usmerjeni Czernin, so v ustanovitvi nove južnoslovenske državne enote res videli zgolj "trojno delitev monarhije" in s tem samo še večjo razcepljenost države, ki bi prinesla samo "trojne težave".¹⁰ V takšnem sistemu bi po analogiji z dualizmom ne bilo niti institucije skupnega ministrskega predsednika niti centralnega parlamenta. To pa gotovo ni bil cilj prestolonaslednika, ki je nameraval monarhijo konsolidirati, ne pa je še bolj razcepiti. Velikoavstrijski zagovorniki trializma so bili pripravljene pristati na formiranje južnoslovenske državne enote samo pod pogojem, da se hkrati pristopi tudi k ustanovitvi močnih centralnih institucij na Dunaju za celotno državo.

V tem smislu je nastopal zlasti Schwarzenberg. V enem izmed svojih govorov v delegacijah je takole opredelil cilj trializma: "Ne morem pa izreči besede trializem, brez da bi dodal, da bi bil za trialistično ureditev samo tedaj, če bi se istočasno pristopilo k strnitvi in izločitvi skupnih zadev iz različnih delov cesarstva in bi bile te istočasno združene v eno skupno telo in en skupen organ. Kajti za trializem kot ponovitev ali multiplikacijo dualizma bi se jaz, čeprav sem federalist in avtonomist, nikoli ne zavzel. Toda za trializem, ki bi morebiti bil – in tako si ga jaz pravzaprav zamišljam – zlata srednja pot med centralizmom in federalizmom, ko bi se skupne zadeve obravnavale skupno v enem telesu in to, kar tangira posamezne dežele, njihove notranje zadeve, ... lokalno upravo, federativno, za takšen trializem bi me lahko pridobili."¹¹

Z ozirom na to, katere južnoslovenske dežele naj bi obsegala morebitna tretja državna enota, je bilo razširjenih več trialističnih variant. Najbolj pogosta različica znotraj velikoavstrijskih krogov je predvidevala združitev Hrvaške, Slavonije in Dalmacije z Bosno in Hercegovino. Hrvaški pravaši so poleg tega zagovarjali vsaj

⁹ Primerjaj: Robert A. Kann, *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz bis zur Auflösung des Reiches im Jahre, I-II* (Veröffentlichungen der Arbeitsgemeinschaft Ost 4, 5, Graz-Köln 1960), tu I, 262.

¹⁰ Ottokar Czernin, *Grundgedanken einer Verfassung für die Habsburgische Monarchie*, brošura z dne 30. 1. 1908, Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Nachlaß Franz Ferdinand, II, karton 12.

¹¹ Stenographische Sitzungs-Protokolle der Delegationen des Österreichischen Reichsrates (dalje: SSPDÖR), XLIV. sesija, 5. seja (11. 11. 1910) 291-292.

še priključitev Istre, Reke in Medmurja. Slovenski politiki so se zavzemali za formiranje tretje državne enote iz slovenskih dežel, hrvaške troedine kraljevine, Bosne in Hercegovine ter Vojvodine. V skladu z velikoavstrijskimi in slovensko-hrvaškimi koncepti bi bil za prestolnico tretjega državnega telesa izbran Zagreb. Obstajale pa so tudi zamisli, da bi se trializem gradil na osnovi avtonomije Bosne in Hercegovine s centrom v Sarajevu, nad čemer se je navduševal zlasti prvak stranke ustavovernih veleposestnikov Joseph Maria Baernreither. Bolj kot zanimivost naj povemo še, da je Anton Verdier, predsednik tržaškega Dinastičnega društva, nastopil za ustanovitev južnoslovanske državne enote, ki bi imela center kar v samem Trstu.¹²

V belvederskem krogu je bilo res precej sovražnikov trialistične ideje, vendar to še ni dokaz, da ji je nasprotoval tudi prestolonaslednik. Mnenja zgodovinarjev o tem, kakšen je bil nadvojvodov odnos do trializma in sploh do južnoslovanskega vprašanja, si nasprotujejo. Georg Franz, avtor temeljne študije o prestolonaslednikovih reformnih načrtih, je postavil tezo, da se je Franc Ferdinand vse do smrti ukvarjal s trialistično idejo v raznih variantah, v trializmu pa naj bi videl "prehodni štadij k obsežni federalizaciji" države.¹³ Nasprotno je Vladimir Dedijer v svoji znani knjigi o sarajevskem atentatu zapisal, da ni nadvojvoda "nikoli javno obsodil trializma" samo iz taktičnih razlogov. V resnici pa naj bi pristaši Franca Ferdinanda zgolj "pomagali širiti legendo o trializmu, zakaj ta ideja je strašila Madžare ter izzivala spopade med Hrvati in Srbi". Propagiranje trializma s strani nadvojvodovih zaupnikov *à la* Schwarzenberg naj bi bila tako le "taktika", ki naj bi "preplašila" Madžare in ustvarila pri "nekaterih desničarskih krogih v Beogradu" vtis, "da nadvojvoda Franc Ferdinand v resnici želi, da se ustvari južnoslovanska državna enota v mejah habsburške monarhije, ki bi preprečila Srbiji njeno vlogo Piemonta".¹⁴ Šibka točka Franzove teze je v tem, da ni uporabil dokumentov iz zapuščine Franca Ferdinanda. Dedijer jih je v svoji knjigi sicer upošteval, vendar pa je pri njem več kot očitna tendenca, da upraviči sarajevski atentat kot "umor tirana". Z njegovo zgodbo o atentatorjih kot junaških borcih za pravice v monarhiji "zatiranih" južnoslovanskih narodov, pa se podoba Franca Ferdinanda kot zagovornika trializma in narodnopolitičnih teženj Hrvatov seveda ni mogla ujemati.

Kot dokaz antritalistične usmerjenosti prestolonaslednika zgodovinarji največkrat navajajo sodbe načelnika nadvojvodove vojaške pisarne Alexandra barona Broscha. Slednji je imel številne pomisleke proti trialistični ideji, ki so prišli do izraza tudi v znamenitem programu za prevzem prestola iz leta 1911. Brosch, ki je

¹² Die Freistatt, 5. 11. 1910.

¹³ Georg Franz, Erzherzog Franz Ferdinand und die Pläne zur Reform der Habsburger Monarchie (Brünn-München-Wien 1943) 77.

¹⁴ Vladimir Dedijer, Sarajevo 1914 (Ljubljana 1966) 197-201. Kot kronski dokaz za svoje trditve je Dedijer navedel sicer v zgodovinisju dobro znan osnutek pisma Franca Ferdinanda nemškemu cesarju iz leta 1909. Toda prestolonaslednik v njem ni nastopil proti trializmu v pomenu državnopravne združitve južnih Slovanov, kot to je to poskušal prikazati Dedijer. Iz konteksta je lepo razvidno, da je Franc Ferdinand svaril pred takšnim trializmom, ki bi pomenil razkosanje monarhije med tri velike rase, Madžare, Slovine in Nemce. Primerjaj: Robert A. Kann, Erzherzog Franz Ferdinand Studien (Veröffentlichungen des Österreichischen Ost- und Südosteuropainstituts 10, Wien 1976) 61-64.

omenjeni program redigiral, je trializem označil kot "čisto dobro zastraševalno sredstvo proti ogrskim šovinistom", hkrati pa je opozoril tudi na nezanesljivost južnoslovanskih politikov: "Kdo nam pa zagotavlja, da bo iz Hrvaške, Bosne in Hercegovine, Dalmacije in Primorja sestavljeno tretje državno ozemlje monarhije, kateremu bi bilo treba prišteti tudi Kranjsko in morda še kos Štajerske, vedno držalo z Avstrijo? Saj so se vendar spričo svoje zanesljivosti in črnožoltega prepričanja znameniti Hrvati tudi uprli Avstriji in dinastiji ... s tem, ko so pristopili k reški resoluciji! Torej sploh ni izključeno, da se ne bi dosedaj enojne težave podvojile, če bi morale med sabo sodelovati tri vlade, trije parlamenti, tri delegacije in se bo slovanski del pogosto znašel na strani Ogrske, kjer gotovo ne bodo nikoli upoštevani interesi krone."¹⁵

Toda ne glede na vse Broscheve pripombe, je program za prevzem prestola vendarle vseboval tudi določene trialistične elemente, tako na primer objavo treh "čimbolj kongruentnih" manifestov – za Avstrijo, Ogrsko in posebnega tudi za Bosno in Hercegovino – ter lastno zastopstvo Bosne in Hercegovine v delegacijah. Franz si to razlaga takole: "Federativni načrt naj bi se torej uveljavil preko previdno prikrite, začasno trialistične razdelitve, v kateri bi bili *Reichsländer* [Bosna in Hercegovina] povzdignjeni v enakovreden faktor. Ideja Velike Hrvaške je bila na Broschevo željo izpuščena, da bi se začasno izognili nepotrebnim težavam."¹⁶

Broschevega mnenja o trializmu seveda ne smemo kar enostavno istovetiti z nadvojvodovimi nazori. Franc Ferdinand gotovo ni bil noben slavofil in je verjel v kulturno superiornost nemštva, toda to zanj ni bil zadosten razlog, da se ne bi zavzel za državnopravno združitev južnih Slovanov, če bi to hkrati omogočilo konsolidacijo monarhije in formiranje zaželjene Velike Avstrije. Tako v odnosu do južnih Slovanov kakor tudi do vseh narodov monarhije je bil zanj merodajen samo en kriterij: zvestoba do habsburške dinastije. O katoliških Hrvatih in Slovencih je menil, da so zvesti svoji avstrodinastični tradiciji, v njih pa je videl tudi zaveznike v boju proti madžarski politični preponderanci in velikosrbski ideji. S tem v zvezi je znano njegovo sporočilo Marku grofu Bombellesu ob aneksiji Bosne in Hercegovine: "Recite Vašim Hrvatom, da naj zmorejo še tokrat ohraniti svojo tradicionalno zvestobo. Takoj ko pridem na prestol, bom vso to krivico, ki se jim dogaja, poravnal."¹⁷ Ne glede na občasne dvome v lojalnost Hrvatov, kot na primer ob znani reški resoluciji leta 1905, ni Franc Ferdinand trialističnih načrtov nikoli povsem opustil. Še konec leta 1913 je uredniku časopisa *Österreichische Rundschau*, Leopoldu baronu Chlumeckemu, govoreč o Hrvaški, Slavoniji, Dalmaciji ter Bosni in Hercegovini, zatrdil: "Vse te dežele spadajo skupaj!"¹⁸

Glavne figure na velikoavstrijski šahovnici so torej predstavljale dežele hrvaške troedine kraljevine ter Bosna in Hercegovina. Kakšen status pa so imele v trialističnih konceptih velikoavstrijskih krogov slovenske pokrajine? Pri pojasnjevanju tega vprašanja zgodovinarji radi posegajo po memoarih dr. Carla barona Bardolffa, ki je od konca leta 1911 načeloval prestolonaslednikovi vojaški pisarni. Pri branju

¹⁵ Citirano po: Franz, Erzherzog, 130-131.

¹⁶ Isto, 84.

¹⁷ Kiszling, Erzherzog, 231.

¹⁸ Leopold Chlumecky, Erzherzog Franz Ferdinands Wirken und Wollen (Berlin 1929) 194.

njegovih spominov je treba imeti pred očmi, da je simpatiziral s politiko nemških nacionalcev. Prijateljaval je med drugim tudi s sivo eminenco pangermanskega gibanja dr. Paulom Samasso. Znano je, da je ekstremni nemški nacionalist Samassa izhajal iz Ljubljane. Njegovo sovraštvo do Slovencev, pogojeno s tem, da je moral v mladosti opazovati nazadovanje kranjskega nemštva pred prodorom slovenskega narodnega gibanja, je imelo že kar patološke razsežnosti. Res je, da je Franc Ferdinand preko Bardolffa občasno iskal tudi Samassove usluge.¹⁹ In čisto možno je, da se je Bardolff tudi glede slovenskih zadev obračal na Samasso.²⁰ Toda to še ne pomeni, da je bil Samassa tudi svetovalec Franca Ferdinanda za slovensko vprašanje. Že sam obstoj naveze Bardolff-Samassa še ni dokaz, da je gledal prestolonaslednik na Slovence skozi prizmo nemških nacionalcev. Bardolff je v svojih memoarih prikazal prestolonaslednika kot velikega zaščitnika Nemcev in pri tem dosti pretiraval, njegov odnos do drugih narodov pa je pavšalno ocenjeval. Tako je tudi zapisal, da naj bi Franc Ferdinand obravnaval Slovence v nasprotju s tradicionalno zvestimi Hrvati samo za "začasno še zanesljive", ker naj bi mu bilo dobro znano, da se na Slovenskem uveljavlja "jugoslovanski nacionalizem".²¹ Ni niti enega trdnega dokaza, da bi prestolonaslednik dvomil o lojalnosti Slovencev. Pač pa je v memorandumu, ki ga je 28. oktobra 1912 poslal cesarju, izrecno pozdravil strankarsko združitev Hrvatov in "avstrijskih južnih Slovanov" (torej tudi Slovencev!) na temelju pravaškega programa pod vodstvom "zelo lojalnega" (!) načelnika Slovenske ljudske stranke dr. Ivana Šušteršiča.²² Bardolff je v spominih izjemno negativno označil tudi trialistično idejo. On jo je razumel kot združitev Hrvaške, Bosne in Hercegovine, Dalmacije, Primorja in Trsta v eno "državno ozemlje", ki bi bilo povezano z Avstrijo in Ogrsko preko močne centralne vlade. Trializem pa bi bil po njegovi sodbi "nevarna polovičarska" rešitev, ki ne bi škodila le dinastiji, ampak še prav posebno avstrijskim Nemcem. Pri tem je znova opozoril na Slovence, ker naj "bi se s pozivanjem na narodno osvoboditev poskušali vrniti daleč v staro notranjeavstrijsko ozemlje". Dokaz za to naj bi bile kar meje Kraljevine Jugoslavije.²³ Tu gre torej za tipično enostransko ocenjevanje za nazaj, ki pa ne more biti tudi dokaz za prestolonaslednikovo mišljenje.

Drži, da so nemške stranke nasprotovale vključitvi Slovencev v morebitno tretjo državno enoto. To je bila predvsem posledica strahu, da bi bilo z uresničitvijo slovenske variante trializma nemštvo odrezano od Trsta in Jadranskega morja. Toda stališča nemških strank ne smemo kar istovetiti z nazeri velikoavstrijskih zagovornikov trializma. Nemške svobodnjaške stranke niso nasprotovale samo trialističnim načrtom južnoslovanskih politikov, ampak tudi trialističnim konceptom velikoavstrijskih krogov. Dr. Richard Marckhl, štajerski državnozbornski poslanec Nemške ljudske stranke, ki je med nemškimi nacionalci veljal za nekak-

¹⁹ Günter Schödl, Paul Samassa. Biografski prispevek k predzgodovini ekstremnega nacionalizma v Nemčiji in Avstriji; v: ZČ 43 (1989) 365-385, tu 371-372 in 375.

²⁰ Janko Pleterski, Dr. Ivan Šušteršič 1863-1925. Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma (Ljubljana 1998) 257.

²¹ Carl Bardolff, Soldat im alten Österreich. Erinnerungen aus meinem Leben (Jena 1938) 157.

²² Memorandum Franca Ferdinanda cesarju z dne 28. 10. 1912, Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Kabinettsarchiv, Direktionsakten, 18/1912, Nr. 39.

²³ Bardolff, Soldat, 152.

šnega "eksperta" za južnoslovanske zadeve, je 28. februarja 1911 v delegacijah takole obračunal s Schwarzenbergom in njegovimi trialističnimi načrti: "Samo zdi se mi, da si lasti knez Schwarzenberg za svojo trialistično državo nekoliko preveliko ozemlje, kar je nakazal s tem, ko je dejal, da bi želel v primeru uresničitve trializma ohraniti pravico ostalih narodov do svobodne poti do Trsta in Jadrana. Mislim, da iz tega lahko razberemo, da želi Primorje, Trst itd. vključiti v trialistično ozemlje. No, gospoda moja, nazori Nemcev, posebej še Nemcev jezikovno mešanih področij Spodnje Štajerske, Koroške, Kranjske o tem vprašanju so znani ... Oni so predvsem v strahu, da bi lahko izpostavljeno nemštvo na jezikovno mešanih območjih v tej trialistični državni zgradbi poniknilo, propadlo in da bi s tem tudi od kneza Schwarzenberga priznana pravica do proste poti do Jadrana postala iluzorična, končno, da bi prišlo do zoženja in okrnitve gospodarske in duhovne vplivne sfere nemštva na jugu."²⁴

Jezo nemških nacionalcev so izzvali tudi znameniti trialistični zemljevidi, ki jih je izdal Heinrich knez Hanau, saj je bilo na njih v okviru južnoslovanske enote narisano tudi slovensko ozemlje. Hanau, sicer potomec dinastije Hessen-Hanau, ki se je leta 1866 zatekla v Avstrijo pred Prusi, je propagiral svoj reformni načrt preko znanega glasila velikoavstrijskih krogov *Groß-Österreich*.²⁵ Prvi tak trialistični zemljevid – *Triaskarte der Habsburger Monarchie* – je dal izdelati v dvorni kartografski hiši G. Freytag & Berndt že leta 1909. Na tej karti je monarhija razdeljena na južnoslovansko, madžarsko in nemško "državo". Južnoslovansko enoto, ki jo je Hanau poimenoval "Kraljevina Ilirija", sestavljajo slovenske in hrvaške dežele ter Bosna in Hercegovina, medtem ko ostane Vojvodina z Novim Sadom v okviru Madžarske, ki bi dobila kot kompenzacijo Galicijo, poljski del Šlezije in Bukovino.²⁶ Hanau je omenjenemu zemljevidu kasneje dodal še dopolnilne karte za nekatere dežele, med njimi tudi za "Slovenijo". Slednja bi imela v okviru Ilirije določeno avtonomijo ter bi poleg Kranjske, Goriške-Gradiške, severne Istre in Trsta obsegala tudi Koroško in Štajersko južno od Drave.²⁷ Leta 1912 je Hanau izdal *Neue Triaskarte der Habsburger Monarchie*. V spremnem besedilu je zapisal, da bi se monarhija morala imenovati "Velika Avstrija", vsaka od treh državnih enot pa bi bila sestavljena iz "kronovin". Avstrijska enota bi bila razdeljena po načelu historičnega prava na enajst dežel. V drugih dveh enotah, ogrski in hrvaški, bi se dežele formirale na osnovi nacionalnega principa ali historičnega prava. Tako bi imela prva šest, druga pa štiri kronovine. "Kraljevina Hrvaška" bi bila razdeljena na Slovenijo, Hrvaško-Slavonijo, Dalmacijo ter Bosno in Hercegovino. Nova varianta zemljevida se je razlikovala od prejšnje tudi po tem, da je sedaj Hanau vključil v hrvaško državno enoto tudi Medmurje in Prekmurje.²⁸ Ta zemljevid je ogrska vlada prepovedala, najdene primerke pa dala konfiscirati. "Zloglasno" trialistično karto so obsodila tudi različna nemškonacionalna glasila. Na te napade je Hanau odgovoril 28. julija 1912 v *Groß-Österreich* in razložil motive, ki so ga vzpodbudili k izdaji zemljevida. Poudaril je, da se Hrvaška zaradi madžarske politike nahaja v

²⁴ SSPDÖR, XIV. sesija, 9. seja (28. 2. 1911) 433-434.

²⁵ *Groß-Österreich*, 21. 7. 1912.

²⁶ Heinrich Hanau, *Triaskarte der Habsburger Monarchie*, 1 : 1.500.000 (Wien 1909).

²⁷ Isti, *Drei Karten zur Ergänzung der Triaskarte, II, Slovenien* (Wien 1910).

²⁸ Isti, *Neue Triaskarte der Habsburger Monarchie*, 1 : 1.500.000 (Wien 1912).

”vojnem stanju” in da skupaj z Bosno predstavlja ”odprto rano na telesu monarhije”. V avstro-ogrskih južnoslovanskih deželah se širijo politični boji, Srbija se kot ”nespravljiv nasprotnik” nenehno oboružuje, Italija pa na jadransko obalo monarhije usmerja svoje ”zavistne in poželjive poglede”. Rešitev iz tega položaja je Hanau videl v federalizaciji: ”Federalistična preureditev monarhije se mora in se bo, če ne danes, pa jutri, začela v naših slovanskih južnih deželah. Torej tu tudi leži vzvod, kjer se mora začeti Velika Avstrija, t. j. ideja federativne enotnosti skupne monarhije.”²⁹

Iz približno istega obdobja, kot je Hanau propagiral svoje trialistične zemljevide, obstaja tudi izjava neimenovanega ogrskega državnika, ki jo je francosko časopisje objavilo 4. januarja 1911 in jo najdemo tudi v znani študiji Renéja Gonnarda o trializmu. Glede na to pričevanje naj bi Franc Ferdinand ”želel ustanoviti Veliko Hrvaško”, ki je ne bi sestavljale samo Hrvaška, Slavonija, Dalmacija ter Bosna in Hercegovina, ampak tudi Istra, Primorje in celo Kranjska (Gonnard sicer piše *Carinthie* – Koroška, a gre gotovo za *Carniole* – Kranjsko). Novonastala ”Kraljevina Ilirija” bi imela ”preko 8 milijonov prebivalcev, od katerih bi bilo samo majhno število Nemcev in Italijanov”, Ogrska pa naj bi v tem primeru v zameno dobila Galicijo in Bukovino.³⁰ Omenjeno izjavo bi lahko sicer na hitro odpravili zgolj kot produkt novinarskega senzacionalizma, če ne bi bila njena vsebina tako zelo podobna konceptu, ki ga je zagovarjal Hanau.

Tudi v memoarski literaturi naletimo na podatke, da naj bi Franc Ferdinand razmišljal o možnosti vključitve Slovencev v morebitno južnoslovansko državno enoto. Cesarjev pribočnik Albert baron Margutti se je večkrat pogovarjal s prestolonaslednikom o njegovih reformnih načrtih. Avgusta 1913 sta se v Ischlu zapletla v daljši pogovor, v katerem mu je nadvojvoda razgnil svojo vizijo bodoče državne ureditve. Franc Ferdinand je dualizem označil za ”nesmisel” in ”anomalijo” ter se zavzel za ”federativno habsburško državo”. Prednosti federativne ureditve je nadvojvoda takole opisal: ”S tem bi se tudi slovansko vprašanje rešilo samo od sebe. Čehi bi bili, ločeni od čeških Nemcev, avtonomni, prav tako Hrvati, Slovenci in ogrski Srbi. In vsi ti bi morali, že samo zaradi njihove mase, imeti na Srbe iz kraljevine takšen vpliv, da bi slednji svojo združitev iskali v centripetalnem smislu, torej znotraj monarhije in ne v centrifugalnem smislu preko priključitve naših južnih Slovanov na Srbe v kraljevini, saj vendar naši južni Slovani Srbe in Črnogorce daleč prekašajo.” Na Marguttijevo pripombo, da Hrvate in Srbe loči religija, je Franc Ferdinand smehljaje odgovoril, da ”bi katoliki morali vsekakor imeti prednost”.³¹

V trializmu je prestolonaslednik videl koristno orožje proti velikosrbski ideji. Po mnenju Hermanna Wendla, je bil ”trializem v francosko-ferdinandejski obliki vse prej kot izpolnitev, bil je ravno nova preprečitev južnoslovanske enotnosti” in je poskušal spremeniti ”katoliške južne Slovane v pomožno četo habsburške politike

²⁹ Groß-Österreich, 28. 7. 1912.

³⁰ René Gonnard, *Le trialisme*; v: *Revue politique et parlementaire* 19 (Paris 1912) 223-244, tu 240-241.

³¹ Albert Margutti, *Vom alten Kaiser. Persönliche Erinnerungen an Franz Joseph I. Kaiser von Österreich und apostolischen König von Ungarn* (Leipzig-Wien 1921) 137.

moči na Balkanu".³² Pri tem je prestolonaslednik računal predvsem na Hrvate, občasno pa je razmišljal tudi o možnosti vključitve vsaj dela Slovencev v trialistične načrte. To lahko razberemo iz razgovora, ki ga je imel 21. aprila 1914 z avstro-ogrskim diplomatom hrvaškega rodu dr. Edmundom pl. Horváthom. Tema pogovora je bilo južnoslovansko vprašanje, ker je Horváth veljal za eksperta na tem področju. Franc Ferdinand je takrat med drugim izjavil tudi tole: "Južnoslovansko vprašanje je trenutno najbolj akutno notranje – zunanjepolitično vprašanje monarhije, katerega ureditev ne sme utrpeti niti najmanjšega odlašanja, če ne bo imelo za nas najslabše posledice. Pomisleki, ki so notranjepolitično usmerjeni proti ureditvi tega vprašanja, prihajajo predvsem z ogrske strani, se pravi s strani, ki je državnopravno saturirana in bi se morala v najbolj neugodnem primeru odpovedati dveh provincam, Hrvaški in Slavoniji, ki sta se v pomembnih vprašanjih že izmaknili Budimpešti. Kajti imata kulturno avtonomijo. Avstrija mora tako kot vedno tudi v tej zadevi žrtvovati več in se odpovedati trem kronovinam, namreč Kranjski (!), Istri in Dalmaciji."³³

Od številnih razpravljanj in razmišljanj o južnoslovanskem vprašanju, ki so potekala znotraj velikoavstrijskih krogov, niso imeli niti Slovenci niti Hrvati na področju realne politike nobenih posebnih koristi. Velikoavstrijski eksponenti so južnoslovanskim politikom sicer veliko obljubljali, s konkretnimi dejanji v smeri uresničitve trialističnih načrtov pa niso nikoli prišli na dan. Dr. Anton Korošec je po vojni v znanem predavanju o nastanku Jugoslavije povedal, da so imeli slovenski in hrvaški parlamentarci mnogo stikov z velikoavstrijskimi eksponenti, med drugim tudi s Schwarzenbergom, ki pa so jim govorili samo, da "nameravajo velike stvari z Jugoslovani".³⁴ Znana je tudi izjava voditelja neuradne "prestolonaslednikove stranke" krščanskih socialcev dr. Karla Luegerja, ki je pred smrtjo Korošču resignirano dejal: "Če bi bil vsaj deset let mlajši, bi lahko južni Slovani pozdravili trializem!"³⁵

O tem, da bi bil voditelj Vseslovenske ljudske stranke (VLS) Šusteršič neke vrste emisar belvederskega kroga, ki naj bi dobil navodilo, da organizira pod trialistično zastavo Slovence in Hrvate, kot je to svojčas poskušala v svojih študijah prikazati največja hrvaška poznavalka politike velikoavstrijskih krogov Mirjana Gross,³⁶ ni trdnih dokazov. Nekatere njene teze je svojčas ovrgel že Janko Pleterški in ugotovil, da ni Šusteršiču nikoli uspelo priti v bližino Franca Ferdinanda.³⁷ Toda čeprav Šusteršič ni pripadal belvederskemu krogu, to ne more spremeniti dejstva, da je

³² Hermann Wendel, *Die Habsburger und die Südslawenfrage* (Belgrad-Leipzig 1924) 21.

³³ Edmund Horváth, *So starb der Friede. Unbekanntes über die Entstehung des Weltkrieges* (Berlin 1930) 81. Horváth v spominih trdi, da je citirani pogovor s Francem Ferdinandom zapisal v uradnem zapisniku. Ni razloga, da bi dvomili v verodostojnost njegovih trditvev.

³⁴ Silvo Kranjec, *Koroščevo predavanje o postanku Jugoslavije*; v: *ZČ* 16 (1962) 218-229, tu 220.

³⁵ *Reichspost*, 11. 3. 1910.

³⁶ Mirjana Gross, *Hrvatska politika velikoavstrijskega kroga oko prijestolonaslednika Franje Ferdinanda*; v: *Časopis za suvremenu povijest* 2 (1970) 9-74, tu 28, 38 in 47.

³⁷ Janko Pleterški, *Zveza Vseslovenske ljudske stranke in Hrvatske stranke prava v letih 1911-1913*; v: *ZČ* 34 (1980) 5-75. Primerjaj: Friedrich Funder, *Vom Gestern ins Heute. Aus dem Kaiserreich in die Republik* (Wien-München 1952) 392. Po Funderjevih trditvah naj bi bil Brosch neke vrste posrednik med prestolonaslednikom in pa krščanskosocialnimi ter slovenskimi parlamentarci. Pri tem poimensko navaja tudi Šusteršiča in Korošca.

bila njegova politika velikoavstrijska in je tudi celotno politično delovanje VLS zavestno usmerjal v tej smeri, da bi pridobil nadvojvodovo podporo.

Ni naključno Šusteršič na vsakem koraku dokazoval, da bi se s pomočjo trializma monarhija konsolidirala in okrepila svoj status velesile. Šusteršičevo apodiktično poudarjanje zvestobe dinastiji je bila prava glasba za občutljiva ušesa Franca Ferdinanda, podobno pa lahko rečemo za številne parlamentarne govore poslancev VLS, v katerih so vehementno napadali politiko ogrskih vladnih krogov. Josip Pogačnik, eden vidnejših članov VLS ter podpredsednik državnega zbora, je v parlamentu odločno branil enotnost armade proti zahtevam ogrskih politikov. Posebno velike zasluge si je pridobil pri sprejemanju od prestolonaslednika forisirane obrambne reforme leta 1912.³⁸ Obstajajo tudi pričevanja, da je imel Pogačnik zaupne pogovore s samim prestolonaslednikom.³⁹ Ko so nekoč socialdemokrati v državnem zboru napadli Franca Ferdinanda, češ da se ne bi smel toliko vmešavati v politiko, se je v njegov bran postavil seveda Korošec.⁴⁰ Kjer so le mogli, so prvaki VLS zagovarjali zahteve, za katere so menili ali vedeli, da so lansirane iz prestolonaslednikovega kroga. Tako je bil ravno Šusteršič tisti, ki je od vseh strankarskih voditeljev v delegacijah najbolj glasno podpiral priljubljeno idejo Franca Ferdinanda o gradnji močne vojne mornarice, ki bi se lahko postavila po robu imperialističnim težnjam italijanske kraljevine.⁴¹ Oktobra 1912 je poslal Šusteršičev Hrvaško-slovenski klub v dunajskem parlamentu uredništvu časopisa *Groß-Österreich* sporočilo, da so vsi njegovi poslanci med zasedanjem parlamenta zastopali "stališče celotne monarhije in velikoavstrijsko državno misel".⁴²

Po Šusteršičevem mnenju je bila v političnih razmerah, ki so vladale v monarhiji pred prvo svetovno vojno, "edina vidna realnopolitična možnost za habsburške Jugoslovane pridobiti za svoje narodne vzore bodočega cesarja in kralja, ga prepričati o kongruentnosti obojnih interesov in ga pripraviti za primerni državni udar ob njegovem prihodu na prestol".⁴³ Znano je, da je poslal Šusteršič poleti 1909 Francu Ferdinandu memorandum, s katerim se je zavzel za združitev vseh

³⁸ Primerjaj pismo prestolonaslednikove vojne pisarne Pogačniku z dne 31. 3. 1912, Kriegsarchiv Wien, Militärkanzlei Franz Ferdinand, Ps 87/1912. Zahvaljujem se dr. Walterju Lukanu, ki me je opozoril na ta dokument.

³⁹ Kranjec, Koroščevo predavanje, 220; Fran Šuklje, Sodobniki, mali in veliki (Ljubljana 1933) 251-252. Šuklje se tega takole spominja: "Kar zdivil pa je Šusteršič, ko je izvedel, da je prestolonaslednik ... postal pozoren na Pogačnika ter ga začel klicati k sebi na zaupne razgovore v dunajski Belvedere. Poslal je bil k njemu svojega adjutanta, polkovnika Broscha; le-ta je priporočal Pogačniku, naj se pripelje v zaprtem vozu ter naj se posluži ne glavnega, temveč stranskega vhoda. Ko je Pogačnik po svojem razgovoru Šusteršiču kot klubovemu načelniku poročal, da je bil pozvan k avdijenci, malo da ni znorel od jeze, češ, mari ne ve Franc Ferdinand, 'da sem jaz načelnik, da edino jaz smem govoriti v imenu slovenske skupine!' Vso svojo nejevoljo je stresal nad Pogačnikom, češ da bi on moral prestolonaslednika opozoriti na dejstvo, da je le Šusteršič kot klubov načelnik poklicani tolmač klubove politike! Naposled se je dr. Šusteršiču le posrečilo priti v ožjo dotiko s prestolonaslednikom (?). Kako, je zame nerešena uganka."

⁴⁰ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrates, XXI. sesija, 43. seja (14. 12. 1911) 2197.

⁴¹ Andrej Rahten, Politika zastupnika Slovenskog kluba u Carevinskom vijeću 1908-1911; v: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 30 (1997) 185-197, tu 196.

⁴² *Groß-Österreich*, 13. 10. 1912.

⁴³ Ivan Šusteršič, Moj odgovor (Ljubljana 1922) 65-66.

južnoslovanskih dežel monarhije v eno državno pravno telo. V spomenici je hotel prestolonasledniku pokazati, da se "dinastični interes ... krije z narodnim interesom Jugoslovancev z absolutno popolnostjo", ker leži prihodnost dinastije ravno tam, kjer je bodočnost južnoslovanskih narodov – na Jadranu in Balkanu. Da bi si pa lahko monarhija ustvarila prevlado na Balkanu, bi po Šusteršičevem mnenju morala najprej izpolniti trialistični program: "Združitev jugoslovanskih dežel in pokrajin v tretje državno pravno telo v okviru monarhije je dinastična potreba, ker se tem potom ustvari uspešni protitež zoper tri najnevarnejše sovražnike dinastije: proti mažarskemu šovinizmu, proti laški in srbski iredenti. Jugoslovanska država v okviru monarhije, obsejajoča Hrvaško in Slavonijo, Bosno in Hercegovino, srbske pokrajine Ogrske, potem slovenske in hrvaške dežele in pokrajine Cislitvanske, posebno Dalmacijo, Primorsko, Kranjsko, slovenske dele Štajerske in Koroške, bi postavila od dne do dne naraščujoče jugoslovanske narodne struje v službo dinastične svetovne politike. Habsburška jugoslovanska država bi bila sigurna podlaga prihodnje balkanske in jadranske politike monarhije."⁴⁴ V odgovor na poslano spomenico je Šusteršič prejel zahvalno pismo prestolonaslednikove vojaške pisarne, da je nadvojvoda memorandum "z velikim zanimanjem vzel na znanje".⁴⁵

Novembra 1911 je "nekronani vojvoda Kranjske" preko ljubljanskega knezoškofa dr. Antona Bonaventure Jegliča poslal Francu Ferdinandu besedilo enega svojih državnozbornih govorov, v katerem je na veliko povzdigoval moč "avstrijskega duha", za kar se mu je prestolonaslednik tudi zahvalil.⁴⁶ 20. oktobra 1912 je *Groß-Österreich* objavila izjavo sicer anonimnega "slovenskega politika", ki pa jo lahko glede na način izražanja zagotovo pripišemo Šusteršiču. Slednji je sporočil, da podpira akcijo o formiranju enotnega državnega predstavništva, ki jo je *Groß-Österreich* sprožila septembra. Izjasnil se je za prepričanega zagovornika trialistične ideje, vendar bi po njegovem prepričanju do njene uresničitve lahko prišlo samo v času "velike krize", podobne tisti iz leta 1866. Obsodil je "madžarski imperializem", ker škoduje enotnosti monarhije, ogrsko državno pravo pa označil za "nesramno zgodovinsko laž". Če bi se trializem gradil po vzoru dualizma, bi bil to po Šusteršičevem mnenju "še večji monstrum" in "kaos". Svojo izjavo je zaključil z naslednjimi besedami: "Pravi trializem je zato moč ustvariti samo na temelju skupne državne ustave v okviru enotnega skupnega cesarstva."⁴⁷ Po nekaterih indicijah naj bi Šusteršič aprila 1913 predal prestolonaslednikovi vojaški pisarni še en trialistični memorandum, s katerim se je ponovno zavzel za "združitev vseh južno-

⁴⁴ Isto, 63-64.

⁴⁵ Primerjaj Šusteršičevo spremno besedilo k memorandumu z dne 25. 7. 1909 in zahvalno pismo prestolonaslednikove vojaške pisarne z dne 30. 7. 1909, Kriegsarchiv Wien, Militärkanzlei Franz Ferdinand, Nr. E/24/1909. Zahvaljujem se dr. Lukanu, ki mi je posredoval ta dva zelo pomembna dokumenta. Besedilo omenjene Šusteršičeve spomenice, datirane iz Toblacha na Tirolskem dne 25. 7. 1909, je zgodovinarjem znano samo iz zapisa v njegovi brošuri iz leta 1922, originala pa žal ni našel še nihče.

⁴⁶ Jegličev dnevnik, zapis z dne 2. 12. 1911, Nadškofijski arhiv Ljubljana.

⁴⁷ *Groß-Österreich*, 20. 10. 1912.

slovanskih področij v eno državnopravno enoto". Zanimivo je, da je vest o tem prinesla zopet ravno *Groß-Österreich*.⁴⁸

19. maja 1914 je Šusteršič v delegacijah takole opisal, kakšno Avstrijo si želijo Slovenci: "Habsburška monarhija je močna, močnejša, kot se misli ... v monarhiji obstajajo žive notranje sile, ... ki so primerne, da napravijo habsburško cesarstvo močno ali vsaj, da ga naredijo močnejšega. Vendar je treba te sile povzdigniti in jih napraviti koristne veliki celoti; ... Avstrija kliče, Avstrija vpije po združitvi teh sil v mogočno celoto. Velika Avstrija, velika monarhična Švica, mogočna trdnjava za svoboden razvoj vseh njenih narodov navznoter, mogočen faktor evropskega ravnotežja in miru navzven, to pomeni varno, častno prihodnost cesarstva in njene od vseh narodov čaščene dinastije."⁴⁹ Toda tisti, ki mu je slovenski politični voditelj v prvi vrsti namenil ta poziv k ustanovitvi Velike Avstrije, prestolonaslednik Franc Ferdinand, je že naslednji mesec padel pod streli atentatorjev v Sarajevu. Z njim pa je umrla tudi velikoavstrijska ideja.

⁴⁸ *Groß-Österreich*, 13. 4. 1913.

⁴⁹ SSPDÖR, XLIX. sesija, 2. seja (19. 5. 1914) 41-42.

Bojan BALKOVEC

O MEDNARODNIH STIKIH NARODNE VLADE SHS V LJUBLJANI

S prihajajočim koncem prve svetovne vojne so Slovenci ponovno jasneje izrazili svoje bodoče politične načrte. Od začetka prve svetovne vojne do pomladi 1917 državni zbor na Dunaju ni zasedal. Novi cesar Karel je bil spomladi 1917 prisiljen ponovno sklicati parlament. Na seji 30. maja 1917 so predstavniki Jugoslovanskega kluba javno predstavili deklaracijo jugoslovanskih poslancev, imenovano Majniška deklaracija. V njej je bila izražena želja po preobrazbi monarhije. V okviru monarhije bi rešili jugoslovansko vprašanje s preoblikovanjem monarhije v trialističnem smislu. Glede na nejasen vojaški položaj je bila deklaracija pragmatična poteza. Če bi bilo jugoslovansko vprašanje zadovoljivo rešeno v okviru Avstro-Ogrske še pred koncem vojne, bi preprečili posledice zmage ene ali druge strani v vojni, še posebej izpolnitve Londonskega pakta iz aprila 1915. Nepripravljenost avstro-ogrskih oblasti na spremembe je slovensko politiko porinila v radikalizacijo svojih zahtev. Od zgodnjega poletja 1918 je postajalo jasno, da bo potrebna drugačna rešitev, kot jo je predvidela Majniška deklaracija. Jeseni 1918 je postalo jasno, da bo Avstro-Ogrska izgubila vojno. Konec oktobra se je pričel razpad Avstro-Ogrske. Najprej so 28. oktobra razglasili prekinitev zvez z Avstro-Ogrsko Čehi, naslednji dan pa tudi Južni Slovani. V Zagrebu je bila razglašena Država SHS.

V okvir nove države so sodile Slovenija, Hrvaška, Dalmacija ter Bosna in Hercegovina. Z izjemo Vojvodine je vključevala vsa južnoslovanska območja nekdanje habsburške monarhije. Osrednji organ oblasti v novi državi je bilo Narodno vijeće v Zagrebu. Oblast v posameznih pokrajinah so izvajale Narodne vlade. Za slovenski prostor (Kranjska, slovenski del Stajerske, slovenski del Koroške, slovenski del Goriške in Trst) je bila to Narodna vlada v Ljubljani (NVL). NVL je bila ustanovljena 31. oktobra 1918. Sestavljali so jo politiki vse treh taborov, katoliškega, liberalnega in delavskega, ne glede na politično moč taborov. NVL je vodila vse posle. Formalno pa ni imela pristojnosti nad zunanjo in obrambno politiko. Ti dve področji si je pridržalo Narodno vijeće.¹ V praksi pa je morala NVL sama navezovati mednarodne stike in urejati vojaška vprašanja, pomembna za Slovence, ali kot je zapisal France Dolinar: *"Vprašanje meja, umikanje soške armade čez slovensko ozemlje, skrb za Slovence v Nemški Avstriji, udeleženos pri delitve avstrijskega državnega premoženja je ljubljanski vladi nakladalo obilo zunanjepolitičnih agend, čeprav so bile te načeloma pridržane centrali v Zagrebu in v Beogradu"*.² Samostojnost NVL je pravzaprav omogočilo Narodno vijeće v

¹ Primerjaj npr. Jurij Perovšek, Oblikovanje slovenske nacionalne države leta 1918, Prispjevki za zgodovino delavskega gibanja XXV – 1985, str. 52.

² France Dolinar, Odsotnost slovenske državen misli v prevratu 1918 v Zrenja in uvidi II, založba Sij, Buenos Aires 1971, str. 40.

Zagrebu, ki je kljub lastni naredbi, tudi nekatere zunanjepolitične zadeve prepustila NVL. Posamezni protesti Narodnega vijeća proti nekaterim zunanjepolitičnim potezam NVL so bolj izraz opozorila na nedorečeno stanje in razhajanje med prakso in formalnostjo, kot pa resna grožnja NVL zaradi svojeglavosti. Tako je NVL samostojno urejala zunanjepolitične zadeve, ki so bile pomembne za Slovence.

Država SHS je obstajala od 29. oktobra 1918 do 1. decembra 1918. Mednarodnopravno ni bila priznana. Vendar jo je na različne načine priznalo več držav, ki so z njo sodelovale zaradi reševanja tekočih težav, ki so bile posledice vojne. Podobno lahko rečemo tudi za NVL.³ Najpomembnejši mednarodno pravni dokument, pri katerem je sodelovala Država SHS in s tem posredno tudi Slovenci, je bila Ženevska deklaracija. Nastanek Države SHS ni bila končna faza združevanja jugoslovanskih narodov.

Po ustanovitvi skupne vlade Kraljevine SHS, 20. decembra 1920, je NVL tri dni kasneje odstopila.⁴ Do imenovanja Deželne vlade, katere pristojnosti so bile mnogo manjše, pa je opravljala tekoče delo. Kljub prenosu zunanjepolitičnih pristojnosti na vlado v Beogradu, je ostala dejavna tudi na tem področju.

Posledica razpada Avstro-Ogrske in italijanska nevarnost, povezana z njihovo težnjo po uveljavitvi Londonska pogodbe, je bila, da so se morali Slovenci v svojih odnosih s tujino omejili predvsem na zaščito etničnega prostora, in manj na razvijanje odnosov z ostalimi evropskimi narodi, razen na ohranjanje dobrih odnosov z narodi, s katerimi so živeli v propadli monarhiji, predvsem s Čehi in Poljaki. Tako v delu NVL ne zasledimo razmišljanj o oblikah in načinih sodelovanja Slovencev z ostalimi evropskimi narodi. Značilnost zunanjepolitičnega dela NVL je bilo reševanje tekočih zadev in manj dolgoročno načrtovana zunanja politika. Zunanjepolitična dejavnost NVL je tako usmerjena predvsem k reševanju odnosov z novonastalo Nemško Avstrijo in Italijo. Z Nemško Avstrijo je njene nekdanje pokrajine povezovala potreba po ureditvi meja in pa različne težave, ki jih lahko damo na skupni imenovalec: razdelitev dediščine in razmejitve pristojnosti nekdanjih skupnih organov.

Kmalu po prevratu 29. oktobra 1918 je vlada Nemške Avstrije na Dunaju priznala suverenost države Srbov, Hrvatov in Slovencev. Za svojega predstavnika v Ljubljani je sredi novembra 1918 imenovala nadkomisarja Josipa Faschinga.⁵ Potreba po ureditvi najrazličnejših težav, ki so nastopile po razpadu Avstro-Ogrske, je dunajsko vlado silila, da je skušala navezati stike z oblastnimi organi na ozemljih, ki so razglasile neodvisnost od Dunaja. Dunaj je različne narodne vlade pozval, naj pošljejo v nekdanjo skupno prestolnico svoje predstavnike. Tako je NVL v Ljubljani 5. novembra 1918 imenovala konzula Ivana Šveglja (tudi Schwegla) za svojega diplomatskega zastopnika na Dunaju.⁶ Na naslednji seji pa je Šveglju dodelila status konzularnega zastopnika. Začetne težave pri vzpostavljanju sistema oblasti so privedle tudi do nesoglasij med NVL in Narodnim vijećem. Slednje se je odločilo, da še ne bo imenovalo svojih predstavnikov v tujini. Tako je morala NVL

³ Primerjaj Jurij Perovšek, Oblikovanje slovenske nacionalne države leta 1918, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXV – 1985, str. 60.

⁴ Zapisnik 38. seje NVL, 23. december 1918.

⁵ Zapisnik 15. seje NVL, 14. november 1918.

⁶ Zapisnik 6. seje NVL, 5. november 1918.

preklicati Švegljevo imenovanje.⁷ NVL pa se je prav tako na 10. seji seznanila, s poročilom Alberta Kramerja, ki je poročal kot tajnik Narodnega vijeća, da je Narodno vijeće imenovalo dr. Petra Defrancescija za svojega zastopnika na Dunaju, v zvezi z repatriacijo uradnikov, beguncev in vojakov. Nekaj dni kasneje je postalo jasno, da Defrancesci ne more prevzeti omenjenih nalog. Zato je Narodno vijeće pooblastilo NVL, da namesto Defrancescija imenuje Šveglja.⁸ Šveglja so kmalu zadolžili še za sodelovanje pri delu komisije za likvidacijo zunanjega in vojnega ministrstva.⁹ Za Švegljevega pomočnika so imenovali dr. Rudolfa Andrejko.¹⁰

NVL se je na šest seji dogovorila, da je potrebno nekatere sosednje države obvestiti o novem položaju, ki je nastal v Sloveniji. Tako naj bi obvestili Narodni Vybor v Pragi, zastopništvo Poljske na Dunaju ter vlade v Zagrebu in Budimpešti. Slovenec je 9. novembra 1918 poročal, da sta v Ljubljani zastopnika poljskega konzulata, ki pripravljata vse potrebno za otvoritev poljskega konzulata v Ljubljani. Že nekaj dni kasneje je bil za poljskega poverjenika pri NVL imenovan dr. Marcel Szarota.¹¹ Vojaški odposlanec pa je bil general Adam Nowotny.¹² Poljski poslanik v Ljubljani je bil zainteresiran za prevzem materiala poljske vojske, vendar se je moral zadovoljiti z izjavo NVL, da bo razprava o tem možna v okviru razdelitve vsega premoženja nekdanje države.¹³ NVL je bila zainteresirana tudi za čimprejšnjo izmenjavo češke in slovenske vlade v Pragi in Ljubljani.¹⁴

Urejanje prometnih zadev z Nemško Avstrijo je bilo povezano z vprašanje pretoka blaga, oseb in denarja ter nadzora nad prometnicami. Na 6. seji je NVL pooblastila Andreja Vrečka za svojega zastopnika pri prometnih zadevah na Dunaju.¹⁵ Med pomembnejše naloge NVL povezane s prometom, ki pa so imele mednarodno ozadje, je bil umik nekdanjih avstro-ogrskih vojakov s Soške fronte. Ker je šlo tu za veliko število vojakov iz različnih pokrajin nekdanje monarhije, je bilo včasih potrebno navezati stike z novimi oblastmi v teh pokrajinah. Oblasti v vseh pokrajinah je vračanje vojakov skrbelo zaradi nevarnosti, ki bi jo lahko povzročilo velika neobvladljiva množica. Tako je češki zastopnik na Dunaju, že po odhodu večine vojakov prek Slovenije, prosil NVL naj ustavi Transporte zaradi nevarnosti boljševidičnega izbruha nezadovoljstva na Dunaju.¹⁶ 5. novembra 1918 je NVL pozvala prebivalce Slovenije, naj mirno spremljajo umik tujih vojakov in naj jih ne ovirajo. Ob tem je pozvala javnost naj ne naseda govoricam, da naj bi vojaški poveljniki skušali zrušiti oblast NVL in Narodnega vijeća, ker naj bi

⁷ Zapisnik 10. seje NVL, 9. november 1918.

⁸ Zapisnik 14. seje NVL, 13. november 1918.

⁹ Zapisnik 18. seje NVL, 18. november 1918.

¹⁰ Zapisnik 18. seje NVL, 18. november 1918.

¹¹ Zapisnik 14. seje NVL, 13. november 1918.

¹² Zapisnik 19. seje NVL, 19. november 1918.

¹³ Zapisnik 16. seje NVL, 15. november 1918.

¹⁴ Zapisnik, 26. seje NVL, 30. november 1918. France Dolinar v članku *Odsotnost slovenske državne misli v prevratu 1918* (Zrenja in uvidi št. II, izdala založba Sij v Buenos Airesu 1971), mdr. piše naj bi bil kot pooblaščenec NVL v Pragi omenjan dr. Dragotin Lončar, kot češki poslanik pa stotnik Julij Husa.

¹⁵ Zapisnik 6. seje NVL, 5. november 1918.

¹⁶ Zapisnik 20. seje NVL, 21. november 1918.

nasprotovali svobodni SHS.¹⁷ Bali so se srečevanja vojakov različnih vojska, ki so si med vojno stali nasproti npr. italijanskih in avstro-ogrskih. Težave so povzročale tudi nove italijanske oblasti na Primorskem. Te so zadrževale lokomotive in vagoni in tako ovirale odhod vojakov. Zato, da bi Italijane prisilili k sodelovanju, je NVL razmišljala o možnosti zadrževanje italijanskih ujetnikov na Ogrskem in v Avstriji.¹⁸ V zvezi z vračanjem vojakom omenim naj omenim še stike z Landratom v Salzburgu.¹⁹ Do 14. novembra je prek Slovenije odšlo skoraj 400.000 vojakov. NVL in avstro-ogrski general Wurm sta se obojestransko zahvalila za sodelovanje med NVL in poveljniškim kadrom umikajoče vojske.

Najpomembnejša naloga NVL je bila zaščita slovenskega ozemlja. Tu ločimo tri naloge. Prva je bila razmejitev z Nemško Avstrijo na Koroškem in Štajerskem, druga vprašanje pripadnosti Prekmurja in tretja usoda Primorske.

Na Primorskem je bil položaj otežen tudi zaradi dejstva, da je bila Italija Antantna država in zmagovalka v vojni. V boju za zaščito Primorske, Goriške in Trsta ni mogla pomagati niti srbska vojaška moč. Potem, ko so Italijani zasedli ozemlje do demarkacijske črte, lahko opazimo samo še proteste proti ravnanju italijanskih oblasti. NVL je tako svojega zastopnika za Gorico in goriški okraj dr. Karla Podgornika pooblastila, naj ji pošilja proteste o italijanskih postopkih in zbira podatke o kršenju mednarodnega prava.²⁰

S Prekmurjem se NVL ni ukvarjala, saj je po določilih premirje med Antanto in Madžarsko do mirovne pogodbe ostalo v okviru Madžarske.

Največji del diplomatskih naporov NVL je bil usmerjen v zaščito slovenskega ozemlja na Koroškem in Štajerskem oz. v pravično razdelitev tega ozemlja med slovensko državo in Nemško Avstrijo. Vendar ne smemo pozabiti, da so se diplomatski naporji ves čas prepletali tudi z vojaškimi spopadi. NVL je imela težave s sestavo lastne vojske in je skušala spretno s pogajanjem nadoknaditi to težavo. V času delovanja NVL so na Koroškem potekali boji, ki so se izmenjevali z različnimi poskusi sklenitve premirja. Premirje je januarja sklenila NVL, ki je bila že v odstopu.

Že na prvi seji se je NVL odločila, da bo slovenske interese na Koroškem zastopal njen pooblaščenec. Na omenjeni položaj so imenovali Franca Smodeja.²¹ Za olajšanje položaja prebivalstva pa je poskrbela tudi za dobave hrane na Koroško.²²

Tudi avstrijska stran na Koroškem ni držala križem rok. Izvršilni odbor koroškega deželnega zbora v Celovcu je s svojimi potezami nekajkrat razburil NVL. NVL je ob tem pozivala na pomoč Narodno vijeće, ki naj bi vojaško podprlo slovenska prizadevanja na Koroškem. Narodno vijeće je želelo, da bi mejno črto med Nemško Avstrijo in Državo SHS na Koroškem določile Antantne sile. Te naj bi na razmejitveno črto poslale tudi svoje čete. NVL je ob omenjenem predlogu 14. novembra 1918 predlagala naj bi Antantne čete zasedle črto Šmohor, Beljak,

¹⁷ Slovenec in Slovenski narod, 6. november 1918.

¹⁸ Zapisnik 10. seje NVL, 9. november 1918.

¹⁹ Zapisnik 8. seje NVL, 7. november 1918.

²⁰ Zapisnik 23. seje NVL, 25. november 1918.

²¹ Zapisnik 1. seje NVL, 1. november 1918.

²² Zapisnik 1. seje NVL, 1. november 1918.

Celovec, Št. Vid, Št. Janž na Mostiču, Velikovec, Št. Andraž, Dravograd, Marenberg, Maribor, Spielfeld, Radgona Št. Gothard.²³ Vodstvo koroškega deželnega zbora je pokazalo zanimanje in NVL obvestilo, da bo 22. novembra 1918 v Ljubljano poslalo svoja predstavnika na pogovore o začasni meji.²⁴ Ljubljana pa se ni bila pripravljena pogajati medtem, ko bi bile na spornem ozemlju nemške čete. Negativni odgovor je poslala deželnemu zboru v Celovcu in Državnemu uradu za zunanje zadeve na Dunaju.²⁵ Štiri dni kasneje se je NVL na 23. seji seznanila s spremembo položaja, saj so se avstrijske čete umaknile severno od Drave.²⁶ Poverjenik za notranje zadeve dr. Janko Brejc je na naslednji seji predstavil izjavo NVL. Ta je pozdravila avstrijski umik in menila, da bi se morale avstrijske čete umakniti še severneje. Vendar začetka pogajanj ni pogojevala s tem umikom. Pogajanja naj bi bila v Ljubljani. Datum pa naj bi predlagali Korošci.²⁷ Korošci so predlagali naj bi bila pogajanja 2. decembra 1918, ki bi se jih z njihove strani udeležila štiričlanska delegacija. Poverjeniki ljubljanske vlade so bili odsotni, zato je NVL prosila za odlog.²⁸ Pogajanja so bila med 9. in 12. decembrom 1918. Pred pogajanjem je prišlo do manjših spopadov pri Velikovcu in do pogodbe med generalom Maistrom in antantnim polkovnikom Passyjem o razmejitev med slovenskim in avstrijskim ozemljem. Omenjeni dogovor je omenjal črto Št. Pavel, Grebin, Wageberg, Slovenski Št. Mihael, Krnski grad, Trg (Feldkirchen), Beljak, Šmohor in na jug do državne meje. Nobena politična oblast v Celovcu, na Dunaju in v Ljubljani omenjenega dogovora ni sprejela. NVL je Maistra celo ostro opozorila, naj ne sklepa političnih dogovorov, ker je vojak in naj opravljala le vojaške naloge.²⁹ Kljub vsemu je Maister uspel realizirati tisti del pogodbe, ki se je dotikal Štajerske.

Poskus političnega dogovora na pogajanjih od 9. do 12. decembra 1918 ni uspel. Delegacija NVL je zahtevala vse slovensko etnično ozemlje, Avstrijci pa so ponujali le sodne okraje Pliberk, Dobrla vas, Železna kaplja in pogojno Borovlje. Tako sta se delegaciji strinjali, naj se rešitev prepusti mirovni konferenci. Sklenili pa so dogovor o dobavah premoga Avstriji in avstrijskem neoviranju tranzita med Državo SHS in Češkoslovaško.³⁰ Ovira za sporazum so bile vojaške akcije obeh strani in njuna želja pridobiti boljši izhodiščni položaj. Kot sem že zapisal, je NVL konec decembra 1918 odstopila. Vendar je vse do februarja opravljala tekoče posle. Mednje je seveda sodilo tudi reševanje spora z Avstrijo. Vojaške akcije na obeh straneh so tekle ves december in šele v prvi polovici januarja 1919 sta se skušali obe strani dogovoriti vsaj o premirju, če ne o politični rešitvi težav.

Pogajanja so se pričela 13. januarja 1919 v Gradcu. Težavno določanje demarkacijske črte je bilo povezano s vojaškimi uspehi ene in druge strani. Nemogoč

²³ Zapisnik 15. seje NVL, 14. november 1918.

²⁴ Zapisnik 20. seje NVL, 21. november 1918.

²⁵ Zapisnik 20. seje NVL, 21. november 1918.

²⁶ Zapisnik 23. seje NVL, 25. november 1918.

²⁷ Zapisnik 24. seje NVL, 26. november 1918.

²⁸ Zapisnik 25. seje NVL, 28. november 1918.

²⁹ Zapisnik 26. in 27. seje NVL, 30. november in 2. december 1918.

³⁰ Bojan Balkovec, Prva slovenska vlada 1918-1921, Znanstveno publicistično središče, Ljubljana 1992, str. 69.

samostojen dogovor, kjer so Avstrijci zahtevali pomik demarkacijske črte proti jugu, Slovenci pa proti severu, je bil razrešen tako, da sta obe delegaciji pristali na arbitrarno določitev demarkacijske črte. 22. januarja 1919 je bil podpisan graško-ljubljanski protokol. Z njim so določili, da bosta demarkacijsko črto določila ameriška častnika Miles in King. Protokol je prepovedal omejevanje svobode in jemanje talcev, določil razorožitev civilnega prebivalstva in izmenjavo ujetnikov in ranjencev.³¹

Nadaljevanje zunanjepolitičnih aktivnosti pa je kmalu prešlo na Deželno vlado SHS v Ljubljani. Tudi ona ni imela pravnoformalnih pristojnosti, saj so bile te v rokah vlade v Beogradu, vendar je morala podobno kot NVL sama reševati nekatere probleme.

Pri ocenjevanju zunanjepolitičnega dela NVL moramo upoštevati dane okoliščine, tj. razhajanje med zapisanimi določili in vsakodnevnim nujnim delom. Za načrtovanje zunanje politike je tudi zmanjkovalo časa. Skozi to perspektivo je bilo zunanjepolitično delo NVL najvišji možni rezultat v danih okoliščinah.

---

³¹ Bojan Balkovec, Prva slovenska vlada 1918-1921, Znanstveno publicistično središče, Ljubljana 1992, str. 74.

Marko ŠTEPEC

ANTISEMIZEM, EVROPA IN SLOVENCI

V prispevku bomo skušali orisati glavne vplive, ki so oblikovali slovenski odnos do Judov v času druge polovice 19. stoletja in slovensko protijudovstvo umestiti v sočasne evropske antisemitske tokove.¹ Slovensko protijudovstvo oziroma antisemitizem je del širšega srednjeevropskega oziroma evropskega odnosa do Judov, ki se je oblikoval kot nekakšen skupek idej in stereotipov, ki združujejo zgodovinsko usledino predsodkov s sodobnostjo in mitologijo. Govorimo lahko o "obrazcu" nestrpnega odnosa do "drugega", ki se pojavlja v celotnem evropskem prostoru in je v obravnavanem obdobju pogosto vezan na vzpon narodnih gibanj in vstop množic v politiko. Antisemitizem na Slovenskem, je tako posledica različnih vplivov kot družbenih in socialnih razmer v slovenskih deželah ter v avstroogrski monarhiji. Za oblikovanje antisemitizma in njegovih značilnosti, v Evropi 19. stoletja, je odločilna postopna emancipacija Judov. Takoimenovano judovsko vprašanje se je namreč ob koncu 18. in začetku 19. stoletja, pojavilo predvsem kot vprašanje enakopravnosti oziroma ukinjanje omejevanj in razlikovanj, ki so bila do takrat običajna. Sedemdeseta leta 19. stoletja so bila prelomna v smislu začetka modernega antisemitizma, ki ga pogojno lahko imenujemo tudi politični antisemitizem, saj antisemitske ideje postanejo sestavni del programov političnih strank in množičnih gibanj. François Furet uporabi pojem "demokracijski" antisemitizem.² V tem vmesnem obdobju se v evropskih državah ukinjajo stare omejitve in emancipacija zajame tudi Jude. Problemi judovske enakopravnosti so se zdeli odpravljeni in rešitev judovskega vprašanja stvar preteklosti. Sledil je izbruh antisemitizma, ki je v svojem bistvu imel drugačno izhodišče. Versko pogojeno nasprotovanje Judom, ki seveda ni bilo brez rasističnih podtonov, je v zadnji tretjini stoletja, vse bolj nadomeščal "znanstveni" na "vedi o rasah" utemeljeni proti-semitski rasizem. Takšen rasni antisemitizem Fran Podgornik smatra za "razsvetljeni antisemitizem" - v nasprotju s takrat med Slovencim prevladujočim, "verskim antisemitizmom". V Slovanskem svetu, ki ga je urejal Fran Podgornik beremo: "Sedanji antisemitizem, kolikor je razsvetljen, opira se na znanstvo o pasmah in plemenih in s to pomočjo izvaja ukrepe k postopanju nasproti Židovstvu."³ Sprememba je v bistvu odgovor na "ukinjanje razlike", ki jo je prinesla enakopravnost. Po Alainu Finkelkrautu je rasizem nadomestil "minulo jas-

¹ Prispevek je nastal na podlagi magistrske naloge Slovenski antisemitizem 1861-1895 in izsledkov raziskave o antisemitizmu, ki je potekala pod okriljem Inštituta za humanistične študije v letih 1994-1997.

² Razvoj nacionalizma, eksplozija "demokracijskega" antisemitizma in rast množičnih strank, kakršna je nemška socialdemokracija, so razumljivi edinole, če v njih vidimo znamenja edinstvene integracije ljudskih množic v politiko modernih držav. Obsega tega pojava se bolje zavedemo šele po koncu prve svetovne vojne." François Furet, Minule iluzije, Esej o komunistični ideji 20. stoletja, Ljubljana 1998, str. 32.

³ Slovanski svet, št. 10, 25. 5. 1893.

nost segregacije" oziroma je "antisemitizem postal rasizem v tistem trenutku, ko zaradi uspeha osvoboditve ni bilo več možno na prvi pogled prepoznati Juda." Znanost naj bi prevzela nemogočo vlogo, da naredi to, česar "pogled" ni več zmožel, namreč da zagotovi drugačnost in tujost "nasprotnika."⁴ V slovenskih deželah se diskusija o enakopravnosti in svobodi obotavljivo prične leta 1848. Dokončno enakopravnost prinese zakonodaja v šestdesetih letih 19. stoletja. Z njo povezane spremembe, ki omogočajo naseljevanje Judov tudi na področjih Štajerske in Kranjske, iz katerih so bili izgnani konec 15. in v začetku 16. stoletja, sproži različna protijudovska razmišljanja tudi med Slovenci.⁵ Posebej je opazen porast protijudovstva oziroma antisemitizma od sedemdesetih let dalje. Raziskovalec zgodovine antisemitizma in judaizma Jacob Katz, ki prav tako ločuje dve veliki dobi v razvoju evropskega antisemitizma v 19. stoletju, je čas med 1873 in 1879 imenoval "inkubacijska doba" političnega in socialnega antisemitizma, ki ji je sledil izbruh antisemitskih političnih gibanj od konca sedemdesetih let dalje.⁶ Maja 1882 je Slovenski narod zapisal, "da je po vsem svetu kakor na dano povelje, počelo antisemitsko gibanje, povsod se proti židom govori in snuje v zborih, listih in brošurah in lahko bi se reklo, da je značaj našega časa baš v tem vprašanju izražen, da je to znamenje časa."⁷ V časopisih se pisanje o protijudovskih gibanjih in idejah pojavlja predvsem v člankih, ki obravnavajo socialno problematiko. Pri tem je antisemitizem o katerem je Josip Apih zapisal, da je "ravno tako star, kakor semitizem židovske vrste,"⁸ tudi v slovenski zavesti obravnavanega obdobja vse bolj presegal okvire boja proti nepravilnim socialnim razmeram. Josip Apih je v isti razpravi tudi zapisal nekakšen nasvet, da naj "naš antisemitizem" ne bo "agitatoričen", naj predvsem vzpodbuja opazovanje "nezdravih razmer pri mnogih sosednih narodih" in vzgaja "one kreposti in zmožnosti, po katerih bode narodu mogoče kolikor toliko doseči neodvisnost na duševnem in gmotnem polju in tem potom dosežemo tako stališče, da nam ne bode treba pomoči iskati pri tujih življih najmanj pri Židih."⁹ V članku "Židovstvo politika in Slovani", ki je izšel junija 1894 v Slovanskem svetu beremo, da "židovsko vprašanje pomenja za narode mnogo več, nego je v programu sedanjega antisemitizma", ki naj bi preveč poudarjal "gmotno" in socialno vprašanje.¹⁰ Zanimiva je trditev, da so "Slovani avstrijski če izvzamemo morda nekoliko mladočehov in poljsko plem-

-
- ⁴ "Rasizam stiže u pravi čas, da nadomjesti bivšu jasnoću segregacije. Antisemitizam je postao rasizmom tek onoga kobnoga dana kada zbog uspjeha emancipacije više nije bilo moguće na prvi pogled prepoznati Židova. Budući, da Židovi, zbog neukusna promiskuiteta, više nisu posjedovali distinktivna obilježja, drugi su im pripisali različit mentalitet; znanost je dobila zadaću, da obavi ono što nije bilo u moći pogleda: da jamči stranost protivnika, da obilježi izraelsku naciju zatvorivši je u židovsku stvarnost." Alain Finkelkraut, *Imaginarni Židov*, Zagreb 1993, str. 75.
- ⁵ O sprejemu zakonodaje, protijudovstvom in z njim povezanim odporom do judovskega priseljevanja na Slovenskem glej: Marko Štepec, *Strah pred židovskim naseljevanjem*, Prispelki za novejšo zgodovino, Ljubljana 1994, št. 2, str. 149-162.
- ⁶ Vlado Valenčič, *Židje v preteklosti Ljubljane*, Ljubljana 1992.
- ⁷ Jacob Katz, *From prejudice to destruction, Antisemitism 1700-1933*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1980.
- ⁸ Slovenski narod, št. 101, 3. 5. 1882.
- ⁹ Josip Apih, *Židovstvo*, Letopis slovenske matice, Ljubljana 1886, str. 1.
- ¹⁰ Josip Apih, *Židovstvo*, Letopis slovenske matice, Ljubljana 1886, str. 6.
- ¹⁰ Slovanski svet, št. 11, 10. 6. 1894.

stvo, vsi ali očitno ali pa vsaj po duhu dejanski antisemiti." Po mnenju pisca bi antisemitizem morali imenovati pravzaprav Antihebrejizem ali Antijudaizem, ker med Semiti naj bi po slabih lastnostih posebej izstopali Židje. In antisemitizem nastopa proti njim, ne pa proti Asircem, Arabcem, Kaldejcem in drugim semitskim plemenom.¹¹ V navedenem štirinajstdnevniku je prisoten vpliv različnih rasnih teorij. Novembra 1888 je Slovanski svet objavil zapis o Židih in visokih šolah v Avstriji v katerem poleg trditev o "množenju in bogatenju Židov", njihovem vplivu in prevelikem številu med študenti in učitelji, spregovori tudi o lastnostih, ki jih pripiše Judom, "Židom" oziroma semitskemu rodu: "Opominjamo samo, da celo pisava, slog torej tudi ustni govor židovski razkriva neko občno drobljenje in razkosavanje stavkov ter kaže celo po tej zunanji obliki neokusnost, neestetičnost v primeri s stavki in govorom narodov ariškega pasma." Jud, "naj bo še tako omikan", naj bi ne bil sposoben napisati prave znanstvene knjige, "kakršne objavljajo učenjaki ariškega plemena." Judovske knjige, po mnenju pisca, nimajo nobene globine, nobene "prave notranje celote" oziroma so "skrpane." "Povsod v vsakem poglavju so logiški skoki; namesto pravega logiškega razvrščanja mislij, zapaziš pritikline, pristavke, opomnje, ki ne spadajo k stvari. Celote sistematiške nikdar ne zaslediš; take celote ne more ustvariti židovski razum. In kakor je notranja razvrstitev nelogiška, nesistematiška, ravno taka je tudi oblika stavkov." Pisec nadaljuje, da je "ravno zaradi nedostatnosti in nesposobnosti v znanstvu, ki jo povsod razkriva židovski razum, jako škodljivo v obče, da se Žid vsiljuje v literaturo in znanstvo." Seveda po mnenju pisca tudi ni vseeno, če mladino uči Žid ali Arijec in pri tem doda, da so "Ariški narodi, toraj tudi slovanski, že dovolj dokazali, da so sami dovolj izvirni in sposobni v oboru obče vede in pojedinih znanosti. Ariški narodi so dovolj krepki v svojem razumu, da ne potrebujejo znanstvene pomoči manj sposobnega ali za vedo celo nesposobnega razuma, kakršen je židovski."¹² Urednik Fran Podgornik je svoj panslovansko obarvani, negativni odnos do Judov izoblikoval in izostril ob ruskih vzorih. Pri tem je potrebno poudariti, da rasni elementi protijudovstva niso vezani le na navedeni časnik, ki sicer prednjači s svojim radikalizmom ampak njihov odmev lahko sledimo tudi v drugem slovenskem dnevnem tisku in v stališčih slovenskih izobražencev. Konec leta 1876 je Karel Glaser pripravil zapis pod naslovom "Indoevropejci in Semiti" v katerem je "analiziral" lastnosti "semitskega rodu" in nasprotje z Indoevropejci pod vplivom "sodobnih" rasnih teorij. "Ker se sedaj odločuje najvažnejše vprašanje devetnajstega stoletja, boj mej iztočnimi Slovani in Turki, izmej katerih se prvi k indoevropskemu drugi k semitskemu plemenu prištevajo, bode zanimivo slišati sodbo, katero je o teh pokolenjih izrekel temeljiti poznavatelj staroindoevropskega jezika in slovstva, prof C. Lassen." Med glavnimi lastnostmi Semitov, avtor povzema, da se njihove "duševne moči ne razvijajo tako harmonično kakor pri Indoevropejcih", da nimajo "nagnenij k umetnosti", "njihovo mišljenje je subjektivno in samopašno", so "intolerantni in nagnjeni k fanatizmu", a v svojem "veroizpovedovanju je Semit sebičnež in oduren".¹³ Tovrstna stališča postanejo stalnica

¹¹ Slovanski svet, št. 14, 25. 7. 1890.

¹² Slovanski svet, št. 21, 10. 11. 1888, "Židje in velike šole v Avstriji".

¹³ Slovenski Narod, št. 295, 24. 12. 1876; Christian Lassen je bil skupaj z Ernestom Renanom med prvimi, ki so konceptualizirali in popularizirali rasno nasprotje med Semiti in Indoevropejci oziroma Arijci.

"razmišljanj" o Judih v obravnavanem obdobju. Medtem ko Fran Podgornik odzema Judom sposobnost znanstvenega mišljenja, je Josip Stritar prepričan, da je "semitstvu glava vse", in da je brez srca.¹⁴ Pri tem so Josipu Stritarju Judje glavni nasprotnike omike torej kulture v najširšem smislu. Tudi Janez Trdina, ko piše o "nemških romanih", govori o "judovsko mrtvaškomrzlem srcu."¹⁵ Za razliko od Josipa Jurčiča, ki v Slovenskem narodu julija 1868 piše, da imajo srce vsi Adamovi sinovi vključno z Židi.¹⁶ Slednje verjetno poudari z namenom, da opozori na siceršnje, vsem jasno in poznano, judovsko drugačnost. Neprikrit rasizem pogosto najdemo pri opisih judovske zunanosti, v katerih se zunanji izgled, podoba, razume kot odsev notranjih lastnosti. To je čas ko se hudodelce skuša prepoznavati po izgledu, ne le v časopisnih člankih ampak tudi pred porotnimi sodišči. Fran Podgornik je v članku o "verskem in narodnostnem zakonu" v Slovanskem svetu septembra 1888 zapisal, da "vsled posebnih notranjih lastnostij proizvaja vsak narod tudi posebne zunanje znake in vidne predmete, ki odgovarjajo notranjim zmožnostim in lastnostim dotičnega naroda. Narodni jezik, šege, običaji, нравstvena in pravna čustva, raznotera umetnost in celo svojstvenost v mišljenji so taki proizvodi, ki so med raznimi narodi različni." Pisec je celo prepričan, da bi "zunanost bilo možno zatrepi po nekoliko, notranjosti pa ne": "Katera moč na svetu more zaukazati Židu, da naj se spremeni nagloma v mišljenji, čustvovanji? Noben niti leta in leta veljavni zakon na doseže kaj takega nasproti pojedincu; tem bolj onemogel bi bil vsak izjemni zakon v tem pogledu."¹⁷

Od osemdesetih let dalje je slovenska pozornost usmerjena predvsem na Dunaj, kjer postane antisemitsko gibanje pomembna in v devetdesetih letih celo vodilna politična usmeritev. Poleg sprememb, ki jih prinese počasna modernizacija in katere glavni znanilec je zakasneli prihod železnice v slovenske dežele v sredini stoletja, je za oblikovanje slovenskega antisemitizma odločilen vpliv Dunaja kot izobraževalnega in kulturnega središča monarhije, ki oblikuje duhovno podobo celotne srednje Evrope. Velik del izobraženih Slovencev na Dunaju prvič sreča tako Juda kot protijudovstvo in v skladu z njim oblikuje svojo predstavo o Judu, ki običajno presega domače z biblijsko simboliko pogojene predsodke. Pri tem velja omeniti večplasten vpliv nemškega nacionalnega gibanja in dunajski krščansko socialni antisemitizem. Pojavi se pisana paleta antisemitskih idej, ki vplivajo tudi na slovenski odnos do Judov. Tako antisemitske ideje zasledimo v političnem delovanju Sebastianna Brunnerja kot pri vplivnemu profesorju na medicinski fakulteti Theodorju Billrothu,¹⁸ ki želi omejevati vpis judovskih študentov na študij

¹⁴ "Semitstvu je glava vse. Semitstvo nima srca." Josip Stritar, Zbrano delo 7. knjiga, Pogovori 1882, Ljubljana 1956.

¹⁵ Janez Trdina, Podobe prednikov, Ljubljana 1987, 2. knjiga, str. 401 (38/123).

¹⁶ Navedeno po: Slovenski narod, št. 50, 30. 7. 1868 oziroma Josip Jurčič, Zbrano delo, 10. knj. Ljubljana 1982, str. 173.

¹⁷ Slovanski svet, št. 17, 12. 9. 1888.

¹⁸ Theodor Billroth (1829-1894) je predvsem želel omejiti vpis socialno šibkejših judovskih študentov iz Galicije in Ogrske. Kasneje je sodeloval v avstrijski zvezi proti antisemitizmu. Robert S. Wistrich, The Jews of Vienna in the Age of Franz Joseph, Oxford university Press, 1990. Njegovo zdravniško delovanje in vpliv je predstavila Zvonka Zupanič Slavec: Theodor Billroth, veliki kirurg, znanstvenik in humanist, Ob stoletnici smrti, Zgodovinski časopis, št. 2, 1996, str. 223-238. Zaradi njegovih tez, ki jih je objavil v knjigi Über das Lehren und Lernen der medi-

medicine. Sebastian Brunner, urednik časopisa Wiener Kirchenzeitung, je bil nekakšen most med tradicionalnim krščanskim antijudaizmom in sodobnim protikapitalističnim, rasno obarvanim antisemitizmom. Josip Vošnjak v svojih spominih zapiše, da "dokler nisem prišel na Dunaj, so mi židi bili neznani." Kot razlog zakaj jih ne mara, opiše izkušnjo iz časa dunajskega študija medicine.¹⁹ Podobno Josip Apih v svoji razpravi o "Židovstvu" piše, da tisti, ki "nas je rodila preprosta slovenska mati dobili smo šele na Dunaji dokaj priliko upoznavati Žide."²⁰ Slovenci sprejemajo evropske antisemitske valove, v drugi polovici 19. stoletja večinoma preko Dunaja oziroma, kot je zapisal Peter Vodopivec, Dunaj predstavlja "velika vrata, ki so gledala najprej v Avstrijo in to predvsem v nemško Avstrijo in potem v svet."²¹ Pomenljiva je misel Ota Lutharja, da je "periferija posamezne pojave (np. antisemitizem) adoptirala v njihovi hujši obliki,"²² ki pa za slovenski antisemitizem obravnavanega obdobja verjetno ne drži v celoti. Prelomnica v antisemitizmu avstrijske polovice monarhije so sedemdeseta leta oziroma gospodarska kriza 1873 leta. Med dogodki, ki tudi na Slovenskem niso neopaženi, je izključitev Judov iz študentskih organizacij med leti 1878 in 1883. Leta 1880 je ustanovljeno združenje za zaščito obrtnikov, ki ima svoje prvo srečanje na Dunaju. Iz njega nastane dve leti kasneje Oesterreichischer Reformverein, po zgledu na nemško antisemitski Reform verein pod vodstvom in vplivom Roberta Pattaija in Franza Holubke. Za predstavitev dunajskega protijudovskega vzdušja v tem obdobju in pisanja slovenskega tiska, si velja ogledati zapis v Slovanu, ki je maja 1884 v Političnem razgledu poročal o "burnih" volitvah na Dunaju, ki so "prava slika sedanjega političnega časa", med katerimi je bilo slišati protijudovske klice: "Nieder mit den Juden, Hoch Pattai, Hoch Schönerer". Ko je mimo šel nek Jud v spremstvu soproge, se množica ni omejila le na vpitje: "Haut den Juden," ampak se je "videlo, da mu je klobuk sfrčal z glave, znamenje, da se to ni mirno godilo," kot o dogodku poroča Slovan. Dalje tudi beremo, da so "nekega starega žida, res topli in se vanj zaganjali, končno so ga potisnili v neki kot, kjer so mu še bolj kosti mehčali". Pri tem poročevalec tudi doda, da se je "vse to godilo na ulici po belem dnevu in policista ni bilo nobenega, da bi skrbel za red in varstvo dotičnih oseb."²³

Zaradi vpliva na Slovence je pomemben Karl von Vogelsang in časopis Vaterland, ki v svojem pisanju nastopa proti "judovski" naravi liberalizma. Povezovanje liberalnega kapitalizma z judovstvom postane ena od stalnic slovenskega odnosa do Judov. Krščanski socialist oziroma socialc Karl von Vogelsang je neke vrste duhovni oče krščanskim socialcem iz obdobja pred papeževo encikliko Rerum novarum, tako Karlu Luegerju kot Janezu Evangelistu Kreku.

zinischen Wissenschaften an den Universitäten der deutschen Nation, je prišlo na medicinski fakulteti pred njegovo predavalnico do demonstracij in spopadov med judovskimi in nejudovskimi študenti. "Marsikateri obraz je dobil višnjevo barvno marogo in marsikateri židovski nos bil je še bolj skrivljen kot je uže po naravi", je o tem zapisal Slovenski narod, št. 287, 17. 12. 1875.

¹⁹ Josip Vošnjak, Spomini, Ljubljana 1982, str. 44.

²⁰ Josip Apih, Židovstvo, Letopis matice slovenske, Ljubljana 1886, str. 17.

²¹ Dunaj in Slovenci, ur. Darja Mihelič, Ljubljana 1994, Peter Vodopivec, Diskusija, str. 22.

²² Oto Luthar, Capitano Riva non Piangere, Borec 1995, št. 540-541, str. 459.

²³ Slovan, št. 22, 29. 5. 1884.

V slovenski javnosti je močno prisoten "velikonemec", protislovanski skrajnejši in antisemit Georg Ritter von Schönerer, soustanovitelj Nemške nacionalne zveze, ki je iz liberalizma prešel v skrajni vsenemški nacionalizem. Glavna tarča njegovih napadov so Semiti oziroma Judje kot rasa. Pri tem zavrača vsako možnost asimilacije in pride celo v navzkrižje z nemškimi krogi na Štajerskem, ki imajo "težave" z bolj konkretnimi slovenskim oziroma slovanskim nasprotniki.²⁴ G. R. Schönerer se začne pojavljati v slovenskih časopisih kot državnozborski poslanec, z mnogimi drznimi in zato opaznimi interpelacijami, ki pri slovenskih poročevalcih vzbujajo mešane občutke. Aprila 1878 je boj za "občno" volilno pravico v državnem zboru, združil oba Judom nenaklonjena politika, sicer velika nasprotnika, G. R. Schönererja in J. Vošnjaka. Časopis Slovenec je ob tej priliki zapisal, da "pri tem nista osamljena, ampak davno že zahteva to vsa množica delavcev." Zanimivo je, da kot razlog v prid splošni volilni pravici Slovenec navaja, "da bogatin dostikrat nima srca za reveža", kar ima za posledico, da "se pri nas oduhuje postavba še vedno ni uredila na korist ljudstvu, ampak je še vedno, oduhuje dovoljeno jemati obresti kolikor hočejo."²⁵ Pri tem je seveda Jud sinonim za oduhuje in Slovencem v vseh pogledih tujega "bogatina". V tem lahko, skupaj s porastom nacionalizmov znotraj monarhije, vidimo korenine antisemitizma. Konec leta 1878 je Slovenec v članku "Schönerer in nemški študentje" zapisal, da je "v naših očeh Schönerer še vedno bolj spoštovanja vreden mož kakor mnogi iz onih, ki ga zdaj na laž postavljajo" in, da je "vse iz drugega lesa izrezan, kot drugi ustavoverci." Seveda pa pisec poslanca Schönererja ne pozabi vprašati, "kako je to, da ravno Nemci v Avstriji niso zadovoljni."²⁶ Schönerer na čelu velikonemških, antisemitskih in protislovanskih množic s svojimi idejami, ki vnašajo radikalizem v avstrijsko politično življenje, močneje zaznamuje 80. in 90. leta. Njegova dejavnost se ne omejuje le na parlament in verbalne nastope proti Judom in "judovski politiki." Bil je glasnik antisemitskih množic, ki so želele obračunati z Judi in njihovim vplivom z neparlamentarnimi sredstvi. Tako si je v zgodovini opravičeno zaslužil mesto nekakšnega daljnega predhodnika skrajne protijudovske velikonemške politike v 20. stoletju, ki je spremenila srednjo Evropo v pogorišče in v taboriščih uničila tisti mali narod, ki je najlepše predstavljal njeno duhovno dediščino.²⁷ Marca 1888 se je zaradi nočnega vdora v uredniško hišo "N. W. Tagblatt- a" "skupaj s tovariši oboroženimi s palicami" proti njemu začel sodni postopek pred dunajskim sodiščem. Schönerer je vdrl v uredništvo, razbijal inventar, "prebotal" in se "hudoval" nad uredniki, "židovski pobalini", ker so žalili in "po krivem razglasili smrt nemškega cesarja." Dogodek in predvsem kasnejši sodni proces je zanimiv zaradi zapisov, ki skušajo analizirati razliko med slovenskim in nemškim protijudovstvom, oziroma celo zavračajo Schönererja z značilno protijudovsko obarvanimi argumenti. Marca 1888 je o Schönererjevi "izročitvi sodišču"

²⁴ Janez Cvirn, Schönerer v Mariboru (1886), Grafenauerjev zbornik, Ljubljana 1996, str. 587-591.

²⁵ Slovenec, št. 36, 2. 4. 1878.

²⁶ Slovenec, št. 143, 29. 12. 1878.

²⁷ "Judje so zame še zaradi nečesa drugega tako zelo dragoceni: zdi se, da je v njihovi usodi osredinjena usoda Srednje Evrope, da se v njej zrcali in da je v njej našla svojo simbolično podobo." Milan Kundera, tragedija Srednje Evrope, V zborniku: Srednja Evropa, Ljubljana 1991, ur. Peter Vodopivec, str. 124.

pisal Slovenski narod, da je bil to "moralichen udarec za krdelce antisemitskih poslancev, ne radi konečnega izida - nihče ni dvomil o tem, da se Schönerer izroči deželni sodniji - temveč vsled tega, ker se je enkrat pokazal v vsej svoji nepopisni oholosti." Pisec nadaljuje, da se "tudi med Slovenci nahajajo čudaki, kateri se klanjajo Schönererjevemu imenu, misleč da Bog vedi kaka državniška veličina tiči v oblastnem zastopniku Zwettlskih kmetskih občin. In vendar odbijte mu milijone podedovane po očetu, kateri si jih je pridobil baš po svojih zvezah z Rothschildom in ostane vam čisto navaden razgrajalec, za katerega bi se živ krst ne bi mogel zanimati. Protižidovsko gibanje ni narastlo do svoje današnje pomenljivosti vsled tega, ker mu je Schönerer voditelj, baš nasprotno, toliko naravne sile tiči v tem gibanju in strupena židovska diktatura, razširjajoča se na vse stroke javnega slovtvenega in socialnega življenja, rodila je tako usodne posledice, da se množi število antisemitov v vseh krogih navzlic temu, da boljšega voditelja nimajo nego je poslanec Schönerer."²⁸ Maja so slovenski časopisi sporočili, da je bil obsojen na štiri mesece težke ječe z dvakratnim postom na mesec. Slovenec tudi poroča o množici pred deželnim sodiščem in ob tej priliki ugotavlja, da se "antisemiti na Dunaji čedalje bolj množe. Ali to ni čuda, ker predrznost in nesramnost židovstva res že presega vse meje."²⁹ Slovenski tisk v tem obdobju očitno ni zmožiel razmišljati o protijudovskem vzdušju, zunaj uveljavljenih stereotipov.

Zaradi Schönererjevega Avstriji in Slovanom nasprotnega mnenja je najvplivnejši med avstrijskimi antisemiti postal Dr. Karl Lueger, voditelj dunajskega krščansko socialnega gibanja, ki je imelo veliko pristašev tudi med Slovenci. Slovanski svet je leta 1893 zapisal, da je "antisemitsko gibanje na Dunaju pomenljivo in važno za vso državo in to gibanje se še okrepi, ko začnejo tudi doslej potrpežljive slovanske stranke pomagati nemškimi antisemitom in poslednji dobe to pomoč, čim prej se otresejo Schönererjeve taktike, po kateri nemški nacionalci pobijajo slovanske narodnosti ravno tako kakor Žide."³⁰ Dr. Karl Lueger je izšel iz liberalnega tabora in bil prvotno celo nekoliko zadržan do Vogelsangovega antisemitizma, ki pa ga je vse bolj ne le sprejemal, temveč je postal tudi vodilna osebnost krščansko socialnega protijudovskega Dunaja. Dunajčane, ki so ga "častili kot boga", je po besedah Josipa Vošnjaka očaral s svojim dunajskim naglasom.³¹ Povezava krščanskega socializma in antisemitizma, ki je zajela precejšen del prebivalcev prestolnice in širše v monarhiji, je močno odmevala tudi v slovenskem tisku. Slovenec je decembra 1892 zapisal, "ker Lueger in tovariši niso tako nasprotni katoliški veri in narodni enakopravnosti, kakor židovski liberalci, mora vsakega pravega Avstrijca veseliti, če dobe večji vpliv."³² O vplivu dr. Luegerja na Slovence je v svojih spominih pisal Fran Šuklje, da je "veliki ljudski tribun z Dunaja, dr. Karel Lueger v svojem srditem boju proti židovskemu kapitalizmu našel mnogo občudovalcev med slovenskimi duhovniki."³³ Pri tem med drugimi moč-

²⁸ Slovenski narod, št. 67, 22. 3. 1888.

²⁹ Slovenec, št. 105, 7. 5. 1888.

³⁰ Slovanski svet, št. 8, 25. 4. 1893.

³¹ Josip Vošnjak, Spomini, Ljubljana 1982, str. 500.

³² Slovenec, št. 278, 5. 12. 1892.

³³ Fran Šuklje, Spomini, 2. del, Ljubljana 1926, str. 17.

nimi vplivi na slovensko duhovščino v prelomu stoletij Fran Šuklje omenja "novo krščansko socialno demokracijo" in časopis Reichpost, ki je počasi izrinjal "fevdalno konservativni", kot ga imenuje Fran Šuklje, Vaterland. Janez Evangelist Krek je v pismu Petru Bohinjcu zapisal, da dunajski nadškof ne podpira novega antisemitskega gibanja na Dunaju oziroma ga duhovnikom celo prepoveduje. To je Krek komentiral z besedami, da bo tudi brez njega in občinske vlade antisemitizem zmagal.³⁴ V dunajskem parlamentu so razprave zaradi političnih spopadov med nasprotniki in pristaši protijudovskih programov postale "jako burne in tudi ne posebno dostojne" in "židovsko vprašanje" je postajalo vse pomembnejše oziroma, kot je zapisal Slovenec se je vsa parlamentarna "debata naposled sukala okrog židovskega vprašanja."³⁵ Slovenski poslanci, ki dr. K. Luegerja srečujejo pri svojem delu, ga uvrščajo med najbolj simpatične in zanimive politike. Tako Janezu Evangelist Krek kot liberalec Josip Vošnjak, ki je v svojih spominih zapisal, da mu je bil med vsemi nemškimi poslanci v državnem zboru najsimpatičnejši. Karl Lueger je v svojih govorih, ki imajo močan odmev in vpliv tudi na Slovenskem, bičal korupcijo in judovski kapitalizem. Oktobra 1894 je ob Luegerjevem 50. rojstnem dnevu Slovanski svet zapisal: "Antisemitske stranke na Dunaju in po vsem Nižjem avstrijskem so tekmoval, da bi temu neustrašnemu borilcu čestitale na dosedanjih velikih uspehih, katere je s svojo odločnostjo dosegel uže sedaj na Dunaju in drugod proti nemško liberalni stranki in z njo združenemu židovstvu. Dasi je dr. Lueger strogo nemškega mišljenja, kaže se vendar pravičen tudi drugim narodnostim, in vsled tega mu izkazujejo simpatije tudi Slovani."³⁶ Pavliha je naglemu vzponu popularnosti dr. Luegerja posvetil šaljivi dialog, v katerem razlaga štirinajst dni odsotnemu nevednežu, kaj je novega v deželi. Novost je seveda dunajski doktor Lueger, ki je v "rajshratu marsikatero resnično povedal", in razkril mnogo skelečih ran na rakavo razjedenem telesu "bivše židovske molzne krave." Nevednežem je tudi razložil, da je dr. Lueger antisemit, "to se pravi, da je proti čifutom ali po naše, da je proti prepeličarjem."³⁷ Slovenski tisk zmago dunajskih združenih antisemitov pozdravi kljub dejstvu, da "nemški nacionalsci zaslepljeno postavljajo v jedno in isto vrsto svojih nasprotnikov tudi slovanske narode", kar po besedah Slovanskega sveta "ne more zavirati veselja". Po besedah uvodničarja v navedenem "listu" mora biti "vsem ariškimi narodom in njih strankam do tega, da premagajo in odstranijo židovski vpliv, naj bode ta vpliv odkrit ali prikrit kjer koli."³⁸ Zanj je boj nemških antisemitskih strank proti židovskemu vplivu, boj za "obča človeška in državljanska prava in za napredek v takem smislu, kakoršen odgovarja sposobnosti in dostojnosti ariških narodov." To najlepše ilustrira razliko med Nemci kot enakovrednimi nasprotniki in Židi kot metaforo vsega negativnega. Po mnenju uvodničarja so Slovani dovolj močni, da se spoprimejo z nemškim, ariškim - enakovrednim nasprotnikom. Odstranitev židovstva in njihove "zvičajnosti" je v skupnem interesu: "Nemške nacionalsne stranke so odkrite in se

34 Janez Evangelist Krek, Izbrani spisi I. zvezek, Mlada leta (1865-1892), Ljubljana 1923, str. 81.

35 Slovenec, št. 218, 24. 9. 1892.

36 Slovanski svet, št. 20, 25. 10. 1894.

37 Pavliha, št. 4, 29. 2. 1892.

38 Slovanski svet, št. 14, 6. 4. 1895.

tu in tam zagrešajo do brutalnosti nasproti Slovanom, ali mi menimo, da tudi Slovani so še vedno v taki koži da se bore rajši z očitnim, nego pa zavratnim vragom."³⁹ V času Luegerjevega županovanja v obdobju pred 1. svetovno vojno oblikuje svoj odnos do sveta tudi Adolf Hitler,⁴⁰ ki se kasneje pritožuje nad neznanstvenostjo dunajskega antisemitizma.

Slovinci so bili precej dobro obveščeni tudi o preganjanjih in izgredih proti Judom v različnih evropskih državah. Zapise večinoma povzemajo po tujih časopisih z dodanimi lastnimi komentarji in interpretacijami. Pri tem velja poudariti, da so časopisi v tem obdobju pomemben razširjevalec protijudovskih idej. V ilustracijo postopnega povečevanja zapisov v zadnji tretjini stoletja in usklajenosti z evropskim protijudovskim vzdušjem navajamo nekaj primerov, o katerih časniki obveščajo slovenske bralce. Augusta 1863 je časopis *Naprej* poročal o "rvanju in hrupu med kristjani in Židi" iz *Moravske*.⁴¹ V letih 1867/68 in kasneje v sedemdesetih, so v tisk prišle novice o preganjanju Judov v Romuniji, za katere časopisi niso pokazali pretiranega zanimanja oziroma so celo prepričani, da so nekateri politiki preveč zaskrbljeni za njihovo usodo. Slovenec novembra 1874 v polemiki s tujimi liberalnimi listi piše, da se "vsakdo še spominja, kak hrup so bili liberalni časniki po celi Evropi zagnali, ko so bili nekterim rumunskim Judom poškodovali hišno orodje v žganjarnicah."⁴² O prevelikem hrupu v "judovskem" tisku, piše tudi Slovenski narod ob preganjanju bolgarskih Judov.⁴³ Leta 1870 se poroča o izgredih iz Poljske, a se dogodkom ne posveča prav velike pozornosti razen običajnega komentarja, da so "dunajski časniki polni nevolje zaradi tega, kadar se krščanom in narodnjakom kje zgodi enaka krivica, takrat se ti listi veselo smejo in vselej vedo, da so bili krivci sami napadeni krivi."⁴⁴ Poročila iz Varšave in drugih poljskih mest se pojavljajo preko celotne obravnavane dobe. Slovenski narod pozdravi Srbske ukrepe proti Judom v letu 1872, ki jih je sprejela srbska narodna skupščina in po katerih "judje v Srbiji zunaj Belgrada ne smejo trgovati in stanovati". Slovenski narod piše, da je to "za današnje razmere mlade Srbije moder zakon" in dodaja, da "kdor vidi, kaj so židovski oderuhi v Rumuniji storili, ne bo tega zakona grajal."⁴⁵ V času protiturških uporov na Balkanu, ki jim slovenska javnost nakloni precejšnje pozornost, se v slovenski predstavi povežeta Jud in musliman kot tradicionalna nasprotnika krščanstva in Slovencev oziroma Slovanov. Judje kot zavezniki Islama, se v slovenskem tisku konkretno pojavljajo kot dobavitelji različnega blaga ali pomembneje, z vplivom na oblikovanje proturške politike posameznih evropskih držav.

³⁹ Slovenski svet, št 14, 6. 4. 1895.

⁴⁰ Ivar Oxaal, *The Jews of young Hitler's Vienna: Historical and sociological aspects*; v zborniku: *Jews, Antisemitism and Culture in Vienna*, ed. by Ivar Oxaal, Michael Pollak and Gerhard Botz, Routledge 1987. "Vsega kar je Hitler znal, se je naučil v Avstriji - nacionalizma od Schönenererja, sovraštva do Judov in obračanja k "malemu možu" od Luegerja." A. J. P. Taylor, *Habsburška monarhija 1809-1918*, Ljubljana 1965, str. 296.

⁴¹ *Naprej*, št. 62, 4. 8. 1863.

⁴² *Slovenec* št. 133, 10. 11. 1874.

⁴³ Slovenski narod, št. 255, 8. 11. 1875.

⁴⁴ Slovenski narod, št. 81, 14. 7. 1870.

⁴⁵ Slovenski narod, št. 127, 2. 11. 1870.

Slovenski tisk posebej pozorno spremlja dogodke v Nemčiji. Za spremembo protijudovstva v rasni antisemitizem, je tudi v prostoru Avstroogrške vsaj deloma odločilni nemški oziroma kar berlinski vpliv. Poročila iz Berlina pričajo o stopnjevanju protizidovskih strasti oziroma kot piše Slovenski narod: "ščuvanje zoper jude traje vedno dalje. Judovsko vprašanje je na Nemškem ostro, nevarno postalo. Vladno časopisje to judovsko preganjanje še podpira."⁴⁶ Nemški prostor v 19. stoletju doživi nagel gospodarski razvoj v smeri industrializacije in liberalnega kapitalizma z vsemi negativnimi posledicami za srednji sloj in tradicionalne strukture. Sodoben nemški antisemitizem se prične z nemiri, v svojem bistvu kmečkih in protikapitalističnih množic leta 1819, idejno podprtih s starokrščansko protizidovsko retoriko. Diskusija o takoimenovanem judovskem vprašanju je skušala odgovorjati na različne sodobne probleme nemškega prostora. Pri tem velja omeniti Bruna Bauerja⁴⁷ in odgovor Karla Marxa, ki je v svojem tekstu o judovskem vprašanju, razumel judovstvo kot lastnost in sinonim za tržno ekonomijo.⁴⁸ Nemška liberalna vlada sprejme po združitvi leta 1870 zakonodajo, s katero se udejani enakopravnost Judov po vzoru Prusije. V Nemčiji močno vplivajo rasne teorije francoskega grofa C. Gobineau-ja, ki je iz jezikovnih razlik med indoevropskimi in ostalimi narodi, povzel nekatere rasne zaključke kot je nasprotje med arijsko in nearijsko raso kot temeljnimi dejavnikom razlikovanja. Od konca 70. let smo priča povečanemu politično organiziranemu antisemitizmu, ki se povezuje z dejavnostjo Wilhelma Marr-a. Njegov protijudovski pamflet, ki februarja 1879 izide pod naslovom "Zmaga judaizma nad germanizmom", postane velika uspešnica.⁴⁹ Kot nekakšna predhodnica antisemitskih organizacij se pojavi zveza oziroma društvo za zaščito obrtnikov in trgovcev. Leta 1882 je potekal v Dresdnu prvi mednarodni antisemitski kongres, ki postane tradicionalen. Na njem ustanovijo Alliance Anti Juive Universelle kot odgovor na obstoječo L'Alliance Israelite

⁴⁶ Slovenski narod, št. 280, 5. 12. 1880.

⁴⁷ Bruno Bauer, Die Judenfrage, Brunswick 1843.

⁴⁸ Karl Marx, Zur Judenfrage, 1844: "Ne iščimo Židove skrivnosti v njegovi religiji, marveč poiščimo skrivnost religije v dejanskem Židu! Kaj je posvetni temelj židovstva? Praktična potreba, sebičnost. Kaj je Židov posvetni kult? Mešetarjenje. Kaj je njegov posvetni bog? Denar. No prav! Emancipacija od mešetarjenja in denarja torej od praktičnega realnega židovstva, bi bila samoemancipacija našega časa." Karl Marx, Prispevek k židovskemu vprašanju; K. Marx, F. Engels, Izbrana dela v petih zvezkih, 1. zvezek, Ljubljana 1979, str. 183 Židova družbena emancipacija je emancipacija družbe od židovstva. (prav tam str. 188) Pri tem je Slovincem vse do zaključka obravnavanega obdobja veljal Karl Marx predvsem za tipičnega judovskega intelektualca na čelu delavskega gibanja. Torej ima vlogo "judovskih zapeljivcev", ki jo je np. J. E. Krek pod psevdonimom Ivan Sovran popisal v svoji povesti Iz novega sveta. J. E. Krek je v svoji razpravi Socializem Marxovo judovsko poreklo posebej izpostavil: "Oče advokat je bil židovskega rodu. l. 1824. se je pa dal iz sebičnih namenov z vso svojo rodbino krstiti. A židovski duh je preveval vso rodbino tudi posej. Saj se je bahala s tem, da so bili očetovi pradedje do 16. veka nazaj sami rabinci. Mati je izviralica iz holandskega židovskega rodu. Verskega mišljenja in življenja ni bilo pri Marxovih." ... "A kakor smo že rekli: židovskega duha se je pa nasrkal Marx pri svojih domačih. Ko je v kasnejši dobi, okrog l. 1870, njegov dotedanji prijatelj ruski nihilist Bakunin v neki brošurici napadel žide, se je zato sprl z njim in to je bil glavni povod, da je razpadla internacionala – prva mednarodna socialno demokratska organizacija." ... "priča nam, da je Marx vse svoje življenje – dasi ateist – ostal židovskega mišljenja." Janez Evangelist Krek, Socializem, Ljubljana 1923, str. 238.

⁴⁹ Wilhelm Marr, Der Sieg des Judenthums über das Germanenthum, Bern 1879.

Universelle.⁵⁰ Kot ukrep proti Judom svetujejo ne-kupovanje pri Judih, kar vpliva tudi na Slovence, saj se podobni nasveti v tem obdobju pojavijo tudi v slovenskih časopisih kot nekakšna protijudovska izpeljanka gesla "svoji k svojim". V slovenski javnosti je prav tako odmeven antisemitski kongres leta 1883 v Chemnitzu, s takrat aktualno polemiko med pristaši verskega in rasnega antisemitizma in leta 1886 v Kasslu. Poleg Wilhelma Marra velja omeniti še Adolfa Stöckerja,⁵¹ pisca v Preussische Jahrbücher, ki postane centralna osebnost berlinske antisemitske javnosti. Z njegovim "odgovorom modernemu judaizmu" in z ustanovitvijo protijudovskih zvez kot sta Antijudischer Verein in Antisemitenliga, lahko začnemo govoriti o organiziranem antisemitskem gibanju, ki ima kot cilj odstranitev judovske emancipacije ali vsaj "nevtraliziranje" socialnih in drugih škodljivih posledic za "Nemce". Njihovi prvi rezultati so peticija Bismarcku o nujnih ukrepih za omejitev judovskega vpliva in izključitev judovskih študentov iz študentskih organizacij in društev. Celo v framasonskih ložah, ki se v javnem mnenju običajno povezujejo z judovstvom, začno od 70. let dalje odklanjati Jude.⁵² Teorije grofa Gobineauja, ki so bile tako kot njen avtor, že rahlo pozabljene, so postale v Nemčiji po letu 1890 izjemno popularne. V nemškem antisemitskem mozaiku, ki ga sestavlja vrsta avtorjev, velja omeniti ekonomista in filozofa Eugena Dühringa,⁵³ ki je v začetku 80. let napisal knjigo "Judovsko vprašanje kot vprašanje rase, morale in kulture s svetovnim zgodovinskim odgovorom". Jacob Katz, ki njegovemu delu "kljub norosti" priznava določeno metodo,⁵⁴ imenuje njegovo protijudovstvo antikrščanski antisemitizem, v katerem je že prisotna želja po eliminaciji osovražene rase v smislu obrambe človeštva. Paleta različnih antisemitskih idej vključuje tako misli zgodovinarja Heinrich Treitschkeja do Wernerja Sombart-a, ki je leta 1911 izdal razpravo o vlogi Judov v gospodarskem življenju.⁵⁵ Zanimiva je njegova polemika z Maxom Webrom, da ne protestantizem, ampak judaizem predstavlja duh kapitalizma. Odmeven prispevek v antisemitski dediščini je zapustil Richard Wagner s svojim razmišljanjem o škodljivi vlogi Judov v umetnosti in rasna razmišljanja njegovega britanskega zeta Houstona Stewarta Chamberlaina,⁵⁶ ki ga velja omeniti v tem kontekstu. Neposredni vpliv navedenih avtorjev na slovensko javnost je vejetno precej obrobno kljub temu, da so slovenski časopisi o protijudovskem vzdušju v Nemčiji sicer precej dobro obveščeni in pišejo ali bolje povzemajo novice tudi o manj pomembnih dogodkih.

V letu 1891 so slovenski časopisi poročali o velikih izgredih proti Judom v Grčiji, ki so se začeli na otoku Krfu in se razširili tudi drugod po Grčiji. Množica je

50 L'Alliance Israelite Universelle ustanovi Adolph Cremieux leta 1860 z osnovnim namenom obrambe civilnih pravic judovskega prebivalstva. Simon Doubnow, *Precis d histoire juive*, 1992, str. 258.

51 Adolf Stöcker, *Das moderne Judentum in Deutschland, Besonders in Berlin, Zwei reden in der Christlich-sozialen Arbeiterpartei*, Berlin 1880.

52 Jacob Katz, *From prejudice to destruction, Antisemitism 1700-1933*, Harvard University Press 1980, str. 270.

53 Eugen Dühring, *Die Judenfrage als Rassen - Sitten - und Culturfrage*, Leipzig 1881.

54 "If these were madness, it still had method." Jacob Katz, *From prejudice to destruction, Antisemitism 1700-1933*, Harvard University Press 1980, str. 266.

55 Werner Sombart, *Die Juden und das Wirtschaftsleben*.

56 Houston Stewart Chamberlain, *The foundation of the nineteenth century*, 1899.

napadla judovsko predmestje in vojaki so "moralisti streljati mej množico in so bile tri osebe ubite." Slovenski narod tudi dodaja, da je "drhal oplenila več židovskih hiš." S tem se nemiri na Krfu še niso končali. Med ljudmi se je razširila vest o umoru krščanskega dekleta, ki naj bi jo Judje ubili v obredne namene. Rezultat množičnih nemirov so bile zaprte sinagoge, judovske trgovine in bilo je več poskusov požiga obkoljenega judovskega predmestja, v katerem je izbruhnila lakota. Ob tem je Slovenski narod zapisal, "da se to godi prav pod nosom evropskih držav, ne zdi se nekaterim prav nič čudno, ki sicer vedo toliko grozovitega pripovedovati o pregananju židov v Rusiji."⁵⁷

Zanimivi so komentarji o protijudovskem vzdušju v Angliji, ki ga slovenski tisk intenzivnejše zazna v 90. letih. Britanska politika je v slovenski zavesti prisotna kot "judovska politika". Njeni nosilci kot je Disraeli Beaconsfield, pa tipični "judovski politiki". Leta 1893 v članku "Židovsko rovanje v Angliji" beremo o porastu antisemitizma na otoku, kjer kot piše Slovenec, "prej ni bilo protisemitizma." Po mnenju pisca so "židje sami pripomogli, da se tudi v Angliji začne sovraštvo proti Židom." Povod naj bi bila peticija s prošnjo rabina in nekaterih "drugih oseb, največ židov" londonski šolski upravi, naj se verouk ne uči na verski, temveč nevtralni način. Polemika, o vlogi cerkve v šoli je bila Slovincem iz domačih razmer dobro poznana: Peticija "londonskih židov," kot jo imenuje Slovenec, je med krščanskim prebivalstvom vzbudila veliko nevoljo, kar je Slovenec komentiral z besedami, da se je "krščansko prebivalstvo londonsko pravočasno oglasilo in ni čakalo, da bi se uresničile židovske nakane, kakor na Dunaju, kjer se je že bil križ odstranil iz šole."⁵⁸ Teden kasneje je isti časopis pisal, da časopis Chronicle "povsem diši po protisemitizmu" in da je Angležem splahnelo navdušenje nad Židi. Pisec ugotavlja, da tudi Angleži, ki so "bili le tako dolgo navdušeni za žide, dokler jih niso imeli, sedaj spoznavajo nevarnost preteče od židovstva."⁵⁹ Slovenski časopisi poročajo tudi o izgredivih v različnih zunaj evropskih krajih.

Evropsko protijudovstvo se širi preko narodnih in državnih meja ob posameznih "dogodkih" ali "kristalizacijskih točkah", ki sproščajo "izbruhe imaginarija" oziroma povzročijo, da pridejo na plan različni predsodki. Andre Chastel, pri katerem smo si sposodili terminologijo, je v knjigi o opustošenju Rima leta 1527 zgodovino primerjal z geologijo: "Globoke plasti in konfiguracije se ne prikažejo zlahka. Pa je vendarle preučevanje potresov in premikov najtrdnješe sredstvo, ki ga imamo na voljo pri spoznavanju notranjosti naše oble, skozi katero se širijo."⁶⁰ Eden prvih v vrsti "dogodkov", v obravnavanem obdobju druge polovice 19. stoletja, ki v Evropi izpostavi Jude kot krivce in protijudovska, antisemitska čustva ponese preko nacionalnih meja in tudi na Slovenskem v Judu personificira spremembe, ki jih prinaša modernizacija, so gospodarske razmere v sedemdesetih letih 19. stoletja in gospodarska

⁵⁷ Slovenski narod, št. 103, 8. 5. 1891; št. 106, 12. 5. 1891; št. 107, 13. 5. 1891; št. 110, 16. 5. 1891; št. 111, 19. 5. 1891.

⁵⁸ Slovenec, št. 104, 6. 5. 1893.

⁵⁹ Slovenec, št. 107, 10. 5. 1893.

⁶⁰ Andre Chastel, *Il Saco di Roma, 1527; Od prvega manierizma do protireformacije*, Ljubljana 1994, str. 14-15 "Okoliščine, kakršne so bile leta 1527, dosledno podrejajo posameznika "kolektivni psihologiji"; zaradi izjemnih razmer je pred nami ta skupek reflektov, predsodkov, mentalnih pregrad, tolažilnih utvar, ki jih danes bolj ali manj iznajdljivo povežemo z izrazom mentaliteta."

kriza leta 1873. Kriza je odprla vprašanja gospodarskega razvoja in frustracije, ki jih je prinesla so bile plodna tla za poenostavljeno iskanje krivca zanjo. Gospodarsko krizo in borzni zlom 1873 leta so sodobniki razumeli kot zlom iluzije liberalnega napredka ki je bila grajena na trhlih temeljih "židovske" morale. Judje, že stoletja povezani s posojanjem denarja in jemanjem obresti torej z grehom, ki posega v božjo pravico razpolaganja s časom,⁶¹ so bili nekakšna pesonifikacija kapitalizma oziroma njegovih manj svetlih strani in kot taki primerna tarča različnih populizmov. S krizo naj bi propadla iluzija materialističnega, s sleparijami zgrajenega sveta oziroma se je porušila "papirnata stavba dunajskega 'švindelnja'", kot je zapisal Fran Šuklje v svojih spominih.⁶² Poleg velike dunajske razstave obrtnih in umetnostnih proizvodov je kriza svetu predstavila razstavo, iz katere odseva "velika bolezen našega materijalističnega stoletja, v katerem je borza postala bog, denar predmet kulture in težnja po hitrem obogatenu splošna manira."⁶³ Tovrstno razumevanje vzrokov krize ni neka slovenska posebnost. Otto Glagau je objavil serijo člankov o "švindlu" in sleparijah na borzi v tedniku "Gartenlaube". Njegovo pisanje je dajalo vtis, da je za vso korupcijo na borzi in za vsemi vzroki krize stojijo Judje. Otto Glagau razkriva "skrivno vlogo", ki naj bi jo v skladu z nekakšno "teorijo zarote", igrali Judje v bankah in finančnih ustanovah. V enem svojih zapisov pravi, da "nič več ne moremo tolerirati Judov, da povsod rinejo v ospredje, da dobijo povsod vodilno vlogo in vodstvo v svoje roke. Judje po njegovem "stalno odrivajo kristjane in postajajo dominantni nad nami, pri tem pa izredno negativno vplivajo na svojo okolico in njen razvoj". Celotna svetovna zgodovina naj bi tako po njegovem ne poznala "nobenega drugega primera tako brezdomovinskega, fizično in psihično degeneriranega ljudstva, ki z vsiljivostjo, nepoštenostjo in sleparijami vlada svetu."⁶⁴

Svoje razumevanje logike "delovanja krize", borze in njenega zloma so časopisi posredno najlepše razkrivali v zapisih ob posameznih aferah, od katerih je v tisku posebej odmevna takoimenovana afera Offenheim, ki je razkrivala nepravilnosti in domnevne goljufije v zvezi s črnoviško železnico. Tu velja omeniti, da je vpletenost Rothschildovega kapitala v železnico Dunaj – Trst pri sodobnikih utrjevala prepričanje o judovski naravi kapitalizma in odpirala vrata tistemu antikapitalističnemu, protimesočanskemu vzdušju, ki ga tako François Furet, kot Umberto Eco in Slavoj Žižek opisujejo kot predhodnika korporativističnih, "kolektivnih iluzij".⁶⁵ Ko je Slovenski narod objavil vest, da je bil sleparij osumljeni Offenheim spoznan za "nekrivega" in oproščen ter da je odvetnik obrambe Jud, se afera šele začne.

⁶¹ "Med najpomembnejšimi pregrehami, ki jih zamerijo trgovcem, je očitek, da njihov dobiček zahteva hipoteko na čas, ta pa pripada le Bogu. To denimo, v 14. stoletju piše o spornem vprašanju neki generalni lektor frančiškanskega reda: "Vprašanje: ali si lahko dajo trgovci za isto trgovsko zadevo več plačati od tistega, ki jih poravna takoj? Argumentiran odgovor je: ne, kajti tako bi prodajali čas in zagrešili oderuštvo, ker bi prodajali nekaj, kar jim ne pripada." "Oderuh dela zoper univerzalni naravni zakon, saj prodaja čas, ki pripada vsem kreaturum." navedeno po: Jacques Le Goff, Za drugačen srednji vek, SH, Ljubljana 1985, str. 53-54.

⁶² Fran Šuklje, Moji spomini, Ljubljana 1926, str. 76-77.

⁶³ Slovenski narod, št. 119, 25. 5. 1873.

⁶⁴ Otto Glagau, Der Börsen und Gründungsschwindel in Berlin, Berlin 1876.

⁶⁵ François Furet, Minule iluzije, Esej o komunistični ideji 20. stoletja, Ljubljana 1998; Umberto Eco, Prafašizem, Razgledi, 2. avgust 1995, str. 15-18; Slavoj Žižek, Jezik, ideologija, Slovenci, Ljubljana 1987, poglavje Krekovstvo, str. 9-59.

Pokazala se je "resnica" o "palačah in gnili vsebini", ki je bila vsem "povsem jasna", in Offenheim je postal "izvrsten zastopnik judovstva, ki na Dunaji nij majhnega vpliva". Pri tem je posebej zanimivo, da časopisi vedo, da Offenheim ni Jud po rodu, je pa jud po svojih načelih in lastnostih", ki zagovarja "principe modernega t.j. židovskega pridobivanja bogastva". Sodno razpravo, ki je trajala dober mesec je spremljala pred sodiščem in v središču Dunaja, velika množica ljudi, ki je rezultate sprejela z "burnim veseljem". "Beseda nekriv se je z brzojavno hitrostjo širila po našem velikem mestu" je pisal dopisnik z Dunaja in iz veselja so se prelivale šolze in se poljubljali Judje, "le delavska žuljava pest se je krčevito jezno stiskala." Časopisi so bili prepričani, da so zadovoljni z izidom razprave bili le "judovski bogatini", in rzsodba je dobršnemu delu javnosti pomenila zmago bogastva nasproti pravicam in koristim poštenega dela. Afera Offenheim ni bila edina tovrstna afeta, ki je svoje korenine vlekla iz dunajske krize 1873 leta in je vzpodbudila antisemitske zapise

Pomembna afeta, ki je odmevala v celotnem evropskem prostoru s posebej poudarjeno "judovsko vpletenostjo", ki so jo oznanjali antisemitski pisci v časopisih širom Evrope, je t.i. "panamska afeta" v zvezi z gradnjo panamskega prekopa v devetdesetih letih. Časopisi so ob panamski aferi pisali, da je "spravila francoske republikance, posebno jude v veliko zadrego."⁶⁶ V času afere so časopisi povzemali mnenja različnih tujih, tudi francoskih antisemitskih časopisov. Oba vodilna slovenska časopisa sta objavila več zapisov, ki so skušali z različnih strani osvetliti afero, poudariti judovsko vpletenost in njihovo škodljivost za javno življenje. Pri tem sta sprejemala ocene, da je afeta dokaz škodljivosti judovskega vpliva, njegove moči in prevlade v politično finančnem svetu, ki posredno krepil različne prevratne ideje. S tujega tiska prevzeti članki so bili slovenskim razmeram in potrebam idejnega boja primerno prirejeni. Ko je Slovenski narod zapisal, da je Vatikan zaradi panamske afere izgubil precejšnjo vsoto denarja,⁶⁷ je Slovenec njegovo pisanje – "zlodejstvo Narodovo" – zanikal in proglasil vest za neresnično. Izmislila si jo naj bi "loža in židovstvo" in prva objavila N. Fr. Presse, "da bi se pri tem tudi cerkvi dala brca."⁶⁸ Osnovni vzrok za panamsko afero, ki naj bi bila le zunanji izraz določenega stanja v katerem se nahaja svet, naj bi bila želja po bogatenju, odvrnitev družbe od Boga" in s tem povezana "nevera, nenravnost in uživanje." Tako je pisec strnil svoje misli v enem od zapisov, ki mu je bila panamska afeta le povod za razmislek o sodobnem svetu.⁶⁹

Panamska afeta je bila vezana na dogajanja Franciji. Francoski vpliv, ki sicer prihaja k Slovencem preko nemškega prostora, je za oblikovanje protijudovstva v obravnavanem obdobju v celotni Evropi precej pomemben. Pri tem seveda velja dodati, da je v očeh javnega mnenja Francija predvsem dežela "prekucije" in kot taka prej kot ne "judovska tvorba". Tudi v sami Franciji se zelo zgodaj povezuje Jude z revolucijo in francoski antisemiti pogosto simpatizirajo z monarhičnimi protirevolucionarnimi silami. Pod vladavino Napoleona v začetku stoletja je ob-

⁶⁶ Slovenec, št. 287, 16. 12. 1892.

⁶⁷ Slovenski narod, št. 288, 17. 12. 1892.

⁶⁸ Slovenec, št. 290, 20. 12. 1892.

⁶⁹ Slovenec, št. 288, 17. 12. 1892.

stajalo nekakšno judovsko posvetovalno telo z nalogo, da bi se pospešila asimilacija in odpravilo versko pogojeno sovraštvo. Kasneje protijudovski pisci v tem vidijo dokaz za obstoj judovske "zarote", ki drži vse niti v rokah. Dejstvo, da postane del asimilirane judovske skupnosti predvsem v mestih gospodarsko in finančno vpliven, je vir antisemitizma, iz katerega črpajo antisemitsko usmerjeni socialisti in anarhisti, kot so na primer Blanquisti oziroma posamezniki kot sta Pierre Joseph Proudhon in Charles Fourier. Alphonse de Toussenel,⁷⁰ ki ga imenujejo "Balzac narave", razmišlja o Judih kot nenaravnih nosilcih industrializacije in uničevalcih narave.⁷¹ Podobne ideje povezane z razmišljanji o Judih kot nesposobnih za poljedelstvo in fizična dela, zasledimo tudi pri Slovencih preko celotnega obravnavanega obdobja in tudi kasneje. Antisemitske ideje se torej pojavljajo na obeh političnih polih. V Franciji kjer je bila emancipacija Judov kot pridobitev francoske revolucije že precej samoumevno družbeno dejstvo, je mnogim sodobnikom pojav antisemitizma kot organiziranega gibanja v zadnji tretjini 19. stoletja, izgledal kot nek ostanek "starega", "minulega". A izbruhi antisemitskih strasti so šele prihajali na oder zgodovine. Pri tem velja omeniti protijudovske nemire še pred časom organiziranega antisemitskega gibanja v Alzaciji v štiridesetih letih 19. stoletja. Zelo pomembni za razvoj antisemitizma v tem obdobju so različni časopisi s protijudovsko vsebino, ki sežejo preko francoskih meja. V letih 1882-84, torej v času, ko po celotni Evropi odmeva sodni proces v zvezi s sumom obrednega umora v Tisza Eszlarju, začne izhajati časopis *L'antisemitique*. Leta 1886 je Edouard Drumont⁷² objavil knjigo "Judovska Francija", ki je postala uspešnica in ob koncu stoletja ena najbolje prodajanih knjig. Njena osnovna misel je bila, da Judje kot pripadniki manjvredne rase in privrženci nekoliko primitivne religije postajajo gospodarji sodobne Francije. Pri tem vse, kar je tuje francoski kulturi oziroma naj bi bilo tuje, proglasi za judovsko. Antisemitizem se napaja ob različnih finančnih krizah, ki pretresajo Francijo in povzročijo, da sodobniki tudi med Slovenci, razmišljajo o Franciji kot deželi, ki je v stalni krizi. Poleg panamske afere velja med dogodki ki odmevajo tudi na slovenskem omeniti še bankrot banke *L'union generale* leta 1882 in Dreyfusovo afero. Leta 1892 začne Drumont izdajati časopis *La libre parol*, ki je poleg Jules Guerinovega časnika "*Antijuive*", najodmevnejši francoski protijudovsko usmerjeni časnik s pomembnim vplivom v času Dreyfusove afere. Omeniti velja v osemdesetih letih ustanovljeno francosko antisemitsko zvezo – "*La ligue Nationale antisemitique de France*" in vrsto različnih avtorjev protijudovskih pamfletov kot so Marquis de Mores, Jules Delahaye in Charles Maurras. Slednji je s člankom "*Prva kri*" odločilno vplival na potek Dreyfusove afere. Kot je zapisal Slavoj Žižek v svoji analizi afere, je Charles Maurras "izvršil globalno reinterpetacijo" in celoto "postavil v novo luč. Iz podpolkovnika Henrya, ki je priznal, da je potvoril ključni dokument, bil aretiran in storil samomor, je naredil narodnega junaka, herojsko žrtev, ki mu je bila patriotska dolžnost več kot abstraktna "pravičnost", ki si – potem ko je uvidel, kako

⁷⁰ Alphonse de Toussenel, *Les juifs: rois de l'époque: histoire de la féodalité financière*, Paris 1845.

⁷¹ Alain Finkelkraut v zvezi s tem razmišlja o neke vrsti "antisemitski preteklosti ekologije" oziroma o antisemitizmu ekologov. Okrogla miza z Alainom Finkielkrautom, *Časopis za kritiko znanosti*, št. 142-143, 1991, str. 106-107.

⁷² Edouard Drumont, *La France Juive, Essai d'histoire contemporaine*, Paris 1886.

bogati židovski "Sindikata izdaje" izkorišča drobno formalno pravno napako za to, da bi oblatil in zamajal temelje francoskega življenja, da bi zlomil gotovost in moč Armade, braniteljice domovine – ni pomišljal storiti neznatnega "faux patriotique", da bi zaustavil pot v prepad. Njegov samomor priča o tem, kako je gnili judovski duh prodrli celo v armadne vrhove. Namesto, da bi ga armada podprla, se mu je v odločilnem trenutku odpovedala, in tako je Henry padel kot "prva žrtev" mračne zarote, ki hoče od znotraj spodjesti moč Francije." S tem se je v trenutku "spremenila celotna perspektiva. Namesto zmede in radikalnega poraza je prevladal nov smisel in "patriotska enotnost". Slavoj Žižek to "čudežno transformacijo," s katero se "poraz sprevrne v zmago," navaja kot zgled vloge, ki jo ima znotraj Lacanovske psihoanalize takoimenovana "točka prešitja". Pri tem je celotna Dreyfusova afera neke vrste "točka prešitja", nakopičenih družbenih problemov fin de siecloveške Francije, ki je "neposredno ali posredno sprožila celo vrsto premikov", ki tudi kasneje opredeljujejo politično dogajanje vključno z antisemitizmom, kar je za obravnavano temo posebej pomembno.⁷³ Dreyfusova afera razdeli Francijo na dva dela in povzroči antisemitski odmev v celotni Evropi.⁷⁴ Slovenski tisk je poročila prilagodil zaostrenim ideološkim spopadom med prevladujočima strujama slovenske politike. Tako je Slovenski narod, kot navaja Peter Vodopivec, o aferi poročal "kot o klerikalno-liberalnem spopadu in se kljub siceršnji neprikriti antisemitski usmerjenosti postavil na Zolajevo stran".⁷⁵ Na Slovenskem ideja o Judu izdajalcu, in Judih kot nesposobnih in nezanesljivih za vojaško službo, sicer ne pomeni nič novega. Saj naj bi bila nesposobnost za vojaško službo, po mnenju Josipa Apiha plemenska posebnost Židov.⁷⁶ O "sramotnem" odnosu Judov do vojaške službe, je že oktobra 1872 poročal Slovenski narod v zvezi z gališkimi Židi, da "so veliki neprijatelji vojaške službe, ki nij košer," in zato naj bi si Judje iskali različne tudi nepošteno načine oziroma "nečista sredstva", da bi dosegli oprostitev od služenja v vojski.⁷⁷ Decembra 1875 je poslanec Josip Vošnjak o tej problematiki spregovoril v državnem zboru: "Vendar je to čudno! Če se kje v Aziji ali morda na drugej koncu sveta kacemu pripadniku judovske vere samo en las skrivi, potem nastane precej velik špektakelj v takoimenovanih liberalnih časnikih (medklic: bravo, na desnej), da potem se terja naj bi kar brž vse krščanske države v boj poslale svoje krščanske bataljone zavoljo tega juda jedinca – še enkrat rečem – krščanske bataljone, ker je znano, da se jako čestiti judovski mladeniči svojej vojaškej dolžnosti, če le mogoče odtegujejo (medklic: bravo, na desnej). Če se pak na tisoče krščanskih Slovanov brez usmiljenja od turških druhalij posekava, če v svojej obupnosti, da bi ušli temu bednemu stanju in svoje nago življenje rešili, v

⁷³ Slavoj Žižek, Tri predavanja, Problemi 4-5, 1983, str. 15-17.

⁷⁴ V zvezi s t. i. antisemitskimi aferami obstaja zanimiva knjiga Albert S. Lindemann, The Jew Accused, Three Anti-Semitic Affairs: Dreyfus, Beilis, Frank 1894-1915, Cambridge University Press 1991.

⁷⁵ Peter Vodopivec, Vloga slovenskih intelektualcev pri emancipaciji Slovencev, v zborniku: Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti, Ljubljana 1998, str. 132.

Peter Vodopivec, Devetdeset let po Dreyfusu, Sporočila tudi za naš čas, Naši razgledi, 24. junij 1988, str. 375.

⁷⁶ Josip Apih, Židovstvo, Letopis slovenske matice, Ljubljana 1886, str. 23.

⁷⁷ Slovenski narod, št. 117, 10. 10. 1872.

Avstrijo beže in sicer k svojim verskim in rodnim bratom, tedaj bi morali po želji naših turko in judoljubov avstrijski vojaki one nesrečnike zopet čez mejo nazaj zapoditi, da jih Turki razmesarijo na kolec nataknejo in odero, izvzemši deklice in žene, ako so za turški harem pripravne."⁷⁸ O "tipičnem" judovskem izdajalcu so slovenski bralci lahko brali v podlistku iz časa Rusko turške vojne, ki ga je pod naslovom "Žid" iz ruščine prevedel V. Eržen. V njem nastopa Jud Hiršel "v dolgem sivem kaftanu, v črevljih in črnej kapici", ki je bil "majhen, mršav, plašljiv, smrdečih las ter je neprestano mežikal s svojimi majhnimi rudečimi očmi, nosa je bil dolgega in krivega, ter je v jedno mer pokašljeval." Kasneje se seveda izkaže za izdajalca s kopico negativnih lastnosti.⁷⁹

Josip Vošnjakovo označevanja Judov za vojaško neprimerne, je v državnem zboru nadaljeval Anton Korošec. Kot državnozbornski poslanec je v svojem govoru 16. junija 1917 omenjal, da se "Židje s skrivaštvom in sicer v zaledju, izmikajo vojaški dolžnosti." Na njegov "neutemeljen očitek" je odgovoril Benno Straucher iz Černovic in pri tem dodal: "V izredno začudenje spravlja mene in moje somišljenike, da tako pameten in resen politik ponavlja take prazne bajke. Upam, da bo gospod poslanec dr. Korošec sprevidel, kako narobe se je izrazil."⁸⁰

Med evropskimi dogodki, ki so protijudovstvo ponesli preko meja posameznih držav, je bil v slovenski javnosti zelo odmeven atentat na ruskega carja Aleksandra II. in z njim povezani pogromi in izseljevanje Judov. V slovenskem časopisju zasledimo vrsto zapisov, ki skušajo na podlagi poročil iz Rusije analizirati vlogo Judov v celotni družbeni krizi, ki je zajela Rusijo, in katere vrh je atentat na vladarja in porast proticarističnega terorizma. Ob povečani protijudovski represiji in smrtni obsodbi "nihilista židovskega rodu", ki je streljal na grofa Loris Melikovega, je Slovenec zapisal, da "so judi največji podporniki nihilistične zarote in Rusi so neumni, da ne spode vsih judov iz dežele. Saj njim je le na tem ležeče, da bi dobili ustavo in ravnopravnost, da bi državno oblast ravno tako v svoje roke dobili, kakor jo imejo že po drugih deželah: na Francoskem vladata juda Gambetta in Ferry, na Angleškem jud Disraeli in v Avstriji? – bolje da molčimo. Zakaj bi se še Rusija judom na klanjala? To je jedro nihilizma."⁸¹

Preganjanje je izzvalo izseljevanje, ki je potekalo v bolj ali manj intenzivnih valovih vse do konca obravnavane dobe in posredno izzvalo povečano nestrpnost proti Judom v Evropi. Slovenec, ki je zapise povzema po St. Peterburškem časopisju, je leta 1882 v članku, ki govori o "hudem preganjanju" Judov zapisal nekaj misli, ki so precej značilne za Slovence tega obdobja: "Da takega postopanja (takšnega preganjanja) ne more nobeden pameten odobravati, se samo po sebi ume. Judje, ki zabavljajo zoper katoliško cerkev so tedaj podobni možu, ki je vejo sekal, na kateri je stal. Ruska cerkev nima moči niti vpliva na javno življenje, zato vidimo tako žalostne prikazke, kakor so nihilisti, pa zdivjano preganjanje judov."⁸²

⁷⁸ Navedeno po stenografskem zapisniku objavljenem v Slovenski narod, št. 284, 14. 12. 1875.

⁷⁹ Slovenski narod, št. 179, 8. 8. 1877.

⁸⁰ Zapisniki poslanske zbornice 8. seja, 16. 6. 1917, navedeno po Feliks J. Bister, Anton Korošec, državnozbornski poslanec na Dunaju, Ljubljana 1992, str. 195-196.

⁸¹ Slovenec, št. 28, 9. 3. 1880.

⁸² Slovenec, št. 50, 4. 5. 1882.

V istem času je tudi Slovenski narod posvetil pozornost vse močnejšemu "proti-semitskemu gibanju", ki je, kot je sam zapisal "v prvi vrsti v Rusiji". Pri tem je njegovo razmišljanje podobno. "Nihče ne more in ne sme odobravati izrodovk surove sile, kakoršni se pojavljajo proti židom v Rusiji, a kdor poudari le to bistvo, kar smo o tej zadevi napisali o židovih, kdor pozna njih nenasitljivo lakomnost, brezobzirnost in podlost v dosegih dobička in užitka, pripoznavati bode moral, da je le njih obnašanje in izsrebavanje ljudskih žuljev razvnelo strasti in povzročilo boj za obstanek." Pisec tudi dodaja, da je žalostno, da se v "našem napredovalnem stoletju gode take reči, v stoletju katero se tako rado ponaša s humaniteto." Po besedah pisca so ravno "židovi največ grešili proti humaniteti v svojej večnej domišljiji, da so v resnici izvoljeni rod, in da je njim vse dovoljeno, odirali so brez usmiljenja in na vse možne načine svoje raznovrstne sosede in polnili si žepe, kajti le temu jih nagiblje stoletja stara navada in njih verska načela."⁸³

Slovenski časopisi pogosto predstavljajo zahteve po evropeizaciji in demokratizaciji Rusije kot posledico "judovskega vpliva" in Jude krivijo za slabe socialne in družbene razmere. Pri tem nekritično povzemajo ruska protijudovska stališča, ki imajo za razliko od ostalih evropskih antisemitizmov izrazito vladno podporo oziroma so del vladnega programa. Slovenski svet je 25. julija 1890 uvodnik namenil članku z zgovornim naslovom "Židovstvo in Slovani", v katerem je zapisal, da se razen Rusije države židovskega vprašanja, doslej niso dotaknile. Po mnenu pisca je bila Rusija prva, ki je "spoznala, da je treba židovstvo staviti meje z zakoni in vladnimi določbami." Prednost Rusije, da lahko v boju proti Židom doseže uspehe je ravno v njeni neustavnosti, ker kot beremo v Slovanskem svetu, se v ustavnih državah "židovstvo ravno v obliki in pod pretvezo svobode in liberalizma brani vsakateri omejitvi svojega delovanja in gibanja." Pisec je prepričan, da "ni daleč čas, ko bodo druge države posnemale Rusijo v tem pogledu in antisemiti zapadnih držav, dasi niso Slovanom prijazni, zlasti nemški antisemiti ne, hvalijo Rusijo vsled modrih ukrepov, ki jih zaporedoma proglašajo proti Židovstvu." Pisec tudi upa, da zgled Rusije obudi potrebno zavest tudi pri drugih Slovanih.⁸⁴ Decembra 1890 je Slovenski svet komentiral novo sprejete protijudovske zakone v Rusiji z besedami, da se je "ukrenilo mnogo dobrega v varstvo širokih množic proti Židovstvu."⁸⁵ Posledice vse restriktivnejše protijudovske zakonodaje so odmevale tudi v slovenski javnosti. Iz Rusije se je poročalo o omejevanju vpisa židovskih dijakov na šole in drugih rasno utemeljenih omejitvah. "Slovenec" je o zavrnjenjih prošnjah za vpis "omike in denarja željnih židovskih dijakov" v šole zapisal, da se je "le nekaterim ugodilo, večino pa odbilo, kar vsekakor ne bo v škodo ruskemu narodu in njegovi omiki."⁸⁶ Maja 1891 je Slovenski narod poročal o prepovedi nastanitve Judom v Moskvi in St. Peterburgu ter o njihovi načrtovani preselitvi v posebej Judom namenjen naselitveni okoliš.⁸⁷ Slovenski časopisi so svoje bralce obveščali o ukazu, "da se vsi brez dovoljenja v mesto prihajajoči židje kaznujejo kot pote-

83 Slovenski narod, št. 103, 5. 5. 1882.

84 Slovenski svet št. 14, 25. 7. 1890.

85 Slovenski svet, št. 24, 25. 12. 1890.

86 Slovenec, št. 251, 3. 11. 1892.

87 Slovenski narod, št. 98, 1. 5. 1891.

puhi",⁸⁸ o prepovedi prodaje zemlje "Židom in Nemcem", o omejevanju števila judovskih odvetnikov ("numerus clausus"⁸⁹) in o omejitvah na področju obrtne dejavnosti. Dopisnik iz Rusije je Slovenskemu narodu poročal o posebni komisiji, pred katero morajo "židovski rokodelci v Moskvi dokazati svojo sposobnost." Omenjene ukrepe za zmanjšanje števila judovskih obrtnikov je Slovenski narod pospremil z besedami, da je "tako strogo postopanje opravičeno, ker židje večkrat žive z družimi večkrat sleparskimi podjetji ne pa z onim delom, katero naznanjajo oblastem."⁹⁰ V članku "Židje v Rusiji", ki je povzel iz časopisa "Groždanin" o ukrepih v Rusiji med drugim zveemo da se je v letu 1891 načrtovala tudi prepoved vseh judovskih časopisov, "ker demoralizirajo javno mnenje", in prepoved ukvarjanja s tiskarstvom.⁹¹

Slovenska javnost je bila torej o ruskem antisemitizmu in njegovih posledicah zelo dobro obveščena in jih je, če že ne dosledno podpirala, pa vsaj opravičevala. Leta 1893 je Slovenec zapisal, da "celo Groždanin najkoservativnejši list v Rusiji je zadnji čas postal židom prijazen" in da tudi za "Nemce v Rusiji veje milejša sapa", kar Slovenec razume kot posledico "pritiska tujega kapitala na Rusijo."⁹² Ob smrti Aleksandra III. je Slovanski svet zapisal, da je "židovski mnogoštevilni in škodljivi vpliv na mnoge strani postavil v meje enakih zakonov, ki veljajo za druge podanike" in njegovo politično usmeritev pod geslom "Rusijo, Rusom" označil kot nacionalno politiko, s katero je "odstranil ali zmanjšal mnogo zaprek, zaradi katerih se ni narod mogel poprej razvijati povoljno."⁹³ Podobno se je ruskega vladarja spominjal Dom in svet, ki je med predstavitvijo njegovega življenja omenil, da je "proti židom ravnal trdo zadnja leta, a umevno je to, ker je videl, koliko škode prizadevajo ljudstvu in celi državi."⁹⁴

Med dogodki, ki vplivajo na evropsko javno mnenje, so pogromi v začetku novega stoletja med 1903 in 1905 v Kišinjevu, Kijevu in drugje, z množico mrtvih in pregnanih Judov. Nasilje, ki je celo marsikaterega antisemita prisililo v razmislek ali ga celo odvrnilo od skrajno protijudovskih stališč, je v novem stoletju postalo redni spremljevalec protijudovskih populizmov.

Poleg ruskega je potrebno opozoriti tudi na vpliv dogajanj in idej iz drugih slovanskih območij. Pri tem velja opozoriti na češki vpliv, ki je za Slovence v tem obdobju precej pomemben in deloma tudi na slovaški vpliv, pri čemer je potrebno opozoriti, da je bil antisemitizem pomembna sestavina slovaškega nacionalnega gibanja. Slovenci so se s predstavniki drugih slovanskih narodov seznanjali in navezovali politične in drugačne stike na Dunaju oziroma "predvsem na Dunaju" kot je poudaril Walter Lukan.⁹⁵

88 Slovenski narod, št. 18, 23. 1. 1891.

89 Slovanski svet, št. 14, 25. 7. 1892.

90 Slovenski narod, št. 5, 8. 1. 1891.

91 Slovenski narod, št. 40, 19. 2. 1891.

92 Slovenec št. 53, 6. 3. 1893.

93 Slovanski svet, št. 21, 10. 11. 1894.

94 Znamenitosti iz našega časa, Dom in svet, 8. letnik, 1895, str. 30-31.

95 Walter Lukan, Dunaj in slovenska politika od 1848 do 1918, Dunaj in Slovenci, ur. Darja Mihelič, Ljubljana 1994, str. 49.

Leta 1882, torej v obdobju, ki ga zaznamuje protijudovsko vzdušje, se pojavi zanimiv dogodek, ki ga časopisi razširijo po celotni Evropi in odmeva tudi v Sloveniji. Sam "dogodek" v kolikor sploh lahko govorimo o dogodku je posledica razširjenosti antisemitskega vzdušja in obenem vzrok, za njegovo širitev v področja, kjer je bil do takrat prisoten le v manjši meri. Govorimo o sumu obrednega umora dekleta v Tisza Eszlarju na Ogrskem, ki je v obdobju zadnje tretjine 19. stoletja eden odmevnejših sodnih procesov. Skupina Judov na čelu z rabinom je bila osumljena ritualnega umora krščanskega dekleta Ester Solymossy v Tisza Eszlarju na Ogrskem. Na končni obravnavi proti 15 obtožencem in po zaslišanju 115 prič, kot povzemajo slovenski časopisi po tujih virih, so bili vsi osumljeni spoznani za nedolžne. Razplet, naj bi potrdil sume o nepravilnosti sodnega postopka in javnosti dokazoval moč judovskega vpliva in denarja. Sum uporabe krščanske krvi je eden od trdovratnih predsodkov, ki se širijo v evropskem prostoru vse od 12. stoletja, če ne upoštevamo predhodnikov v antiki.

Zanimivo pri širjenju stereotipa o judovski vpletenosti v obredne umore je dejstvo, da lahko kronološko in geografsko sledimo procesom od 12. stoletja, ko se obsodba prvič pojavi v "sodobni" različici, do nacistične propagande v 20. stoletju. Obsodba obrednega umora ima korenine v srednjem veku in se pojavi prvič v Angliji in sicer v Norwichu.⁹⁶ Sproži jo smrt Williama norviškega (William of Norwich) leta 1144. Pet let po tem dogodku izide knjiga o njegovem življenju in svetništvu, ki jo napiše Thomas of Monmouth. Williamova smrt je povod za prvo od mnogih nesmiselnih obtožb, da Judje obredno morijo kristjane. Obtožbe se potem preko Rokavskega preliva hitro razširijo po Evropi (1171 Blois, 1180 Paris, 1199 Erfurt, 1235 Fulda, Wolfsburg, 1247 Valreas, La Guardia 1488 in drugje) v času 2. križarske vojne in postanejo stalnica med protijudovskimi stereotipi. Najslavnejši srednjeveški ritualni umor naj bi bil domnevni umor dečka v Lincolnu (Hugh of Lincoln) leta 1255. Proces proti ugledni skupini Judov povzroči smrtno obsodbo devetnajstih med njimi, ki jo izreče kralj Henry III. in posvetitev Hughja kot novega svetnika v Lincolnski katedrali. Dogodek je tudi pomemben razlog za nekaj let kasnejši izgon Judov iz britanskega otočja. Predsodek, je preko Chaucerjevih Canterburyjskih zgodb (*Prioress's tale*), prišel v zbirko ljudskih pesmi, ki jo je uredil Thomas Percy (1729-1811), z Johann Gottfried Herderjevimi (1744-1803) prevodom v nemščino 1788 (*Volkslieder*) in njegov odmev najdemo v James Joycevem romanu *Ulysses*. V 19. stoletju izide več publikacij v različnih jezikih, ki vključujejo omenjeno balado.⁹⁷

Med posamezniki, ki širijo antisemitske ideje oziroma tekste z antisemitsko vsebino, je Slovincem dobro znan dr. August Rohling, ki pomembno vpliva na

⁹⁶ Obstojata sicer nekaj domnevnih predhodnikov v antiki, ki pa nimajo neposrednega vpliva na obtožbe in sume v 12. stoletju. Predsodek ritualnega kanibalizma je sicer razširjen v antičnem Rimu v zvezi s kristjani in izvirajo iz nerazumevanja simbolne narave krščanskih obredov, v zvezi s Kristusovim telesom in krvjo. Pri tem so za sodobnike kristjani le judovska sekta. Gavin I. Langmuir je na podlagi svojih raziskav prepričan v diskontinuiteto med antično in srednjeveško obsodbo. Gavin I. Langmuir, Thomas of Monmouth: *Detector of Ritual murder*, v zborniku: *Blood libel legend, a casebook in antisemitic folklore*, ed. by Alan Dundes.

⁹⁷ Brian Bebbington, *Little sir Hugh: An Analysis*, v zborniku *Blood libel legend, a casebook in antisemitic folklore*, ed. by Alan Dundes.

oblikovanje protijudovskih stališč v času Tisza Eszlarskega procesa. Vedenje o njegovem delu se večinoma omejuje na časopisno povzemanje različnih tujih virov in kratkih prevodov odlomkov člankov in polemik. V letu 1876 je Slovenc povzema iz brnskega "Hlasa" o izidu knjige "Nravouk talmuda" v kateri je dr. Rohling prepričeval javnost o "pogubnosti židovstva." V odlomku, beremo, da ima "slavni pisatelj v vsem prav, kar koli je pisal o židih."⁹⁸ A. Rohling je med slovinci obravnavanega obdobja prav gotovo najbolj vplivni "poznavalec" Talmuda. Ko Slovanski svet zapiše, da je "Talmud dal vsaj povod, da se je židovski verski obred presojeval na mnogo strani" in da v "Talmudu razkrivajo stavke, ki ne kažejo posebnega soglasja s krščansko moralo in v obče z verskim in pravnim čustvom narodov ariške skupine", ima pred očmi predvsem interpretacije dr. Rohlinga.⁹⁹ Pisec članka Fran Podgornik v zvezi s Talmudom tudi doda, da "se pred svetom varuje kazati, kar bi se ne vjemalo z npravstvenimi zakoni, veljavnimi v civilizovanih državah." Za popularizacijo "tega dela" Talmuda tudi med slovenskimi bralci so poskrbeli časopisi z navedbami iz Rohlingovih tekstov. Pod naslovom "Tisza Eszlarska stvar še daleč ni dognana" je Slovenec pisal o njegovih "neovrgljivih dokazih o pogubnosti in neumnosti današnje judovske vere". Slovenec ugotavlja, "da je mnogim ta knjiga popolnoma neznana in vendar jo v sedanjih okoliščinah vsaki omikani Slovenec mora spoznati, da more presojevati judovske nakane, njih politične spletke, pačenje javnega mnenja in njih apologijo vsaktere krivice."¹⁰⁰ Že mesec pred tem je Slovenec branil A. Rohlinga in njegovo pisanje o judovskih obredih. Časopis Neuzeit je namreč Rohlingu grozil s sodnim preganjanjem zaradi klevetanja in neznanstvenosti. Ko je spis sodišče v Pragi "zaseglo", je Slovenec zapisal, da je "sodnija rada pripoznala, da je ta knjižica po vsemu obsegu resnična, a vendar je pripravna delati nemir, se ve le zavoljo kričanja judov, kateri imajo zdaj povsod prvo besedo in zato mora biti zasežena." Rohling je trdil, da je bilo med letoma 1868 in 1880 tiskano dvoje knjig s posebnimi navodili za obrede, ki naj bi vključevalo tudi "klanje deklic".¹⁰¹

Sodna razprava o obrednem umoru v Tisza Eszlarju, je povsod, kamor je segel glas o njej sprožila nestrpnost proti Judom. Takoj po zaključku sojenja in oprostilni razsodbi je nestrpnost proti Judom prerasla v "grozovite izgrede kmetškega prebivalstva proti Židom" v različnih krajih na Ogrskem.¹⁰² Nemiri so se razširili tudi na Hrvaško, le da so bili malce drugače obarvani. V časopisih se poroča o vstaji hrvaških kmetov v Zagorju proti Madžarom, ki je imela protijudovske elemente in povod. Protimadžarski izgredi na Hrvaškem pripeljejo septembra 1883 do vojaške uprave.¹⁰³ Pred celjskim sodiščem so bili obsojeni kmetje iz Haloz zaradi udeležbe v protijudovskih izgredih. Nastalo vzdušje je Slovenski narod v poročilu o domnevno podtaknjenem požaru na Dunaju, opisal s besedami: "delavski in drugi revolucionarji ne mirujejo in sodeč po silnih izgredih onkraj Litve proti židom, na

⁹⁸ Slovenec, št. 53, 6. 5. 1876 August Röhling, Der Talmudjude.

⁹⁹ Slovanski svet, št. 17, 12. 9. 1888.

¹⁰⁰ Slovenec, št. 127, 4. 9. 1883.

¹⁰¹ Slovenec, št. 99, 1. 8. 1883.

¹⁰² Slovenski narod, št. 195, 27. 8. 1883.

¹⁰³ Slovenec, št. 122 in druge avgustovske in septembrske številke letnika 1883; Slovenski narod št. 199, 31. 8. 1883; št. 206.

hrvaškem proti magjarskemu grbu in brezsrčnim eksekutorjem, a tukaj po povnavljajočih se delavskih nemirih in sedaj po požarih rekel bi, da živimo skoro v času popolne anarhije."¹⁰⁴

Zanimivo je da na Ogrskem do takrat prevladuje v odnosu do judovske skupnosti relativna toleranca in vse do omenjenega procesa v glavnem ni antisemitskih izgrediv. Znotraj judovske skupnosti poteka močna asimilacija v skladu z ogrskim narodnim konceptom, ki razume narod predvsem kot kulturno in državljansko kategorijo. Povečano protijudovsko vzdušje je opaziti v začetku 80. let. Med madžarskimi antisemiti velja omeniti Gyozo Istoczy-a, člana liberalne stranke do leta 1882, ko osnuje svojo stranko na podlagi idej, ki jih povzame po W. Marrovi antisemitski ligi. Zelo močan vpliv ima med študenti in od leta 1882, ko antisemitska skupina v Ogrskem parlamentu šteje vsega le 5 poslancev, se do leta 1884 poveča na 17 od 257 poslancev. V tem letu je Slovenski narod o dogodkih na Ogrskem pisal, "da ne vlada pravica temveč židovski denar" in da je "Tisza Eszlar postal bojni klic med volitvami."¹⁰⁵ Da so protijudovske afere nekakšni preobrati v razširjanju antisemitizma in oblikovanju političnega prostora, ni nič nenavadnega. Podobno vlogo odigra Dreyfusova afera v Franciji, proces proti Leopoldu Hilsnerju na Češkem, takoimenovana afera Leo Frank v Združenih državah Amerike in druge.¹⁰⁶

V času tisza-eszlarkega procesa in kasneje so slovenski časopisi povzemali po različnih časopisih, kot sta "Oesterreichischer Volksfreund" in "Tribune" vesti o podobnih "primerih", ki so se zgodili v bližnji in daljni okolici. Slovenec nekritično poroča o "judovskem spreobrnjencu" v krščanstvo menihu Neofitu, ki je objavil knjigo "Pobijanje judovske vere in njenih obredov iz sv. pisma stare in nove zaveze." Knjiga opisuje "judovske krvave obrede, za katere tudi med judi vedo le izbranci." Poleg prevoda omenjenega spisa prinaša knjiga tudi "zgodovino javno znanih obrednih umorov človeških", ki jih našteje od 11. stoletja "prav po imenu 75". Zadnji naj bi bil v Tisza Eszlarju, "o katerem se sodba ravno sedaj vrši."¹⁰⁷ Slovenski narod je marca 1883 na "željo nekaterih naročnikov" objavil iz španščine prevedeno legendo "Tajnostna cvetlica" o Židu Danielu, ki ima vse lastnosti "odurnega žida" in njegovem edinem otroku lepoticari Sari, ki jo zaradi njene ljubezni do kristjana in njenega prestopa v krščanstvo Judje obredno ubijejo.¹⁰⁸ Junija 1893 se je časopisom poročalo o sodnem procesu zaradi domnevnega obrednega umora v Bolgariji. V zapisu beremo, da je "sum takoj letel na tamošnje žide in mnogi s pričami dokazani dogodki kažejo, da ta sum ni povsem neopravičen. Seveda obtoženci bodo pa naposled vendar le oproščeni, naj bodo nedolžni, ali naj zmaga židovski denar. Kar se pri sodiščih v civilizovanih državah ni moglo dognati, se tudi v Bolgariji ne bode, ker tu ne gre le za nekaj bolgarskih židov, temveč vsi židje imajo interes, da se stvar potlači, ko bi se imela zanje neugodno pojasniti."¹⁰⁹ V

¹⁰⁴ Slovenski narod, št. 205, 7. 9. 1883.

¹⁰⁵ Slovenski narod, št. 143, 24. 6. 1884.

¹⁰⁶ Albert S. Lindemann, *The Jew accused, three Anti-Semitic affairs: Dreyfus, Beilis, Frank 1894-1915*, Cambridge university Press 1991.

¹⁰⁷ Slovenec, št. 92, 24. 7. 1883.

¹⁰⁸ Slovenski narod, št. 65, 21. 3. 1883.

¹⁰⁹ Slovenec, št. 138, 19. 6. 1893.

istem letu se o protijudovskih nemirih, ki jih je sprožil sum obrednega umora, poročala iz Češke.¹¹⁰ V češkem oziroma avstrijskem prostoru je še posebej vplivna takoimenovana "afera Hilsner". V malem češkem mestu Polni je bila leta 1899 umorjena 19 letna Anežka Hruzova. Leopolda Hilsnerja judovskega porekla so osumili obrednega umora, ga obsodili na smrt in kasneje kazen spremenili na dosmrtno ječo. Proces, ki so ga češki časopisi razumeli kot nekakšno avstrijsko Dreyfusovo afero,¹¹¹ je zaslovel tudi zaradi Tomasa G. Masaryka, ki se je postavil v bran obdolženemu Judu in proti praznoverju. Dogodek, ki je na Češkem odprl javno razpravo o antisemitizmu in segel v dunajski parlament, je občasno buril duhove vse do druge svetovne vojne. V slovenskih časopisih beremo o podobnih obtožbah tudi v obdobju tik pred prvo svetovno vojno. O enem najopaznejših procesov proti Judu Mendel Beilisu, ki naj bi v Kijevu v Rusiji marca 1911 ubil dečka Andreja Juščinskega, je Slovenski gospodar med drugim zapisal: "Židje smatrajo umor nedoraslega kristjana, bodisi dečka ali mladenke, v svrhu svojih verskih obredov, za nekaj dopustnega in dovoljenega. Kadar se zgodi tak umor, vzbudi seveda vseobčo pozornost. Kristjani so ogorčeni zaradi teh judovskih navad, judje pa skušajo grozen zločin svojega prenapetega verskega tovariša prekriti."¹¹² To naj bi bil tudi razlog za protestna zborovanja proti obsodbi, ki so potekala na Dunaju in v Pragi. Proces je zaradi načina vodenja in pomankljivega dokaznega gradiva v precejšnjem delu evropske javnosti in celo med protijudovsko usmerjenimi pisci naletel na odklonilna stališča. Tudi na Slovenskem, kjer so nekateri časopis sprejeli oprostitev, ki je sledila dolgotrajnemu sodnemu postopku kot posledico judovske zarote, so v skladu s polarizacijo in evropskimi vplivi obstajala deljena mnenja. Tako je na primer Slovenski ilustrovani tednik o procesu pisal kot o poskusu justičnega umora in posledici sovraštva do bližnjega, "posebno drugoverca". Proces pa označil za "krvavo obsodbo ruske vlade": "To, mnogokrat preišljeno sovraštvo, ki mu je praznoverna abotnost množic dobrodošlo orodje, je zakrivilo nebroj strašnih zločinov, v vseh časih in nad vsemi narodi, nad malokaterim pa toliko, kakor nad nesrečnim od vseh zaničevanim plemenom Židov." ... "Rusija pa, kot absolutistična država, v kateri se brati brezvestni pritisk vladajočih mogotcev še vedno s tistimi elementi, ki širijo med narodom nevednost in sovraštvo do prosvete, je še danadanašnji dežela, v kateri je Židovstvo narod brez pravic – temna dežela praznoverja, kjer so preganjanja Židov na dnevnem redu. Izmed najsrमतnejših vraž, ki so se vzdržale med maso ruskega naroda in ki jih oblasti branijo in podpirajo, namesto, da bi jih trebile kakor strupeno zel, je gotovo bajka o ritualnem umoru."¹¹³

S tem smo se približali obdobju prve svetovne vojne, ki presega pojem dogodka, saj je spremenila duhovno in prostorsko podobo sveta oziroma kot se spominja Stefan Zweig, je strel v Sarajevu "svet varnosti in ustvarjalnega uma, v

¹¹⁰ Slovenec, št. 88, 18. 4. 1893.

¹¹¹ František Červinka, The Hilsner Affair, v zborniku Blood libel legend, A casebook in Antisemits Folklore, ed. by Alan Dundes, str. 144.

¹¹² Slovenski gospodar, št. 42, 16. 10. 1913, navedeno po: Boris Krabonja, Kdo je Jud?, Borec 1995, št. 542-543, str. 801.

¹¹³ Slovenski ilustrovani tednik, leto 3, št. 46, 13. 11. 1913.

katerem smo bili vzgojeni, odrasli in doma, v kratki sekundi raztreščil na tisoč koščkov kakor votlo lončeno posodo."¹¹⁴ Čeprav avstrijska cenzura skuša zavirati antisemitizem,¹¹⁵ podobno kot zavira vso politično, socialno in nacionalno vrenje avstroogrskih narodov, se v vojnem času zaostreno pojavlja v celotnem evropskem prostoru. Vzdušje pomanjkanja, ki ga prinese vojna in judovska krivda, v katero verjamejo antisemitske množice širom Evrope, lepo ilustrirajo Stritarjeva pisma iz Aspanga, v katerih izstopajo iz revščine le "dobro rejeni Židje"¹¹⁶ Tudi dr. Ivan Lah, ki v spomilih zatrjuje, da "Judov od nekdaj ni maral,"¹¹⁷ je prepričan, da so Judje "še najboljše prenesli časov silo."¹¹⁸ Pri tem je on sam, tako kot mnogi drugi Slovenci, ki so v avstrijski uniformi hodili po bojiščih vzhodne fronte, priča nasilju nad judovskim civilnim prebivalstvom v različnih oblikah. Leopold Vadnjal se spominja dogodka v majhnem mestu v Galiciji, ko je skupaj s skupino vojakov vdrl v hišo neke judovske družine: "Trkamo bijemo po vratih, a nihče se ne pokaže. Ko se naveličamo trkati, stopi eden k oknu in udari po šipi, da se razleti. To je pomagalo in kmalu so se odprla vrata. Star Jud je stopil na prag in nas vprašal, kaj hočemo. Če bi mu povedali, da bi radi kruha, bi nam gotovo spet zaprl vrata, zato sem ga odrinil v stran, ne da bi mu kdo kaj odgovoril, in stopili smo v izbo". Po neuspešnem dogovarjanju, da bi kupili kruh se Vadnjal spominja: "Tedaj se pa en Jud zadere, da nas to nič ne briga, da nam sploh ne dajo kruha in da naj se poberemo ven. Zgrabil je tovariša, ki je stal pri vratih in ga hotel poriniti skozi vrata. To me je razjezilo, da sem mu nastavil bodalo na goltanec. Prestrašen se je Jud odmaknil, tovariša pa sta vtaknila vsak po pet nabojev v puško in nataknila bodala." "Dobro", rečem Judu, "ker nam nočeš prodati kruha, ampak hočeš jutri z njim pogostiti Ruse, ki pridejo za nami, si ga poiščemo in vzamemo sami, ti pa če se le ganeš, dobiš bodalo v rebra ali kroglo v glavo." Omenjeni družini so nato izpraznili shrambo in odšli. Droben, nepomemben dogodek, kakršnih je bilo med vojno nešteto z mnogo bolj tragičnimi posledicami za civilne judovske prebivalce, je poleg mnogih drugih zapisov zanimivo pričevanje o protijudovstvu, ki je v zaostrenih razmerah prve svetovne vojne dobilo nasilnejšo razsežnost. Leopold Vadnjal se nato spominja, da "vso noč ni zatisnil očesa" in verjetno ne le zaradi uši, ki so "začele svoje peklensko delo".¹¹⁹

V prispevku smo opozorili na nekatere značilnosti slovenskega antisemitizma, ki se oblikuje ob različnih vplivih, stereotipih in predsodkih, ki imajo mnogo daljše trajanje – v F. Braudelovskem smislu – kot pa posamezne družbene spremembe in nazorsko-politične opredelitve. Antisemitizem kot ga zasledimo pri Slovencih, je tipično srednjevropski oziroma evropski pojav. V drugi polovici 19. stoletja je vezan na porast nacionalnih gibanj in obenem na različne poskuse reševanja

¹¹⁴ Stefan Zweig, *Die Welt von Gestern. Erinnerungen eines Europaers*. Dunaj 1948, str. 289, navedeno po: Feliks J. Bister, Anton Korošec državnozbornski poslanec na Dunaju, str. 141.

¹¹⁵ Bruce F. Pauley, *Political antisemitism in interwar Vienna*, v zborniku: *Jews, Antisemitism and Culture in Vienna*, ed. by Ivor Oxaal, Michael Pollak and Gerhard Botz, 1987, str. 153.

¹¹⁶ Slovenski prevod pisma sinu Milanu in njegovi ženi, (701) Aspang 16. juli 1918, Josip Stritar, *Zbrano delo*, 10. knjiga, *Pisma 1872-1923*, Ljubljana 1957, str. 549.

¹¹⁷ Dr. Ivan Lah, *Druga knjiga spominov*, Ljubljana 1940, str. 101.

¹¹⁸ Prav tam str. 106.

¹¹⁹ Leopold Vadnjal, Stanko Janež, *Zapiski vojaka 1914-1921*, Borec 1989, str. 23.

nakopičenih socialnih vprašanj. Za oblikovanje slovenskega antisemitizma je zelo pomemben vpliv dunajskega kulturnega kroga, proti koncu stoletja, predvsem krščansko socialnega protijudovstva, in vpliv slovanskega odnosa do Judov. Potrebno je poudariti, da se slovenska kultura oblikuje v sožitju in nasprotovanju z nemško in v skladu s tem je tudi slovenski odnos do Judov neposredno vezan na skupne kulturne obrazce, ki se oblikujejo v srednjeevropskem prostoru. Pri tem je prestolnica monarhije pomemben posrednik tudi vplivom iz Evrope. Vplivi so vezani na različne "dogodke", ki sprožajo valove antisemitizma. Slovenski antisemitizem kot oblika nestrpnega odnosa do drugega, je v svojem bistvu izraz anti-kapitalističnega in protimeščanskega razpoloženja, ki je odgovor na modernizacijske spremembe. Antisemitizem je postal neločljiv del jezika in kulture. Nemško slovenski slovar, ki ga je uredil M. Cigale in je izšel leta 1860, nemškega Jude prevaja s slovenskim juda in žid, a zraven je napotilo "glej tudi pod Wucherer (odertnik, lihvar, ožurnik) in Betruger (goljuf, goljufivec, slepar falot), kar priča o trdovratnosti in globoki zakoreninjenosti predsodkov o Judih in njihovih lastnostih. Med izobrazenimi Slovenci so redki, ki v svoje zapise niso uvrstili kakšne, vsaj drobne, protijudovske opombe.¹²⁰ A obenem so, kljub obilici protijudovskih tekstov, prav tako redki tisti, ki bi svojo antisemitsko misel, natančneje opredelili oziroma izdelali nekakšen protijudovski program temelč na jasno definiranih izhodiščih, kot jih poznamo v sočasni Evropi. Tudi občasni antisemitski nastopi slovenskih poslancev v dunajskem parlamentu, kljub trenutni odmevnosti, med množico antisemitskih idej, niso pustili globjih in trajnejših sledi. Še redkejši so seveda glasovi proti antisemitizmu in njegovim posledicam kot jih poznamo na primer na Češkem in drugje na prelomu stoletij. V obravnavanem obdobju so mnogi slovenski izobrazenci obeh političnih polov precej "prostodušno" sprejemali in priznavali svojo protijudovsko usmerjenost. V 20. stoletju po izkušnji s holokavstom, ko je Srednja Evropa v Auschwitzu izgubila svojo dušo,¹²¹ tovrstna lahkotnost ni bila več možna. Skupaj z velikim delom judovskega naroda je izginilo tudi tisto drobno protijudovsko psovanje, nepomemben verbalizem, ki se pogosto ni zdel vreden raziskovanja, čeprav je bil in ostaja¹²² del evropske kulturne tradicije, ki je svoj pogubni vrh doživela med drugo svetovno vojno.

¹²⁰ Tu bi opozoril na zanimivo razpravo: Sigurd Paul Schlichl, *The contexts and Nuances of anti Jewish language: Were all the "antisemits" antisemits?* v zborniku: *Jews, Antisemitism and Culture in Vienna*, ed. by Ivor Oxaal, Michael Pollak and Gerhard Botz, 1987.

¹²¹ "Po razpadu avstrijskega cesarstva je Srednja Evropa izgubila svoje okope. Kaj ni bila ob svojo dušo v Auschwitzu, ki je izbrisal judovski narod z zemljevida Evrope?" Milan Kundera, *Tragedija Srednje Evrope*, v zborniku *Srednja Evropa*, uredil Peter Vodopivec, Ljubljana 1991, str. 128.

¹²² Antisemitizem je seveda v bolj ali manj potlačeni obliki živel in živi dalje. Saj vsak totalitarni sistem in rasno ali versko nestrpen odnos do drugega v svojem bistvu deluje po istem vzorcu oziroma takoimenovani logiki antisemitizma, ki išče in proizvaja "sovražnike", "tujce". Najbolj ilustrativni so procesi proti različnim sovražnikom v Sovjetski zvezi in drugih socialističnih državah, ko se bili na sodnih procesov proti abstraktnim razrednim sovražnikom in imperalističnim agentom v velikem številu obsojeni ravno Judje oziroma je sodelovanje v "judovskih in sionističnih zarotah," postala pomembna točka obtožnic. Seveda pa poznamo tudi bolj pretanjeni "novodobni antisemitizem" ob koncu 20. stoletja, ki ponuja stare nestrpne obrazce v novih marketinško dodelanih preblekah.

Miroslav STIPLOVŠEK

DELOVANJE POSLANCEV IZ MEDJIMURJA IN KASTAVA V MARIBORSKI IN LJUBLJANSKI OBLASTNI SKUPŠČINI 1927-1928

Vidovdanska ustava je za udejanjenje unitarizma in centralizma določila tudi novo upravno razdelitev države na oblasti. Model za oblikovanje teh največjih upravnih enot, zanje so tudi v Sloveniji ves čas uporabljali srbski naziv oblast, so bili francoski departmaji.¹ Toda v nacionalno homogeni Franciji so bile takšne upravne enote ustanovljene za izvajanje oblastne decentralizacije. Temeljni namen oblikovanja oblasti, na čelu z velikimi župani kot političnimi predstavniki osrednje vlade za izvajanje najvišjih pristojnosti državne oblasti v njih, "po prirodnih, socialnih in ekonomskih razmerah" ter z omejitvijo, da imajo lahko največ 800.000 prebivalcev,² je bilo razbitje "nacionalno zaokroženih in zgodovinsko utemeljenih upravnih enot" ter dosleden prelom "z dotedanjimi ostanki tradicionalnih državnopravnih historičnih individualnosti na jugoslovanskem ozemlju."³ Odpor avtonomistično-federalističnega tabora na čelu s Slovensko ljudsko stranko (SLS) in Hrvaško republikansko seljačko stranko (HRSS) proti taki parcelaciji je bil v Narodni skupščini in zunaj nje tolikšen, da je ni bilo mogoče izvesti z zakonom. Ministrski svet je zato 26. aprila 1922 ta ključni narodnopolitični problem uredil s svojo Uredbo o razdelitvi države na oblasti.⁴ Tako je bila uvedba 33 oblasti v Kraljevini SHS namesto po parlamentarni poti izvedena z vladnim diktatom, ki ga je Slovenec označil kot "oktroa".⁵ Medtem ko je bil "jugoslovanski" del Slovenije razdeljen na ljubljansko in mariborsko oblast, je bilo ozemlje nekdanje Kraljevine Hrvatske, Slavonije in Dalmacije razbito kar na pet oziroma šest oblasti, posamezni predeli pa pripojeni tudi k sosednjim oblastem. Tako je bilo Medjimurje vključeno v mariborsko oblast, upravna občina Kastav pa v ljubljansko oblast.⁶ S

¹ Jože Pirjevec, Jugoslavija. Nastanek, razvoj in razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije, Koper 1995, 23-24; avtorji Vidovdanske ustave so imeli "naivne ambicije..., da bi se zgledovali po najboljših zahodnih vzorih". Neustreznost takšnih prizadevanj za ureditev večnacionalne države je komentiral nek franciski časnik takole: "Iskati v angleški, francoski in nemški zakonodaji modele za državo, v kateri so se prvič v zgodovini združili Srbi, Hrvati in Slovenci, je tako, kot če bi Franciji Ludvika XI. hoteli vsiliti ustavo tretje republike."

² Ustava je bila objavljena v Službenih novinah kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (SN), št. 142 A, 28. 6. 1921 in v Uradnem listu (UL) deželne vlade za Slovenijo, št. 87, 27. 7. 1921.

³ Dr. Janko Pleterski, Branko Božič, Politična in socialna zgodovina Jugoslavije, Maribor 1975, 44; Jurij Perovšek, Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave, Prispevki za novejšo zgodovino 33, 1993, št. 1-2, 20.

⁴ SN, št. 92, 28. 4. 1922; UL pokrajinske uprave za Slovenijo, št. 49, 15. 5. 1922.

⁵ Slovenec, št. 97, 28. 4. 1922.

⁶ Poleg osješke, zagrebške, primorsko – krajiške, splitske in dubrovniške oblasti, je imela v Vukovaru sedež še sremska oblast. Po štetju leta 1921 je imelo Medjimurje 96.945 prebivalcev, kar je pomenilo skoraj šestino prebivalstva mariborske oblasti, ki je obsegala večino Štajerske, Mežiško dolino in Prekmurje (Slovenec, št. 272, 27. 11. 1926).

tako parcelacijo je Hrvaška "izgubila ne samo dele svojega dotedanjega teritorija, temveč tudi ozemeljsko celovitost... Bila je razbita kot politična, gospodarska in nacionalna enota..."⁷ Ta ugotovitev velja tudi za Slovenijo. Za slovenski in hrvaški narod je bila ozemeljska razbitost hud unitaristično-centralistični udarec, ki je razblinil njuno upanje, da bosta v jugoslovanski državi lahko združena vsak v svoji upravno-politični enoti. Prav tako pa je Vidovdanska ustava pomenila konec njihovih pričakovanj, da bosta v novi državi imela zakonodajne in izvršilne pristojnosti za odločanje o svojem razvoju in napredku.

Ustavna določila o omejenih kompetencah izvoljenih oblastnih skupščin in njihovih izvršilnih organov – oblastnih odborov za samoupravno izvajanje nekaterih ekonomsko-socialnih in kulturno-prosvetnih nalog so bila nesprejemljiva za avtonomistično-federalistične stranke, ki pa so lahko v Narodni skupščini le zakasnile sprejem izvedbene zakonodaje. Tako sta bila zakona o oblastnih in sreskih samoupravah ter občini upravi sprejeta le s skromno večino šele marca 1922, tik pred iztekom ustavno določenega skrajnega roka.⁸ Ta zakonodaja je podrobno določila pristojnosti oblastnih samouprav pri sestavljanju oblastnega proračuna in njegovih finančnih virov, upravljanju oblastne imovine, ustanavljanju in vzdrževanju denarnih in humanitarnih ustanov, izvajanju javnih del, pospeševanju kmetijstva, industrije, obrti in zadružništva, skrbi za zdravstvene in socialne zadeve ter pomoči pri elementarnih nesrečah, sodelovanju pri razvoju kulture in prosvete ter nadzoru nad občinami. Toda osrednje oblasti so obdržale nad oblastnimi samoupravami toliko oblik nadzora in omejitev v izvršilnem, uredbodajnem in finančnem pogledu, da je bil pravno ohranjen "centralizem tudi na ravni samoupravnega izvajanja oblasti,"⁹ oziroma je bil dejansko le skromno omiljen.

Vodstvo SLS je dalo priznanje svoji parlamentarni delegaciji, ker je v razpravi o zakonodaji glede razdelitve države na oblasti in njihove samouprave dosledno zastopalo "radikalni" avtonomistični strankin državnopravni program. Ocenilo je, da je bilo v primerjavi s škodljivo zunajparlamentarno "pasivno taktiko hrvaškega bloka", pravilno odločno opozicijsko delovanje poslancev SLS v Narodni skupščini. Ti so v razpravi zavračali ustreznost z gledovanja po francoskih departmajih ne le v ozemeljsko-upravnem, temveč tudi v kompetenčnem pogledu. Ugotavljali so, da imajo funkcionarji v njih le "nekoliko samostojnosti v okviru direktiv centralnih oblasti", tako kot veliki župani v oblasteh, medtem ko oni zahtevajo zakonodajno avtonomijo. Zanje bi morale biti izhodišče široke samouprave, kakršne so uvedli v Angliji, Švici in ZDA, poudarjali pa so tudi, da so imeli v primerjavi z oblastnimi skupščinami celo predvojni deželni zbori večje pristojnosti, zlasti na zakonodajnem področju.¹⁰

Toda tudi uvedbi takšne samouprave so se centralistične stranke upirale. Na to dejstvo je nekdanji socialistični funkcionar in velik privrženec avtonomizma Albin

⁷ Bosiljka Janjatović, Karađorđevićavska centralizacija i položaj Hrvatske u Kraljevstvu (Kraljevini) SHS, Časopis za suvremenu povijest 27, 1994 (1995), št. 1, 55, 63-64.

⁸ Glej op. 4.

⁹ Jurij Perovšek, n.d., 24.

¹⁰ Podrobneje glej razpravo M. Stiplovška, Prizadevanja Slovenske ljudske stranke za avtonomijo Slovenije ob sprejemanju prve jugoslovanske ustave in zakonodaje o oblastnih samoupravah 1921-1922, Historia 4, Mikužev zbornik, Ljubljana 1999, 51-64.

Prepeluh opozoril tudi laburističnega predsednika angleške vlade J. Ramsaya Mac Donalda s posebno spomenico 24. februarja 1924. V njej je zapisal: "Morda vam ne bodo v napoto nekatere informacije o naši novi državi Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. Že ta uradni naslov izpričuje, da so v njej združeni trije narodi. To državo zdaj vladajo in upravljajo strogo centralistično birokratično in militaristično. Njena dva najbolj civilizirana in evropeizirana naroda, Slovenci in Hrvati, sta skoraj brez pravic. Po obrazcu o "zmagovalcu" in "premagancu" želijo ustvariti navidezno nacionalno enotno državo, Veliko Srbijo. To je spričo velikih socialnih, kulturnih, civilizacijskih in, kolikor so tukaj prizadeti Slovenci, tudi jezikovnih razlik, velika sociološka zmeta; zatekajo se torej k militarizmu... Do danes veljavne ustave je prišlo na način, ki v Zahodni Evropi ni v navadi."

V takšnih razmerah "je nastala pri dveh kulturno in civilizacijsko naprednejših narodih – Slovencih in Hrvatih – težnja po federativni jugoslovanski državni zvezi, v kateri bi upravljalo ljudstvo samo po načelih selfgouvernemente in resnične demokracije... Pretežna večina prebivalstva soglaša v teh željah." V primeru, da bo imel to možnost, ga je prosil naj posreduje za takšno utrditev te nove države, kar bo prispevalo tudi k pomiritvi Balkana in "k širjenju resnično evropske kulture..."¹¹ Razprave poslancev SLS v Narodni skupščini in Prepeluhova spomenica ilustrirajo sklicevanje tudi na nekatere evropske vzore in celo na ureditev ZDA v prizadevanjih za uveljavitev avtonomistično-federalistične državne ureditve, za katero so se večinsko opredelili Slovenci in Hrvati.

Ustavna določila o oblastnih samoupravah so za udejanjenje prišla na vrsto zadnja. Politične in ekonomsko-socialne razmere so šele jeseni 1926 privedle centralistični režim do odločitve za razpis volitev v oblastne skupščine, pri čemer naj poudarimo, da so se stranke federalističnega tabora ves čas zaman prizadevale za revizijo določil Vidovdanske ustave glede državne ureditve. Uvedba oblastnih samouprav je bila nato na prelomu 1926/27 v ospredju političnega življenja v državi in je pomembno vplivala tudi na vladne spremembe. Skromne možnosti, ki so jih ustava in zakonodaja dajale oblastnim samoupravam pa sta si prizadevali kar najbolj izrabiti zlasti SLS in Hrvatska seljačka stranka (HSS), ki sta se prav tedaj zamenjali na vladnih pozicijah. Medtem ko je bilo za HSS oviranje njene volilne kampanje za nekatere oblastne skupščine povod za dokončen izstop iz osrednje vlade, pa je vanjo vstopila SLS v hotenju, da doseže za oblastni skupščini ljubljanske in mariborske oblasti čim več samoupravnih kompetenc s ciljem, da uveljavi pravo avtonomijo ter prevzame vse oblastne funkcije v Sloveniji.¹²

Na volitvah za oblastne skupščine 23. januarja 1927 je v Sloveniji s svojim avtonomističnim programom SLS absolutno zmagala v obeh oblasteh.¹³ Na Hrvaškem je federalistična HSS dobila absolutno večino v kar štirih oblasteh,

¹¹ Prepeluhovo spomenico je odkril dr. Momčilo Zečević v Public Record Office v Londonu in objavil v knjigi *Na zgodovinski prelomnici. Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918-1929*, L, Maribor 1986, 201-202.

¹² Podrobneje glej razpravo M. Stiplovška, *Slovenska ljudska stranka in uvedba oblastnih samouprav leta 1927*, *Prispevki za novejšo zgodovino* 35, 1995, št. 1-2, 35-47.

¹³ V ljubljansko oblastno skupščino je bilo izvoljenih 40 poslancev SLS, vse druge stranke pa so dobile le 13 mandatov, v mariborski oblastni skupščini pa je bilo to razmerje 41 proti 23 (Slovenec, št. 18a, 24. 1. 1927).

uspešna pa je bila tudi v Bosni in Hercegovini ter Vojvodini.¹⁴ HSS je bila z osmimi izvoljenimi poslanci zmagovita tudi na območjih, ki so bila vključena v mariborsko in ljubljansko oblast, v mariborsko oblastno skupščino pa sta bila izvoljena še dva poslanca z liste Samostojne demokratske stranke (SDS) in eden z liste Hrvatske pučke stranke (HPS).¹⁵ Upravno sodišče v Zagrebu je razglasilo, da so bili v Medimurju za oblastne poslance z liste HSS izvoljeni: odvetnika dr. Ante Odić in dr. Matija Šebeštjan, kmetje Ivan Dodlek, Justin Kolarič, Ivan Majerič, Vid Radiković in Bartol Žarković, z liste SDS odvetnika dr. Janko Baričević in dr. Ivan Novak, z liste HPS pa zdravnik dr. Ivan Kečkeš, medtem ko je bil v Kastavu izvoljen za poslanca Anton Širola-Brnas (HSS).

Na prvi seji oblastne skupščine mariborske oblasti 23. februarja 1927 so predstavniki političnih strank oziroma poslanskih klubov podali programske izjave o ciljih svojega delovanja na področju oblastne samouprave. Od hrvaških poslancev je prvi govoril dr. Kečkeš (HPS), ki se je v celoti strinjal z načelno izjavo predstavnika poslanskega kluba SLS, da je oblastna samouprava le izhodišče za pravo zakonodajno avtonomijo združene Slovenije. Poudaril je, da si bo prizadeval njene ozke pristojnosti čimbolj izrabiti za izboljšanje slabih gospodarskih, socialnih in kulturnih razmer, "v upanju, da bomo po načelu narodne samoodločbe tudi mi Hrvatje dosegli svojo zakonodajno avtonomijo s središčem v Zagrebu." V mariborski oblastni skupščini bo sodeloval v klubu SLS, "ker sem prepričan, da bom s tem nabolj koristil hrvaškemu narodu v Medimurju." Dva poslanca SDS iz Medimurja sta se vključila v poslanski klub SDS.¹⁶ Tudi njegov predstavnik je izjavil, da so prišli v oblastno skupščino z odločno voljo za pozitivno delo in lojalno sodelovanje, hkrati pa je ostro kritiziral nedemokratičnost SLS pri oblikovanju vodstvenih skupščinskih organov, v katere je večina izvolila le svoje predstavnike.

Predstavnik HSS dr. Odić je obvestil skupščino, da so poslanci HSS in poslanec Slovenske kmetijske stranke (SKS) oblikovali Narodni seljački klub, ki šteje 11 članov.¹⁷ V svojem govoru je uvodoma ugotovil, da SLS kot absolutno večinska stranka predstavlja slovenski narod tako kot HSS hrvaški narod. Zato so sklenili, da podpirajo "SLS v vseh onih točkah, ki bodo dobre za Slovence in bodo tudi dobre za hrvatski narod." Izrazil je razočaranje, ker SLS ni niti v predsedstvu skupščine niti v oblastnem odboru omogočila tudi sodelovanje predstavniku opozicije. Kljub temu ne bodo vodili načelne opozicije: "Ko smo odšli v Maribor je bilo

¹⁴ Bosiljka Janjatić, n.d., 69; tudi v primorsko-krajiški oblastni skupščini je bila HSS skupaj s SDS vodilna stranka.

¹⁵ V volilni enoti Prelog je HSS od 7020 udeležencev volitev dobila 4511 glasov, SDS 1329 glasov in HPS 1147 glasov. V volilni enoti Čakovec je od 7802 oddanih glasov dobila HSS 4338 glasov, SDS pa 1766 glasov, vsem drugim strankam pa ni uspelo dobiti mandata (Slovenski gospodar, št. 4, 27. 1. 1927). V Kastavu je HSS dobila od 1776 volilnih udeležencev 1056 glasov (Slovenec št. 18a, 24. 1. 1927).

¹⁶ Poslanski klub SDS je štel le šest članov, njegov podpredsednik pa je bil dr. Ivan Novak iz Čakovca.

¹⁷ Na listi HSS so bili izvoljeni tudi trije oblastni poslanci v Prekmurju, v Narodni seljački klub pa se je vključil tudi edini poslanec SKS na Štajerskem. Ta stranka je že od leta 1926 po sprejetju federalističnega programa tesno sodelovala s HSS. Narodni seljački klub je bil najmočnejši opozicijski klub v mariborski oblastni skupščini, njegov predsednik pa je bil dr. Odić.

glavno vprašanje, ki nam ga je ljudstvo stavilo, ali bomo zahtevali odcepitev Medjimurja od mariborske oblasti. Izjavljam, da ne. Resnica je, da zahtevamo iz ekonomskih in finančnih ozirov samostojno varaždinsko oblast, toda tega mi ne zahtevamo sedaj. Mi zahtevamo sedaj le, da se SLS obnaša lojalno, kakor hočemo mi lojalno sodelovati v tej skupščini. Mi hočemo vsak predlog in naj pride iz vrst SLS ali kogarkoli lojalno pretresti in uravnati potem naše sodelovanje le po interesu ljudstva." Izrazil je pričakovanje, da bodo ustvarjene možnosti za sodelovanje in da bo namesto egoizma prevladala etika, ker je v nasprotnem primeru "oblastna skupščina obsojena na smrt." V oblastno skupščino je ljudstvo vse poslance poslalo z nalogo, da delujejo v njegovo korist, da se zmanjša beda kmeta in "gospodarsko oblast razvija v korist nam vsem."

Vsi hrvaški poslanci iz Medjimurja, razen predstavnika HPS, so v mariborski oblastni skupščini predstavljali manjšinsko opozicijo, ki je bila pripravljena na lojalno sodelovanje s skupščinsko večino, toda hkrati izražala svoje nezadovoljstvo zaradi njene nepripravljenosti, da bi parlamentarno načelo proporca upoštevala pri volitvah vodstva oblastne samouprave. Na otvoritveni seji je bil z večino glasov izvoljen za predsednika oblastne skupščine in oblastnega odbora dr. Josip Leskovar (SLS), dr. Kečkeš iz Preloga pa za enega od štirih skupščinskih tajnikov.¹⁸ Proteste opozicijskih poslancev, izraženih ob teh volitvah, so deloma upoštevali pri sestavi stalnega poslovnika. Tu je skupščinska večina popustila glede sestave petih skupščinskih odsekov za finance, uredbe, prošnje in pritožbe, socialno politiko in kmetijstvo, v katerih je opozicija dobila tretjino članov. Tako je imel Narodni seljaški klub po enega ali dva predstavnika v vseh odsekih, poslovnik pa je tudi določal, da je na sejah poleg slovenskega jezika uradni jezik tudi "srbohrvatski."¹⁹

V burni razpravi o stalnem poslovniku je v ljubljanski oblastni skupščini razpravljal tudi poslanec Anton Širola – Brnas, ki se je vključil v poslanski klub SKS.²⁰ Opozicija je tudi v Ljubljani predlagala poslovniško določilo, da je uradni jezik poleg slovenskega tudi "srbohrvatski" jezik. Širola je v razpravi poudaril pričakovanje, da bo oblastna skupščina pokazala razumevanje za njegove predloge za izboljšanje slabega položaja prebivalstva kastavskega območja, ki se bori z največjimi gospodarskimi težavami, posebej zaradi izgube Reke. Predlagal je, naj bo "srbohrvatski" jezik enakopraven s slovenskim v oblastni skupščini. Njegov govor so vsi poslanci navdušeno pozdravili, predstavnik večine pa mu je takoj odgovoril v "srbohrvatskem" jeziku. V imenu SLS je pozdravil poslanca Kastava "kot milega druga in zastopnika bratskega nam hrvatskega naroda." Slovesno je izjavil, da poslanci SLS "niti najmanj ne mislijo kratiti pravic bratskega hrvatskega naroda." To potrjuje tudi dejstvo, da mu kot Slovenec odgovarja v "srbohrvatskem" jeziku. Izrazil je simpatije SLS in vse oblastne skupščine hrvatskemu narodu, kar so s ploskanjem pozdravili vsi poslanci. Poročevalec odseka za uredbe je nato izjavil, da je vprašanje "srbohrvatskega" jezika rešeno "via facti" in zato ni nujno še dodatno

¹⁸ Stenografski zapisnik otvoritvene seje oblastne skupščine mariborske dne 23. februarja 1927 v fondu oblastnega odbora mariborske oblasti št. 93, fasc. 10 v Arhivu Republike Slovenije (ARS).

¹⁹ Stenografska zapisnika 3. seje 25. 2. in 4. seje 20. 4. 1927 mariborske oblastne skupščine v fondu 93, fasc. 10 v ARS; Poslovnik oblastne skupščine mariborske oblasti kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev v Mariboru, Maribor 1927.

²⁰ Ta poslanski klub so poleg Širole sestavljali le še štirje poslanci SKS.

določilo v poslovníku, saj se samo po sebi razume, da bo predstavnik Kastava govoril v svojem jeziku.²¹

Prizadevno delovanje hrvaških poslancev v oblastnih skupščinah mariborske in ljubljanske oblasti se vidi zlasti iz njihovih sejnih zapisnikov.²² Ob tem naj poudarimo, da so glede na dejstvo, da so predstavljali skoraj šestino prebivalstva mariborske oblasti in prav tolikšni del poslanske sestave njene oblastne skupščine, pomembno vplivali na delovanje tega najvišjega organa oblastne samouprave. Aktivnost edinega hrvaškega poslanca v ljubljanski oblastni skupščini ni bila tako vidna, upravna občina Kastav pa je bila tudi maja 1928 izločena iz ljubljanske oblasti in priključena primorsko – krajiški oblasti s sedežem v Karlovcu,²³ kar je bilo vsakem pogledu bolj ustrežna povezava. Dejavnost poslancev vseh treh političnih strank s hrvaških območij je potekala na dveh ravneh. Na načelni ravni so podpirali krepitev oblastne samouprave na poti do uveljavitve prave zakonodajne avtonomije in kot obliko boja proti centralizmu. Izredno velika pa so bila njihova prizadevanja za konkretno reševanje perečih upravnih, gospodarskih, zdravstvenih, socialnih in kulturnih razmer v Medjimurju in Kastavu, poslanci HSS pa so glede na velik vpliv te stranke v Prekmurju, posvečali pozornost tudi izboljšanju položaja tamkajšnjega prebivalstva. Načelna stališča in predloge za financiranje posameznih dejavnosti in zavodov so hrvaški poslanci izražali zlasti v proračunskih razpravah, v veliki meri so izkoriščali poslovníško inštitucijo samostojnih predlogov za dodelitev konkretnih podpor, zelo aktivno pa so sodelovali tudi v razpravah o oblastnih uredbah za pravno urejanje zadev, ki so jih od državnih oblasti prevzele oblastne samouprave. Poleg skromnih pristojnosti in finančnih možnosti je namreč ovirala učinkovitejšo urejanje zelo slabih razmer v Medjimurju tudi veljavnost še stare madžarske zakonodaje glede občinske uprave, javnih gradenj, zdravstva in na drugih področjih, ker jih jugoslovanske oblasti še niso unificirale. Na delovanje hrvaških poslancev in celotne opozicije v oblastnih skupščinah v Mariboru in Ljubljani pa so pomembno vplivale tudi splošne politične razmere v državi. Blejski pakt o sodelovanju med prvakom Narodno radikalne stranke Veljo Vukičevićem in voditeljem SLS dr. Antonom Koroščem 11. julija 1927, vstop SLS v vlado in oblikovanje Kmečko-demokratske koalicije (KDK) po septembrskih parlamentarnih volitvah, v najpo-

-
- 21 Zapisnik 3. seje skupščine oblasti ljubljanske kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev v Ljubljani dne 28. 2. 1927 v fondu oblastnega odbora ljubljanske oblasti št. 92, fasc. 34 v ARS; Slovenec, št. 48, 1. 3. 1927.
- 22 O sejah oblastnih skupščin so vodili dve vrsti zapisnikov, stenografske zapisnike in uradne zapisnike, ki so v skrajšani obliki prikazovali potek sej in vse njihove sklepe. Te so poslanci potrjevali na vsakokratni naslednji seji. Za skoraj vse seje mariborske oblastne skupščine (v času I. zasedanja od 23. 2. do 21. 7. 1927 je bilo 7 sej, med II. zasedanjem od 5. 11. 1927 do 21. 7. 1928 skupaj 16 sej in med III. zasedanjem od 5. 11. 1928 do 1. 12. 1928 6 sej) so ohranjeni stenografski in uradni zapisniki in le za posamezne samo ena vrsta zapisnikov v fasciklih 10, 11, 12 in 13 v fondu 93. Za 15 sej I. zasedanja ljubljanske oblastne skupščine so ohranjeni le uradni zapisniki, za 12 sej II. zasedanja in 8 sej III. zasedanja pa ob vrsti zapisnikov v fasc. 31-34 v fondu 92 v ARS.
- 23 Zakon, s katerim se nekatere občine splitske in ljubljanske oblasti pripajajo primorsko – krajiški oblasti z dne 20. 5. 1928 (SN, št. 138, 19. 6. 1928; UL ljubljanske in mariborske oblasti, št. 60, 22. 6. 1928); občinsko zastopstvo Kastava je že na seji 31. marca 1927 z veliko večino predlagalo, da se Kastavščina pripoji k primorsko-krajiški oblasti (dopis sreskega poglavarja v Kastavu velikemu županu ljubljanske oblasti z dne 2. 4. 1927 (v fasc. 29, spis št. 119, fond 92 v ARS).

membnejšo opozicijsko koalicijo sta vstopili tudi slovenska organizacija SDS in SKS, zlasti pa zločin proti hrvaškim poslancem v Narodni skupščini 20. junija 1928, so bili tisti prelomni dogodki, ki so vplivali na zaostrevanje odnosov med režimsko SLS in združeno opozicijo tudi v mariborski in ljubljanski oblastni skupščini. Poslanci KDK so v njih v drugi polovici leta 1928 z nujnimi predlogi spodbudili tudi razpravo o politični problematiki, čeprav je bila dopustna le v Narodni skupščini, za oblastne skupščine pa jo zakonodaja ni dovoljevala.

V ekonomsko-socialnem in kulturno-prosvetnem delovanju skupščin mariborske in ljubljanske oblasti je prelomnica jesen 1927.²⁴ Dejstvo, da sta bila novoimenovana velika župana ljubljanske in mariborske oblasti privrženca SLS in sta z vodstvi obeh oblastni samouprav dobro sodelovala, je vplivalo na hiter prenos upravljanja bivše deželne imovine in nadzora nad občinami v njuno pristojnost. S finančnim zakonom za leto 1927/28 sta obe oblastni skupščini dobili tudi velike uredbodajne pristojnosti glede spreminjanja nekdanje deželne zakonodaje. Toda uspešno delovanje mariborskih in ljubljanskih samoupravnih organov je preprečeval finančni minister, ki je potrditev prvega proračuna mariborske oblastne skupščine zavrnil, ljubljanski oblastni proračun pa je potrdil le v višini petine predlaganega obsega. Oba sta temeljila na naivnem pričakovanju visokih dotacij iz osrednjega proračuna. Mariborska oblastna skupščina je morala zato ponovno sestaviti proračun za leto 1927, ki pa je obsegal le približno tretjino prvega proračuna, pa še za njegovo realizacijo je morala najeti kredit. Tako sta tudi mariborska in ljubljanska samouprava občutili moč osrednje vlade, ki je lahko s finančnimi ukrepi onemogočala uspešno izvajanje samoupravnih nalog. To so še v občutno večji meri občutili v hrvaških oblasteh, kjer je osrednja vlada tudi preko režimskih velikih županov preprečevala prizadevanja opozicijske HSS, da bi se oblastna samouprava čim bolj uveljavila.²⁵

Potem ko je sredi leta 1927 postala SLS režimska stranka so se ji odprle možnosti za posredovanja na ministrstvih za čim prejšnji in čim večji prenos pristojnosti. Tako sta mariborska in ljubljanska oblastna samouprava kot prvi v državi uspeli s 1. oktobrom 1927 prevzeti upravo javnih bolnic in zdravstvene službe, ministristvo za zdravstvo pa jima je dodelilo tudi dotacije. Predstavniki obeh oblastnih samouprav so dosegli na konferenci konec septembra 1927 v Beogradu in na posebnih pogajanjih s posameznimi ministrstvi, da jima je z vladno uredbo 26. novembra istega leta²⁶ bilo med vsemi oblastnimi samoupravami prenesenih iz resorjev ministristva za zdravstvo, za gradnje, za trgovino in industrijo, za socialno politiko in za kmetijstvo največ pristojnosti. Šele po prenosu vseh teh pri-

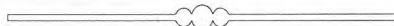
²⁴ Prizadevanja samouprav ljubljanske in mariborske oblasti za gospodarski in socialni napredek Slovenije jeseni 1927, Gestrinov zbornik, Ljubljana 1999, 365-378.

²⁵ Podrobneje glej edicijo virov Radičev sabor 1927-1928. Zapisnici Oblasne skupštine Zagrebačke oblasti. Priredila dr. Mira Kolar-Dimitrijević, Zagreb 1993 in razpravo iste avtorice Financijski proračuni samouprave Zagrebačke oblasti za 1927., 1928. i 1929. godinu, Acta historico-oeconomica 21, 1994, 86 -88; Zagrebški veliki župan (radikal) je zavlačeval predajo pristojnosti zagrebški oblastni samoupravi in zadrževal objavlanje njenih uredb, minister za finance pa je tudi občutno skrčil oblastni proračun za leto 1927.

²⁶ Uredba o prenosu poslov na oblastne samouprave (SN, št. 269, 26. 11. 1927; UL ljubljanske in mariborske oblasti, št. 123, 13. 12. 1927).

stojnosti in določitvi dotacij iz osrednjih proračunov za njihovo izvajanje, so lahko oblastne skupščine sestavile realne oblastne proračune za leto 1928. Poudariti pa moramo, da tudi vladna SLS ni uspela dobiti ustreznih državnih dotacij za uspešno delovanje in sta morali tako mariborska kot ljubljanska oblastna skupščina pridobiti večino sredstev z novim obdavčenjem že itak preobremenjenega prebivalstva, del dohodkov pa sta dobili tudi od oblastne imovine, v mariborski oblasti zlasti od zdravilišč Rogaška Slatina in Dobrna.²⁷ Obe oblastni samoupravi sta torej lahko začeli izvajati svoje številne naloge šele leta 1928, ko sta prevzeli od države številne pristojnosti in sta lahko ustvarili tudi gmotne pogoje, čeprav nezadostne, za njihovo izvajanje, s finančnim zakonom za leto 1928/29 pa sta edino mariborska in ljubljanska oblastna skupščina dobili še dodatna pooblastila za uredbodajno oziroma zakonodajno dejavnost.²⁸ Ob tem naj poudarimo, da so funkcionarji oblastnih samouprav na Hrvaškem in tudi hrvaško časopisje kritizirali različen in neenak odnos državnih oblasti do oblastnih samouprav.²⁹ Najbolj temeljito analizo takšnega stanja je dal oblastni odbor zagrebške oblasti v spomenici ministrstvu za finance ob vladni uredbi o prenosu pristojnosti na oblastne samouprave. V njej je protestiral proti premajhnemu prenosu dejavnosti in ustanov od dotedanje državne uprave na oblastno samoupravo ter proti novi razširitvi nadzornih pristojnosti ministrstev nad samoupravami. Posebej je poudaril dejstvo, da sta ljubljanska in mariborska oblast s finančnim zakonom dobili posebne pristojnosti, s katerimi sta dobili privilegiran položaj v primerjavi z drugimi oblastnimi samoupravami v državi. Ugotovil je, da "obstojijo de facto različni tipi oblastnih samouprav. Med tistimi, ki jim je bil dan najmanjši delokrog, spada tudi samouprava največje in najkulturnejše zagrebške oblasti."³⁰

Ljubljanska in mariborska oblastna samouprava sta bili primer, koliko je centralizem, za ceno sodelovanja v vladi, največ popustil glede samoupravnih pristojnosti in njihovega izvajanja, odnos do hrvaških oblastnih samouprav pa je pokazal kako so lahko osrednje oblasti ovirale razmah samouprav, če je bilo njihovo

²⁷ Poročila velikih županov in predsednikov oblastnih odborov na prvih sejah II. zasedanja mariborske in ljubljanske oblastne skupščine 15. 11. 1927, priloge k stenografskim zapisnikom so v fondu 93, fasc. 11 in v fondu 92, fasc. 31 v ARS; Miroslav Stiplovšek, Prizadevanja za avtonomijo Slovenije od ustanovitve jugoslovanske države do kraljeve diktature (1918-1929), Časopis za zgodovino in narodopisje, 1994, št. 1, 88-91 in Avtonomistična prizadevanja v skupščinah ljubljanske in mariborske oblasti (1927-1928) in banskem svetu Dravske banovine (1931-1941), Slovenci in država, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana 1995, 186-187.

²⁸ SN, št. 72, 29. 3. 1928; UL ljubljanske in mariborske oblasti, št. 41, 27. 4. 1928.

²⁹ Predsednik oblastnega odbora zagrebške oblasti Stjepan Radić je kritiziral neenako postopanje državnih oblasti ob reševanju imovinske problematike, saj sta le mariborska in ljubljanska oblastna samouprava že spomladi 1927 dobili nekdanje deželno premoženje, ob tem pa je izjavil, da imajo v Sloveniji "klerikalnu popovsku samoupravu" (Radićev sabor, 32). Josip Predavec je na seji predsednikov vseh oblastnih odborov v Beogradu konec septembra 1927 predlagal resolucijo, s katero so obsodili oviranje delovanja nekaterih oblastnih samouprav, celo z nezakonitimi sredstvi, prav tako pa tudi neenak odnos državnih oblasti glede pristojnosti in financiranja posameznih oblastnih samouprav (Radićev sabor, 160-162). Narodne novine (13. 5. 1927) pa sta glede na velike pristojnosti ljubljanske in mariborske oblastne samouprave zapisale, da sta "država v državi."

³⁰ Dopis zagrebškega oblastnega odbora z dne 12. 12. 1927, ki sta ga podpisala predsednik oblastnega odbora Stjepan Radić in član dr. Juraj Krnjević, ter ga je poslal v vednost tudi ljubljanskemu oblastnemu odboru (fasc. 3, spis št. 18, fond 92 v ARS).

vodenje v rokah opozicije. Ob primerjavi značilnosti oblastnih samouprav v Sloveniji in na Hrvaškem pa naj opozorimo še na dejstvo, da sta si ljubljanska in mariborska oblastna samouprava prizadevali delovati čim bolj usklajeno, da bi premostili razdelitev Slovenije na dve oblasti, na Hrvaškem pa so koordinacijsko vlogo za vse oblastne samouprave opravljali zagrebški oblastni samoupravni organi. Ljubljanska in mariborska oblastna skupščina sta za doseg tega cilja ustanovili celo skupni uredbodajni odbor, njuna oblastna odbora sta imela več skupnih sej, zaradi zaostrenih nacionalno-političnih razmer v državi pa nista uspeli doseči, da bi imeli tudi skupne seje in tako delovali kot nek slovenski parlament. Usmerjevalka usklajenega delovanja je bila SLS, ob podpori tudi opozicijskih strank, na Hrvaškem pa je takšno funkcijo opravljala HSS.

Osvetlili smo že dejavnost hrvaških poslancev na otvoritvenih sejah in v razpravah o poslovnih oblastnih skupščin, poslanci iz Medjimurja pa so nato zelo aktivno sodelovali pri sprejemanju oblastnih proračunov mariborske samouprave za leto 1927. Poslanec dr. Odić (HSS) je začetek proračunske razprave izrabil tudi za načelno izjavo o oblastni samoupravi. Poudaril je, da so zakon o oblastnih samoupravah oblikovali isti ljudje kot ustavo, in pri tem so "izigrali" avtonomistično idejo, ki je "bila že sama po sebi zelo jaka." Oblastnim samoupravam so sicer morali dati določene kompetence, toda za njihovo uspešno izvajanje nočejo dati finančnih sredstev. Ob tem oviranju oblastnih samouprav niso računali z dejstvom, da si jih bodo po dolgoletnem zavlačevanju izvoljeni poslanci prizadevali čim bolj uveljaviti. Brez njih bi bile razmere še slabše in oblastne skupščine bodo lahko opravile koristno delo. Zato je treba oblastne samouprave braniti in si hkrati prizadevati za pridobitev finančnih sredstev za njihovo delovanje. Poskuse nasprotnikov, da bi jih prikazali kot nepotrebne, je treba odločno zavrniti. Za njihovo izgradnjo pa je potrebno "mnogo sloge." Oblastne samouprave si morajo tudi prizadevati, da bodo svoje naloge izvajale enako na vseh območjih, da se ne bo nihče čutil zapostavljenega. Ob ugotovitvi, da so se Slovenci "najbolj živeli" v samoupravo in da imajo kot večina v oblastni skupščini vodilno vlogo, je poudaril, da se bodo tudi hrvaški poslanci prizadevali v njenem delovanju čim bolj uveljaviti. Ne glede na to, da bi bila za potrebe Medjimurja in Prekmurja nujna večja sredstva, kot jih je lahko določil oblastni proračun glede na neurejene finančne vire, bodo poslanci Narodnega seljaškega kluba glasovali zanj, da bodo tako pokazali svojo opredelitev za avtonomistično idejo.

O tem, kako so zaradi dolgotrajnega zanemarjanja centralističnih oblasti, pa tudi stanja pred letom 1918 pod madžarsko upravo, socialno-ekonomske in kulturno-prosvetne razmere v Medjimurju izredno slabe, so govorili poslanci vseh treh političnih strank. Navedemo naj le nekaj poglobitvenih problemov, na katere so opozarjali poslanci in so bili aktualni za reševanje ves čas pripadnosti Medjimurja k mariborski oblasti. Veliko so se pritoževali nad "skrajno slabo" upravo in opozarjali, da prihaja do kompetenčnih sporov med velikim županstvom v Mariboru, ki bi moralo imeti glede na drugačno zakonodajo posebne referenta za medjimurske zadeve, in okrožnim načelnikom za Medjimurje v Čakovcu, zahtevali pa so tudi spremembo zakona o občinah. Oblastni poslanci so veliko pozornost posvetili opisu izredno slabega stanja cest in zahtevali odpravo ljudskega dela (kuluka) pri njihovem vzdrževanju, pri čemer naj omenimo, da so v drugih predelih mariborske oblasti davkoplačevalci plačevali posebne cestne doklade. Kot posebno nujna so

poudarjali čim prejšnja hidrotehnična dela ob Muri in Dravi ter njihovih pritokih v Medjimurju zaradi pogostih poplav in zamočvirjenosti zemljišč. Nevzdržne so tudi razmere v zdravstvu, v Medjimurju pa so zelo razširjene tudi razne nalezljive bolezni. Pomoč so terjali tudi za vzdrževanje in adaptacije šolskih poslopij.³¹

Ker prvega oblastnega proračuna za leto 1927, ki je predvidel sredstva tudi za omilitev najhujših problemov v Medjimurju, minister za finance ni potrdil, je moral oblastni odbor pripraviti nov predlog občutno skičenega proračuna, ki je predvideval za vsa javna dela, zdravstvo in socialno politiko ter pospeševanje kmetijstva le 10.000.000 din, ki bi jih pridobili s posojilom. Zato je bila razprava o njem na sejah oblastne skupščine izredno ostra in polemična. Dr. Odić (HSS) je spet poudaril, da so poslanci Narodnega seljaškega kluba glasovali za prvi proračun kljub pomanjkljivostim predvsem zato, da bi beograjski vladi pokazali, "da smo edini v tem, da rešimo svojo samoupravo," ker smo vedeli, da je to tudi želja slovenskega naroda. Tudi sedaj še vztrajajo, da je treba oblastne samouprave okrepiti. Pričakovali so, da bo SLS glede na to, da je sedaj "nekak sestavni del vladne večine" (po blejskem paktu), uspela pridobiti iz osrednjega proračuna ustrezna sredstva, kar pa se ni zgodilo. Zanimivo pa je njegovo stališče, da bo za izpolnjevanje nekaterih nujnih socialno-ekonomskih nalog oblastne samouprave potrebno poiskati tudi lastne davčne vire po zgledu zagrebške oblastne skupščine. To kaže, da je zagrebška oblastna samouprava opravljala vlogo usmerjevalke za delovanje vseh poslancev HSS. Tudi predstavnik SDS je zavrnitev prvega proračuna označil kot poraz SLS. Glede na to, da je novi proračun občutno zmanjšal tudi sredstva za potrebe Medjimurja, so nato poslanci Narodnega seljaškega kluba in kluba SDS glasovali proti proračunu, ki je bil sprejet le z glasovi poslancev SLS.³²

Iz zapisnikov sej ljubljanske oblastne skupščine se vidi, da je bil zelo aktiven tudi poslanec Širola-Brnas, ki je skupaj s kolegi iz poslanskega kluba SKS predlagal več konkretnih ukrepov za izboljšanje položaja prebivalstva kastavskega območja, pri čemer je posebno pozornost posvetil problemu, ki so bili povezani z obmejnimi položajem Kastava ter se zavzel tudi za nov mejni prehod proti Reki in za brezcarinski uvoz življenjskih potrebščin iz tega mesta za Kastavčane.

V okviru II. zasedanja, ki se je začelo 5. novembra 1927, se je mariborska oblastna skupščina do julija naslednjega leta sestala na 16 sejah. Oblastni poslanci so na njih najprej razpravljali in sklepali o prvem letošnjem proračunu po prevzemu številnih dejavnosti in zavodov izpod dotedanega državnega upravljanja, na spomladanskih in poletnih sejah leta 1928 pa naj bi se po programu skupščinskega predsedstva posvetili zlasti uredbodajni dejavnosti in sprejemanju predlogov oblastnega odbora. Toda zaradi krvoprelitja v beograjskem parlamentu je opozicija izbojevala tudi obsežno in polemično obravnavo aktualnih političnih problemov na prvih julijskih sejah mariborske oblastne skupščine. Sicer pa se je nenehno zaostrevanje političnih razmer v državi po septembrskih parlamentarnih volitvah zrcalilo na večini sej II. zasedanja, na katerih so poslanci iz Medjimurja še

³¹ Stenografski zapisnik 4. seje mariborske oblastne skupščine 20. in 21. 4. 1927 v fondu 93, fasc. 10 v ARS.

³² Stenografski zapisnik 6. seje mariborske oblastne skupščine 20. in 21. 7. 1927 v fondu 93, fasc. 10 v ARS.

odločneje zahtevali izboljšanje tamkajšnjih razmer, skupaj s celotno opozicijo pa okrepili kritiko delovanja režimske SLS tudi na področju oblastne samouprave.

Iz poročila mariborskega velikega župana na prvi seji II. zasedanja se vidita njegovo slabo poznavanje razmer v Medjimurju in dejstvo, da je njihovo urejanje v glavnem prepustil posebnemu okrožnemu načelniku v Čakovcu. Med govorom poslanca dr. Baričevića (SDS), ki je uvodoma poudaril, da se utegnejo posledice "velikega političnega brezglavja" v državi pokazati tudi v oblastni skupščini, in nato podrobno obrazložil primere upravnih nepravilnosti v Medjimurju po krivdi velikega županstva, je prišlo do burnih protestov poslancev SLS. Tej stranki je opozicija tudi očitala, da ni bila sposobna pravočasno doseči določitev dotacij iz državnega proračuna za prenesene zadeve, zaradi česar se oblastna skupščina ne more takoj posvetiti problematiki oblastnega proračuna kot svoji prioritetni nalogi ob začetku vsakega zasedanja.³³

Pred začetkom načelne razprave o oblastnem proračunu za leto 1928 je poslanski klub SLS predložil nujni predlog, s katerim naj bi oblastna skupščina zahtevala od osrednje vlade, da iz finančnega zakona za leto 1928/29 izloči člen, ki omogoča ukinitve dveh fakultet slovenske univerze v Ljubljani. Glede na to, da je ta predlog oblikovala vlada, v kateri je bil tudi predstavnik SLS, je skupščinsko vodstvo hotelo doseči podporo za navedeni nujni predlog brez neljube razprave. Toda dr. Odić jo je izsilil za manifestativno izjavo hrvaških poslancev za neokrnjeno slovensko univerzo: "Mi Hrvati znamo, da brez univerze ni individualne kulture. Znamo, da za vas Slovence vaša ljubljanska univerza ni samo simbol vaše stare visoko razvite kulture, ampak tudi simbol svobode slovenskega naroda. Zato pa si Hrvati ne moremo drugače, kakor da podpremo vaš predlog in se pridružimo želji večine." Razpravljala sta še dva slovenska opozicijska poslanca, ki sta ob popolni podpori nujnemu predlogu poudarjala zlasti dvoličnost SLS pri njeni politiki v Sloveniji in Beogradu. Protest osrednji vladi glede slovenske univerze je bil nato soglasno sprejet,³⁴ pri čemer naj dodamo, da so vsi hrvaški poslanci solidarno pred tem podprli protest proti redukciji slovenskih srednjih šol v mariborski oblasti.

V načelni razpravi o oblastnem proračunu je bilo soglasnosti konec. Predstavniki vseh opozicijskih poslanskih klubov so utemeljili svoje glasovanje proti predlogu oblastnega proračuna. Dr. Novak (SDS) je ocenil predlagane davčne vire "za veliko breme," oblastne samoupravne organe pa je kritiziral, da preveč zanemarjajo Medjimurje. Sprejetju predloga proračuna le z glasovi poslancev SLS, je sledila dolgotrajna podrobna razprava o posameznih postavkah. V njej so hrvaški poslanci zahtevali finančna sredstva za ureditev številnih perečih problemov, zlasti na področju javnih gradenj, zdravstva in kmetijstva. Potem ko so dosegli povišanje nekaterih postavk in zagotovilo oblastnega odbora, da bo sproti reševal nujne medjimurske zadeve, so glasovali za vse izdatke za posamezna področja delovanja.³⁵

³³ Stenografski zapisnik 1. seje II. zasedanja mariborske oblastne skupščine 5. 11. 1927 in Zapisnik iste seje s priloženim poročilom velikega župana v fondu 93, fasc. 10 in 11 v ARS.

³⁴ Stenografski zapisnik 2. seje II. zasedanja mariborske oblastne skupščine 19. 12. 1927 v fondu 93, fasc. 10 v ARS.

³⁵ Stenografski zapisniki in Zapisniki od 3. do 6. seje II. zasedanja mariborske oblastne skupščine 21. in 22. 12. 1927 so v fondu 93, fasc. 10 in 11 v ARS.

Oblastni proračun mariborske oblasti je zastopnik ministra za finance potrdil 24. 1. 1928 z malen-

Na marčnih sejah leta 1928 je mariborska oblastna skupščina razpravljala zlasti o poročilih in predlogih oblastnega odbora in svojih odsekov o stanju na posameznih področjih delovanja oblastne samouprave. V razpravi je bilo ponovno izjemno slabo delovanje občne uprave v Medjimurju osvetljeno s številnimi primeri kršitve zakonskih določil, finančnih poneverb in strankarskih zlorab občinskih funkcionarjev in nesposobnih uradnikov, predsednik oblastnega odbora pa je tudi poročal, da od nobene medjimurske občine ni dobil v potrditev občinskega proračuna. Skupščina je zato zadolžila oblastni odbor, da čim prej vzpostavi nadzor nad občinskim poslovanjem, proti kršiteljem pa naj bi ukrepal veliki župan. Pomemben uspeh so dosegli medjimurski poslanci z dodelitvijo še 200.000 din za melioracije, predlagali pa so tudi, naj se čim prej z uredbami vzpostavi glede vzdrževanja cest in okrožne zdravstvene službe taka ureditev, kot je že veljala za Štajersko.³⁶

Oblastni odbor je nato do poletnih sej pripravil osnutek uredb ne le za poenoteno reševanje cestne in zdravstvene problematike, temveč tudi glede pospeševanja kmetijstva in živinoreje ter za ureditev položaja viničarjev in ustanovitev oblastnega denarnega zavoda. Toda obravnava teh pomembnih uredbodajnih nalog se je začela v izjemnih političnih razmerah po zločinu v Narodni skupščini, ki se je zgodil v času, ko je bil notranji minister voditelj SLS dr. Anton Korošec. To dejstvo je še posebej vplivalo na zaostritev odnosov med SLS in opozicijo v mariborski in nato še v ljubljanski oblastni skupščini.

Vodja Narodnega seljaškega kluba dr. Odič³⁷ je pred prvo poletno sejo 17. julija obvestil vodilna funkcionarja mariborske oblasti, predsednika oblastne skupščine in velikega župana, da bo vložil na skupščinski seji nujni predlog za obsodbo protihirvaškega zločina v beograjskem parlamentu. Dr. Leskovar je v prizadevanjih, da bi preprečil SLS neprijetne razprave opozicije, na začetku omenjene seje poudaril, da mu čut dolžnosti nalaga predložitev naslednje resolucije: "Globoko obžalujemo mrtve in ranjene žrtve dogodka, ki se je izvršil dne 20. junija 1928. Mi obsojamo ta zločin, obsojamo pa tudi poizkuse, da bi se ta zločil izrabil v poglobitev nasprotstev med Srbi, Hrvati in Slovenci. Želimo, da bi prelita kri vodila k ozdravitvi razmer in utrdila med nami medsebojno spoštovanje in bratsko ljubezen ter slogo, ki je in mora biti temelj in predpogoj za nadaljni razcvit naše ljube domovine." Proti predsednikovemu predlogu, da naj to resolucijo poslanci sprejmejo brez razprave, je dr. Odič ostro protestiral. Izjavil je, da je na omenjenem

kostnim znižanjem v višini 42,317.140,50 din. V njem večina postavk ni tako specifizirana, da bi bila posebej navedena sredstva za potrebe Medimurja. V postavki za javna dela pa je bila določena subvencija za medimurske municipalne ceste (200.000 din) in za vzdrževanje ceste Čakovce-Letinje (89.775 din) ter za regulacijo Trnave in pritokov (100.000 din), v postavki za zdravstvo je bila posebej določena tudi dotacija za javno bolnico v Čakovcu (257.889 din), v postavki za kmetijstvo je bilo posebej navedeno financiranje trsnice in drevesnice v Vukanovcu pri Čakovcu (UL ljubljanske in mariborske oblasti, št. 18, 23. 2. 1928). Za konkretne potrebe so imeli oblastni poslanci pravico na vseh skupščinskih sejah postavljati predloge, o njih pa so nato razpravljali skupščinski odseki. Velike pristojnosti glede delitve sredstev pa je imel neposredno oblastni odbor, kar je opozicija kritizirala zaradi možnosti strankarske zlorabe.

³⁶ Stenografski zapisniki in Zapisniki 7. do 10. seje II. zasedanja mariborske oblastne skupščine od 26. 3. do 29. 3. 1928 v fondu 93, fasc. 10 in 11 v ARS.

³⁷ Dr. Odič se je udeležil tudi žalne seje zagrebške oblastne skupščine 23. junija 1928 v počastitev žrtvam streljanja v Narodni skupščini kot predstavnik mariborske oblasti (Radičev sabor, 307).

razgovoru dobil predsednikovo zagotovilo, da bo lahko o tej problematiki razpravljal. Dr. Leskovar je ob burnih protestih vse opozicije, vztrajal pri svoji odločitvi, da bo dr. Odić lahko obrazložil svoj nujni predlog, ni pa mu dovolil razprave o resoluciji, ki je bila nato soglasno sprejeta.

Šele po obsežnem poročilu o delovanju oblastnega odbora v zadnjem tromeščju, v katerem je predsednik poudaril napredek pri vseh dejavnostih, ki jih je prevzela oblastna samouprava, ter opozoril, da njen nadzor nad delovanjem občin v Medjimurju še ni v celoti vzpostavljen, je poslance seznanil z Odićevim nujnim predlogom. Če ga primerjamo s soglasno sprejeto resolucijo, je bil v obsodbi zločina ostrejši. V njem je poudaril, da dogodek "nima primere v zgodovini parlamentarizma... Oskrunjen ni bil le naš parlament, ponižan je bil tudi ugled naše države v svetu."³⁸ Predsednik je dovolil razpravljati o nujnem predlogu le dr. Odiću, ki je dejal, da je zločinski dogodek najbolj prizadel Hrvate, toda obsojati ga mora vsak pošten človek. Izrazil je mnenje, da je šele s svojim nujnim predlogom spodbudil predsednika oblastne skupščine k predlogu resolucije in da mu je največje zadoščenje dejstvo, da so zanjo glasovali vsi poslanci in da se je z njo pokazalo, "da tudi slovenski narod obsoja ta zločin." Glede na to je odstopil od glasovanja o svojem nujnem predlogu in ob tem poudaril, da je v oblastni skupščini vselej deloval za skupne koristi slovenskega in hrvaškega naroda.³⁹

Predsednik dr. Leskovar je na tej seji uspel preprečiti širšo politično razpravo, toda opozicija je pri njej vztrajala in je za to izrabila sklep oblastnega odbora mariborske oblasti, ki je 10. julija sklenil, da oblastni uradi zaradi objave žaljive Koroščeve karikature ne smejo oglaševati v Jutru, ki se ga mora iz vseh uradnih prostorov odstraniti, uslužbencem pa je prepovedal prinašanje tega osrednjega slovenskega glasila SDS na službena mesta.⁴⁰ Dr. Baričević (SDS) je v imenu skupine poslancev, tudi članov HSS in Socialistične stranke, za sejo 18. julija vložil nujni predlog z obtožbo oblastnega odbora, da je prekršil pristojnosti in sprejel nezakonit sklep, s čemer se je pokazal kot strankarski eksponent SLS in posegel v strankarsko – politične spopade. Na tej seji je bilo skupščinsko predsedstvo tudi obveščeno, da so se poslanci Narodnega seljaškega kluba in kluba SDS združili v enoten klub Kmečko-demokratske koalicije pod predsedstvom dr. Odića, štel pa je kar 17 poslancev, od teh 9 iz Medjimurja.⁴¹ Razprava o zločinu v Beogradu je strnila vso opozicijo v boju proti vladni SLS.

Na seji 19. julija je poročevalec uredbodajnega odseka s pravnega in moralnega vidika zagovarjal pravilnost sklepa oblastnega odbora o ukrepih proti Jutru, v katerem naj bi karikatura ne žalila le narodnega voditelja dr. Korošča, temveč preko njega "sramotila tudi slovenski narod." Po njegovem predlogu za zavrnitev obtožbe opozicije kot neosnovane, je prišlo do izredno burne in polemične razprave. Poslanci KDK in Socialistične stranke so zlasti poudarjali pravno nevzdržnost sklepa

38 Odićev nujni predlog je v fondu 93, fasc. 1, spis št. 11105/28 v ARS.

39 Stenografski zapisnik 11. seje II. zasedanja mariborske oblastne skupščine 17. 7. 1928 v fondu 93, fasc. 10 v ARS.

40 Zapisnik seje mariborskega oblastnega odbora 10. 7. 1028 v fondu 93, fasc. 12 v ARS.

41 Baričevićev nujni predlog in dopis o oblikovanju poslanskega kluba KDK sta v fondu 93, fasc. 1, spisa št. 11105 in 11031/28 v ARS.

oblastnega odbora, ki ne bi smel prevzeti vloge državnega pravdnika, dr. Korošca, če je bil žaljen, pa bi morala braniti SLS. Menili so tudi, da dr. Korošec kot duhovnik ne bi smel prevzeti resorja notranjega ministra. Oblastni odbor kot izvršilni organ oblastne samouprave se je s svojim sklepom podal "na politično področje in se izpostavil za stranko" ter tako prekršil svoj delokrog, hrvaški poslanci pa za to njegovo dejanje smatrajo, da je naperjeno proti hrvaškemu narodu in ne proti Jutru. Očitani so mu tudi, da je ob objavi karikature takoj reagiral, ni pa takoj obsodil protihrvaškega zločina. Na drugi strani so poslanci SLS v razpravi poudarjali, da Jutrova karikatura žali verski in narodni čut slovenskega naroda in da je bil z njo popolnoma nedolžen človek prikazan kot ubijalec, kar je zločin, pri čemer so opozarjali tudi na druge atentate in uboje pa tedanji ministri zaradi njih niso bili razglašeni za zločince. HSS so tudi obtoževali, da se je pričela udinjati skrajnemu unitaristu in centralistu Svetozarju Pribičeviću. Poudarjali so tudi, da je slovenski narod takoj in soglasno obsodil zločin ter izrazil sočustvovanje s Hrvati. Odločno so zavračali mnenje, da ima ukrep proti Jutru protihrvaški značaj. Opoziciji so končno tudi očitali, da hoče v mariborsko oblastno skupščino zanesti takšne razmere, ki vladajo v beograjskem parlamentu in da ovira izvajanje njenih temeljnih nalog. Skupščinska večina je ob koncu razprave izglasovala odobritev sklepa oblastnega odbora in sprejetje vdanostne brzojavke dr. Korošču z obsodbo "zločinskega pisanja" zoper njega.⁴²

Neposredna posledica tega velikega političnega spopada je bila nato odstotnost obeh voditeljev poslanskega kluba KDK dr. Odića in dr. Baričevića na sklepnih sejah II. zasedanja. Na julijskih sejah je mariborska oblastna skupščina opravila obsežno uredbodajno delo, pomembno tudi za novo pravno ureditev razmer v Medjimurju. Poslanci KDK so ustanovitev zdravstvenih okrožij tudi v srezih Čakovec in Prelog soglasno podprli. Načelno so se strinjali tudi z ustanovitvijo in pristojnostmi okrajnih cestnih odborov, zaradi neupoštevanja vseh njihovih pripomb pa so glasovali proti tej uredbi. Predsednik dr. Leskogar je ob sklepu II. zasedanja poudaril, da so sprejete uredbe pogoj za uspešno delovanje samoupravnih organov in da je skupščina mesto za stvarno delo, ne pa "za politično hujskanje."⁴³

Skrajno zaostrenost medstrankarskih spopadov je nato pokazala tudi razprava o obsodbi krvoprelitja v Narodni skupščini na seji ljubljanske oblastne skupščine po sedemmesečnem premoru 22. oktobra 1928. Na njen potek sta posebej vplivali dejstva, da je medtem dr. Korošec prevzel predsedstvo vlade in da je 8. avgusta za ranami umrl Stjepan Radić. Ob začetku seje je predsednik dr. Marko Natlačen obvestil oblastne poslance, da je z izločitvijo Kastava iz ljubljanske oblasti Anton Širola-Brnas postal poslanec primorsko-krajiške oblastne skupščine.⁴⁴ Poslanci

⁴² Stenografski zapisnik 14. seje II. zasedanja mariborske oblastne skupščine 19. 7. 1928 v fondu 93, fasc. 10 v ARS.

⁴³ Stenografski zapisniki in Zapisniki od 11. do 16. seje II. zasedanja mariborske oblastne skupščine od 17. 7. do 21. 7. 1928 v fondu 93, fasc. 10 in 11 v ARS; kot zanimivost naj omenimo, da se dr. Kečkeš, ki je zelo aktivno sodeloval v razpravi o ureditvi zdravstvene problematike v Medjimurju na seji 18. 7., nato ni udeležil seje o Baričevićem nujnem predlogu.

⁴⁴ Stenografski zapisnik 9. seje II. zasedanja ljubljanske oblastne skupščine 22. 10. 1928; iz stenografskih zapisnikov prvih sej II. zasedanja ljubljanske oblastne skupščine se vidi, da je bil poslanec Širola odsoten pri proračunski razpravi, sicer pa je bil sam ali skupaj s poslanskim klubom

SDS, SKS in Socialistične stranke so oblikovali predlog, v katerem so poleg odločne obsodbe zločina zahtevali tudi rešitev hrvaškega vprašanja ter bili v tem pogledu radikalnejši od mariborskega predloga. Ker je predsednik preprečil takojšnje branje predloga, je poslanec SKS obtožil večino, da se "solidarizira z beograjskimi Puniši Račići." Predsednik je to obtožbo ocenil kot hudo kršitev parlamentarne dostojnosti in ga izključil s sej za osem dni. Poslanci KDK so nato kolektivno bojkotirali delo oblastne skupščine do izteka kazni. Časopisje SLS je predlagatelj obtožilo, da poskušajo kovati iz obsodbe vrednega umora Račićevih žrtev strankarski kapital, opozicijsko časopisje pa je predsednikovo ravnanje označilo za ponižanje parlamentarizma na raven diktature enega poslanskega kluba. Opozicijski predlog je oblastna skupščina obravnavala šele 5. novembra in po ugotovitvi, da se je oblastni odbor sešel na žalno sejo ob Radićevi smrti, da je poslal zagrebškimi samoupravnim organom in pokojnikovi družini sožalne brzojavke ter dva predstavnika na žalno sejo in pogreb v Zagreb, je večina, ob burnih protestih opozicije, sklenila, da se zaradi vseh teh sožalnih izrazov preide brez razprave na nadaljne točke dnevnega reda.⁴⁵

Zaostreni odnosi med SLS in opozicijo v mariborski oblastni skupščini so se nato pokazali tudi v začetku razprave o oblastnem proračunu za leto 1929, ki je sledila poročilu o dotedanjem delovanju oblastnega odbora. V njem so bili glede Medjimurja podatki, da je oblastni odbor za tamkajšnje ceste porabil 550.000 din, da se je položaj bolnice v Čakovcu izboljšal še z dotacijo 30.000 din za inventar in da so bila posebna sredstva dodeljena za zatiranje trahoma, financiral je več akcij za napredek medjimurskega kmetijstva in živinoreje ter kmetijsko razstavo v Čakovcu, oblastni odbor pa je vzpostavil tudi nadzor nad poslovanjem občin v Medjimurju.⁴⁶

Splošno razpravo o oblastnem proračunu za leto 1929 je začel dr. Odić. Uvodoma je poudaril, da se strinja z znatnim povišanjem (okoli 40%) proračuna, ker je to tudi znak krepitve oblastne samouprave. To je v skladu s ciljem, "da se bodo naše oblasti razvijale, da bodo pozneje sposobne in zmožne kot federativne zajednice." V imenu KDK je izjavil, da se morajo odnosi med Hrvati in Srbi, ki jih je skalilo dogajanje ob zločinu v Narodni skupščini, čim prej izboljšati in da bi morali čim bolj sodelovati za napredek obeh narodov. Ob ugotovitvi, da ljubljanska in mariborska oblast dobro sodelujeta in se med seboj podpirata, je izrazil nezadovoljstvo, da mariborska oblastna skupščina ne sodeluje z zagrebško, kar bi bilo prav tako potrebno. Nato je ostro kritiziral zapostavljanje Medjimurja v mariborski oblasti, ki ne dobi iz oblastnega proračuna ustreznih sredstev, to pa velja tudi za Prekmurje. Posebej nezadovoljen je bil z delom oblastnega odbora, ki je imel velike pristojnosti pri razdeljevanju sredstev iz nespecifiziranih postavk, pri tem pa ni upošteval medjimurskih predlogov. Ker bi bila načelna podpora pro-

---

SKS zelo aktiven pri postavljanju predlogov za ureditev perečih cestnih, kmetijskih in socialnih problemov na območju Kastava (fond 92, fasc. 32 v ARS).

⁴⁵ Miroslav Stiplovsšek, Politični spopadi v ljubljanski in mariborski oblastni skupščini leta 1928, Grafenauerjev zbornik, Ljubljana 1996, 608-611.

⁴⁶ Poročilo predsednika oblastnega odbora, priloga k Zapisniku 2. seje III. zasedanja mariborske oblastne skupščine 5. 11. 1928 v fondu 93, fasc. 11 v ARS.

računu tudi zaupnica dotedanjemu in bodočemu delu oblastnega odbora, bo poslanski klub KDK glasoval proti. V nadaljni razpravi so tudi drugi opozicijski poslanci očitali sestavljalcem proračuna pomanjkljivosti in kritizirali delo oblastnega odbora. Predstavniki skupščinskega vodstva so opozicijske pripombe odločno zavračali, zlasti Odičeve. Predsednik dr. Leskovar ga je ukoril zaradi njegove izjave o slovenskih stališčih do skupščinskega krvoprelitja, zavnil je njegove kritike zapostavljanja Medjimurja s podatki o skrbi za izboljšanje zdravstva in o prevzemu vzdrževanja 64 km tamkajšnjih cest, slabe razmere pa so po njegovi oceni zlasti rezultat dolgoletne madžarske uprave. Tudi dr. Odič je nato svoje prvotne izjave nekoliko omilil, vsa splošna razprava pa je bila odraz političnih strankarskih naspotij. Razprava o posameznih proračunskih postavkah je bila nato umirjena in konstruktivna, poslanci iz Medjimurja pa so dobili zagotovilo, da so v posameznih postavkah tudi sredstva za realizacijo njihovih predlogov. Poslanci so nato izdatke za vse dejavnosti oblastne samouprave soglasno sprejeli.⁴⁷

S tem je mariborska oblastna skupščina opravila svojo prioriteto nalogo na začetku svojega III. zasedanja. Zadnjič se je nato sestala na slavnostni seji 1. decembra 1928 ob desetletnici zedinjenja, ki pa so jo opozicijski poslanci iz političnih razlogov bojkotirali.⁴⁸ Z uvedbo kraljeve diktature 6. januarja 1929 so bili nato izvoljeni oblastni samoupravni organi razpuščeni, za opravljanje nalog oblastne samouprave pa so veliki župani imenovali oblastne komisarje. V mariborski oblasti je bil na to funkcijo imenovan dotedanji predsednik oblastne skupščine dr. Leskovar, ki je nato izvajal svoje naloge v skladu s proračunom za leto 1929 pod nadzorstvom velikega župana do oblikovanja banovin oktobra istega leta. Tedaj je bilo Medjimurje vključeno v Savsko banovino in je nato svoje pereče probleme reševalo v okviru nove, v vsakem pogledu ustrežnejše upravne enote, ko je bila dotedanja mariborska oblast.⁴⁹

Poslanci iz Medjimurja in Kastava v mariborski in ljubljanski oblastni skupščini odločno podpirali vsa prizadevanja za utrjevanje oblastne samouprave v boju proti centralizmu za federativno preureditev države. Na le delni uspeh njihove velike aktivnosti za izboljšanje izjemno slabih socialno-ekonomskih in kulturno-prosvetnih razmer na medjimurskem in kastavskem območju pa so vplivali številni dejavniki (njuna vključitev v upravni enoti, s katerimi nista imeli dotleje niti gospodarskih

⁴⁷ Stenografski zapisnik in Zapisnik 3. in 4. seje III. zasedanja mariborske oblastne skupščine 9. 11. 1928 v fondu 93, fasc. 10 in 11 v ARS. Minister za finance je potrdil mariborski oblastni proračun v višini 63.451.187 din (Samouprava, Uradni list Ljubljanske in Mariborske oblasti, št. 2, 15. 1. 1929), kar je za okoli deset milijonov manj kot je znašal proračun zagrebške oblastne samouprave (Kolar, n.d., 90). To je bil visok proračun glede na dejstvo, da je imela zagrebška oblast skoraj četrtino več prebivalcev kot mariborska. Proračun za leto 1928 je določal znatno višjo dotacijo (869.000 din) za bolnico v Čakovcu, za trsnico in drevesnico v Vukanovcu pa je namenil 212.650 din. Druge postavke za Medjimurje niso bile posebej specifizirane.

⁴⁸ Stenografski zapisnik slavnostne seje mariborske oblastne skupščine 1. 12. 1928, fond 93, fasc. 10 v ARS; Slovenec, št. 277a, 3. 12. 1928.

⁴⁹ Miroslav Stiplovšek, Ukinitvev oblastnih samouprav in oblikovanje banske uprave Dravske banovine leta 1929, Prispevki za novejšo zgodovino 1997, št. 2 (Ferenčev zbornik), 93-104; Zakon o nazivu in razdelitvi kraljevine na upravna območja v SN kraljevine Jugoslavije, št. 332, 4. 10. 1929 in UL Dravske banovine, št. 100, 9. 10. 1929.

niti drugih povezav, omejene pristojnosti in finančna sredstva oblastnih samouprav, njihovo le enoletno polno delovanje je bilo prekratko za večje uspehe, poslanci HSS oziroma KDK so z opozicijskih položajev težko uveljavljali svoje zahteve in predloge v oblastnih skupščinah z absolutno večino SLS, ki je tudi hotela v čim večji meri zadovoljiti hotenja svojih volilcev in strankarske interese, uspešno urejanje nekaterih zadev je ovirala tudi neustrezna zakonodaja itd). Kljub temu so se v Medjimurju vsaj v skromni meri izboljšale razmere pri reševanju cestne, zdravstvene in kmetijske problematike ter pri delovanju uprave, posamezne socialno-ekonomske akcije pa so bile izvedene tudi na kastavskem območju. Dodamo naj še, da so hrvaški poslanci skupaj s slovensko opozicijo v mariborsko oblastno skupščino v boju proti režimski SLS vnesli tudi politične razsežnosti v njeno delovanje.

Ob sklepu naj poudarimo, da so raziskave delovanja oblastnih samouprav na Hrvaškem in v Sloveniji pokazale, da so imele v državnopravnem razvoju in političnem življenju v zahodnih delih jugoslovanske države pomembnejše mesto kot jim ga je doslej odmerilo zgodovinopisje. Iz zadnjih del⁵⁰ se vidi, da ni le v Narodni skupščini, temveč tudi v oblastnih skupščinah potekal spopad med centralizmom in avtonomizmom ter da se je oblastna samourava v državi udejanjala asimetrično. Ob tem sta bili ljubljanska in mariborska oblastna samouprava primer, koliko jo je bilo v pogojih Vidovdanske ustave, za ceno sodelovanja SLS v režimski koaliciji, mogoče najbolj razviti, problematika hrvaških oblastnih samouprav, posebej zagrebške, pod vodstvom opozicijske HSS pa kaže, kako so centralistične oblasti lahko z zakonsko določenimi pravicami do potrjevanja njihovih sklepov in z različnimi oblikami nadzora ovirale njihovo delovanje.

⁵⁰ Radičev sabor, cit. izd. in Miroslav Stiplovec, Slovenski parlamentarizem 1927-1929. Avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma, Ljubljana 2000.

Egon PELIKAN

SLOVENSKI POLITIČNI KATOLICIZEM V TRIDESETIH LETIH V LUČI EVROPSKIH IZKUŠENJ

I. Uvod

V prispevku bom skušal osvetliti nekatera vprašanja za katera mislim, da glede na aktualnost, še bolj pa glede na praznino, ki je kljub pomembnosti obdobja na področju naše historiografije očitna, terjajo odgovor. Skušal bom predstaviti izhodišče, s katerega bi bilo potrebno (glede na rezultate analize te problematike v Evropi) tudi v Sloveniji oceniti razmerje med političnim katolicizmom in radikalno desnico (fašizmom) v luči širšega evropskega konteksta. Poleg tega je v slovenski historiografiji nujno potrebno opredeliti tudi pojem "politične sredine"¹ v širšem smislu in znotraj katoliškega političnega tabora, ne glede na to, kolikšen obseg in politično moč je ta npr. v tridesetih letih v Sloveniji predstavljala. V pričujočem tekstu se bom v prvi vrsti posvetil "sredini" v slovenskem katoliškem taboru, četudi se bo pojavu potrebno posvetiti tudi pri obravnavi drugih političnih gibanj in skupin v času med obema vojnama.² S tem se namreč približujemo odgovorom na nekatera bistvena vprašanja slovenske zgodovine v prvi polovici 20. stoletja.

¹ Za definicijo idejnopolitične "sredine" se mi zdi odločilen odnos do **nacionalnega vprašanja, tržne ekonomije in političnega pluralizma oziroma demokracije**. Pri prvem mislim na to, da je določena idejnopolitična skupina bila pripravljena postaviti nacionalni interes pred ideološki ali ožji politični interes, pri drugem na zavračanje stanovsko-korporativističnih zamisli in zavračanje ukinjanja trga, ter dirigiranega, planskega gospodarstva pa tudi ukinjanja privatne lastnine v gospodarstvu, pri tretjem pa na vztajanje na ohranjanju političnega pluralizma in parlamentarni demokraciji. Nikakor se ne strinjam s tezami, da je bil čas radikalnih ideologij v tridesetih letih tudi čas, ko naj bi razen delitve na "desnico" in "levico" ne bilo drugih alternativ. Zato tudi trdim, da npr. Andrej Gosar ni bil povsem "osamljen primer". "Osamljen primer" je bil zgolj v tem, da je svoj program družbenih reform, ki so se tikale temeljnih družbenih vprašanj tistega časa, uspel iz demokratičnih izhodišč razviti in strokovno utemeljiti na izjemno visoki strokovni ravni. Res je, da je zgodovinski razvoj, ko so v tridesetih letih prevladale radikalne ideologije, pristaše politične sredine spremenil v nemočeno opazovalce usodne delitve naroda, res pa je tudi, da "sredinstvo" le ni bilo tako "marginalen pojav". S tako teorijo se seveda strinjajo tisti, ki bi sicer v sredinski poziciji morali priznati potencialno možnost za eventualni razvoj, s čemer bi morali priznati tudi alternativo zgrešenemu aktualnemu razvoju in tudi napake v radikalnih usmeritvah tako "levice", kot "desnice".

² Mislim na posameznike, organizacije, skupine intelektualcev okoli posameznih slovenskih časopisov in revij, politične skupine itd., ki so sicer izhajali iz povsem različnih, tudi nasprotujočih si idejnopolitičnih taborov, a jim je bila skupna usmeritev v "sredino". To je pomenilo, da niso pristajali na radikalne idejnopolitične delitve v družbi in narodu in so hkrati vztrajali na demokratičnih stališčih v svojih idejnopolitičnih programih in usmeritvah (glej opombo št. 1). Mislim na ljudi, kot so bili Lojze Ude, Izidor Cankar, Dragotin Lončar, Fran Saleški Finžgar, Jakob Šolar, Ivan Hribar, Stanko Cajnkar in še dolga vrsta drugih, ki so sicer izhajali iz povsem različnih idejnopolitičnih taborov. O odnosu slovenskih komunistov do "idejnopolitične sredine" v času druge svetovne vojne, je obsežno študijo pripravil Bojan Godeša. (Glej: Bojan Godeša, Zato ni z nami je proti nam, Ljubljana 1995).

Navedel bom nekatere ključne teze, ki jih bom (glede na predpisani obseg teksta) v svojem prispevku zgolj kratko povzel:

1. Vprašanje boja za slovensko avtonomijo v Jugoslaviji je postalo v Sloveniji (Dravski banovini) v drugi polovici tridesetih let pravzaprav drugovrstnega pomena, saj je v kontekstu obvladovanja slovenske družbe s strani političnega katolicizma, bil boj za avtonomijo podrejen predvsem temu cilju. Mislim v bistvu klerikalizacijo – poskus integralističnega obvladovanja slovenske družbe (tj. naroda). To naj bi dosegli z nadaljevanjem politike, ki je bila značilna za triumfalističen pohod političnega katolicizma na Slovenskem v času pred prvo svetovno vojno. Z vzponom radikalnih ideologij v Evropi, ki so družbi predlagale radikalne ideološke in politične rešitve, pa je politični katolicizem zašel v idejno krizo. Konkurenčnim ideologijam ni mogel ali znal postaviti nasproti lasten adekvaten idejnopolični program. V tem smislu je šlo za evropski pojav, za idejno krizo političnega katolicizma v vsej tedanji Evropi.

Za Slovence so z vstopom novo državo nastale še povsem nove razmere, politični katolicizem je namreč svojo idejnopolično akcijo izvajal v državi s pravoslavno večino, pravoslavnim kraljem itd.³

2. Znotraj katoliškega političnega tabora gre v tridesetih letih za vprašanje razvoja v aktualnem evropskem kontekstu (v luči razvoja v posameznih evropskih državah) na relaciji Katoliška cerkev – politični katolicizem – radikalna desnica (fašizem). Pri tem je v Sloveniji položaj zelo specifičen, saj gre za povezovanje na eni strani s centralistično diktaturo (v praktičnem, političnem smislu) in na drugi za pogledovanje za nekaterimi premisami fašistične ideologije (radikalne desnice) na ideološkem področju (in v aktualnega evropskem kontekstu).⁴

³ V tem smislu so slovenski liberalci igrali zelo pomembno vlogo, kljub njihovi relativni politični šibkosti, saj so z ogrožanjem monopola slovenskega političnega katolicizma (grožnjo s sodelovanjem z Beogradom, ki je svojo realno obliko in možnosti pokazala v letih 1932-1934, ko je bilo več vodilnih slovenskih politikov katoliške stranke tudi obsojenih, zaprtih ali interniranih), pogojevali tudi odnos ("odločnost") SLS, pri zavzemanju stališč do vprašanj centralizma in avtonomije.

⁴ Razločevanje, ki ga uporabljam pri razlikovanju med "**radikalno**" in "**avtoritarno desnico**", temelji na analizah Stanleya G. Payna, ki kot desno-avtoritarne režime označuje tiste, pri katerih "radikalna desnica" nima popolne oblasti, kot primer totalitarne države pa navaja predvsem nacistično Nemčijo in fašistično Italijo. Različen politični razvoj je definiralo (po Paynu) že ideološko izhodišče:

1. Avtoritarna desnica je bila antikonzervativna le v zelo omejenem smislu – glede na sodobnejšo parlamentarno obliko konzervativizma. Sicer ne vedno – odvisno od tega, ali je politična (ne)moč to zahtevala. (prim. Slovenije, op. E. P.)

2. Avtoritarna desnica je zagovarjala avtoritarno vladavino, a se je obotavljala oprijeti radikalne oblike diktature in se je rajši držala npr. monarhizma ali katoliškega neokorporativizma oziroma možnih kombinacij.

3. V filozofiji in ideologiji je avtoritarna desnica temeljila na kombinaciji racionalizma in religije, zavračala pa je sekulariziran iracionalizem, vitalizem in neoidealizem, ki je značilen za fašizem.

4. Avtoritarna desnica se je mnogo bolj opirala na tradicionalno družbeno elito, kot je to veljalo za "deklasirano" radikalno desnico, in je svojo avtoritarno politično prakso vzpostavljala bolj z manipuliranjem z obstoječim političnim sistemom kot s političnim aktivizmom "z ulice".

5. Avtoritarna desnica ni načrtovala masovne politične mobilizacije na način, kot je bilo to značilno za radikalno desnico.

6. Med tem ko so fašisti težili k spreminjanju socialnih statusov in družbenih razmerij, se je avtoritarna desnica izrecno zavzemala za ohranjanje in afirmacijo obstoječe socialne hierarhije ali

3. Če se ozremo na celotno slovensko etnično ozemlje, pa se nam pri omenjenih vprašanjih pokažejo tudi bistvene razlike. Politični katolicizem se je v Julijski krajini pod fašizmom usmeril v drugačno idejnopolitično smer – v zavračanje fašizma in tajno narodnoobrambno politično delovanje (pod prisilo razmer in teže tradicije).

4. Potrebno je opozoriti oziroma prikazati idejnopolitične usmeritve in vlogo katoliške sredine tako na Primorskem kakor v Dravski banovini, saj v katoliškem taboru zgodovinarji vse do danes ne ločujemo treh idejnopolitičnih smeri, kar povzroča nejasnosti pri vrednotenju idejnopolitičnega razvoja tako pri vprašanjih razvoja v Julijski krajini, kakor v Sloveniji.⁵ To je tudi razumljivo, saj smo bili predolgo navajeni uporabljati stereotipe o "napredni" in "reakcionarni" usmeritvi (tudi pri obravnavi drugih političnih gibanj doma in v Evropi). Ameriški zgodovinar Robert O. Paxton, ki analizira usmeritve političnega katolicizma v Franciji in struje v njem, razdeljuje idejnopolitične usmeritve in delitve političnega katolicizma v Franciji na:

- socialne kristjane,
- integralistične konzervativce in
- krščanske demokrate.

Ob tem upravičeno očita francoski katoliški levici, da je v tridesetih letih do tržne ekonomije in parlamentarizma zavzemala pravzaprav zelo podobno negativno, odklonilno in kritično stališče, kakor "korporativistična" katoliška desnica – le ponujana rešitev je bila drugačna.⁶

Isto velja za prevladujoče ideološke koncepte političnega katolicizma na Slovenskem (v Kraljevini Jugoslaviji) v tridesetih letih.

5. Kolaboracijo, ki pozneje, v času druge svetovne vojne, tragično zaključuje poskuse slovenskega političnega katolicizma po nadvladi v narodu, je potrebno razumeti tudi v kontekstu zgoraj omenjenega aktualnega razvoja v tridesetih letih. Seveda so morale nastati nenormalne razmere, z začetkom vojne, okupacijo itd., zato moramo paziti, da ne zaidemo v predstavo, da je bila državljanska vojna nekakšen logični zaključek idejnopolitičnega razvoja v tridesetih letih.⁷

celo za to, da prevladujoče družbene skupine še povečajo svojo prevlado v družbi.

7. Avtoritarna desnica se je zanašala na dogovor z armado in je bila pripravljena sprejeti "pretorijanski sistem", zavračala pa je princip milice in masovne strankarske mobilizacije.

S temi razločki se da razločevati med "desnimi" totalitarnimi in "desnimi" avtoritarnimi režimi oziroma med konzervativno desnico (kamor spada tudi katoliška avtoritarna desnica) in radikalno desnico (fašizmom).

(Glej o tem: Stanley G. Payne, *The Concept of Fascism*; v: Stein Ugelvik Larsen, Hagtvet Bernt, Myklebust Jan Petter: *Who were the Fascists*, Universitetsforlaget, Bergen-Oslo-Tromsø 1980, str. 23).

⁵ To velja tudi za tako temeljita dela, kot je npr. Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno Fronto slovenskega naroda, Janka Prunka (Ljubljana, 1977), ki se distinkciji med katoliško "desnico", "levico" in "sredino", ni posebej posvečal, kar je seveda glede na čas in razmere v katerih je delo nastalo tudi povsem razumljivo in v ničemer ne zmanjšuje relevantnosti študije, ki je na tem področju še vedno temeljna.

⁶ Robert O. Paxton, *France: The Church, the Republic*; v: Richard J. Wolff/Jörg K. Hoensch, *Catholics, the State and the European Radical Right 1919-1945*, New York 1987, str. 86-87.

⁷ S temi vprašanji sem se deloma že ukvarjal. Glej o tem: Egon Pelikan, *Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem*, Založba Obzorja, Maribor 1997; Egon Pelikan, Virgil Šček

Na drugi strani pa Primorska duhovščina najbrž ni slučajno ali zgolj iz čistega nacionalizma leta 1945 podprla priključitev Julijske krajine h komunistični(!) državi... Prav tako ni slučaj, da je primorska krščanskosocialna sredina zavračala kolaboracijo za vsako ceno. Ne verjamem tudi, da zgolj in samo zaradi tega, ker je bilo komunističnih nasilstev na Primorskem manj, kot npr. na Dolenjskem (čeprav tudi tega dejstva nikakor ne gre zanemarjati).

Za svoj prispevek sem izbral tri uvodna mnenja, ki (skupaj) obsegajo velik del kompleksnosti zapletene zgodovine političnega katolicizma na Slovenskem. Strinjati se moram z mnenjem mons. dr. Rudolfa Klinca, ki je (po drugi svetovi vojni) zapisal:

*"Kdorkoli bi hotel **narodnoosvobodilno borbo** (podč. E. P.) **skrčiti samo na dobo fašizma (1922-1943), ali na vojno razdobje (1939-1945), ali celo na leta 1943-1945, bi zatajil vso dobo narodnega prebujanja in borbe za uveljavitev naravnih narodnih pravic: dobo čitalnic in narodnih taborov, nastopov slovenskih poslancev v dunajskem parlamentu ter v deželnih zborih v Trstu in Gorici; dobo borbe za narodno enakopravnost v javni upravi in na sodiščih, v Cerkvi in v šoli; dobo navdušenja ob majniški deklaraciji in obupa ob italijanski zasedbi naših krajev. (...) Zgodovinski prikaz celotnega slovenskega odpora proti fašizmu zahteva, da ob proslavljanju odpornikov in borcev za ohranitev slovenstva na Primorskem in za osvoboditev izpod fašistične strahovlade, ne pozabimo primorske slovenske duhovščine, ki je za ceno nepopisnih žrtev nudila fašizmu nezlomljiv odpor in bila poldrugo desetletje tako rekoč sama, ki je stala ob svojem ljudstvu v najtežji uri zatiranja in raznarodovanja."***⁸

Te misli dopolnjuje zgodovinar Bogo Grafenauer, ki je že leta 1939 o poskusu integralističnega obvladovanja slovenske politike in družbe s strani političnega katolicizma, zapisal:

*"Zaradi načinovno dvomljivega uveljavljanja katolicizma v slovenskem javnem življenju so prenesli vodilni posamezniki v skupinah, ki gledajo na slovensko kulturno, gospodarsko in politično življenje in na vlogo katoličana v njem povsem racionalno, svoje spore na versko polje, da bi iz njega zavzemali in obvladovali vse druge postojanke, ki jih hočejo na ta način spretno iztrgati iz rok ne verskih, ampak kulturnih in političnih nasprotnikov (podč. E. P.). Pri tem so si privzeli - zgledi pa vlečejo - precej bistvenih lastnosti modernih izenačevalnih pokretov na levi in na desni, vsaj kolikor zadeva metodo dela, in so ga na ta način **močno približali verskemu integralizmu** (podč. E. P.), ki ga je obsodil Benedikt XV. Ob teh bolečih ugotovitvah poudarjam le še to, da je ves razvoj, ki je peljal do sodobnega stanja, zgodovinsko pogojen. Vsakdo, ki odklanja zgodovinsko delo slovenske duhovščine, češ, da je v celoti negativno, dokazuje, da nezgodovinsko presoja slovensko preteklost, kajti njene zasluge za razvoj slovenske kulture in za narodni prerod so v resnici neprecenljive. Zato je bila "farška gonja" v začetku*

in primorska sredina v letih 1918-1945; v: Marko Tavčar/Egon Pelikan/Nevenka Troha, Korespondenca Virgila Ščeka, Ljubljana 1997; Egon Pelikan, Slovenski politični katolicizem med obema vojnama (v luči zapuščine dr. Engelberta Besednjaka), Zgodovinski časopis 1997, št. 1. str. 33-42; Egon Pelikan, Politični katolicizem na eni in drugi strani rapalske meje, neobjavljena doktorska disertacija, Ljubljana, Filozofska fakulteta 1998.

⁸ Rudolf Klinec, Primorska duhovščina pod fašizmom, Gorica 1979, str. 135.

našega stoletja težak narodni greh. Toda dejstvo, da so bili duhovniki, ki so bili v predmarčni dobi že zaradi socialne strukture slovenskega naroda domala edini narodni delavci med Slovenci, tega dela, ki so ga začeli prisiljeni po naravnost prirodni nujnosti slovenskega položaja, niso znali prepuščati laikom takrat, ko so bili ti že na razpolago. Še vedno so hoteli vse slovensko življenje obvladati popolnoma sami. Jeranov primer v slovenski kulturni zgodovini ni osamel primer, ampak je naravnost tipičen vzor. Značilen odlomek iz tega prostora je tudi boj za kritiko, pri katerem se je zgodilo, **da je duhovščina smatrala kritiko duhovnikovega mnenja o posvetnokulturni zadevi za napad zoper duhovščino sploh** (podč. E. P.)...⁹

Navedel bom še razmišljanje dr. Janeza Janžekoviča, ki je bil poleg Andreja Gosarja eden najbolj pronicljivih mislecev v katoliškem taboru v Sloveniji tistega časa. Janžekovič je tik pred napadom na Kraljevino Jugoslavijo v reviji "Čas", v članku z zgovornim naslovom "Ob odločilni uri" bil preroški glede izostritve dileme, ki je čez nekaj mesecev postala realnost:¹⁰

"Morda nas vprašujete, kaj bi storili mi Slovenci, če bi nas zgodovina postavila pred sledečo izbiro: Ali ostanete v državi, kjer boste ohranili svojo narodno svobodo, pa izgubili vero, ali pa pridete pod tujo oblast, kjer boste mogli ostati katoličani, pa boste izgubili svojo narodnost?"

*Za ta primer pa damo na jasno vprašanje jasen krščanski odgovor: Mi katoliški Slovenci bi ostali v narodni državi in pretrpeli v njej, če bi bilo treba, mučeništvo za svojo vero. Vse drugo je strahopetno, neznačajsko in zato nekrščansko. Edino na tak način bi si ohranili svojo narodnost in svojo vero, z narodnim odpadništvom bi izgubili oboje. Zakaj? Izdajstvo naroda je v očeh kristjana smrten greh, kolikor ga ne izgovarja nepoučenost ali slaboumnost. Odpasti od naroda da ostanem katoličan bi se torej reklo grešiti, da se zveličam. Nesmisel! Sicer pa, **kako naj ostane narod katoliški, ako neha biti narod?** (podč. E. P.) Naša lastna zgodovina nam je pri tem zgovorna učiteljica."¹¹*

Vse tri zgornje trditve so napisali intelektualci iz katoliškega političnega tabora in vse tri trditve se nanašajo na slovenska trideseta leta in vsaj posredno tudi na čas druge svetovne vojne. V pričujočem sestavku bom skušal osvetliti nekatera idejnopolična ozadja treh navedenih citatov.

II. Idejni razvoj v slovenskem katoliškem taboru od konca prve svetovne vojne do začetka tridesetih let

Slovenskemu političnemu katolicizmu na eni in drugi strani rapalske meje (v Kraljevini Italiji in Kraljevini SHS), se v dvajsetih letih še ne postavljajajo tista vprašanja, ki bodo v tridesetih letih delila duhove in končno privedla tudi do usodnih delitev slovenskega naroda v času druge svetovne vojne. V slovenskem katoliškem taboru v dvajsetih letih na celotem slovenskem etničnem ozemlju prevladuje usmeritev, ki sta jo začrtala Janez Evangelist Krek in Anton Korošec v času

⁹ Dejanje, 1939, št. 1, str. 82-86.

¹⁰ Janez Janžekovič, "Ob odločilni uri", Čas 1941, št. 1, str. 1.

¹¹ Prav tam, str. 7-8.

pred prvo svetovno vojno in med njo. Ivana Šušteršiča, ki se je v času prve svetovne vojne v svojem političnem pragmatizmu zaračunal, ni bilo več na političnem prizorišču. Nesporni voditelj katoliškega tabora je bil Anton Korošec, po Krekovi smrti leta 1917, edini resnično sposoben slovenski politik v Kraljevini Jugoslaviji, ki je znal obvladovati tudi zapletene razmere v beograjski politični čaršiji.¹² Na V. slovenskem katoliškem shodu leta 1923, so prevladovale smernice, ki so bile uspešne že v času pred prvo svetovno vojno. Katoliški tabor je bil politično enoten in uglašen v vseh bistvenih postavkah idejnopolitične usmeritve.¹³ Prevladovala je demokratična usmeritev in v tistem času (nikoli prej in ne pozneje) so bili vodilni ideologi slovenskega političnega katolicizma pripravljani pohvaliti celo pridobitve(!) francoske revolucije.¹⁴

V socialni politiki so se v tem času uveljavljale socialne usmeritve, ki jih je sprejemala in udejanjala Jugoslovanska strokovna zveza, kjer so se zbirali mladi slovenski krščanski socialisti. Ti so predstavljali intelektualno jedro katoliške levice, ki mu je bil naklonjen tudi ljubljanski škof Anton Jeglič.¹⁵ Prav ta katoliška levica se bo pozneje v tridesetih letih pod vplivom marksizma vse bolj delila na "levico", ki bo prehaja na pozicije marksizma in "sredino", ki bo vztrajala na demokratični tradiciji. V nacionalnem vprašanju pa so dvajseta leta čas boja za slovensko avtonomijo, ki ga je proti beograjskemu centralizmu vodil slovenski katoliški tabor.

Na drugi strani rapalske meje, v Julijski krajini, so dvajseta leta čas, ko je fašizem zatrl vse slovenske politične in kulturne organizacije, ves periodični tisk, preganjanje slovenščine pa se je postopno selilo tudi na cerkveno področje.

Konec dvajsetih let označuje vrsta prelomnih dogodkov v Kraljevini Jugoslaviji, Kraljevini Italiji, Evropi in svetu. Huda svetovna gospodarska kriza, ki je sledila polomu na newyorški borzi leta 1929, je dosegla v začetku tridesetih let v Evropi vrhunec. V Kraljevini Jugoslaviji je to čas, ko se je kralj Aleksander odločil uvesti osebno diktaturo in vladati povsem brez parlamenta, v Italiji pa čas popolne utrditve fašizma na oblasti in čas konkordata med sveto stolico in fašistično Italijo, ki je imel tudi za Slovence v Julijski krajini težke posledice.

III. Razvoj političnega katolicizma v Evropi v tridesetih letih

V času med obema vojnama je Katoliška cerkev za spopad z sekularizacijo in sočanje z modernizacijo v mnogih evropskih državah uporabljala "trojno strategijo":

12 Jože Pirjevec, *Il giorno di San Vito*, Torino 1993, str. 66.

13 Janez Juhant, *Filozofske vsebine in njihov idejni vpliv; v: Cerkev, kultura in politika 1890-1941*, Ljubljana 1993, str. 131.

14 Kot je tedaj pisal tudi npr. Aleš Ušeničnik: *"Vendar je imela francoska revolucija po tem, kar je bilo v tem geslu krščanskega, tudi dobre posledice: razbila je absolutizem vladarjev in premoč plemstva ter pripravila tla za osvobodjenje narodov in delavskih stanov. Za francosko revolucijo je prišlo leto 1848, ki je prineslo to dvojno svobodo: konstitucionalizem in zemljiško odvezo."* (Prim. Aleš Ušeničnik, *Socialno vprašanje*, Ljubljana 1925, str. 21).

15 Podporo krščanskim socialistom je kazal med drugim tudi v obliki visokih mesečnih prispevkov, ki jih je namenjal za izhajanje njihovega dnevnika "Novi čas", četudi je izražal bojazen, da dnevnik ne bi bil preveč radikalen.

(Glej o tem: Miroslav Stiplovšek, *Razmah strokovnega – sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918-1922*, Ljubljana 1979, str. 327).

1. Stranke političnega katolicizma.
2. Katoliško akcijo.
3. Konkordatno politiko.

Papež Pij XI. je bil v zapletenih zgodovinskih razmerah v času med obema vojnama nedvomno ključna osebnost pri definiranju politike Katoliške cerkve in političnega katolicizma do družbenih razmer in dogajanj v tedanji Evropi. V sklopu zgoraj omenjene strategije je očitno prednost prisojal konkordatni politiki, ki naj bi se dopolnjevala z apliciranjem Katoliške akcije na aktualne razmere po posameznih državah. Konkordati naj bi zagotovili proste roke za delovanje Katoliške akcije, ta pa naj bi konkordatno shemo (okvir) zapolnila s konkretno akcijo na vseh področjih družbenega življenja (instaurare omnia in Christo). V mnogih primerih (Nemčija, Italija, Avstrija...) so bile stranke političnega katolicizma, ki so pri vzpostavljanju omenjene strategije tudi politično sodelovale, pozneje žrtvovane. Tudi voditelji in predstavniki krščanske demokracije, npr. v Nemčiji ali Italiji, se niso povsem zavedali, da postajajo pravzaprav vse bolj figure na politični šahovnici. Ko se je ustanovitelj italijanske krščanske demokracije Don Luigi Sturzo tega ovedel, je za povezovanje Cerkve in režima v fašistični Italiji, kot prvi v Evropi, uporabil poznano sintagmo "klerofašisti" (clerico – fascisti). Izrečena je bila v hudi jezi, saj se je sesuvalo njegovo večletno delo in življensko prizadevanje. Zanimivo je mnenje Don Sturza leta 1924: *"Fašizem je v svojem bistvu poganski in nasproten katoliškemu nauku. V primeru fašizma gre za idolatrijo države in deifikacijo nacije. Fašizem dopušča, spodbuja in slavi nemoralna dejanja, celo umor, če le služi nacionalnemu namenu. Spodbujanje k nasilju je ne le v očitnem nasprotju s pravno državo ampak tudi z naukom evangelija..."*¹⁶

Vendar moramo ob tem spomniti, da je primorski krščanski sociallec Engelbert Besednjak v Ljubljani že nekaj let pred njim zapisal, v reviji krščanskih socialistov Socialna misel, skoraj povsem iste besede.¹⁷ Don Sturzo je bil pozneje vsa trideseta leta v emigraciji v Londonu. To je bilo v tistem času, ko je na milanski katoliški univerzi Sacro Cuore (ki je bila sad konkordatne politike Pija XI.)¹⁸ študiral korporativizem Ciril Žebot, pa tudi voditelj poznejše italijanske krščanske demokracije Amintore Fanfani.¹⁹ Žebot se je pozneje v Sloveniji uveljavil kot eden vodilnih ideologov intransigentne katoliške desnice.²⁰

Politična (pluralna) prizorišča v omenjenih evropskih državah so bila z opuščanjem strank političnega katolicizma prepuščena nekatoliškim silam, koliko pa

¹⁶ Richard J. Wolf, Italy: Catholics, The Clergy, and the Church; v: Richard J. Wolff/Jörg K. Hoensch, Catholics, the State and the European Radical Right 1919-1945, New York 1987, str. 145.

¹⁷ Engelbert Besednjak, Fašizem, Socialna misel, letnik I., Ljubljana 1922, str. 289-294.

¹⁸ Prim. Ranfagni G., I Clericofascisti, Milano 1976.

¹⁹ Zanimivo se zdi, da je bil v tridesetih letih tudi on sposoben izjav, ki jih gre razumeti v aktualnem zgodovinskem kontekstu. Ob sprejetju antisemitske rasistične zakonodaje v Italiji, septembra leta 1938, je npr. zapisal: *"...v interesu razvoja moči in prihodnosti naroda je, da ostane narod rasno čist..."*

(Richard J. Wolf, Italy: Catholics, The Clergy, and the Church; v: Richard J. Wolff/Jörg K. Hoensch, Catholics, the State and the European Radical Right 1919-1945, New York 1987, str. 151).

²⁰ Najbolj znano je njegovo delo Korporativno narodno gospodarstvo (Družba sv. Mohorja, Celje 1939), v katerem avtor propagira avtoritarno državo in "dokaže", da se demokratična družba preprosto ne izplača (glej npr. na strani 306).

sta konkordat in Katoliška akcija dejansko lahko ščitila interese Katoliške cerkve se je pokazalo že kmalu po sklenitvi italijanskega konkordata.²¹ Pij XI. in Pij XII. sta sicer (skupaj) sklenila več kot 40 konkordatov.²²

Pri tem je značilno to (kar velja tudi za poznejšo okrožnico *Quadragesimo Anno*), da je že vse od Leona XIII. znotraj Cerkve prevladovalo stališče, da je vsaka državna ureditev sprejemljiva, vkolikor kaže znake kontinuitete in stabilnosti in ne sprejema proticerkvenih zakonov.²³ Totalitarne in avtoritarne države so v taki razlagi lahko našle argument za lastno "legitimnost", če so izpolnjevale minimalne omenjene pogoje in vsaj deloma premostile ključna ideološka nasprotja (med radikalno in katoliško desnico). Taka politična nasprotja med Katoliško cerkvijo in totalitarnimi oziroma avtoritarnimi diktaturami po posameznih evropskih državah (oziroma ideološka nasprotja med avtoritarno, konservativno katoliško desnico in radikalno desnico) so se vedno znova pokazala pri:

- vlogi države,
- vlogi Cerkve v državi in družbi,
- vlogi posameznika v družbi (vzgoja mladine, šolstvo),
- rasističnih teorijah.

Nasprotno je ideološko spogledovanje Katoliške cerkve in političnega katolicizma z avtoritarno oziroma radikalno desnico potekalo na nekaterih bistvenih idejnih stičiščih:

- **težnji po odpravi razrednega boja,**
- **kritiki kapitalizma/liberalizma in socializma/marksizma,**
- **priznavanju katoliške vere kot temeljnega elementa nacionalne kulture in identitete katoliških narodov,**
- **antikomunizmu.**

Da Katoliška cerkev ne bi ponovila stare napake, ko je v Evropi potrebovala mnogo preveč časa, da se je sprijaznila z republikansko obliko državne ureditve, je Cerkev zdaj (in v veliki meri tudi prav zato) naredila novo napako.

IV. Okrožnica *Quadragesimo anno* leta 1931

Okrožnica *Quadragesimo anno* se je pojavila v času, ko je bila parlamentarna demokracija v krizi v večini evropskih držav in je bila postavljena pod vprašaj tudi v liberalnih in socialdemokratskih krogih.²⁴ Jacques Droz imenuje ta čas "zahod liberalizma".²⁵ V encikliki je šlo za idealiziranje "pravične" stanovsko-korporativistične ureditve s strani Katoliške cerkve, ki je bilo sicer politično precej nevtralnno, a je kot tako bilo umeščeno v antidemokratske, avtoritarne ali totalitarne projekte v več evropskih državah. Kancler Dollfuss je na primer, pred izsiljenim vojaškim obračunom s socialdemokrati v Avstriji februarja leta 1934, napovedal izgradnjo stanovsko-korporativne države prav na temelju okrožnice *Quadragesimo*

²¹ Karel Othmar von Aretin, *Papsttum und moderne Welt*, München 1970, str. 188.

²² Prav tam, str. 183.

²³ Prav tam, str. 181.

²⁴ Prim. Peter Vodopivec, *O svetlobi in barvi tridesetih let, Naši razgledi*, 20. april 1990.

²⁵ Prim. Janko Pleterški, *Senca Ajdovskega gradca*, Ljubljana 1993, str. 43; ali: Peter Vodopivec, *O svetlobi in barvi tridesetih let, Naši razgledi*, 20. april 1990.

anno²⁶ (enako se je na papeško okrožnico *Quadragesimo anno* skliceval general Franco v Španiji,²⁷ na Slovaškem pozneje diktator Tisa,²⁸ na Portugalskem Salazar,²⁹ v Italiji Mussolini,³⁰ diktator Horty na Madžarskem,³¹ maršal Petain v Vichyski Franciji itd.).³² Tudi na Slovenskem so se desni ideologi političnega katolicizma v Ljubljani, ob izidu okrožnice čutili potrjeni in svojih prizadevanjih. V nasprotju s splošno in enako volilno pravico in parlamentarno-demokratskim principom so zagovarjali t. i. "urejeno volilno pravico" in stanovsko-korporativistično družbeno ureditev, ki naj bi nadomestila "liberalno lažidemokracijo". Zanimivo pa je, da so se na okrožnico sklicevale pravzaprav vse struje v katoliškem taboru. Krščanski socialisti (npr. Angelik Tominec), krščanski demokrati kot Andrej Gosar, ali ideologi katoliške avtoritarne desnice kot na primer Ivan Ahčin, Ciril Žebot in drugi, ki so se navduševali nad diktatorskimi metodami generala Franca, Salazarja,³³ Dollfussa ali pozneje maršala Petaina in drugih. Torej ni šlo zgolj za vsebino okrožnice, ampak tudi za njeno ekskluzivistično interpretacijo in sklicevanje nanjo, kar pa je okrožnica zagotovo najmanj dopuščala. Interpretacija okrožnice je bila torej mogoča v zelo različnih smereh, a nedvomno je omogočala tudi interpretacijo v smeri slabo definirane t. i. "tretje poti", ki pa je v svojem bistvu nedvomno negirala pridobitve liberalne demokratične države in tradicije. (Končna podoba idealizirane korporativistične družbe pa je tudi po okrožnici *Quadragesimo anno* vključeval npr. prepoved delavskih stavk s strani državne oblasti).³⁴ Podobno kakor s pomočjo etničnega ekskluzivizma na verski osnovi posa-

-
- ²⁶ Glej o tem: Erika Weinzierl – Fischer, *Die österreichischen Konkordate von 1855 und 1933*, Wien 1960, str. 226; ali: Ernst Hanisch, *Der Politische Katholizismus als ideologischer Träger des "Austrofaschismus"* v: Talos Emmerich/Wolfgang Neugebauer, "Austrofaschismus", Verlag für Gesellschaftskritik, Wien 1985; ali: Erika Weinzierl, *Austria: Church, State, Politics, and Ideology, 1919-1938*; v: Wolff J. Reichard, Jörg K. Hoensch: *Catholics, the State and the European Radical Right 1919-1945*, New York 1987, str. 18; ali: Žitimir Janežič, *Nemški katoliški shod na Dunaju*, Čas 1933/34, str. 111-115.
- ²⁷ Stanley G. Payne, *The Franco Regime*; v: Wolff J. Reichard, Jörg K. Hoensch: *Catholics, the State and the European Radical Right 1919-1945*, New York 1987, str. 192.
- ²⁸ Jörg K. Hoensch, *Slovakia: "One God, One People, One Party!"*; v: Richard J. Wolff/Jörg K. Hoensch, *Catholics, the State and the European Radical Right 1919-1945*, New York 1987, str. 166.
- ²⁹ Frank J. Coppa, *The Vatican and the Dictators*; v: Wolff J. Reichard, Jörg K. Hoensch: *Catholics, the State and the European Radical Right 1919-1945*, New York 1987, str. 200.
- ³⁰ Richard J. Wolf, *Italy: Catholics, The Clergy, and the Church*; v: Richard J. Wolff/Jörg K. Hoensch, *Catholics, the State and the European Radical Right 1919-1945*, New York 1987, str. 150.
- ³¹ Leslie Laszlo, *From Cooperation to Resistance, The Catholic Church in Hungary 1919-1945*; v: Wolff J. Reichard, Jörg K. Hoensch: *Catholics, the State and the European Radical Right 1919-1945*, New York 1987, str. 122.
- ³² Glej razvoj po posameznih državah v: Stein Ugelvik Larsen, Hagtvet Bernt, Myklebust Jan Petter: *Who were the Fascists*, Universitetsforlaget, Bergen-Oslo-Tromsø 1980, str. 15-25.
- ³³ Prim. Ciril Žebot, *Nova Portugalska*, Čas 1937/38, str. 147.
- ³⁴ V prevodu okrožnice *Quadragesimo anno*, ki jo je za revijo Čas pripravil Aleš Ušeničnik, lahko o tem preberemo: "Stavke so prepovedane (...) Če se stranke ne morejo sporazumeti, nastopi javna oblast..." (Glej: Aleš Ušeničnik, *Okrožnica papeža Pija XI. o obnovi socialnega reda po evangelijskih načelih*, Čas 1930/31, zvezek 8-9, str. 340).

mezniki,³⁵ so bile zdaj na podlagi dogmatičnih in intransigentnih interpretacij papeških okrožnic izključevane demokratične(!) stranke (v primeru okrožnice *Quadragesimo anno* npr. socialni demokrati).³⁶ Tudi v prevodu okrožnice, ki jo je za slovensko bralstvo pripravil Aleš Ušeničnik lahko npr. v 96. točki (ki jo zanimivo radi v apologetske namene navajajo kot točko okrožnice v kateri naj bi bilo mogoče najti tudi kritiko fašizma v Italiji, kar sicer za drugi del odstavka morda celo drži)³⁷ preberemo tudi, kakšen je bil jasno opredeljen in deklariran cilj preureditve družbe po okrožnici *Quadragesimo anno*. Ko Pij XI. zaključuje razmišljanje o ciljih vzpostavitve korporativistične družbe na osnovi okrožnice, zapiše:

*"Kdor le malo premisli, lahko vidi kakšne so koristi te ustanove, ki smo jo na kratko orisali: razredi mirno sodelujejo; socialistične organizacije so zatrite, njih nakane preprečene; ustanovljena je posebna oblast, ki vse ravna..."*³⁸

Ne tako očitno v tem za kar se je zavzemala, temveč v tem kar je zavračala, se je ideologija katoliške desnice (ob sklicevanu na papeško okrožnico) približevala idejnim premisam fašizma. Prav pri negaciji razvoja liberalne demokratične evropske tradicije je pri t. i. "tretji poti" v resnici šlo za deklarirano redukcijo pojma (fašizem) na nezaželeno in hkratno ohranjanje bistvenih elementov fašistične **negacije(!)** liberalne države (ukinjanje demokracije in vzpostavljanje nedemokratične stanovske, avtoritarne državne ureditve), s hkratnim odločnim in konstantno deklariranim distanciranjem od pojma "fašizem" (kar je, kot sem omenil, razbrati tudi iz okrožnice v njeni 96 točki). Očiten in neštetokrat poudarjen namen desnice znotraj političnega katolicizma je vsekakor bil (med drugim) tudi "preseči strankarstvo". V tem so okrožnico slovenski ideologi političnega katolicizma zelo dobro razumeli. Ali kot je zapisal dr. Aleš Ušeničnik leta 1938:

"S čim se torej bliža fašizem pravi rešitvi socialnega vprašanja?"

Fašizem se bliža pravi rešitvi socialnega vprašanja:

a) ker zanikuje na eni strani individualizem in kapitalizem, na drugi strani socializem in komunizem, ter hoče naravnati vse gospodarstvo na občo blaginjo, tako da bi bilo dobro vsakemu in vsem;

b) ker hoče prav radi tega odpraviti razredni boj in stavke (štrajke), ki razdirajo socialno in gospodarsko življenje;

c) ker uvaja korporacije, ki naj bi se z njimi socialno in gospodarsko življenje uredilo ter dejansko premagalo individualizem in socializem. (...)

Ali je upanje, da bo fašizem končno rešil socialno vprašanje?

Da bi fašizem končno rešil socialno vprašanje, tega upanja ni.

³⁵ Npr. Aleš Ušeničnik že leta 1912: *"Krščanska vera n. pr., ki jo imamo Slovenci, je katoliška, torej za vse narode, vendar je kot tisočletna kulturna dediščina z vsem našim mišljenjem in življenjem tako tesno spojena, da nam je Slovenec – brezverec docela tuj in mu v ničemer več ne moremo prav zaupati..."* (Aleš Ušeničnik, Čas 1912, str. 4).

³⁶ *"Nihče ne more biti obenem dober katoličan in pravi socialist..."* (Glej: Aleš Ušeničnik, Okrožnica papeža Pija XI. o obnovi socialnega reda po evangelijskih načelih, Čas 1930/31, zvezek 8-9, str. 348).

³⁷ Vendar gre tudi to "obsodbo fašizma razumeti (najmanj tudi!) v kontekstu aktualnega razvoja v tedanji Italiji in spora med režimom in Cerkvijo zaradi delovanja Katoliške akcije.

³⁸ Aleš Ušeničnik, Okrožnica papeža Pija XI. o obnovi socialnega reda po evangelijskih načelih, Čas 1930/31, zvezek 8-9, str. 340.

a) Res je avtoritarna država nasproti razbrzdani demokraciji bolj zmožna izvesti potrebne socialne in gospodarske reforme. Toda fašizem avtoritarnost pretirava(sic!) tako, da duši pravo svobodo." (podčrtoval E. P.)³⁹

V resnici je Ušeničnikovo razmišljanje o fašizmu nekakšna preinterpretacija vsebine okrožnice Quadragesimo anno od njene 91 do 96 točke.

Kakor Quadragesimo anno, oziroma še bolj radikalno, je bila interpretirana okrožnica Divini Redemptoris leta 1937. Slednja se je izkazala še posebej škodljiva v tistem delu, v katerem je prepovedovala sodelovanje s socialdemokrati, komunisti itd. na podlagi parlamentarizma, sindikalnih gibanj ali akcij in podobno. Kot, da bi v vsej tedanji Evropi obstajal samo problem komunistične nevarnosti, in da je v imenu te mogoče zavračati tudi parlamentarno demokracijo, tržno ekonomijo, uporabljati etnični in etični ekskluzivizem itd.

V večini katoliških držav v Evropi sta sicer tedaj tako uradna Cerkev kakor politični katolicizem veliko raje sodelovala z avtoritarnimi desnimi režimi, ki niso bili preveč "revolucionarni" (npr. v Španiji, na Portugalskem, v Avstriji). Če desnica ni bila preradikalna in jo je politični katolicizem (vsaj delno) uspešno obvladoval, sta tak diktatorski režim Cerkev in politični katolicizem navadno odobraval.⁴⁰

V. Idejna kriza političnega katolicizma v tridesetih letih

Liberalizem = individualizem in komunizem = socializem sta torej predstavljala nasprotnika, ki naj bi ju "prehiteli" s "pravično" poklicno-stanovsko "pre-ureditvijo" družbe. Prav tako pa naj bi po "tretji poti" "prehiteli" tudi fašizem, ki da (kot pravi npr. Ušeničnik) "avtoritarnost pretirava". V kakšni obliki (in s kakšnimi sredstvi) pa bi bila taka preureditev družbe možna, je ostajalo odprto vprašanje. Vsekakor pa se je bilo potrebno najprej znebiti "dediščine francoske revolucije" (tako Aleš Ušeničnik, Ivan Ahčin, Ciril Žebot, Jože Jeraj, Ludovik Puš in mnogi drugi vodilni ideologi slovenske katoliške desnice)⁴¹ oziroma opraviti z liberalno demokratično tradicijo in posledično seveda tudi s parlamentarno demokracijo. "Tretja pot" ("une troisieme voie", "third way" etc.)⁴² bi se pravzaprav morala imenovati "četrta pot",

³⁹ Aleš Ušeničnik, Oris socialnega vprašanje, Domžale – Groblje 1938, str. 54–55.

⁴⁰ Prim. Richard J. Wolff/Jörg K. Hoensch, Catholics, the State and the European Radical Right 1919–1945, New York 1987, ali Stanley G. Payne, The Concept of Fascism; v: Stein Ugelvik Larsen, Hagtvet Bernt, Myklebust Jan Petter: Who were the Fascists, Universitetsforlaget, Bergen-Oslo-Tromso 1980, str. 15–25.

⁴¹ Samo en primer izmed nešteti:

"Dejansko je danes tako imenovana demokratična država še vedno pretežno zgrajena na načelih individualizma, kjer je vsak posameznik pač državljan z gotovo mero dolžnosti in pravic, pa nič več in nič manj. (...) Vsemogočne in vseodlojučne so le politične stranke, ki so po ogromni večini sila pestre, na vse strani sprejemljive. (...) Država naj se ne uredi na poedincih, temveč na socialnih tvorbah, ki jih imenujemo korporacije, podlago pa naj tvori demokratično pojmovanje javnega življenja. (...) In če bo prej ali slej končno vendarle razpadla stavba liberalizma izza francoske revolucije, bodo vprav organizirana stanovska gibanja trdni mostovi, po katerih bo človeško občestvo moglo varno priti iz tostranskega liberalističnega brega na drugi breg korporativistično urejene človeške družbe.."

(Ludovik Puš, Kmečki stan, Banovinska založba šolskih knjig in učil, Ljubljana 1939, str. 104).

⁴² O tem: Martin Conway, Catholic politics in Europe 1918–1945, London 1997, str. 53.

saj je hotela nedvomno predstavljati tako alternativo komunizmu, kakor fašizmu, predvsem pa tudi liberalno-demokratski evropski tradiciji v najširšem smislu. Torej alternativo vsem trem, v tedanji Evropi, obstoječim družbenim ureditvam. Kateri od treh alternativ pa je bila v svoji idejnopolični strukturi resnično najbližje, ni težko ugotoviti. Kot je to videl urednik dnevnika "Slovenec", Ivan Ahčin:

*"Čitatelj, ki je brez predsodkov, bo mogel iz povedanega razbrati, da je temeljna misel za korporativno gibanje socialno zdrava in vredna vse pozornosti posebno v našem času, ko nas razvoj iz preživelega gospodarskega liberalizma na eni strani tira v marksistični kolektivizem in po drugi strani v avtoritarne diktature s korporacijami, ki so bolj umetne kakor pa ustrezajoče stvarnemu življenju. Mi bomo hoteli iz sedanjega gospodarskega nereda ubrati drugo pot, ki je združljiva s človeško svobodo in njegovim dostojanstvom."*⁴³

Vendar se nobeden od evropskih poskusov "preureditve" države (četudi sicer deklariran na podlagi okrožnice Quadragesimo anno) ideologom političnega katolicizma na Slovenskem, ni zdel povsem "primeren", in če je bil koncept pravi je bilo največkrat "ljudstvo nepravo". V tem smislu je odgovor "mladcev" v polemiki s časopisom krščanskih socialistov Delavska pravica (leta 1938, po Anschlusu) zelo značilen:

*"Sicer pa je naše mnenje o Avstriji zelo podobno mnenju prof. Vasilea Cis-mareja, ki piše, da so imeli Avstrijci dosti boljšo vlado, kot so jo zaslužili. To se pravi, Dollfuss in njegov poskus korporacijske države je bil že dovolj katoliški, a državljani so bili v veliki meri razkristjanjeni, katoličani pa nerodni, nedelavni in organizacijsko nesposobni."*⁴⁴

Tako je korporativno-stanovska "pravična" družba (celo po izjavah njenih ideologov samih) ostajala ideal, ki se mu je bilo v najboljšem primeru mogoče zgolj približati.⁴⁵ Koliko je bila potem pot k takemu "približku" totalitarna, koliko avtoritarna, je bilo največkrat odvisno od vsakokratnega razmerja moči med radikalno desnico (fašizmom) in tradicionalno desnico po posameznih evropskih državah. Iz odnosa ideologov slovenskega političnega katolicizma do avtoritarnih in totalitarnih evropskih režimov⁴⁶ pa je razviden tudi njihov odnos do aktualnih družbenih vprašanj. Splošna paradigma, ki je sicer značilna za spremembe v odnosu političnega katolicizma do ključnih družbenih vprašanj v vsej Srednji Evropi tistega časa, velja (seveda z nekaterimi posebnostmi) tudi za Slovenski prostor.⁴⁷ Rezultati take primerjave v veliki meri odgovarjajo tudi rezultatom analiz, ki jih je v sedemdesetih in osemdesetih letih predstavil Ernst Hanisch ob analizi ideologije političnega katolicizma v Avstriji, prav tako pa potrjujejo tudi tezo avstrijskega zgodovinarja Helmuta Rumplerja, ki trdi, da je v politiki srednjeevropskih držav po

⁴³ Ivan Ahčin, v sklepu svoje razprave z naslovom Korporativizem (Čas 1939/40, str. 130).

⁴⁴ Prim. Mi mladi borci 1938, str. 7 in Delavska pravica 1938, št. 36, str. 2.

⁴⁵ Jakob Alekšič, O božji državi, Čas 1930/31, str. 282-291; ali A. Ušeničnik, Katoliški obzornik 1905, str. 362; isti glej Čas 1933/1934, str. 216 (in na mnogih drugih mestih).

⁴⁶ Glej pregled po posameznih državah v: Richard J. Wolff/Jörg K. Hoensch, Catholics, the State and the European Radical Right 1919-1945, New York 1987 (zbornik) in v: Stein Ugelvik Larsen, Hagtvet Bernt, Myklebust Jan Petter: Who were the Fascists, Universitetsforlaget, Bergen-Oslo-Tromsø 1980 (zbornik).

⁴⁷ Prim. Martin Conway, Catholic politics in Europe 1918-1945, London 1997.

razpadu monarhije, v marsičem zelo razločno opaziti dediščino (paradigmo) skupnega zgodovinskega razvoja.

Vendar gre ob tem tudi za bistveno slovensko posebnost. Slovenski politični katolicizem v tridesetih letih, za razliko od razvoja v drugih evropskih državah (Španiji, Franciji, Portugalski, Avstriji, Italiji, itd.)⁴⁸ ni deloval agresivno iz obrambnih pozicij, kot je bil to primer v omenjenih državah, ki so vse imele za seboj (daljšo ali krajšo) izkušnjo s sekulariziranimi političnimi vladavinami. V razvoju ideologije političnega katolicizma na Slovenskem je v tridesetih letih prepoznati izostreno idejno krizo v akomodaciji ideologije, ki je slovenski politični prostor dobrih petdeset let obvladovala. Glede na vse hitrejša spremembe in nove družbene situacije pa je politični katolicizem vse težje podajal aдекватne odgovore na vedno nova aktualna družbena vprašanja. Pri tem srečamo t. i. "imunizacijsko strategijo", "etični in etični ekskluzivizem" na "religiozni" podlagi, "zunanje" in "notranje" sovražnike, t. i. "beg naprej", antisemitizem, antiliberalizem, antikomunizem, itd. Ta vprašanja se v tridesetih letih še posebej izostrijo. Navedene strategije so bile v svojem bistvu rezultat idejne dezorientacije političnega katolicizma v tridesetih letih, pri soočanju z modernizacijo, sekularizacijo, družbenim in političnim pluralizmom itd. Pogled "sub specie aeternitatis" je v tridesetih letih postajal močno nejasen, tudi če so se nanj sklicevali ideologi in apologeti kakor dr. Aleš Ušeničnik, ki je sicer že zaradi svojega izjemno obsežnega znanja v svojem času nedvomno spadal med vrhunske intelektualce evropskega formata. Zgodovina je v tem času močno "prehitevala". Iz sintagme, da je "vsaka družbena ureditev dobra, ako služi obči blaginji", je bilo takrat mogoče napraviti tudi napačen sklep. Razliko med "avtoritarnimi" in "totalitarnimi" državami v Evropi je npr. Jože Jeraj (avtor enega od vidnejših avtoritarnih projektov iz slovenskega katoliškega tabora) opisal: *"Avtoritarna država ni isto kakor totalitarna. V totalitarnosti gre za delokrog in naloge države ter za svetovno-nazorsko usmerjenost, avtoritarnost pa pomeni le način vladanja, v katerem ne odločuje ljudstvo, ampak absolutističen diktator ali pa*

⁴⁸ Podobno, se je ta "zgodovinska paradigma" v omenjenih državah kazala pri odnosu do državne ureditve, republike ali monarhije. V vseh omenjenih državah se je npr. odnos med republikanci in monarhisti kazal prav kot sublimat spopada med liberalci in socialdemokrati (republikanci), na eni strani in katoličani (monarhisti) na drugi.

(Prim. Martin Conway, *Catholic politics in Europe 1918-1945*, London 1997, str. 21). Za Slovenijo sicer to ne velja, saj je bil kralj – pravoslaven, vendar je v tem smislu značilna epizoda Jegličevo razmišljanje o "monarhiji ali republiki", ki ga lahko kronološko spremljamo s pomočjo njegovega dnevnika iz leta 1918. Škof Jeglič, je 22. oktobra 1918 v svoj dnevnik zapisal:

"Med narodom se republikanska ideja vedno bolj širi. Najbolj razumejo tale dokaz: sedaj je ena družina vse vladala, en mož je imel v rokah vprašanje miru in vojske. (...) Vidi se, da je zmagala prostožidarska ideja o splošni republiki. Struje ne morem zaustaviti; moramo z njo, da iz nje vzamemo, kar je prav in za krščansko ljudstvo dobro."

Že 29. oktobra pa je o vprašanju monarhije ali republike zapisal tudi:

"Sinoči sem tudi zvedel, da je duša JDS dr. Žerjav, popolen ateist. In ta je za Karagorgjevičeve. Že je s prestolonaslednikom Aleksandrom čl. Z njim je tudi JDS, ker upa postati neodvisna od nas domačih klerikalcev, ker jo bodo Srbi podpirali. No, to pa tudi ne bo šlo! Naši kmetje so vsi republikanci, pa tudi Hrvatje ne bi hoteli Karagorgjevičev."

In nazadnje 22. novembra:

"Kako hudo bo za nas, ako pridemo pod pravoslavnega kralja, potem ko smo zapustili katoliškega cesarja! Deus miserentur nostri!"

tudi skupina ljudi (oligarhija). Praktično se državna oblast deli v zakonodajno, upravno in sodno. V demokratični vladavini je zakonodaja nad upravo, v avtoritarni državi pa ima uprava (eksekutiva) premoč nad zakonodajnimi ustanovami (parlamentom). Eksekutiva ga imenuje in razpušča ali pa vlada sploh brez njega. Prednost take oblasti je, da je oblast bolj enotna in konsolidirana na znotraj in na zunaj, senčna stran pa, da se taka avtoritarnost kaj zlahka izprevrže v absolutistično tiranijo, ki tlačí ljudstvo."⁴⁹

Razmere idejne dezorientiranosti lepo ponazarja tudi članek Franceta Terseglava iz leta 1932. V članku Kapitalizem in marksizem v luči socialnih naukov Pija XI. (njegovo mnenje pa seveda ne velja zgolj za politični katolicizem v Sloveniji, temveč očitno sega v evropski kontekst) je zapisal:

*"Nastanek konservativnih socialnih struj kot deloma vsekakor stvarno utemeljena in življenjsko potrebna reakcija na marksizem, kakor sta na primer fašizem in nemški narodni socializem – pokreta, ki nista brez idealnih vrednot in zdravih praktičnih pobud – je znamenje neke slabosti katolicizma kot javnega činitelja, ker je na vsak način katolicizem i kot doktrina i kot poseben etos življenja gotovo prej pozvan, da uredi socialno strukturo sodobne družbe na osnovah krščanske moralke nego fašizem ali hitlerjanstvo."*⁵⁰

Poklican že, a brez konkretnega odgovora. V članku je namreč prepoznavna očitna zadrega, ko pravega koncepta za družbeno reformo in mobilizacijo v smeri antifašizma (oziroma antikomunizma) znotraj ideologije političnega katolicizma (v tedanji Evropi) ni bilo,⁵¹ po drugi strani pa je idealiziranje "pravične, poklicno-stanovsko ureditve" s strani Katoliške cerkve (enciklike), izgledalo politično nevtralnno in je kot tako lahko bilo (in je seveda, kot smo že omenili, tudi bilo) umeščeno v antidemokratične, avtoritarne in totalitarne projekte v mnogih (zgoraj omenjenih) evropskih državah. Zato skoraj v vseh tekstih, ki se ukvarjajo s poklicno-stanovskim vprašanjem, naletimo na poudarjanje razlike med korporativizmom v "slovenskih variantah" in "katoliških variantah" in korporativizmom v npr. fašistični Italiji, kar pa ponavadi izpade kot slabo prepričljivo "opravičevanje". Tudi npr. Aleš Ušeničnik se je (zgolj) splošnosti nasvetov, ki so prihajali od uradne Cerkve (enciklike), dobro zavedal. Kot teolog se je čutil dolžnega opravičiti politični katolicizem, vendar še bolj Cerkev: *"Če je pa tako, se morajo tisti "mnogi", ki tožijo, da je krščanstvo odpovedalo, vselej najprej vprašati, ali ne zahtevajo morda, naj bi krščanstvo nekaj reševalo, kar bi moralo rešiti človeštvo samo s svojim umom in s svojo pametjo, in prav dostikrat se bo pokazalo, da je le človeštvo s svojim umom in s svojo pametjo odpovedalo."*⁵²

Ponovno se je postavljalo v ospredje vprašanje smiselnosti "demokracije", na podoben način, kot pred skoraj pol stoletja v razmišljanjih Antona Mahničiča ali mladega Aleša Ušeničnika idr. in ponovno je bil za stanje kriv "odpad od vere", ki naj bi se bil vlekel vse od razsvetljenstva:

"Dosedanje težke zgodovinske izkušnje namreč jasno uče, da ne gre več iskati

⁴⁹ Jože Jeraj, Korporacijski red in družbena reforma Jugoslavije, Maribor 1941, str. 74-75.

⁵⁰ Čas 1932/33, str. 1-10.

⁵¹ Prim. A. Gosar, Glas vpjočega v puščavi, Revija 2000, Ljubljana 1987, str. 85-133.

⁵² A. Ušeničnik, Čas 1933/34, str. 67-68.

udejstvitve znanih "demokracijskih" (navednice avtorja, op. E. P.) *liberalno-meščanskih gesel izza francoske revolucije v sproščenem materialističnem liberalizmu in egoističnem individualizmu posameznikov, ker je to dovedlo le do današnjih kaotičnih razmer, ki so razdelile ljudi po sili individualne moči in denarnega mogetstva v razrede, ampak, da je treba temelje resnično prave demokracije izgraditi vse globlje in vse više.*⁵³

Težava je bila v tem, da takega idejnopolitičnega programa, kakor so ga bili ponudili krščanski socialci ob koncu 19. stoletja in bili dejansko tudi učinkoviti (tudi če so bili v bistvu zazrti v stari svet in njegove vrednote in je bil njihov program primeren zgolj za začetno obdobje modernizacije pretežno agrarnega in obrtniškega sloja slovenskega prebivalstva),⁵⁴ tokrat niti Katoliška cerkev, niti ideologi političnega katolicizma niso zmogli več ponuditi. Za razmere zgodnje modernizacije v 19. stoletju je stanovski solidarizem Kettelerja, Vogelsanga in drugih še ustrežal (na Slovenskem Janez Evangelist Krek), v novih razmerah (v tridesetih letih) pa je bil "nadgrajevan" s sklicevanjem na okrožnico *Quadragesimo anno* in v njej priporočanim korporativizmom, ki pa je segal v nevarno bližino fašističnih ideoloških premis in ob tem še zgrešil bistvo tedanjih aktualnih družbenih vprašanj.⁵⁵ Politični katolicizem je v mnogih evropskih državah še vedno imel velik del politične moči (v Sloveniji v drugi polovici tridesetih let praktično vso oblast), a razen utrjevanja na oblasti (klerikalizem) idejno ni vedel kam z njo.⁵⁶

Od vseh poskusov "reformiranja demokracije" (beri državnih udarov, uvajanja diktatur in avtoritarnih režimov) so se ideologi političnega katolicizma na Slovenskem sicer najbolj navduševali prav nad portugalskim (Salazarjevim). Najbrž je najbolj ustrežal, ker je bil diktator katoličan (eden od vodilnih ljudi v portugalski katoliški stranki in eden njenih soustanoviteljev), in tako diktatura ni prihajala v

⁵³ Etbin Bojc, Predavanja na I. kongresu Zveze mladih intelektualcev v Ljubljani 1933, Čas 1933/34, str. 165.

⁵⁴ Tudi Kardelj (Sperans) je že s tem, da se je potrudil izpodbijati vlogo Krekove socialne akcije s poznano "subjektivno – objektivno" floskulo o vlogi Kreka v slovenski zgodovini, po kateri naj bi bil Krek subjektivno v trenutni situaciji slovenskemu narodu koristil, objektivno pa škodil, ker je v bistvu preprečil razkol v klerikalni stranki itd., v bistvu priznaval pomen njegove vloge. (Glej Edvard Kardelj, Razvoj slovenskega nacionalnega vprašanja, Ljubljana 1970, str. 70).

⁵⁵ Glede tržnih zakonitosti, so ideologi stanovske države npr. vedno znova zahtevali kontrolo in "strogo kaznovanje oduševstva"; pri vprašanju zaposlovanja družinskih očetov, ki bi "realno" (po logiki "pravične plače") morali prejeti nekajkrat višje dohodke in bi zato težko prišli do zaposlitve, bi nadzorovali zaposlovalno politiko, pri "pravični ceni umetnine" bi npr. seštevili potrošeno platno, barve in porabljen čas itd. Vedno je največji problem predstavljal prav "nadzor", kar pa je bila le logična posledica ukinjanja avtonomije družbenih podsistemov in vertikalnega strukturiranja družbe.

⁵⁶ Strinjam se z mnenjem Marka Kremžarja glede stanja, ne pa glede vzroka za tako stanje, poleg tega pa je že v trditvi, na tak način kot jo je avtor postavil, očitno temeljno nasprotje, saj govori o "navdušenju" in "neopaznosti" – hktati: *V Sloveniji, kjer je bil Leonov nauk sprejet z navdušenjem, je privedla okrožnica "Quadragesimo anno" do ponovne ločitve duhov. Zadrugi sektor, ki je kazal izredno življenjsko silo v prvih desetletjih tega stoletja, je bil sicer še močan, a je izgubil prvotni polet, ki ga je črpal iz zavzete požrtvovalnosti prvih zadrugarjev. Zato verjetno ni opazil pomembnosti okrožnice...*

(Marko Kremžar, Izhodišča in smer katoliškega družbenega nauka, Družina, Ljubljana 1998, str. 90).

nasprotje z ideološkimi in političnimi pretenzijami katoliške desnice (že omenjena vloga države, šolstvo, rasistične teorije in vloga Cerkve v državi in družbi). Po drugi strani pa je bila portugalska diktatura tudi dovolj daleč in jo je bilo mogoče vse drugače idealizirati kakor Dollfussovo diktaturo v Avstriji, ki je svoj diktatorski režim udejanjala Slovencem "pred nosom" in se je bilo v zvezi z naravo in učinkovitostjo diktature zelo težko sprenevedati. Tudi npr. Jože Jeraj je v svojem delu Korporacijski red in družbena reforma Jugoslavije, prepoznaval prav razvoj na Portugalskem kot "najbolj obetaven", saj naj bi Salazarj "...svoje socialne ideje zajemal iz katoliških idej in predvsem iz okrožnice *Quadr. anno, ki jo je kot odličen katolik še posebno spoštoval v nasprotju z liberalnimi in socialističnimi zmotami*".⁵⁷

Posebno se avtor navdušuje nad Salazarjevim "krščanskim pojmovanjem države", ki mu slednja ni "vsemogočni malik". Povsem v skladu z nasprotjem med radikalno in katoliško desnico, med katerima je praviloma do trenj praviloma prav pri vprašanju prevelike vloge države, pa Jeraj zapiše:

*"Salazar je kristjan in čeprav vodi portugalsko državo precej avtoritarno (portugalski ministrski predsednik ne odgovarja izvoljeni narodni skupščini za svoje čine, temveč predsedniku republike), je vendar odločno proti hegeljanskemu pojmovanju državne oblasti. Jasno priznava: Država sicer zahteva pravico do polne oblasti, toda dopušča omejitve po morali."*⁵⁸

Med "liberalne zmote" je po mnenju vodilnih ideologov političnega katolicizma na Slovenskem v tistem času spadala (kot smo že omenili) tudi parlamentarna demokracija, tržna ekonomija in še marsikaj. Toliko bolj je seveda agresivna drža veljala odnosu do komunizma.

Sicer pa je bila, npr. že omenjenemu Jeraju, blizu tako Portugalska, kakor diktatura generala Franca v Španiji (povsem v skladu z že omenjeno tezo, da je sprejemljiva vsaka oblika državne oblasti, vkolikor ni izrecno antikatoliška):

*"Portugalska in Španija, ki izrecno priznavata Cerkev in krščanstvo, sta prav za prav bolj avtoritarni kot totalitarni državi. Avtoritarna vladavina je posebno takrat upravičena, kadar je treba kaotične razmere urediti ter razkrojene narodne sile ob hudih vnanjih težkočah strniti po volji enotnega in močnega vodstva velike nesebične osebnosti."*⁵⁹

Jeraj tako diktaturo torej celo priporoča.

Vendar je s tako prilagoditvijo tudi Katoliška cerkev nehote podprla režime, ki so bili v svojem bistvu mnogo bolj antikatoliški (in celo antikrščanski), kot evropski liberalizem kadarkoli v zgodovini Evrope (npr. fašizem v Italiji).

VI. Politični katolicizem v Kraljevini Jugoslaviji v tridesetih letih

Kot sem omenil, je bil slovenski politični katolicizem, znotraj katerega je v tridesetih letih desnica prevladala, prisiljen svoje vizije udejanjati v državi s pravoslavno večino, pravoslavnim kraljem itd. Vendar si je Slovenska ljudska stranka (posebno v drugi polovici tridesetih let) izborila dovolj političnega mane-

⁵⁷ Jože Jeraj, Korporacijski red in družbena reforma Jugoslavije, Maribor 1941, str. 43.

⁵⁸ Prav tam, str. 44.

⁵⁹ Prav tam, str. 73.

verskega prostora, da so se že povsem jasno orisale aktualne idejnopolitične usmeritve, ki so sovpadale z idejnopolitičnim razvojem na katoliški desnici v mnogih državah v tedanji Evropi. Ta "evropska" usmeritev se je kazala v mnogih segmentih delovanja političnega katolicizma.

Slovensko zgodovinopisje še ni pripravilo sklenjenega odgovora na vprašanje o vlogi slovenskega političnega katolicizma in načinu njegovega delovanja v razmerah diktature pred in po smrti kralja Aleksandra. Še posebno je v tem smislu zanimivo obdobje druge polovice tridesetih let, ko je v beograjski vladi spet sodelovala Slovenska ljudska stranka. V tem smislu je do sedaj najbolj izčrpna študija Anke Vidovič-Miklavčič, v kateri je prvič jasno prikazana na eni strani mobilizacija mladine pri poskusu integralističnega obvladovanja slovenske družbe s strani političnega katolicizma in na drugi strani istočasno "podvajanje" organizacijskih struktur (Katoliške akcije, Prosvetne zveze, klerikalnega sindikata ZZD, Zveze Fantovskih odsekov itd.) z različnimi političnimi organizacijami državne stranke (Jugoslovanske radikalne zajednice) in vrsto drugih režimskih organizacij. Slovenski del Jugoslovanske radikalne zajednice je imel v zgoraj omenjenih organizacijah (sicer deklarirano katoliških) neizčrpen potencial za politično rekrutacijo.⁶⁰ Iz omenjene študije je razvidno, da je bila prepletenost v organizacijski strukturi političnega katolicizma, Katoliške akcije, mladinskih organizacij, sindikalnih organizacij, dijaških in študentskih organizacij, športnih, karitativnih, glasbenih itd., ki so nastale kot ekspozitura političnega katolicizma v tedanji slovenski družbi celo tolikšna, da je bilo nemogoče, da ne bi prihajalo do neprestane medsebojne konkurence in prekrivanja delovno-organizacijskih področij, zaradi česar je prihajalo med organizacijami občasno tudi do ostrih sporov. Idejno votel a politično in organizacijsko izredno močan politični katolicizem je potem, ko je od Beograda dobil za to proste roke v Sloveniji, na tak način razvil široko mrežo organizacij vseh vrst, ki so dejansko prekrivale slovensko družbo, po spolu, izobrazbi, starostni, stanovski itd. pripadnosti. Koliko je to definiralo ne-uspešnost boja za slovensko avtonomijo (ali sploh potrebo po njej), lahko ostane za sedaj odprto vprašanje. Kot je o položaju zapisal eden od voditeljev slovenske Katoliške akcije, prof. Ernest Tomec:

*"Le pomislimo na ogromne koristi, ki jih je imela Cerkev v Jugoslaviji od stranke. Kaj bi bilo s Cerkvijo, da niso srečne politične konstelacije dale toliko vpliva stranki?"*⁶¹

Tudi ideološki razvoj političnega katolicizma, vprašanje razvoja ideoloških konceptov in vloge njenih tvorcev (t. i. "Ideologieliferantov") je v slovenski historiografiji deloma že opisan.⁶² Razvoj na katoliški levisi (pri krščanskih socialistih) pa je že v 70-ih letih analiziral Janko Prunk.⁶³

Vsekakor je slovenski primer zelo zanimiv tudi v evropskem kontekstu, saj je šlo v tridesetih letih v Sloveniji za izvorno in posrečeno trojno prekrivanje organizacijskih struktur:

⁶⁰ Anka Vidovič Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, Ljubljana 1994.

⁶¹ Prav tam, str. 40.

⁶² Glej o tem: Egon Pelikan, *Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem*, Založba Obzorja, Maribor 1997.

⁶³ Janko Prunk, *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1977.

- tistih z verskim predznakom (npr. Katoliška akcija),
- lokalno-političnim (SLS oziroma slovenski del JRZ)
- in vsedravnim (JRZ, JOGORAS itd.).

VII. Anti-usmeritev

Iz zgoraj omenjene usmeritve v negacijo liberalne demokratične tradicije in ob pomanjkanju konkurenčnega lastnega modela, se je ideologija katoliške desnice na Slovenskem vse bolj usmerjala v iskanje notranjih in zunanjih sovražnikov, ki so s svojo funkcijo omogočali politično mobilizacijo⁶⁴ in opreacionalizacijo ideologije. Ta usmeritev se je kazala v strastnem antikomunizmu, antisocializmu, antiliberalizmu, antisemitizmu, antidemokratizmu, opozarjanju na "nevarnosti prostozidarjev" ter drugih teorijah "o zaroti"⁶⁵ in namišljenih dilemah o "nujni izbiri manjšega zla".⁶⁶

Večina teh pojavov je v tridesetih letih sovpadala z evropskim razvojem in je bila pogojena z omenjeno idejno krizo, izvorno pa je struktura take politične strategije starejša in časovno sega v same začetke idejnopolitične akcije evropskega političnega katolicizma.

Tudi za evropsko situacijo je v tem smislu značilno npr., da nemški škofje niso objavili nobenega izrecnega javnega protesta zaradi preganjanja Židov v Nemčiji, napadali pa so nacistično vlado zaradi njene evtanazijske politike, ki je jemala življenja nedolžnim katoličanom.⁶⁷ Zgodovinar John Zeender, ki priznava, da bi papeška obsodba genocida nad Židi v Nemčiji v času druge svetovne vojne položaj le še poslabšala, sicer pa v ničemer pripomogla k spremembi nacistične politike dodaja, da je bil pravi čas za obsodbo antisemitizma leta 1933, ko so že bile kršene osnovne državljanske pravice Židov v Nemčiji. Tak nastop bi po avtorjevem mnenju predstavljal tudi jasno in pravočasno obsodbo režima.⁶⁸ Vendar avtor pozablja, da Katoliška cerkev prav zaradi vloge antisemitizma v lastni ideologiji ni mogla nastopiti proti preganjanju Židov, saj so prvi antisemitski nacistični zakoni pravzaprav komaj kaj presejali zamisli in oblike (politično javno deklariranega) antisemitizma katoliških strank in Cerkve v Nemčiji in tudi vsej Srednji Evropi, pred letom 1933 (mislim na začetne diskriminacijske zakone, npr. na omejevanje opravljanja nekaterih poklicev, numerus clausus na univerzah itd.). Podobno zakonodajo je končno sprejel v Jugoslaviji notranji minister dr. Anton Korošec še ob koncu tridesetih let...⁶⁹

⁶⁴ Prim. Bojan Godeša, Kdor ni z nami je proti nam, Ljubljana 1995, str. 30.

⁶⁵ Če npr. stanovski družbeni model v posameznih državah "še ni deloval", so bile za to krive različne zarotniške združbe. Če pa so z njimi (kolikor naj bi to sploh bilo mogoče – npr. kakor v Avstriji, Španiji itd. tudi fizično) opravili, je uvedbo "nove ureditve" onemogočal npr. "duh liberalizma", ki da ga "ljudstvo vsrka že z materinim mlekom", in je bilo za delovanje take "nove ureditve" potrebno še veliko časa, da bi se najprej odstranili kvami vplivi liberalističnega razkroja v preteklosti. Krog imunizacijske strategije ideologije, je bil tako sklenjen.

⁶⁶ Prim. Straža v viharju, 24. november 1938.

⁶⁷ Prim. Janko Pleterski, Senca Ajdovskega gradca, Ljubljana 1993, str. 50.

⁶⁸ John Zeender, Germany: The Catholic Church; v: Wolff J. Reichard, Jörg K. Hoensch: Catholics, the State and the European Radical Right 1919-1945, New York 1987, str. 108.

⁶⁹ O tem: V. Valenčič, Židje v preteklosti Ljubljane, str. 69-72.

Veličastni triumfalistične shodi v Sloveniji (npr. 1900-letnica Kristusove smrti julija 1933, ko se je v Ljubljani manifestacij udeležilo 60.000 ljudi, Evharistični kongres za Jugoslavijo junija 1935 ali Kongres Kristusa Kralja leta 1939 itd.), ki seveda niso bili zgolj "verski shodi", niso mogli nadomestiti pomanjkanja demokratičnega idejnopolitičnega programa. To dejstvo so z razkazovanjem zunanje moči lahko le prikrili.⁷⁰ Izgrajena je bila sicer veličastna strankina organizacijska struktura, ki je kljub deklariranemu zavzemanju za avtonomijo (za razliko od Hrvatov je sicer nikoli ni uspelo izboriti) s služenjem centralizmu vendar imela precej proste roke v Sloveniji (Dravski banovini). S tako politiko si je SLS (sicer formalno še vedno sploh prepovedana!) izgradila mogočen aparat, ki je Slovenijo obvladovala a "mogoča sila" političnega katolicizma, je bila v resnici vse bolj navidezna, fiktivna. To se je pokazalo pozneje, ko so z vojno nastale nenormalne razmere. Zgolj mobilizacija ni zadoščala in politični katolicizem je z antikomunizmom, antisocializmom, antiliberalizmom in antidemokratizmom vse bolj odbijal demokrate iz lastnih vrst in iz vrst potencialnih političnih zaveznikov. Slovenska družba v tem času le ni bila tako brezpogojno pripravljena sprejeti ponujanih idejnopolitičnih zamisli političnega katolicizma. Na razmere oziroma razvoj v Sloveniji kaže tudi dejstvo, da so se končno krščanski socialisti v večini evropskih držav podredili imperativu aktualne interpretacije okrožnice *Quadragesimo anno* in *Divini redemptoris*, se podredili partijski (in/ali cerkveni) disciplini in se pridružili katoliški desnici pri fizičnem obračunu s političnimi nasprotniki (npr. v Avstriji). V Sloveniji, kot vemo, ni bilo tako. Krščanski socialisti so se zaradi izsiljevanja z okrožnico odcepili od uradne politike SLS. Že spomladi 1932 pa so npr. na versko-prosvetnem tečaju študentske Akademске zveze, krščanskosocialistično usmerjeni študentje iz akademskega kluba *Borba* zavračali okrožnico *Quadragesimo anno* in menili celo, da se je z njo "papež uklonil fašistični sili".⁷¹ Slovenska družba je bila kot celota očitno že dovolj sekularizirana, da je ob "prvi priložnosti" stopila na pot "brezbožnega razvoja" (tako Žebot in drugi) in za sodelovanje "sprejela prepovedano roko komunistov" (tako npr. v glasilu *Mi mladi borci*).

VIII. Trojna delitev v katoliškem taboru v tridesetih letih in problem "sredine"

Delitve v katoliškem taboru v Sloveniji, so z razvojem v Evropi v polnem sozvočju. V Avstriji je npr. med politikom iz vrst katoliške desnice dr. Ignatzem

⁷⁰ Značilno je, da najdete npr. ob Evharističnem kongresu v Ljubljani, julija leta 1939 članek, ki pravi: "Strogo verska prireditve je kongres Kristusa Kralja. Zato je vsaka politika od nega izključena. To naj blagovoljijo upoštevati vsi udeleženci. Na kongresu smo in hočemo biti samo kristjani in prav nič drugega!"

V istem časopisu na strani prej pa lahko preberete tudi:

"Španska razstava v Akademskem domu. Pogled v strahotno delavnico komunizma. (...) Toplo vabimo vso našo zavedno katoliško javnost, da v velikem številu napolni danes zvečer franciškansko dvorano."

(Prim. Slovenec, 26. julij 1939.)

⁷¹ Janko Prunk, *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1977, str. 124.

Seiplom in katoliškim mislecem in demokratom Ernstom Karlom Winterjem celo manjša razlika kot npr. med Cirilom Žebotom in Andrejem Gosarjem v Sloveniji.

V bistvu pa gre za delitev (razpadanje) političnega katolicizma na tri osnovne skupine oziroma "struje". Desnica v Ljubljani se od začetka tridesetih let (kot smo videli) usmerja vse bolj v integralistično in stanovsko-korporativistično smer, v antikomunizem, antisocializem, antiliberalizem, in tudi – kar je končno najpomembneje – antidemokratizem. Na drugi strani pa se je katoliška levica, ki ji je bil vse bolj agresivno vsiljevan stanovsko-korporativistični idejnopolični model, vse bolj približevala idejnim izhodiščem marksizma. Tudi zato, ker ni bilo (kot smo že omenili) sprejemljivega demokratičnega koncepta oziroma alternative – ne s strani ideologov političnega katolicizma, ne s strani Katoliške cerkve (tako v Evropi, kakor v Sloveniji). Sredina je bila tretja idejnopolična usmeritev, ki je vse bolj kopnela in značilno je, da so sredinskega politika in misleca, demokrata kot je bil Andrej Gosar, v Ljubljani napadali pravzaprav vsi: katoliška desnica zaradi tega, ker ni pristajal na ukinjanje ali odpravljanje parlamentarizma in tržne ekonomije, krščanski socialisti pa zaradi nepristajanja na marksistične ekonomske družbene koncepcije in vztrajanja pri poudarjanju npr. pomena družbene vloge privatne lastnine.

Omenjena idejna dezorientiranost je imela močan vpliv v vrstah katoliške levice in še posebno v vrstah krščanskosocialno opredeljenih delavcev, kjer so se marksistične ideje hitro širile. Gosar je o tem npr. zapisal:

*"Ko sem leta 1936 po presledku skoraj 10 let imel pri Jugoslovanski strokovni zvezi ideološki tečaj za delavce, sem moral od približno 20 predavanj skoraj polovico porabiti za to, da sem pometel z marksističnimi nazori, ki so jih prejšnja leta mednje zasejali."*⁷²

Razmere je zaostril tudi razvoj v Evropi, španska državljanska vojna, diktatura v Avstriji itd. Da korporativizem ne more nadomestiti parlamentarne demokracije je Gosar dobro vedel, ko je leta 1934 zapisal za tisti čas, ko je katoliška desnica mrzlično iskala rešitev v t. i. "tretji smeri", *"vse globlje in vse višje..."* (prim. Etbin Bojc) zelo pogumno in predrzno misel:

*"Tudi če bi vse kulturne oziroma prosvetne korporacije združili na vrhu v eno samo kulturno in vse gospodarske korporacije v eno vrhovno gospodarsko zbornico, bi bila stvar še vedno precej zamotana. Tako nam praktično preostaja prav za prav samo ena možnost, namreč da priznamo občemu političnemu predstavništvu vsega ljudstva v državi in v deželi prednost pred ostalimi kulturnimi, gospodarskimi in stanovskimi korporacijami. To se pravi, v stvareh, ki presegajo interesno področje poedinih korporacij ter imajo širši, splošnejši značaj in pomen, naj ima zadnjo, odločilno besedo le politično predstavništvo naroda. To je upravičeno zlasti zaradi tega, ker je politično predstavništvo vsega naroda, dočim so vse ostale korporacije le zastopnice posameznih skupin."*⁷³

Gosar se je skliceval na nujnost ohranjanja in uveljavljanja parlamentarne demokracije, ki je znotraj katoliškega političnega tabora postajala vse manj priljubljena:

"Pa tudi razni, očitvidno upravičeni ugovori in pomisleki proti nekaterim neljubim pojavom moderne demokracije še ne pomenijo negacije demokratičnih

⁷² Glas vpijočega v puščavi, str. 88.

⁷³ Andrej Gosar, Stanovska ideja in ureditev družbe, Dom in svet 1934, str. 269.

načel vobče. Nasprotno, v teh pomislekih se večinoma izraža le težnja po izboljšanju, po izpopolnitvi moderne demokracije. Zato v resnici ni nikakršnega zadostnega razloga govoriti o krizi demokratične ideje.”⁷⁴

Kot sposoben in samozavesten sociolog je tudi o tržni ekonomiji še leta 1938 pisal:

“Kakor hitro bi se namreč kaj vmešavali v naravni tok gospodarskega življenja in ga hoteli v večji meri umetno zrejati in organizirati, bi to imelo usodne posledice. (...) Najvažnejši pogoj za koristnost in uspešnost gospodarstva po načrtu je ravno v tem, da morajo naravne notranje tvorne sile gospodarskega življenja ostati žive in dejavne, tako da lahko same iz sebe gonijo ves gospodarski ustroj, zlasti ves menjalni mehanizem.”⁷⁵

Vodilni ideologi slovenskega političnega katolicizma so v tem času o istih problemih razmišljali (že) povsem drugače. Kot sem omenil, so bili spodbujeni tudi od razvoja v nekaterih evropskih državah, kjer je katoliška desnica sama ali v koaliciji z radikalno desnico, s sklicevanjem na družbeni nauk Katoliške cerkve (Quadragesimo anno) prevzemala oblast z uvajanjem diktatur in avtoritarnih režimov, tudi npr. z vsiljevanjem državljanskih vojn “sekulariziranim političnim nasprotnikom” (Španija, Avstrija...). Aleš Ušeničnik je (o istih vprašanjih, kakor Andrej Gosar) pisal v istem času:

“Velika nesmiselnost in prav za prav prevara je, govoriti v današnjem kapitalističnem, ekonomskem sistemu n. pr. o demokraciji in o splošni in enaki volilni pravici. Koga naj neki nemaniči volijo in kaj naj neki njih izvoljenci za nje dosežejo od današnjih kapitalističnih vlad? Te vlade so namreč vedno zmožne obvladovati volilce in izvoljence tako, da ne krenejo čez meje kapitalističnega gospostva.”⁷⁶

Ali o tržni ekonomiji:

“Dvoje je torej v tem pogledu potrebno: stanovska organizacija in široka samouprava. S tem pa je tudi že povedano, da se mora tudi država rešiti liberalizma. (...) Seveda, nadaljuje Pij XI., se pa gospodarstvo tudi ne more prepustiti svobodni tekmi (konkurenci), kakor je blodno učil liberalizem (beri trgu, op. E. P.), ki je zanikoval socialni in nravni značaj gospodarstva.”⁷⁷

Ne katoliška levica, ne katoliška desnica nista bili sposobni ponuditi ekvivalentnega koncepta radikalnim ideologijam. Če se je desnica v tridesetih letih (kot smo videli) nevarno **približevala nekaterim(!)** idejnim premisam fašizma, se je krščanskosocialistična levica v katoliškem taboru enako hitro približevala marksizmu. V glasilu Krekove mladine (Ogenj) lahko že leta 1928 preberemo:

“Delavskega vprašanja ne rešimo s socialnimi reformami nikdar; nikdar z zakoni o zaščiti delavca, ki v nadaljnjem izvajanju postanejo nesmiselni in s pomočjo katerih odrežejo delavcu polovico zaslužka! Tudi fraza o solastništvu se v praksi izkaže kot fraza... samo ena je praktična možna rešitev: Dati delavcem v posest njihova produkcijska sredstva, njihove rudnike, tovare itd., ravno tako, kot imajo kmetje v posesti svojo zemljo, ki jo obdelujejo s svojimi lastnimi močmi. Nove poti

⁷⁴ Andrej Gosar, Razprave, Ljubljana 1932.

⁷⁵ Andrej Gosar, Gospodarstvo po načrtu, Ljubljana 1938, str. 49.

⁷⁶ A. Ušeničnik, Čas 1932/33, str. 230.

⁷⁷ Aleš Ušeničnik, Katoliška načela, 1937, str. 276.

*moramo hoditi, poti, ki kažejo in gredo danes daleč naprej prek Kettelerja in Leona XIII. in Kreka, kajti razvoj ne stoji nikdar mirno in Ketteler in Krek bi bila danes že čisto drugačna, mnogo bolj radikalna v govoru in delu, kot svojčas...*⁷⁸

Sredinci (npr. Andrej Gosar) so bili tako glede lastnine povsem drugačnega mnenja ves čas med vojnama. Že v dvajsetih letih je Gosar o vprašanju lastnine zapisal: *"Gospodarski temelji krščanskega socializma so – to bodi zopet in zopet poudarjeno – zasebna last (tudi na produkcijskih sredstvih, kolikor niso za družbo tako važna, da se morajo podružabiti), ter prostost v izbiri dela in konsumu...* (podč. E. P.)"⁷⁹

Kar se tiče vloge "trga" v najširšem smislu, pa so bila sredinska razmišljanja v tridesetih letih v napoto tako levici, kot desnici.

Nasprotje med katoliško levico in desnico⁸⁰ je še izostrila papeška okrožnica Quadragesimo anno, ki je intransigentni desnici znotraj slovenskega političnega katolicizma prišla pravzaprav kot naročena. Idejno (ideološko) za utemeljevanje "tretje poti" in praktično (politično), za obračun s političnimi nasprotniki. Na drugi strani se je bilo z iskanjem odgovora na družbeno krizo poslej potrebno še manj ukvarjati (*"Roma locuta, causa finita"*).

Ob koncu dvajsetih let je zaradi vse bolj marksistične usmeritve v vrstah krščanskih socialistov prišel npr. Andrej Gosar v nemilost tudi v sami Jugoslovanski strokovni zvezi (JSZ). Najprej se je Gosar leta 1931 zapletel v polemiko z ideologom JSZ Angelikom Tomincem, ki mu je očital, *"da je zavrgel delo kot merilo za določanje delavskega zaslužka in razglasil, da se mora zaslužek ravnati po ceni izgotovljenega izdelka..."*⁸¹ (tj. tržni ceni) na kar je Gosar odgovarjal, *"da je dejstvo, da se mezde resnično določajo po tržnih razmerah in ne po kakšnih socialnih vidikih, pač dejstvo, ki ga v modernem gospodarskem življenju ni mogoče zanikati niti spremeniti..."*⁸²

A že čez dober mesec je bil Gosar v polemiki že tudi z Alešem Ušeničnikom, ki mu je (v tem času je izšla okrožnica Quadragesimo anno) očital že samo uporabo termina *"krščanski socializem"*, čeprav ga je v dvajsetih letih pogosto uporabljal tudi sam.⁸³ V luči razmišljanja Boga Grafenauerja, ki sem ga navedel v uvodu gre brati značilno epizodo, ki je pravzaprav metafora tudi za odnos katoliške desnice do Andreja Gosarja:

*"Tako mi je npr. ob Katoliškem shodu po živahni, pa v vsakem pogledu dostojni javni debati z dr. Ujčičem, neki njegov ugleden tovariš s teološke fakultete kar naravnost očital, češ "pa duhovniku tako ugovarjate..."*⁸⁴

V slovenskem katoliškem taboru v Kraljevini Jugoslaviji je tako v tridesetih letih prišlo do delitev, ki so bile res posledica krepitve marksističnih idej znotraj kato-

⁷⁸ Ogenj, 1928, str. 3.

⁷⁹ Socialna misel, leto I, 1922, str. 4.

⁸⁰ Uporabljam terminologijo, ki je daneseveda lahko s sporna ("levica", "desnica"), zagotovo pa ni bila sporna v tridesetih letih.

⁸¹ Citirano po: Janko Prunk, Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda, Cankarjeva založba, Ljubljana 1977, str. 105.

⁸² Prav tam.

⁸³ Prim. Aleš Ušeničnik, Socialno vprašanje, Ljubljana 1926.

⁸⁴ A. Gosar, Glas vpijočega v puščavi, Revija 2000, Ljubljana 1987, str. 116.

liškega tabora (npr. med krščanskimi socialisti),⁸⁵ vendar je bil temu temeljni vzrok to, da politični katolicizem ni bil sposoben predstaviti idejnopolitičnega programa, ki bi bil antifašistično usmerjen in hkrati dovolj obetaven, produktiven in aplikativen v političnem smislu. (Npr. nekaj podobnega, kar je na prelomu stoletja na Slovenskem ponujal Janez Evangelist Krek.) Ob tem so se na levi in desnici sklicevali na "tradicijo" in tudi uporabljali retrogradno terminologijo... Eni na Antona Mahniča, drugi na Kreka.

Kot sem že omenil je v času pred prvo svetovno vojno prav Krekova socialna akcija uravnotežila Mahničevo vztrajanje zgolj na dogmatskih postulatih in je kot konkreten socialnopolitični program omogočila takrat triumfalističen pohod političnega katolicizma.⁸⁶ V tridesetih letih pa katoliški tabor novega Janeza Evangelista Kreka ni premogel. Andrej Gosar svojih konceptov ni uspel uveljaviti. Ali zato, ker je bil v očitnem nasprotju z idejnopolitičnim razvojem političnega katolicizma v evropskem kontekstu (kjer so se vodilni slovenski ideologi zgledovali) ali zato, ker so bili drugi ideološki programi "bolj obetavni", radikalni in dokončni?

Z vztrajanjem na brezkompromisnih idejnih in političnih delitvah je katoliška desnica povzročila nestrpno retrogradno "ločitev duhov", ki se je tudi v samem katoliškem taboru stopnjevala tako, da so se na ljubljanski škofiji npr. Tomčevi "mladci" in Ehrlichovi "stražarji" končno prepirali o tem, kateri da so prava Katoliška akcija, kar je bil pravzaprav sinonim za vprašanje kateri so bolj pravi, bolj papeški, v resnici pa bolj ozki in bolj nestrpni. Napadana in obsojana je bila vsaka povezava, npr. sindikalna, taktično-politična itd., s političnimi akterji in dejavniki, ki so imeli kakršnokoli zvezo z marksisti, socialdemokrati itd. (v tem so se predstavniki katoliške desnice v drugi polovici tridesetih let vsak trenutek, glede na politične potrebe, lahko sklicevali na interpretacijo okrožnic Quadragesimo anno ali Divini Redemptoris). Vendar se je antikomunizem kot "politični program", ki je nadomestil pomanjkanje realnega družbenega koncepta, kazal tudi kot vse bolj škodljiv. Desnica se je (tudi zaradi evropskega razvoja) odzivala vse bolj radikalno. Ob burnih reakcijah, ki so sledile izidu Kocbekovega "Premišljevanja o Španiji" je Andrej Gosar v članku z zgovornim naslovom "Po usodni poti" julija 1937 v tem smislu zapisal:

*"Ti dogodki namreč kažejo, da je v našem katoliškem krogu prevladala in dobila odločilen vpliv peščica najbolj ozkih, pa zato toliko bolj nestrpnih in nasilnih ljudi, ki proglašajo sami sebe za nekakšno katoliško elito, torej za nekaj izbranega in boljšega..."*⁸⁷

Pri tem se je vrh slovenskega političnega katolicizma zanašal na moč ogromnega strankinega aparata, tiska, kapitala in Katoliške cerkve. Andreja Gosarja in mnoge druge, ki so v Ljubljani ves čas med vojnama opozarjali na pogubnost take politike, ni nihče več poslušal. Ne samo Krekove sprejemljivosti in hitrega odzivanja na aktualne družbene razmere, tudi Jegličeve politične modrosti v cerkvenem

⁸⁵ Janez Juhant, Filozofske vsebine in njihov idejni vpliv; v: Cerkev, kultura in politika 1890-1941, Ljubljana 1993, str. 13.

⁸⁶ Prim. Janko Pleterski, dr. Ivan Šušteršič, Ljubljana 1998, str. 92.

⁸⁷ Andrej Gosar, Po usodni poti, Delavska pravica, 22. 7. 1937.

vrhu ni bilo več. Vse bolj očiten je bil vpliv vodilnih ideologov katoliške desnice.⁸⁸

Takrat že upokojeni škof Jeglič pa je za Književni glasnik Mohorjeve družbe leta 1937, o socialnopolitičnem programu Andreja Gosarja, zapisal:

*"V roke Gosarjevo knjigo, v roke oba zvezka (...) Dokler tega niste storili, o socialnem vprašanju kar lepo molčite, da ne boste zapeljani na kriva pota onih, ki jim hočete biti voditelji..."*⁸⁹

Jeglič se tedaj najbrž ni zavedal, kako težke so bile te besede.

IX. Razvoj na eni in drugi strani rapalske meje v letih 1931-1941 (krščanski socialisti in krščanski socialci)

Največkrat, ko v historiografiji naletimo na "terminološko zmedo", je za njo tudi vsebinska. Tudi "Krščanski socialci" in "krščanski socialisti" niso zgolj terminološki problem. Vsebinsko se problem pokaže tako ob upoštevanju celotnega slovenskega etničnega ozemlja, kot v kronologiji. Gre pa za bistvene vsebinske razlike. Krščanskih socialistov in krščanskih socialcev v tridesetih letih ne moremo več enačiti.

Socialni teoretiki, kakor so bili Virgil Šček, Besednjak, Janko Kralj, Andrej Gosar in drugi, sprva delujejo v enotnem prostoru, v skupni realnosti, ob koncu dvajsetih let pa gre njihova pot narazen. Ene je čakal spopad s fašistično diktaturo v Italiji in narodnoobrambno delo, druge spopad s katoliško desnico v lastnem taboru, ki se je v tridesetih letih v Ljubljani s svojimi ideološkimi koncepcijami (kot smo videli) približevala nekaterim idejnim premisam fašizma... Ni slučaj, da so pri "ljubljanskih klerikalcih" (kakor jih je večkrat imenoval Engelbert Besednjak) naleteli oboji na nerazumevanje, eni v vprašanih t. i. konceptov družbene prenove in svoji socialni usmeritvi, kot npr. Andrej Gosar, in drugi pri vprašanju podpore za reševanje nacionalnega vprašanja, oziroma podpora pri zavzemanju za pravice manjšine v Julijski krajini (npr. Besednjak in Bitežnik). V obeh primerih je šlo pravzaprav za vprašanja istega "katoliškega integralizma".

Radikalen preobrat pa se na celotnem slovenskem etničnem ozemlju prične šele z letom 1931. Dogodke, ki se zgodijo okoli leta 1931 (leto prej ali pozneje), lahko v luči nadaljnjega razvoja označimo kot izredno pomembne za politični katolicizem na vsem slovenskem etničnem ozemlju. Leto 1931 je prineslo v Ljubljani distanciranje krščanskih socialistov od uradne politike Slovenske ljudske stranke (SLS), dejansko izvedeno sicer leta 1932. Leta 1931 je izšla papeška okrožnica *Quadragesimo anno*. To je tudi čas (leta 1930), ko na čelo ljubljanske škofije stopi škof Gregorij Rožman, ki je bil velik slovenski rodoljub, a je za razliko od škofa Jegliča imel bistveno manjši politični talent. To je čas izida oktroirane ustave, ki jo je izdal kralj Aleksander po uvedbi diktature leta 1929 potem, ko je postalo jasno, da diktatura ni sposobna rešiti nobenih bistvenih družbenopolitičnih in gospodarskih problemov Kraljevine Jugoslavije. Na drugi strani

⁸⁸ Gosar v spominih omenja trenutek, ko se mu je zadelo, da tudi škof Jeglič vendar dvomi o pravilnosti njegovih socialnoteoretskih razmišljanjih. Navaja zanimivo (sicer v tem primeru šaljivo a za tisti čas sicer zelo značilno in razširjeno) razmišljanje:

"Bomo vsaj videli, kdo je bolj pameten, ali Vi ali papež!"

A. Gosar, Glas vpijočega v puščavi, Revija 2000, Ljubljana 1987, str. 92.)

⁸⁹ A. Gosar, Glas vpijočega v puščavi, Revija 2000, Ljubljana 1987, str. 92.

rapalske meje, v Italiji, pa je to čas, ko je Vatikan popustil fašističnemu pritisku in prisilil k odstopu zadnjega slovenskega nadškofa Frančiška Borgio Sedeja. Je tudi leto po prvem tržaškem procesu, ki je močno odjeknil v evropski javnosti. Leta 1931 je bil za nadškofijskega administratorja v Gorici imenovan Giovanni Sirotti, antislovenec in italijanski nacionalist, o katerem je npr. fašistični prefekt De Vecchi sporočal notranjemu ministru v Rim, da bi *"četudi bi bil njihov agent, ne mogel storiti več..."*⁹⁰ Imenovanje Giovannija Sirottija za nadškofijskega administratorja v Gorici je tako za primorske krščanske socialce kakor za vso primorsko slovensko duhovščino predstavljalo škandal. Takrat je prišlo v Julijski krajini med duhovščino do popolnega poenotenja stališč tako v odnosu do Vatikana kakor do fašistične države. Vse bolj očitno je postajalo, da gre pri politiki Vatikana za popuščanje oziroma celo sodelovanje pri raznarodovalni politiki do manjšine.

X. Idejni okvir "upora" primorskih krščanskih socialcev

Primorski krščanski socialci so v začetku tridesetih let in pozneje prepoznali zgrešeno politiko Cerkve v odnosu do fašizma v dveh smereh. V idejnopolitičnem smislu so opozarjali na pretiran antisocializem, na vprašljivost stanovsko-korporativističnih koncepcij, na antidemokratizem itd. Kritizirali so uvedbo diktatur v nekaterih evropskih državah, kjer sta z oblastjo sodelovala tudi Cerkev in politični katolicizem, kot npr. v Španiji ali Avstriji. Na drugi strani pa so nasprotovali tudi očitnim nedoslednostim pri obravnavanju nacionalnih manjšin in konkretno slovenske in hrvaške manjšine v Julijski krajini s strani Vatikana. Obstajala je nekakšna nujnost spopada, saj tako oblikovana zavest primorske duhovščine in primorskih krščanskih socialcev ni mogla sprejeti "romanizacije", ki jo je deklariral Vatikan in jo je po letu 1934 izvajal nadškof Margotti, že s preprosto utemeljitvijo, naj "poslušnost ne bo pameti nasprotna". Pri tem ni šlo za "Cerkvi nasprotno politiko" temveč za *"boj proti krivičnemu človeškemu elementu"* (tako dr. Jože Bitežnik) v njej. Šlo je v nekem smislu za delovanje v duhu poznejšega drugega vartikanskega koncila. V novem položaju so primorski krščanski socialci (Engelbert Besednjak, Jože Bitežnik, Janko Kralj, Virgil Šček, Jakob Ukmar in drugi) namreč videli svojo vlogo prav v aktivni politiki znotraj katoliške skupnosti. Ali kakor je v pismu uredniku "Slovenca" v Ljubljani, zapisal dr. Jože Bitežnik:

*"Kakor greši katoliški javni delavec, če ne upošteva pri razpravljanju katoliško-političnih problemov božjega elementa, prav tako greši, če ne upošteva človeškega elementa v Cerkvi. Saj to je pač tragika Cerkve, da se v njej tako ozko srečujeta Bog in človek, ki se pa po izpričanju sv. Pavla bori večno in stalno med Bogom in hudičem, ki sta v njem. Ne vstrašimo se torej pred kritiko človeškega elementa v Cerkvi, kritike, ki izvira iz ljubezni do Boga, do božjega kraljestva, do Cerkve same in do neumrjajočih človeških duš."*⁹¹

V položaj "ali z narodom ali proti njemu" je bila slovenska duhovščina, kakor tudi laično krščanskosocialno vodstvo, v veliki meri torej tudi prisiljena zaradi

⁹⁰ Milica Kacin Wohinz, Prvi antifašizem v Evropi, Koper 1990, str. 201.

⁹¹ Besednjakov arhiv, dok. št. 100. Pismo Jože Bitežnika glavnemu uredniku "Slovenca" Ivanu Ahčinu z dne 14. novembra 1931.

politike Vatikana do fašizma in do slovenske in hrvaške manjšine. Po sklenitvi konkordata je Jože Bitežnik v pismu uredniku "Slovenca", Ivanu Ahčinu pisal:

"Zmota obeh Rimov

Še nikdar v zgodovini nista bila papeški in kraljevi Rim tako tesno združena, kakor v zadnjih treh letih, po sklepu famoznega konkordata. Res da pride včasih do manjših ali večjih prepиров med Vatikanom in fašizmom, toda do takih konfliktov pride večkrat tudi med najboljšimi prijatelji, da celo med najzvestejšim možem in najboljšo ženo.

Po prepiru se sveti oče in Mussolini še pristrčneje poljubljata in kujeta skupne načrte proti njunim nasprotnikom. (...)

*Vemo prav dobro, da so naša država in njeni zavezniki premnogokrat predmet razgovorov med cerkvenimi in fašističnimi diplomati. Prav v zadnjem času pišejo francoski časopisi, da delata oba Rima na restavraciji Habsburške monarhije v Avstriji in na Ogrskem. Nikjer pa se ne kaže skupnost med Vatikanom in fašistično vlado tako očitno, kakor v boju proti naši narodni manjšini v Italiji."*⁹²

Nadškof Margotti pa je na drugi strani 10. aprila 1935 pred gojenci goriškega semenišča govoril:

*"Sklonite glavo nacionalizma. Ukvarjajte se več z vprašanji Cerkve. Od svoje duhovščine nisem deležen poslušnosti, ki mi jo je dolžana. Prisiljen sem bil sporočiti svetemu očetu, da imam opravka z duhovščino, ki je uporniška in je napol protestantska."*⁹³

Iz samozavesti in prepričanja, da nastopajo povsem v skladu z naravnim in božjim pravom, saj so bile očitno kršene tako osnovne pravice naroda, kakor posameznika in vseh katoličanov slovenske in hrvaške narodnosti v Julijski krajini, so se pripadniki primorske krščanskosocialne sredine odločili za tajno delovanje in upor tako posvetni – kakor cerkveni oblasti.

Iz teh idejnih stališč je prešel laični del krščanskih socialcev in v celoti tudi primorska duhovščina, na tajno narodnoobrambno delo.

XI. Tajna organizacija

Osnovna celica tajne organizacije primorskih krščanskih socialcev je bila župnija. Duhovnikov, ki so sodelovali pri narodnoobrambnem delu je bilo leta 1936 še 276. Vsak je imel svojo funkcijo v organizaciji – glede na sposobnost, predvsem pa zanesljivost.⁹⁴ Tajna organizacija je imela v vsaki od pokrajin tj. na Tržaškem, na Goriškem, v Istri in v Benečiji delo razdeljeno po odsekih. Že tajni Vrhovni svet, ki je načeloval organizaciji je leta 1937 štel 53 članov. Od tega je bilo duhovnikov, članov Zbora svečenikov sv. Pavla, 36 in so bili torej v večini. Posamezne odseke so po pokrajinah predstavljale:

- politična organizacija
- dijaška organizacija (za štipendiranje in načrtno vzgojo bodočih intelektu-

⁹² Besednjakov arhiv, dok. št. 99. Osnutek neobjavljenega članka dr. Jože Bitežnika, ki ga je ta poslal uredniku "Slovenca" dr. Ivanu Ahčinu novembra 1931 (brez datuma).

⁹³ Besednjakov arhiv, dok. št. 261. Govor nadškofa Carla Margottija pred gojenci goriškega semenišča ob koncu duhovnih vaj, 10. aprila 1935.

⁹⁴ Besednjakov arhiv, dok. št. 598. Pismo Janka Kralja Engelbertu Besednjaku z dne 3. marca 1937.

alcev; samo leta 1936 je organizacija financirala šolanje 400 slovenskih študentov in dijakov)

- duhovščina

- tisk (na tem mestu moramo omeniti tajni tisk t. i. "tiskovne akcije", ko je organizacija tajno natisnila več desetisoč knjig s starimi letnicami in na starem papirju in tako obšla cenzuro, češ, da gre za "stare zaloge"... (v seznamu tiskanih knjig najdemo poleg molitvenikov tudi npr. Zgodovino Srbov Silva Kranjca, Tavčarjevo Visoško Kroniko ali Finžgarjev roman Pod svobodnim soncem, pa seveda vrsto pesmaric itd.).

- glasba in petje (tukaj naj omenim npr. usodo pevovodje Lojzeta Bratuža,⁹⁵ ki je odsek vodil in po nalogu organizacije vsako leto vzgojil pb. 20 mladih organistov, ki so po posameznih vaseh zamenjali stare ali se na to pripravljali. Z italijanskim organistom bi namreč prišlo v cerkev italijansko petje. Pomen verouka in slovenskega petja v razmerah načrtnega kulturnega etnocida, ki je imel razsežnost državnega programa, si danes težko predstavljamo, dejansko je verouk nadomeščal slovensko šolo, petje pa prepovedane slovenske kulturne organizacije.)

- odsek za ljudske knjižnice

- odsek za socialno delo (ki je vključevalo finančna posojila za ogrožene kmetije itd.)

Delo je, kot je razvidno iz obsežnega arhivskega gradiva, potekalo zelo kapitalno. Zanimivo je tudi, da je organizacijska sestava in členitev tajne organizacije povzeta prav po (sicer leta 1920 legalno ustanovljenem in organiziranem) Zboru svečenikov svetega Pavla.

Med aktivnostmi organizacije najdemo tudi zelo izvirne, celo bizarne ideje. Besednjak je tako v začetku tridesetih let zbral naslove 1300 škofov in cerkvenih dostojanstvenikov iz vsega sveta in jim, kakor tudi Piju XI. in kardinalom, poslal tiskano spomenico z zemljevidom, ki je govorila o položaju "slovenske in hrvaške Katoliške cerkve" na Primorskem pod fašizmom (v latinščini, da so jo lahko brali povsod). Kakor pravi v enem od pisem, naj bi tiskali 1300 izvodov, ker je po njegovem mnenju "*...toliko ali blizu tudi škofov...*"⁹⁶ V zvezi s povezavo s Kraljevino Jugoslavijo, naj omenim, da so spomenico tiskali pod okriljem Manjšinskega inštituta v Ljubljani, poslali pa so jo v Indonezijo, Združene države, Južno Ameriko, itd. – skratka po vsem svetu.⁹⁷

Podobna epizoda, ki kaže na moč tajne organizacije v Julijski krajini, je tajno organizirano štetje prebivalstva, ki je potekalo prek župnij, dekanij in škofij leta 1934 in je obsegalo vse slovensko in hrvaško prebivalstvo Julijske krajine. Tako štetje je takrat celo za legalno oblast predstavljalo nemajhen organizacijski in tehnični problem.

⁹⁵ Lojze Bratuž je umrl je 17. februarja 1937 potem, ko so ga fašisti zastrupili s strojnim oljem.

⁹⁶ Besednjakov arhiv, dok. št. 153.

⁹⁷ Besednjakov arhiv, dok. št. 371. Nepodpisano poročilo brez datuma z naslovom "*Kam smo poslali brošure in koliko*". V poročilu so našete države sveta v katere je bila poslana spomenica in število izvodov za posamezne države: "*Skupno smo poslali 1290 brošur*".

XII. Delovanje tajne organizacije primorskih krščanskih socialcev na internacionalni ravni in obveščanje Engelberta Besednjaka in Josipa Vilfana na Dunaju

V tem času (v začetku tridesetih let) je organizacija svoje delovanje radikalizirala tudi na Dunaju in v Jugoslaviji. Pričela je s široko zastavljeno akcijo v evropskem časopisju katere cilj je bil, poleg obveščanja mednarodne javnosti o položaju v Julijski krajini, predvsem obsodba vatikanske politike in pritisk na Pija XI. Namen nove politike je bil v prvi vrsti izsiliti pravičnejši odnos do manjšine. Za svoj nastop sta Engelbert Besednjak in Jože Bitežnik uporabila tudi liberalne in protestantske časopise, ki so bili za objektivno pisanje o politiki Vatikana do slovenske in hrvaške manjšine mnogo bolj primerni od katoliških (še posebno slovenskih). Besednjak je tako ob prisilnem odstopu nadškofa Sedeja naročal Joži Bitežniku npr.:

*"Poslati hočem članek v Stockholm, da izide v velikem dnevniku švedske prestolnice. Prilagam ti oba članka iz "Politike" in okrožnico, da na podlagi te sestaviš poročilo ali članek v nemškem jeziku. Ton je lahko mnogo ostrejši, kakor oni v "Politiki", ker je dnevnik protestantski."*⁹⁸

Tajna organizacija je skrbela tudi za tedenska poročila o stanju v Julijski Krajini, ki sta jih Engelbert Besednjak in Josip Vilfan uporabljala tudi za delo v okviru Kongresa evropskih narodnosti.⁹⁹ Njuna vloga pri delu kongresa je bila zelo pomembna, saj sta zasedala ključni funkciji – Vilfan kot predsednik kongresa in Besednjak kot predsednik mednarodne zveze manjšinskih časnikarjev, bila pa sta tudi najpomembnejša ideologa kongresa.

Vatikanska politika v tem času še ni imela izdelanega odnosa oziroma strategije do manjšinskih vprašanj. Zato je npr. Besednjakov referat na manjšinskem kongresu leta 1934 z naslovom "Vera in materin jezik" pomenil v tem smislu eno prvih analiz, v katerih je bilo izpostavljeno in obravnavano to vprašanje na mednarodni politični ravni.

Na drugi strani je bila tudi Vilfanova zamisel o "skupnem slovenskem kulturnem prostoru" ali njegova ideja o "generalizaciji manjšinskega prava" predstavljena prvič v zgodovini evropskega manjšinskega prava že leta 1925. Društvo narodov je bilo v rokah velesil, ki so se same otepale zahteve lastnih manjšin in niso bile zainteresirane za reševanje omenjenih vprašanj. Delovanje Besednjaka in Vilfana v okviru "Kongresa evropskih narodnosti" predstavlja tako enkratni primer začetka razvoja manjšinskega prava v evropski zgodovini sploh, kar je danes vse premalo poznano, tako doma kot v Evropi.¹⁰⁰

⁹⁸ Besednjakov arhiv, dok. št. 86. Pismo Engelberta Besednjaka Joži Bitežniku z dne 20. novembra 1931.

⁹⁹ Kongres evropskih narodnosti je bil ustanovljen leta 1925. Deloval je do leta 1938. V tem času je pripravil vsakoletno večdnevno zasedanje v evropskih prestolnicah, večinoma v Ženevi, kjer je praviloma zasedal nekaj dni pred zasedanjem Društva narodov, ko so se že zbrali novinarji iz vse Evrope.

¹⁰⁰ Glej o tem.: Milica Kacin Wohinz, Prvi antifašizem v Evropi, Koper 1990, str. 342-354.

XIII. Stališča primorskih krščanskih socialcev in primorske duhovščine v Julijski krajini do iredentizma

Tu naj komentiram npr. spomenico, ki jo je duhovščina naslovila na zunanjega ministra Kraljevine Jugoslavije Bogoljuba Jevtića 30. oktobra 1934 in ki govori o nesporni vlogi duhovščine pri političnem delu. Hkrati spomenica veliko pove o dejanski vlogi oziroma moči duhovščine. Dokument jasno kaže, da je bil skupni cilj krščanskosocialne politične organizacije in Zbora svečenikov priključitev Julijske krajine h Kraljevini Jugoslaviji:

"Izjava, ki jo je podpisala duhovščina v Julijski Krajini v svojem imenu in v imenu političnih organizacij (liberalne in kršč.-socialne, op. E. P.), ki ji stojijo ob strani in jo poslala 30. oktobra 1934 gospodu zunanjemu ministru Kraljevine Jugoslavije je podpisane navedla k temu, da proučijo vsa vprašanja, ki se tičejo odnosa naše manjšine v Italiji, njenih predstavnikov v inozemstvu in njene emigracije v Jugoslaviji. Ob tej priliki so ugotovili dejstvo, da so v smislu skupnih narodnih idealov in končnih političnih ciljev (sic! – mišljena je lahko samo priključitev Julijske krajine k Jugoslaviji, op. E. P.) v vrstah narodne manjšine same in njenih predstavnikov v tujini, kakor tudi med manjšino in njenimi predstavniki v Jugoslaviji popolnoma enotnih misli..."¹⁰¹

Vsekakor je že iz tega citiranega dokumenta, ki so ga podpisale vse katoliške organizacije v Julijski krajini in Zbor svečenikov sv. Pavla, razvidno, da imamo pred seboj enkraten primer, da se je praktično celotna duhovščina naroda, ki je predstavljal narodno manjšino v drugi (v tistem času celo sovražni državi) odločila za politično intervencijo v zunanjem ministrstvu matične države, v prid lastnemu narodu.

XIV. Katoliška cerkev kot temelj nacionalne kulture in identitete – nacionalno vprašanje, integralizem, etnični ekskluzivizem

Če se vrnem k že omenjeni shemi, ki jo v svoji študiji podaja ameriški zgodovinar Stanley Payne, in po kateri naj bi ideološko spogledovanje Katoliške cerkve z avtoritarno oziroma radikalno desnico potekalo na odpravi razrednega boja, kritiki kapitalizma/liberalizma in socializma/marksizma in **priznavanju katoliške vere kot temeljnega elementa nacionalne kulture in identitete** in anti-komunizmu, vidimo, da je ta tudi v podčrtani točki povsem primerna in aplikativna tudi za slovenski politični katolicizem.

Za primorsko sredino je bilo značilno tudi, da je odstopanje od navedenega vzorca oz. zahteva po resnici bila postavljena pred apologetski in integralistični pristop. V (nepodpisanem) predavanju, ki je nastalo znotraj primorske krščansko-socialne organizacije, kot skripta za tečaje primorskih katoliških akademikov, lahko najdemo npr. predavanje v katerem je o prvenstvu katolicizma v slovenski kulturni zgodovini zapisano:

"Pod pojmom slovenske kulturne tradicije se razume katolicizem!"

*Ideja, ki je izražena v zgornjem stavku, je **popolnoma zmotna** (podč. avtor).*

¹⁰¹ Besednjakov arhiv, dok. št. 167.

Zmota pa je treba kljubovati, izpodmakniti ji tla, kjerkoli in kadarkoli se pojavi. Pisano je namreč, da nas bo le **resnica** (podč. avtor) osvobodila.

Ta ideja je zmotna, ker podrejuje vero – večno resnico – zgodovinskemu pojavu. To je istovetenje Boga s kreaturo, kar je v osnovi zanikanje absolutne vrednosti vere. Če to zmoto do kraja, do zadnjih posledic domislim, pridem čez agnosticizem v ateizem.

Zmotna je tudi, ker nasprotuje zgodovinski resnici. Ni res, da je **vs**a (podč. avtor) slovenska kulturna tradicija katoliška. Žal, da je v veliki meri nasprotno res, da so bila tri najsvetlejša obdobja naše kulturne preteklosti: reformacija, romantika in slovenska moderna v sporu s katoliško zavestjo. Trubar je bil vodja protestantizma, Prešeren otrok liberalne dobe, Cankar – Kette, Murn pa so v glavni razvojni smeri sicer bogoiskateljji, a mimo Katoliške cerkve. Obžalujemo, da je tako, vendar zgodovinski resnici se odreči ne moremo.¹⁰²

Tako razmišljanje bi pri ideologih katoliške desnice v Ljubljani sprožilo razburjenje.¹⁰³ Anonimni predavatelj, primorski krščanski socialc, pa se na drugi strani v svojem predavanju sklicuje tudi na Antona Mahniča, kar kaže tudi na to, kako so znani "aut – aut" razumeli primorski krščanski socialci, ko zaključuje:

*"Zmota je škodljiva sama v sebi, škodljiva pa tudi za bodočnost. Zato jo pobijajmo in ji kljubujmo prav v istem duhu kot je pobijal verski indiferentizem, polovičarstvo, idejno zmešnjavo naš veliki rojak in vzornik Anton Mahnič."*¹⁰⁴

Pogled na Antona Mahniča na drugačen način je zel zanimiv, saj je očitno služil hkrati tudi poskusu pozitivne, v bodočnost uprte interpretacije Mahničeve zgodovinske vloge, ki bi se istočasno omejila od retrogradne idejne usmeritve ljubljanske katoliške desnice, v vrstah katere je Mahničev refren ("aut – aut") postajal zakon. S svojimi idejami je namreč katoliška desnica vdiralala tudi na Primorsko in ob koncu tridesetih let že vnašala razkol v vrste primorskih krščanskih socialcev.

Na drugi strani rapalske meje, v Ljubljani, pa sta ekstremna ideološka rigidnost in ekskluzivizem, (kot so bila že pred prvo svetovno vojno npr. mnenja, da je le katoliški Slovenec pravi Slovenec in da "zgolj jezični Slovenec sploh ni pravi Slovenec in mu v ničemer ne gre prav zaupati"),¹⁰⁵ povezana z aktualno "logiko manjšega zla" (minus malum), ki je postala v akomodacijskih manevrih političnega katolicizma že pregovorna, čez nekaj let postala usodna. Vprašanje (npr.) narodnosti oziroma naroda, je bilo v takem primeru sekundarno, njegovo mesto v svetovnem nazoru pa drugotnega pomena. Kot je o tem takrat pisalo glasilo radikalne katoliške desnice:

"Dve osnovni vrednoti sta, ki ju danes najrajši prevračajo. To sta vera in narodnost. Obe sta temeljno življenski, obe na zelo visoki stopnji v lestvici vrednot. Toda čim višja je vrednota, tem bolj jo veže bogohotni red, ki eno vrednoto

¹⁰² Arhiv Antona Vuka. Omenjeno predavanje je nastalo oktobra leta 1938, "zaradi različnih gledanj" v mladinski katoliški organizaciji.

¹⁰³ Je pa zato tako razmišljanje bilo tem bližje npr. "križarjem". (Prim. Janez Juhant, Filozofske osnove Mahničevega delovanja; v: Mahničev simpozij v Rimu, str. 24).

¹⁰⁴ Arhiv Antona Vuka. Predavanje, ki je nastalo zaradi različnih gledanj v mladinski katoliški organizaciji oktobra leta 1938.

¹⁰⁵ Ušeničnik, Čas 1912, str. 380.

*podreja drugi, vse pa usmerja v cilj, ki je največji med vrednotami. Vrednota vere je nad vrednoto naroda; to je resnica, ki nam jo razodeva že naravna pamet.*¹⁰⁶

Če spomnimo na enega od treh uvodnih citatov se zdi, da je Janez Janžekovič takrat očitno dobro vedel na koga je naslavljal svoje preroško razmišljanje.¹⁰⁷ Tako je (v zaenkrat namišljeni dilemi) leta 1938 izzvenel uvodnik Straže v viharju:

*"Če hočemo dognati, kakšno bi bilo zadržanje Cerkev, če bi morala izbirati med komunizmom in fašizmom, moramo pošteno reči, da bi izbrala drugega kot manjše zlo;"*¹⁰⁸

Zanimivo, da po takih in podobnih dilemah katoliške desnice v Ljubljani takrat pravzaprav nihče ni spraševal...

V desetletju 1931-1941 so se v katoliškem taboru v Ljubljani dogodile spremembe, ki so imele za praktično posledico to, da se je večina tistih, ki so v njem predstavljali njegovo (bivše) demokratično jedro in demokratično tradicijo, znašlo na "antiklerikalnih" pozicijah in istočasno v opoziciji do vodstva slovenskega političnega katolicizma. Na Primorskem je bil položaj drugačen prav zaradi specifičnega razvoja in predvsem izkušenj primorske duhovščine in laikov znotraj krščansosocialne organizacije – tako s fašizmom kakor (in nenazadnje) z Vatikanom. Primorski krščanski socialci se niso slučajno znašli v antiklerikalnem taboru korporativno, skoraj vsi.

V Dravski banovini je bila moč katoliškega tabora, ki je v tridesetih letih formalno sicer obvladoval slovenski politični prostor vse bolj zunanja, navidezna. In ob vzponu slovenskih komunistov se dejansko lahko vprašamo, kje je bila tedaj katoliška stranka s 70% volilnih glasov in kje mogočen strankin aparat, od tiska, prosvetnih organizacij, kapitala in nenazadnje Katoliška cerkev. Storjene so bile očitno velike napake in vsega ni mogoče pripisati zgolj makiavelistični komunistični taktiki in metodam – čeprav so te v slovenski zgodovini seveda poglavje zase. Pri tem naj še enkrat poudarim, da se katoliški tabor pravzaprav "sesuje" v slabih desetih letih, če ocenjujemo njegovo vodilno idejnopolitično vlogo. Družbo je ob koncu tridesetih let sicer še obvladoval, a vse bolj kot "politični torzo".

XV. Politika komunistov po letu 1935

Politika komunistov je bila v tridesetih letih že bistveno drugačna. Nastopali z vrsto akcij npr. z ljudskofrontno taktiko – govorim o času po avgustu 1935, tj. času po novih direktivah Kominterne – ustanavljanjem Zveze delovnega ljudstva, ustanavljanjem skupnih društev (študentskih in drugih), Društva prijateljev Sovjetske zveze itd.¹⁰⁹ V bistvu je strastni antimarksizem in antikomunizem katoliške desnice

¹⁰⁶ Mi mladi Borci, leto 1937, str. 37.

¹⁰⁷ Dobro je komentiral dilemo dr. Jožko Pirc, ko je o načelu, ki se morda komu zdi aktualno še danes, zapisal, da je namreč *"zgrešenost alternative v postavljanju vere in narodnosti na isto raven, oziroma v isto lestvico vrednot, saj dejansko eno in drugo (lahko tudi, op. E. P.) hkrati, a na različnih ravneh določa človekovo osebno identiteto"*.

(Jožko Pirc, Cerkev, kultura in politika 1890-1941, Ljubljana 1993, str. 115.)

¹⁰⁸ Straža v viharju, leto 1938, 24. november.

¹⁰⁹ O tem: Alenka Nedog, Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji od leta 1935 do 1941, Borec, Ljubljana 1978.

- namesto racionalnega boja za potencialne zaveznike - pomenil uslugo prav komunistom. S takim razvojem je agresivna politika katoliške desnice odbila od sebe - ne le tiste skupine, ki so se nagibale k marksizmu (tudi to je bilo neracionalno, saj npr. socialisti v tridesetih letih nikakor niso bili revolucionarni), temveč tudi vse tiste, ki so se zavzemali za demokratično, parlamentarno evropsko tradicijo in na koncu celo demokrate iz lastnih vrst - usoda levice (npr. celotne Jugoslovanske strokovne zveze) ali sredine (npr. Andreja Gosarja) je za to zgovoren dokaz.

Še enkrat naj poudarim, da ni šlo zgolj za antikomunizem ali antisocializem ali antimarksizem, temveč tudi za antidemokratizem. Deklariran cilj je bil vrnitev v stanje pred letom 1789 in odprava "*izrodkov francoske revolucije*" (prim. Žitomira Janežič, Čas 1933/34, str. 118). V tem smilu so bili vodilni ideologi slovenskega političnega katolicizma v polnem sozvočju s svojimi evropskimi kolegi. Stanovsko-korporativistični modeli družbene (pre)ureditve se, kot smo že omenili, ne pojavijo v Sloveniji v tridesetih letih zgolj kot odgovor na gospodarsko krizo in krizo demokracije v Evropi,¹¹⁰ še manj pa so bili zgolj rezultat oziroma posledica aplikacije papeške okrožnice *Quadragesimo anno*. V resnici gre za (pre)interpretacijo stanovsko-organicističnih zamisli, ki so znotraj ideologije političnega katolicizma ves čas (v Sloveniji od konca 19. stoletja) bolj ali manj latentno, vendar konstantno, prisotne. Predstavljale so alternativo družbeni ureditvi, ki je nastala kot posledica "*odpada od vere*", ki naj bi se bil začel z renesanso, nadaljeval s humanizmom, razsvetljenstvom, francosko revolucijo itd. in če spremljamo razvoj od konca 19. stoletja vidimo, da se pojavljajo vsakič, ko so aktualno-politične razmere za to primerne. V tem smislu predstavljajo nekakšno konstanto v (sicer nepredvidljivem) sistemu akomodacije, za katerega je sicer značilno, da je na družbene izzive pogosto reagiral stihijsko. V ozadju je vedno stalno stal ideal (v obliki nekakšne "*civitas Dei*"), tj. družbe, ki bi se odrekla "brezbožnim pridobitvam francoske revolucije" in v "novih razmerah" vzpostavila "staro družbeno harmonijo". Pri vzpostavljanju avtoritarnih oziroma totalitarnih režimov v Evropi tridesetih let, kjer nastopa politični katolicizem s svojo stanovsko vizijo družbe (sam ali v koaliciji z radikalno desnico), je v bistvu kulminiral zlom, ki je bil prisoten vse od francoske in industrijske revolucije - "zlom" med katolicizmom in sodobnim svetom. Ta "zlom" naj bi "ozdravili" z diktaturami.¹¹¹ Če so bila torej sredstva za doseganje cilja avtoritarna ali totalitarna, v tem kontekstu ni bilo bistvenega pomena - ne v Evropi, ne v Sloveniji.

Slovenska katoliška desnica se je nesporno pridružila naporom katoliške desnice v evropskem kontekstu.¹¹² Mesijansko je Ciril Žebot strnil razmišljanja v

¹¹⁰ Milan Zver, Korporativizem v slovenski političnimisli v 20. in 30. letih, Časopis za kritiko znanosti 1992, št. 148-149, str. 37-45.

¹¹¹ Glej o tem: Ernst Hanisch, Die Ideologie des politischen Katholizismus in Österreich 1918-1938, Wien/Salzburg 1977, str. 14.

¹¹² O tem je zapisal dr. Jožko Pirc:

"Šlo je za ponovno vsesplošno prevlado katoliškega kulturnega principa na Slovenskem, za katoliško renesanso celotnega slovenskega naroda. Naj na tem mestu poudarimo le, da je šlo pri vsem tem samo za enega izmed možnih modelov navzočnosti katoličanov v svetu in to samo za tistega, ki smo ga zgoraj imenovali ideal "nove krščanske družbe", kakor se je v Katoliški cerkvi uveljavil zlasti proti koncu prejšnjega in v prvih desetletjih XX. stoletja. Ideal obnovitve in uveljavitve

njenih vrstah marca leta 1940: *"Pekleni duh in satanski značaj revolucije, ki so ji služila, renesansa, lažireformacija in enciklopedisti pripravili pot in ki je mati vseh političnih in socialnih anomalij 19. in 20. stoletja: individualizma, liberalizma, demokracije, parlamentarizma, zveze narodov, socializma, boljševizma, fašizma, nacizma, rasizma, je v tem: Revolucija (francoska, op. E. P.) je vzela človeka kot središče in kot merilo, napravila ga je za vrhovnega stvarnika, za brezprizivnega sodnika vse družbe..."*¹¹³ Na taka stališča tudi demokratično opredeljeni katoličani niso mogli pristati in so se od njih vse bolj distancirali. V tem položaju idejne dezorientiranosti in politične razbitosti je katoliški tabor presenetila druga svetovna vojna.¹¹⁴

Dokončno pa je t. i. kulturni pesimizem v najširšem smislu ("Kulturpesimismus", prim. Karel Dietrich Bracher) in predstave o "zgrešenosti zgodovinskega razvoja" ter odpoved poskusu poenotenja vere, kulture in politike, ki naj bi jo predstavljala nekakšna "societas perfecta", je sicer pomenil šele drugi vatikanski Koncil.¹¹⁵

Te delitve so zagotovo zelo pomembne za razumevanje razvoja na Slovenskem v tridesetih in tudi za delitev slovenskega naroda v času druge svetovne vojne. V nacionalnem okviru je (kot smo videli) prišlo do vse hujše polarizacije na način, ko je bila ideološka in politična pripadnost bistveno važnejša od npr. nacionalne. Za sredinsko politiko je zmanjkovalo prostora. Ob tradicionalnem pomanjkanju, oziroma sorazmerni šibkosti sredinskih političnih sil v Sloveniji (npr. klasičnih evropskih liberalcev ali socialdemokratov) se je polarizacija v narodu vse ostreje stopnjevala na levo in desno. Radikalne idejnopolične delitve so v tem smislu vse bolj pretresale celotno družbo v vseh segmentih.¹¹⁶ Leta 1939 je zgodovinar Bogo Grafenauer v reviji Dejanje o tem zapisal: *"Slovenec je čut za narodno enotnost okmel, ubila jim ga je prevelika in prestrastna strankarska in ideološka zagrizenost."*¹¹⁷

Nadaljnji razvoj seveda bistveno označujejo razmere, ki so nastale z drugo svetovno vojno in okupacijo. Že pred vojno pa se je od radikalnih koncepcij desnice v katoliškem taboru distancirala (ali "bila distancirana") večina demokratov

slovenske katoliške kulture, kar je bila srčika idejne usmeritve in konkretnega katoliškega gibanja, pa lahko imamo za slovensko inačico le-tega."

(Jožko Pirc, Utopija "nove krščanske družbe"? v: Cerkev, kultura in politika 1890-1941, Ljubljana 1993, str. 113).

¹¹³ Ciril Žebot, Straža v viharju, 14. marec 1940.

¹¹⁴ Marko Kremžar je npr. o tem zapisal:

"Del katoličanov pa, ki je videl v okrožnici organsko dopolnilo cerkvenega nauka in pričel na njeni podlagi iskati konkretne rešitve ter razpravljati o "stanovski ureditvi Slovenije", je bil deležen nerazumevanja. Prav kmalu so jim podtikali, da so naklonjeni fašizmu..." (Marko Kremžar, Izhodišča in smer katoliškega družbenega nauka, Družina, Ljubljana 1998, str. 90).

¹¹⁵ *"Negativna sodba o modernem svetu in hrepenenju po "krščanski družbi" sta bila v bistvu navzoča vse do današnjih dni. V popolnoma spremenjenih okoliščinah sta namreč Pij XII. in Maritain izoblikovala načrt "novega krščanstva". Šele 2. vatikanski Koncil je z zrejšim pogledom na odnos vera - kultura - politika, predvsem v luči prenovljene teologije in izzivov sodobnega sveta, dokončno odklonil vsakršno domnevo o restavraciji..."*

Tako: Bartolomeo Sorge, Kristjan in politika, Ljubljana 1994, str. 22.

¹¹⁶ Kot je razvidno iz dela dr. Slavka Kremenška, je bil npr. položaj tudi med študentsko mladino verna odslikava splošnih političnih razmer v Sloveniji.

(Slavko Kremenšek, Slovensko študentovsko gibanje 1919 do 1941, Mladinska knjiga, Ljubljana 1972, str. 33.)

¹¹⁷ Bogo Grafenauer, Odlomki o slovenskem položaju, Dejanje, 1939, str. 36.

pravzaprav neglede na njihovo politično pripadnost. Šele to je omogočalo njihovo zbiranje v antifašističnih povezavah s strani slovenskih komunistov. In šele ko so nastale z okupacijo pozneje nenormalne razmere je bilo mogoče zbiranje v Osvobodilni Fronti, ki so jo dejansko vodili in si jo pozneje tudi formalno, podredili – slovenski komunisti. Katoliški tabor pa so nove, vojne razmere presenetile, ga našle nepripravljenega, notranje sprtega in razcepljenega, predvsem pa osamljenega, brez zaveznikov. Brez takega – Besednjak pravi v pismu Gosarju še leta 1943 – “zgrešenega” razvoja, bi bilo nemogoče razložiti vzpon slovenskih komunistov, ki jih je bilo v tedanji Sloveniji nekaj sto.¹¹⁸ In končno ni pomagala niti kriza v agitacijskih prizadevanjih slovenskih komunistov, ki je nastala leta 1939, po napadu Sovjetske Zveze na Finsko (čas, ki se ga komunisti nikjer v Evropi ne spominjajo preveč radi).¹¹⁹

XVI. Komunisti na Primorskem v času II. svetovne vojne

Med vojno je organiziranje slovenskih komunistov v Julijski krajini potekalo sicer z navezavo na lokalne pristaše, a je bilo vnešeno iz Ljubljanske pokrajine. Komunisti, ki so prihajali na Primorsko, so bili večinoma bivši emigranti iz Italije ali njihovi sinovi. Tako gre razumeti Besednjakovo oceno, ki jo je izrekel v pismu Virgilu Ščeku tik pred kapitulacijo Italije, septembra leta 1943: *“Iz poročila o razmerah v Julijski krajini izhaja, da so ljudje spodaj kakor vedno doslej v ogromni večini narodno zavedni in tuji vsaki internacionalni miselnosti. Komunistični “učitelji” tvorijo neznatno manjšino. Da ni bilo zgrešenih toliko zamud in napak, bi bila danes vsa dežela v narodnem taboru. Po tuji krivdi stojimo pred zavoženim položajem in izvršenimi dejstvi, ki jih je treba upoštevati.”*¹²⁰

S “tujo krivdo” je Besednjak mislil na napake katoliškega tabora v Ljubljanski pokrajini, ki se je zapletel v kolaboracijo, z “izvršenimi dejstvi” pa na to, da je primorsko ljudstvo skoraj povsem enotno podprlo Osvobodilno fronto. K ohranitvi nacionalne zavesti pod fašizmom je bistveno pripomogla krščansosocialna organizacija in primorska duhovščina s tajnim delovanjem v času med obema vojnama.¹²¹

Takoj po kapitulaciji Italije je Besednjak v pismu Virgilu Ščeku pisal o politiki katoliške stranke v Ljubljani v tridesetih letih:

“Socialni idealizem iz Krekovih časov je zamrl, med njegovimi dediči je zavladala v socialnih rečeh popolna brezbriznost. V tem oziru je nad vse značilno njihovo zadržanje do Gosarja, največjega socialnega ideologa, ki so ga imel v svoji sredi. Očitek socialne neaktivnosti velja vsekakor ne le za ožjo domovino, temveč še bolj za vso državo. Bila je izrazito asocialna. Od tod neverjetna porast komunizma med mladino in razumništvom in od tod v veliki meri današnji poboji.

¹¹⁸ Ljudi, ki bi si v Sloveniji želeli sovjetskih razmer, pa tako malo – če uporabim besede, ki jih je zapisal članek v glasilu katoliške desnice “Mi mladi borci” leta 1940 – “da bi jih vse skupaj lahko spravili v eno majhno umobolnico...” (Mi mladi borci, leto 1939, str. 46.)

¹¹⁹ Bojan Godeša, Priprave na revolucijo ali NOB; v: Slovenski upor, Ljubljana 1991, str. 76.

¹²⁰ Besednjakov arhiv, dok. št. 33. Poročilo o sestanku z “Ljubljanskimi klerikalci” dne 20. marca 1943.

¹²¹ O tajnem delovanju glej: Egon Pelikan, Virgil Šček in primorska sredina v letih 1918-1945; v: Marko Tavčar/Egon Pelikan/Nevenka Troha, Korespondenca Virgila Ščeka, Ljubljana 1997.

*Mesto za ideje so se borili za golo oblast...*¹²²

Ob tem naj opozorim, da gre pri Virgilu Ščeku, Engelbertu Besednjaku, Joži Bitežniku in drugih primorskih krščanskih socialcih pravzaprav za "sredino" v dvojnem pomenu, prvič za sredino v idejnem smislu, t. j. sredino, ki je zavračala tako stanovsko-korporativistične, antidemokratske koncepcije katoliške desnice, kakor na drugi strani marksizem in se opredeljevala za parlamentarno demokracijo; in drugič za sredino v političnem smislu v času druge svetovne vojne, ki je vztrajala, da je potrebno ideološke in politične delitve presegati v imenu skupnega nacionalnega interesa, kolaboracijo pa zavračati za vsako ceno. Zgodovina je pristaše primorske politične sredine, ki jim na razmere v centralni Sloveniji ni uspelo vplivati, spremenila v nemočne opazovalce usodne delitve naroda, da pa do te vsaj na Primorskem ni prišlo, je v veliki meri prav njihova zasluga.

XVII. Čas druge svetovne vojne in "sredina" —

Z vojno je "katoliška sredina" dobila poleg dotedanje (idejne) tudi praktično, politično vlogo, saj so z napadom na Kraljevino Jugoslavijo in z narodno-osvobodilnim bojem organiziranim v okviru Osvobodilne Fronte, nastale povsem nove razmere. Kmalu po 22. juniju 1941, ko so v Julijski krajini ("terri incogniti") pričeli iskati svoje pristaše vsi, se je primorska sredina znašla v položaju, ko je stala pred izbiro med pripadnostjo lastnemu političnemu taboru v matici na eni in ciljem več kot 20-letnega delovanja tj. osvoboditvi in priključitvi na drugi strani. Delo narodnoobrambnih organizacij v Julijski krajini v tridesetih letih se je sedaj steklo v OF, poseben položaj in specifičnost primorskega političnega katolicizma, pa se je nadaljeval v delovanju t. i. "primorske sredine". Z nazivom "sredina" so v času druge svetovne vojne primorske krščanske socialce sicer označevali tako komunisti, kakor pripadniki protirevolucionarnega tabora v Ljubljani. Ljubljanska "sredina", ki so jo predstavljali bivši krščanski socialisti okoli dr. Andreja Gosarja in prof. Jakoba Šolarja (pozneje skupina z imenom "Združeni Slovenci"), se je še spomladi 1942 pogajala o vstopu v OF, kot enakopravna skupina. Ko ta pogajanja niso uspela, se je istega leta priključila Slovenski zavezi. Primorska sredina je zavezala stališče, da z OF ne bo aktivno sodelovala, da pa je potrebno vzdrževati stike in preprečiti večje žrtve. Proti OF ni mogla nastopiti, saj je po besedah vodilnih predstavnikov sredine (Iva Juvančiča), *"šlo za primorske fante in može, ki so se v OF vključili, ne zato, ker bi bili komunisti, temveč, ker so bili protifašisti in Slovenci"*.¹²³ Ker je primorska sredina vzdrževala ideološko in politično distanco do OF je dejansko postala po vključitvi Gosar – Šolarjevih "Združenih Slovencev" v Slovensko zavezo, edina prava politična sredina na Slovenskem.¹²⁴ Sama je vključitev v Slovensko zavezo zavrnila z utemeljitvijo, da Primorci že imajo svoj Narodni

¹²² Besednjakov arhiv, dok. št. 456. Pismo Besednjaka Ščeku z dne 14. septembra 1943.

¹²³ Ivo Juvančič, Primorski Narodni svet – Goriška sredina in OF – NOB, Primorski dnevnik, 21. avgust 1970.

¹²⁴ Od literatne, ki je bila objavljena v zadnjem času gre omeniti študijo Bojana Godeše, kjer avtor razčlenjuje postopke komunistične partije pri t. i. "razbijanju sredine". Komunisti so njene pristaše skušali pridobiti za OF ali jih potisnili na kolaborantske pozicije... (Bojan Godeša, Kdor ni z nami je proti nam, Ljubljana 1995.)

svet, ustanovljen leta 1939. Po njihovem mnenju je bilo potrebno za vsako ceno najprej preprečiti državljansko vojno. Primorsko sredino so sicer skušali pridobiti oboji, tj. OF in protirevolucionarni tabor, prav zaradi "njene moralne in intelektualne moči".¹²⁵ Ne glede na taktiziranje, pa so se v partizanskem tisku vrstili napadi nanjo. Kljub temu je precejšen del duhovnikov sodeloval s partizanskimi oblastmi, nekaj pa jih je celo sprejelo razne funkcije.¹²⁶

Kot smo že omenili, je idejna podlaga za politično delovanje primorske sredine na nek način obstala tam, kjer je nadaljni idejnopolitični razvoj preprečil fašizem. Ideologi političnega katolicizma in primorska duhovščina so se usmerili v narodnoobrambno, antifašistično delo. V tem (idejnem) smislu je zelo zgovorna ugotovitev zgodovinarja Borisa Mlakarja, saj kaže prav na točko, kjer je primorska sredina takrat idejno "obstala":

*"Kaplan Joško Godina, ki si je po nalogu ljubljanskega vodstva že vse od leta 1941 stalno prizadeval, da bi primorsko sredino le pridobil, je končno januarja 1944 po natančni analizi logike delovanja sredine moral ugotoviti, da je pač ni mogoče pridobiti. Ugotovil pa je tudi to, kar je med vojno pravzaprav ves čas ostajalo v ozadju, da se namreč primorska sredina zavzema za povojno uresničitev t. i. krščanskosocialnega političnega in gospodarskega programa. Nič ni pomagalo njegovo dokazovanje, da je papež ta program obsodil in da prav krščanskega socializma ni več, saj so njegovi pristaši po večini prešli v komunizem."*¹²⁷

Godina takrat najbrž ni vedel, da so se vsaj voditelji sredine, v tridesetih letih sicer opredelili za idejni program Andreja Gosarja, najbrž pa tega (očitno) tudi mnogi pristaši primorske sredine sami niso vedeli.¹²⁸ Narodnoobrambno delo je na Primorskem nadomestilo razvoj v integralistično smer zavrlo pa hkrati tudi nastanek avtohtonih idejnopolitičnih programov. Tako se je večina primorskih krščanskih socialcev še naprej štela za "Krekove krščanske socialiste" tudi, če se je celo Gosar moral izrazu socializem odpovedati, sam izraz "krščanski socializem" pa je nenazadnje obsodil tudi že Pij XI. v okrožnici Quadragesimo anno. Zaradi jasne demokratične in nacionalne usmeritve, se je primorska sredina zdaj ponovno znašla sama proti vsem. Kakor v tridesetih letih proti italijanskemu fašizmu oziroma državni oblasti zaradi narodnoobrambnega dela in proti vatikanski politiki zaradi njenega odnosa do manjšine, se je zdaj znašla v opoziciji do vrha slovenskega političnega katolicizma v Ljubljani zaradi nepristajanja na kolaboracijo in v opoziciji do OF zaradi vodilne vloge komunistov v njej.

XVIII. Ob koncu vojne

V trikotniku med antikomunizmom (ki bi praktično-politično pomenil kolaboracijo), rapalsko mejo, narodno osvoboditvijo in priključitvijo, (kar bi praktično

¹²⁵ Boris Mlakar, Goriška sredina, v: Ferencčev zbornik, Prispevki za novejšo zgodovino, Ljubljana 1997, str. 331.

¹²⁶ Prav tam, str. 332.

¹²⁷ Prav tam, str. 332.

¹²⁸ Zanimivo bi bilo vedeti, kdo in s kakšnimi nameni je prevedel v nemščino 1500 strani obsegajoče Gosarjevo temeljno delo "Za nov družbeni red", ki se nahaja v arhivu Engelberta Besednjaka v obliki tipkanega gradiva.

pomenilo odločitev za priključitev h komunistični državi) in poslušnostjo cerkveni hierarhiji, (kar bi pomenilo delovati oziroma ne delovati po navodilih cerkvenih oblasti, Margottija, Santina itn.), se primorska duhovščina, glede na več kot dvajsetletno izkušnjo s fašistično Italijo in politiko Vatikana do manjšine, pravzaprav (vsaj v veliki večini) niti ni mogla drugače opredeliti. Nacionalni okvir je imel za primorske krščanske socialce večji pomen od ideoloških delitev. Gotovo drži, da primorska sredina dejstva, da ima v OF vodilno vlogo Komunistična partija ni mogla prezreti, a v izbiri med *"fanti iz dvajsetletnih sanj"* (tako Besednjak o vojski Kraljevine Jugoslavije) in *"slovenskimi gozdovniki"* (kakor je Šček imenoval partizane), se je na stran zadnjih postavilo primorsko ljudstvo. K temu je nesporno bistveno pripomogla sama tajna krščansosocialna organizacija in primorska duhovščina s svojim narodnoobrambnim delovanjem med obema vojnama. Drži namreč ugotovitev dr. Milice Wohinz, da bi *"kdorkoli, ki bi prišel na Primorsko leta 1941 s parolo narodne osvoboditve, imel za seboj veliko večino ljudi."*¹²⁹ Besednjak je leta 1944 potem, ko je ugotovil, da je "položaj zavožen" tudi formalno pozval svoje pristaše na vstop v Osvobodilno fronto.

O spoznanju krščanskih socialcev, kakšen je odnos Vatikana do slovenske nacionalne manjšine, govori tudi značilen dialog, ki ga najdemo v enem od poročil organizacije Besednjaku na Dunaj in se je razvil v eni od avdijenc, med Jankom Kraljem in kardinalom Pizzardom (Besednjak naj bi *"jih s člankom v "Politiki" globoko prizadel"*):

*"kardinal Pizzardo: vi se strinjate s takimi članki? Vsaka vaša spomenica nas bolje informira o stanju v Julijski krajini. (...) Mi ne moremo pomagati vaši manjšini! Obrnite se na Mussolinija..."*¹³⁰

Slovensko delegacijo, ki je prišla v Vatikan prosit, naj Pij XI. nastopi proti preganjanju slovenščine v Cerkvi, so sredi tridesetih let v Vatikanu torej napotili kar na fašistično italijansko vlado. Kdo bi jim lahko zameril, če so se mnogi duhovniki pozneje odločili za slovensko vlado, takrat sicer že komunistično...

Primorska duhovščina je namreč nastopila skoraj enotno še enkrat, in sicer pred in ob prihodu zavezniške razmejitvene komisije. Ne smemo namreč pozabiti na dve spomenici, ki ju je slovenska duhovščina nasloвила na zavezniško razmejitveno komisijo. Prvo spomenico zavezniški razmejitveni komisiji, v začetku leta 1946 je podpisalo 170 slovenskih duhovnikov iz Julijske krajine. Vsebovala je zahtevo, naj se *"celokupna Primorska priključi federativni Jugoslaviji"*. Drugo spomenico je na razmejitveno komisijo nasloвило 30 duhovnikov, okoli lista "Slovenski Primorec". Sicer so ti, kot odločni antikomunisti, poudarili, da se izrekajo za priključitev k demokratični Jugoslaviji, a pozneje so na zaslišanju pred zavezniško razmejitveno komisijo pozabili tudi na to in zahtevali samo priključitev... Primorska duhovščina je torej v večini (tj. najmanj teh 200 duhovnikov, ki so se na spomenice razmejitveni komisiji podpisali) podprla celo priključitev k državi s komunistično ureditvijo(!) z vso zavestjo o odnosu novega režima do duhovščine in katoliške Cerkve. Kot je takrat razmišljal Anton Požar, in sicer, da se *"v času, ko se odloča*

¹²⁹ Milica Kacin Wohinz, Značilnosti in oblike protifašističnega odpora na Primorskem med dvema vojnama, Annales 1996, št. 8, str. 22.

¹³⁰ BA, dok. št. 412. Poročilo organizacije iz Julijske krajine Engelbertu Besednjaku na Dunaj.

*usoda Primorske, slovenski duhovniki odločno izrekamo za Jugoslavijo, kajti režim se bo spremenil, državne meje pa bodo ostale...*¹³¹ je torej razmišljala večina slovenskih primorskih duhovnikov.

XIX. Sklep

V zgodovini slovenskega političnega katolicizma lahko torej v tridesetih letih prepoznamo idejnopolitične dileme, ki so značilne za vrsto evropskih držav in v tem smislu je razvoj znotraj katoliškega tabora na Slovenskem v sozvočju z razvojem v tedanji Evropi. Tudi bistvena idejna izhodišča, ki jih prepoznamo ob analizi stališč ključnih ideologov katoliške desnice, niso avtohtono slovenska (tudi, če to včasih deklarirajo in težijo k nekakšni slovenski izvornosti). Ideologija, ki je prevladala v vrhu slovenskega političnega katolicizma v Ljubljani se je nesporno (in po evropskem vzorcu) **približevala nekaterim(!)** idejnim premisam fašizma najmanj v točkah, ki so se tikale **negacije demokratične evropske tradicije**. Seveda se je ta ideologija udejanjala v politično prakso v državi s pravoslavno večino, pravoslavnim kraljem in je morala biti hkrati pazljiva na nevarno vlogo liberalcev, ki so kljub njihovi dejanski politični šibkosti diktaturi omogočali, da je večino volilnega telesa občasno preprosto obšla (kar je bil npr. na Hrvaškem primer skoraj v vsem času med obema vojnoma, vse do sporazuma Cvetković – Maček).

Če si v sklepu privoščimo aktualiziranje se lahko vprašamo, kako bi danes izgledala polemika okoli vloge slovenskega političnega katolicizma v tridesetih letih in še posebno v času druge svetovne vojne, ko bi se zavezniki resnično izkrcali v Istri? Nobenega dvoma ni, da zelo podobno kot razprave okoli Vichyjske republike v povojni Franciji, medvojni norveški zgodovini, republiki Salo v Italiji itd. Zavezniki bi tudi v Sloveniji najbrž privolili v določeno amnestijo (kakor npr. v Franciji, kjer se je na zahtevo generala de Gaulla na seznamu "neprimernih da ostanejo na svojem mestu, zaradi sodelovanja z vishyjskim režimom", znašlo tudi več kot trideset francoskih škofov).¹³²

Uvodno razmišljanje Janeza Janžekoviča o razmerju med vero in narodnostjo se je njemu samemu zdelo (kot pravi sam) nesmiselno, toda zakaj je potem čutil dolžnost, da ga zapiše in objavi tik pred začetkom vojne (in tik pred katastrofo slovenskega političnega katolicizma) in to še pod pomenljivim naslovom "Ob odločilni uri"?

Že v luči papeških okrožnic in navodil Pija XI. o načinih "dejavnega odpora proti brezbožnim komunističnim nakanam držav" lahko preberemo: "da morejo biti dejanja kot sredstva dovoljena, nikdar ne sama na sebi ali notranje zla. Da se smejo ta sredstva, če naj bodo v skladju s smotrom, rabiti le toliko, kolikor služijo, da se celotno ali deloma doseže cilj in **pa tako, da se ne povzroči skupnosti še večja škoda, kakor je tista, ki se namerava popraviti...**"¹³³

¹³¹ Glej o tem podrobneje: Nevenka Troha, Primorska – Julijska krajina ob koncu 2. svetovne vojne; v: Marko Tavčar/Egon Pelikan/Nevenka Troha, Korespondenca Virgila Ščeka, Ljubljana 1997, str. 157.

¹³² Karel Othmar von Aretin, navedeno delo, str. 204.

¹³³ Cit po: Aleš Ušeničnik, Iz okrožnice Pija XI. o komunizmu, Čas 1936/37, str. 336, Dodatek: Nos es muy conocida, Določbe apostolske poslanice Pija XI. mehikanskim škofom.

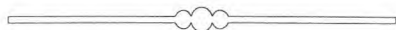
Kakšne namene je imela nacistična Nemčija s slovensko narodno skupnostjo je bilo takrat znano. Težko je danes razložiti, da je bila funkcionalna kolaboracija, domobranska prisega, pa tudi predvojni antidemokratizem, antisocializem, antisemitizem itd., vse zgolj taktika. Na tem mestu bi veljale besede primorskega krščanskega socialca Engelberta Besednjaka, ki je o kolaboraciji oziroma o politiki "ljubljske centrale" (kot pravi) že leta 1943 pred kapitulacijo Italije zapisal:

"Predstavniki katoliškega gibanja se bodo znašli (po vojni, op. E. P.) v obrambi, kar je že načeloma velika šibkost. Vse to se hoče prikazati kot navadna taktika. Mi dobro vemo, da je taktika časih potrebna, toda ravno tako se zavedamo, da ima svoje nepremakljive meje. Taktika ne more iti tako daleč, da se z njo uničujejo moralni temelji, na katerih sloni kako gibanje, da stranka z njo izgubi somišljenike in izgubi svojo čast! To je isto, kakor, če bi se kdo hotel iz taktičnih razlogov obesiti!"¹³⁴

Podobno bo nujno premisliti tudi odnos Slovencev do zaostrenih socialnih razmer, v Kraljevini Jugoslaviji, v času med obema vojnama. Končno ni šlo zgolj in samo za to, da bi slovenski komunisti "pod krinko narodnoosvobodilnega boja izvedli revolucijo". Očitno so se mnogi odločali za "revolucijo" zaradi pomanjkanja alternativnega socialnega programa, razumeli pa so jo vsak po svoje in značilno je, da je bila ena od krilatic, ki so jo slovenski komunisti sami ponujali svojim zaveznikom prav ta, da "Slovenija ni Rusija". Usoda npr. krščanskega socialista Edvarda Kocbeka je v tem smislu zelo zgovorna.

Potrebno pa je omeniti še nekaj. Negirati razredni boj (prim. Quadragesimo anno) je v prvi polovici 20. stoletja pomenilo negirati sindikalno gibanje, ki je bistveno propomoglo k usmeritvi zahodnoevropske družbe v socialno integrirano (integracijsko) družbo, nenazadnje pa je to pomenilo tudi ne-razumevati bistveno in temeljno notranjo dinamiko urejanja družbenih odnosov v tedanji evropski družbi.

Celo realni socializem, je v zahodni Evropi vendar (paradoksalno) imel za posledico integracijo in socialnost liberalne države in družbe še v drugi polovici 20. stoletja. Vzhodna Evropa, ki je bila žrtev utopičnega (četudi v izvoru humanističnega) poskusa, pravzaprav še danes (na paradoksalen način) plačuje socialne pravice in socialno homogenost zahodnoevropske družbe, nekaj podobnega pa velja nenazadnje (in zagotovo nesporno) v veliki meri tudi za Španijo in (sicer nekoliko manj) za Portugalsko, ki sta bili žrtvi avtoritarne stanovsko-korporativistične družbene utopije. Realni socializem in "realni korporativizem" sta imela končno veliko skupnega. Brez razrednega boja, sindikalnih gibanj, brez komunizma v vzhodni Evropi, evropska družba danes nikakor ne bi bila to kar je. Cerkev se kot konzervativna sila gotovo ni mogla postaviti na čelo radikalnim socialnim gibanjem. To dejstvo, pa jo je šele zaradi zavračanja demokratičnih institucij in evropske liberalne demokratične tradicije, izrivalo iz družbenega življenja. Ob tem jo je zgodovinski razvoj (nehote) sreminjal v braniteljico utopičnih stanovsko-korporativističnih ideoloških poskusov. Dejstvo pa je tudi, da evropski družbi politični katolicizem ni ponujal alternative v družbenem razvoju kljub pozicijam, ki jih je v nekaterih evropskih državah imel in v katerih je družba to od njega (prav zaradi politične moči in celo aspiracij po "rekatolizaciji Evrope") tudi upravičeno pričakovala.

¹³⁴ Besednjakov arhiv, dok. št. 33. Poročilo o sestanku z "ljubljskimi klerikalci" dne 20. marca 1943.

XX. Pripis

V Sloveniji se v zadnjih letih postopno opredelujemo do idejnih premis in politike katoliške desnice v tridesetih letih, ko je v slovenskem katoliškem taboru v Kraljevini Jugoslaviji nesporno prevladala. V zadnjem, žepnem leksikonu družbenih in socialnih pojmov z ozirom na nauk Katoliške cerkve, Solidarno delati – solidarno živeti (Celovec 1995), lahko npr. prebermo:

„Fašizem je tudi skupen pojem za avtoritativne in diktatorske režime, ki se ohranjajo na oblasti s populističnimi gesli, enostrankarsko diktaturo, omejevanjem človekovih pravic in državljskih svoboščin (...). Take diktature so bile npr. Francova Španija, Salazarjeva Portugalska, Kardjordjevičeva Jugoslavija, Paveličeva Hrvaška, Nedičeva Srbija, Tisova Slovaška, Hortyjeva Madžarska, Pinochetov Čile, polkovniški režim v Grčiji in generalska hunta v Argentini. Fašistični režimi so se skušali legitimirati kot protikomunistični in solidarnostni ter korporacijski družbeni sistemi, ki jim načeljuje karizmatična osebnost "voditelja", v čemer spominjajo na sistem nacionalnega socializma. (...) K fašističnim sistemom bi lahko prištevali tudi avstrijsko stanovsko državo (Dollfußov režim 1934-1938). (...) Kritiko fašistične države je mogoče najti tudi v socialni okrožnici Quadragesimo anno...“¹³⁵

Sicer v geslu avtorji (in njihovi slovenski korektorji) niso upoštevali razločka med radikalno desnico (fašizmom) in konzervativno oziroma avtoritarno desnico (glej v opombi št. 4), vendar se tudi glede trditve o kritičnosti papeške okrožnice do fašizma vsiljuje vprašanje, kako so se ideologi slovenskega političnega katolicizma (ki so jim je načelovali intelektualci tako izjemnega formata kot npr. Aleš Ušeničnik) lahko povsem očitno navduševali nad omenjenimi (zdaj že kar fašističnimi) režimi ali jih celo priporočali kot zglede "idealnih družb" (primernih za njihovo posnemanje v Sloveniji), oziroma, kako so brali in razumeli papeške okrožnice, če jih vodilni slovenski in evropski katoliški sociologi danes berejo v nasprotni smeri? Morda je kritiko fašizma v okrožnici Quadragesimo anno (kot smo v začetku že omenili) res "mogoče najti",¹³⁶ a potem se vsiljuje vprašanje, če so papeške enciklike res dokumenti, ki jih "sub specie aeternitatis" lahko beremo glede na čas in razmere v več, celo diametralno nasprotujočih si smereh? Najbrž ne. Navidezna kontradikcija je zgolj dokaz, da se je nekdo takrat usodno motil. Pij XI. v konceptu okrožnice ali vodilni ideologi političnega katolicizma (npr. na Slovenskem) v njeni interpretaciji?

Gotovo je vsaj to, da držijo besede Erike Weinzierl, ki je nekoč zapisala, da so zgoraj opisane oblike delovanja političnega katolicizma danes seveda zgolj stvar preteklosti, stvar zgodovine in zgodovinarjev.¹³⁷

¹³⁵ Edeltraud Buchberger/Walter Suk/Vinko Ošlak: Smiselno delati – solidarno živeti, Katoliška prosveta, Celovec 1995 (Pregledali, svetovali popravke in dopolnitve: dr. Pavel Apovnik, dr. Franc Vrbinc, dr. Janez Juhant, dr. Ivan Štuhec.)

¹³⁶ Čeprav je v tem smislu potrebno vseeno opozoriti, da je sporen (če nič drugega) vsaj čas papeške "kritike", ki sovпада s krizo v političnih odnosih med Vatikanom in fašistično Italijo, ki je nastala zaradi spora okoli kompetenc Katoliške akcije oziroma mladinskih fašističnih organizacij, pri vzgoji mladine.

¹³⁷ Erika Weinzierl, Austria: Church, State, Politics, and Ideology, 1919-1938; v: Wolff J. Reichard, Jörg K. Hoensch: Catholics, the State and the European Radical Right 1919-1945, New York 1987, str. 26.

Igor GRDINA

KAJ STORITI? (PRISPEVEK K INTELEKTUALNI ZGODOVINI SLOVENSКИH TRIDESETIH LET)

V drugi polovici tridesetih let so na Slovenskem izšle tri izredno pomembne knjige, ki so vsaka na svoj način skušale razložiti aktualno dogajanje v svetu in domovini. Hkrati so si prizadevale določiti smer sprememb ali vsaj njihovo tendenco v prihodnosti (o tem, da se zgodovina *razvija*, so pravzaprav bile soglasne). V mislih imam Vidmarjevo intelektualno izpoved Med Evropo in Ameriko, ki je izšla leta 1937, Vebrova "kulturna pisma Slovincem" z naslovom Nacionalizem in krščanstvo iz leta 1938 in Kardeljev Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, ki nosi letnico 1939.¹ Avtorji omenjenih del so v bistvu zastopali tri svetovnonazorske usmeritve, brez katerih si zgodovine slovenskega 20. stoletja ni mogoče predstavljati.

Milan Vidmar (1885-1962) je bil liberalni svobodomislec par excellence, Edvard Kardelj (1910-1979) sinonim oziroma zaščitna znamka našega marksizma, Franceta Veber (1890-1975) pa je po duhovnem prevratu ob koncu dvajsetih let² mogoče šteti za krščansko navdahnjenega "producenta vizij in razlag", čeprav si njegova samosvoja redakcija fenomenološke filozofije tudi v času izdaje njegovih tematsko najbolj "religioznih" del (Sv. Avguštin. Osnovne filozofske misli Sv. Avguština, 1931; Knjiga o Bogu, 1934) ni uspela pridobiti statusa idejnega temelja doktrine katoliškega tabora v slovenskem prostoru, kar je bila posledica nesporne prevlade brezupno rigidnega mahničevsko-ušeničnikovskega neotomizma v njem.

Podobno temeljito zasnovanih del o človekovem – bodisi posamičnikovem bodisi skupnostnem – položaju v času in prostoru Slovenci niso bili vajeni prebirati v svojem jeziku, še manj pa so jih bili vajeni sami pisati. Edino katoliki so se med njimi lahko pohvalili s čim podobnim: Aleš Ušeničnik (1868-1952) je tako že leta 1916 dal natisniti svojo Knjigo o življenju, ki je bila potem izdana še dvakrat (1929 in 1941). Svobodomisleci in marksisti – tako tisti socialdemokratske kot oni komunistične usmeritve – so čutili svojevrsten "odpor do teorije" in so se v glavnem zadovoljevali s krajšimi programskimi teksti, ki so bili večinoma v službi (dnevno)politične pragmatike. Šele v tridesetih letih so se oboji poskušali dvigniti na zahtevnejšo teoretsko-refleksivno raven: prvi v glavnem s prevajanjem (npr.

¹ Govorice o tem, da Kardelj ni pravi avtor "Speransa", se sicer pojavljajo že dolgo, toda zaenkrat še niso bile zadostno argumentirane (po eni verziji naj bi tekst v bistvu napisal D. Gustinčič, po drugi D. Kermavner, po tretji pa celo H. Tuma). Za Janka Pleterskega in Franceta Filipiča, ki sta ta hip zagotovo največji avtoriteti za preučevanje problematike Razvoja slovenskega narodnega vprašanja med zgodovinarji, sploh ni nobenega dvoma, da je pisec (ne samo zapisovalec!) tega dela Edvard Kardelj. Prim. J. Pleterski, Zgodovinska misel slovenskih marksistov v času Speransove knjige, ZČ 33, 1979, 533-544, in F. Filipič, Okoliščine in potek nastajanja "Speransa", prav tam, 553-558.

² Z izdajo Filozofije kot "načelnega nauka o človeku in o njegovem mestu v stvarstvu" (leta 1930) je Veber nekako nadomestil oziroma presegel svoja miselna in duhovna obzorja, ki jih je definiral v svojih prvih knjigah, zlasti v Uvodu v filozofijo (1921).

Karel Čapek, Pogovori z Masarykom, 1937; prevod: Janko Orožen; Tomáš G. Masaryk, Svetovna revolucija, 1937; prevod: Ferdo Kozak), drugi pa predvsem z izdajo avtobiografije svojega dotlej miselno najambicioznejšega pristaša Henrika Tuma (1858-1935; Iz mojega življenja. Spomini, misli in izpovedi, 1937; knjigo je uredil in za tisk pripravil Dušan Kermavner). Sploh ni dosti manjkalo, da bi imel Tuma povsem prav, ko je zatrdil: "Vzemimo primer /liberalnega prvaka/ dr. Ivana Tavčarja. Ta se ni v svoji komodnosti in zaljubljenosti vase nikdar potrudil, da bi bil razumel in razvil vodilno idejo liberalizma. Zato prav za prav nikdar ni predstavljal kakšne politične ideje razen zgolj negativnega boja proti 'farštvu'."³ Zagotovo ni naključje, da je "visoški gospod" najbolj nedvoumno formuliral temeljne premise svojih liberalnih nazorov šele ob koncu življenja, ko je ostro in retorično učinkovito polemiziral proti komunistični nevarnosti, se pravi proti načrtom za uvedbo boljševiškega režima v prostoru med Alpami in Jadranom: "Če se razlasti posedujoči razred, bodo ti, ki pripadajo temu razredu, vkolikor jih ne bodo pobili, poklali in z različnimi mukami spravili ob življenje, postali proletariat, ki bo začel ruvati proti slovenski sovjetski republiki... Zatorej bodo komunisti kmalu doživeli, da bodo njihovi voditelji postali novi aristokrati in novi kapitalisti. V tem egoizmu je tičal dosedanji gospodarski napredek, in on bo studene prihodnjih napredkov! Če ne, se bo vse zgrudilo v smrtno letargijo in posamezniki bodo samo mrtvi deli stroja. Življenje ne bo imelo za nas nobene vrednosti, nobene slasti, če bo tisti, ki dela, doživel ravno tako usodo, kakor oni, ki se mu ne bo ljubilo delati..."⁴

Nasploh so imeli slovenski liberalci velik problem: med njimi je bilo malo pravih svetovnonazorskih svobodomislecev (kakor je bil Ivan Hribar, 1851-1941),⁵ zato pa veliko prakticirajočih katolikov (najznamenitejši je gotovo Ivan Tavčar, 1851-1923). Ti so se dejansko znašli v shizoidni situaciji, saj je bila mreža župnij na Kranjskem od časov Jakoba Missie (1838-1902), Ivana Šušteršiča (1863-1925) in Janeza Evangelista Kreka (1865-1917) dalje ogrodje organizacije slovenskega katoliškega političnega tabora. Slednji je iz dneva v dan ostreje nasprotoval ne le temeljnemu načelom liberalizma (kar je logično), temveč tudi vsemu, za kar so se

³ H. Tuma, Iz mojega življenja, Ljubljana 1937, 411.

⁴ Citirano po: F. Zadavec, Umetnikov "Črni piruh"; Ljubljana 1981, 117 (Tavčar je navedene misli priobčil v Slovenskem narodu 25. marca 1920).

⁵ I. Hribar je svoj svetovni nazor razložil v 3. delu spominov (prim. ponatis v: I. Hribar, Moji spomini II, Ljubljana 1984, 517 in dalje). Zapisal je (str. 525): "In jaz pravim: človek, ki jemlje vse iz Zemlje, sprejema s tem vase z gmoto, ki mu je za življenje potrebna, tudi vse one njene lastnosti, katerih je zemlja sama v gigantskem Vsemirju deležna. /.../ Da bi za Zemljo ne veljali zakoni Vsemirja, je po znanstvenih dognanjih nemogoče. Vsa osnovna gonilna sila teh zakonov, ki jo človek z gmoto vred prejema iz matere Zemlje, prehaja torej v njegovo telo postopoma, tako kakor se telo razvija. Kakor je pa že proces razvoja človeškega telesa čudo sam zase, tako in še neprimerno večje čudo je po dovršenem razvoju samo telo." Hribar je torej vsekakor optimistični evolucionist. V nekem smislu je celo materialist, saj pravi (str. 524): "/N/i dvoje, da smo proizvod zemlje," toda pri tem opozarja: "V vseh njenih /tj. Zemljinih/ delih in delcih snujejo večne sile Stvarstva." Na tem mestu se je Hribar znašel v protislovju, saj govori o Stvarstvu (vse, kar je, bi potemtakem bilo nasledek neke kreacije), vendar tudi o tem, da so sile le-tega večne (torej niso časovno omejene ne v preteklost ne v prihodnost). Njegov nazor torej vsaj nekaj dolguje panteizmu (v posvetilu k 2. delu svojih spominov celo izrecno govori o Večni Previdnosti in omenja Boga – prim. str. 6).

zavzemali ljudje, ki so bili v političnem pogledu liberalci (kar je bolj znamenje strankarske vneme kot razsodnosti). Najbrž je tudi to dejstvo vplivalo na redkost (zlasti radikalnejših) doktrinarjih svobodomiselnih spisov v našem prostoru: z njimi se ne bi mogli identificirati niti vsi ljudje, ki so pripadali liberalno usmerjenim političnim in drugim (sindikalnim, športnim, prosvetnim) organizacijam. Ker je liberalizem v Srednji Evropi najkasneje od zadnje tretjine 19. stoletja dalje poudarjeno temeljil tako na univerzalističnih (svobodomiselstvo, svobodni trg) kot partikularističnih (nacionalizem) idealih, je umanjkanje temeljitejših teoretičnih premislekov o njih na Slovenskem pomembno prispevalo k njegovi šibkosti: razen nacionalizma na njegovem "pozitivnem" programu ni bilo praktično nobene točke. V času, ko je demokratizacija v politično areno pripeljala maso z njenimi dobesedno obupnimi socialnimi problemi, je to bilo usodno. Ivan Cankar (1876-1918) je leta 1918 v svojem znamenitem tržaškem govoru Očiščenje in pomlajenje povsem točno označil družbene nazore slovenskih liberalcev za "naravnost predpotopne",⁶ kar se je ob Tavčarjevih žolčnih polemikah z marksisti in njihovim naukom po 1. svetovni vojni samo potrdilo. (Miselnega izhodišča "visoškega gospoda" ni mogoče imenovati drugače kot najbrezobzirnejši socialni darvinizem.) Morebiti je bil prvi in hkrati tudi zadnji slovenski liberalni politik, ki je razmišljal zares socialno, mladoslovenski veteran Josip Vošnjak (1834-1911),⁷ o čemer pričujejo tako njegova prizadevanja za razmah domačega hranilništva, zdravstvene službe in kmetijstva kot tudi literarno ustvarjanje (zlasti drama Premogar, 1894). Vošnjakovi družbeni nazori so se sčasoma močno približali utopičnim načelom grofa Leva Nikolajeviča Tolstoja (1828-1910) in naukom krščanskosocialnega ideologa barona Karla Vogelsanga (1818-1890). Ni pa odveč poudariti, da so katoliki liberalcem odrekli celo iskreno zavzetost za narodno idejo; Janez Evangelist Krek je npr. leta 1892 v enem svojih retorično najučinkovitejših člankov – nosil je naslov Kje manjka? – strupeno pribil: "Liberalci ni naroden in ne more biti."⁸

Marksisti zaradi internacionalističnega značaja svojega nauka niso imeli tolikšnih težav kot domovinsko mnogo bolj "ozemljeni" liberalci: šibkost njihove izvirne teoretične misli ni igrala posebej pomembne vloge pri vzponih in padcih socialističnega gibanja na Slovenskem. Edino pri strujah, ki so "šle na svoje" in so se odlepile ali odcepile od že uveljavljenih strankarskih central, bi bilo naravno računati z večjo ambicioznostjo v tej smeri. Toda to je ob intelektualni revščini velike večine zagovornikov razredne politike na naših tleh (razen marksistov – tako tistih socialdemokratske kot onih komunistične provenience – nihče drugi svoje politike ni poskušal izvajati iz teorije antagonistične razdeljenosti družbe na razrede) jalovo pričakovanje, saj so se spori med "sodrug"⁹ zreducirali na kričav spo-

⁶ I. Cankar, Izbrano delo I, Ljubljana 1970, 340.

⁷ Vsaj za vodilne liberalne politike, ki so bili vseslovenske osebnosti, ta oznaka nedvomno velja. Gotovo pa je na lokalni in regionalni ravni mogoče srečati še nekaj liberalcev, ki so se zavedali velikega pomena socialnih vprašanj (v Trstu je bila v tem smislu po 1. svetovni vojni denimo nespregledljiva vloga Josipa Agneletta).

⁸ J. Pogačnik (ur.), Slovenska misel. Eseji o slovenstvu, Ljubljana 1987, 66.

⁹ "Sodrug" je bil po 1. svetovni vojni običajen naziv za pristaša delavskih strank, "tovariši" so bili privrženci agraristične Samostojne kmetijske stranke, medtem ko so se zagovorniki zemljoradniških in republikanskih nazorov medsebojno ogovarjali kot "bratje".

pad med različnimi tolmači "večno zelenih" proletarskih gesel. Nikakor ne gre pozabljati, da so pri delitvah v socialističnem taboru poleg razlik v pojmovanju posameznih marksističnih postulatov (boljševizem, reformizem, revizionizem) važno vlogo igrala osebna nasprotja med njegovimi prvaki. Anton Novačan (1887-1951) se je tako ob koncu leta 1922 celo spraševal (reči je treba, da upravičeno!): "S kakšno pravico zlorablajo naši socialisti znano geslo: Proletarci vseh dežel, združite se! /.../ Ko se vendar združiti ne morejo niti v Sloveniji, kjer imajo skoro več voditeljev nego pristašev."¹⁰

Po neomajnem zaupanju v doktrinarne temelje svojega nauka in vodilne svetovne reprezentante lastne politične usmeritve so se marksisti lahko merili s katoliki. Zagledanost enih v poslanstvo Vladimirja Iljiča Uljanova-Lenina (1870-1924) in pozneje Josipa Visarionoviča Džugašvilija-Stalina (1879-1953) se je mogla kosati kvečjemu še z zaveranostjo drugih v papeža. Tako ni nič čudnega, da je celo vsestranski in kritični intelektualec z evropskim kulturnim zaledjem Henrik Tuma leta 1924 slavil pokojnega prvaka ruskega boljševizma z besedami: "Lenina bo štela zgodovina med duhovne orjake našega stoletja; vsak ga sme slaviti. /.../ Jaz sem prepričan, da je ta veliki um preminil pre zgodaj zaradi notranje borbe med veliko idejo v sebi in nizko vsakdanjostjo okoli sebe, ker so ga ovirali mali duhovi pri vsakem koraku in so mu onemogočili, da bi izvršil delo osvoboditve ne le ruskega kmeta in delavca, ampak celotnega delovnega človeštva."¹¹

Med štirimi velikimi nazorskimi tabori, ki so zaznamovali slovensko politično sceno v obdobju Kraljestva oziroma Kraljevine SHS (1918-1929), v tridesetih letih edino agraristi niso izdali kakšne pomembnejše nazorske knjige. Razlog za to je treba najprej iskati v dejstvu, da so spremenjene razmere v javnem prostoru po uvedbi diktature "viteškega kralja" Aleksandra I. Zedinitelja (6. januarja 1929) agrarizem kot samosvojo doktrino pri nas popolnoma onemogočile, vsaj deloma pa tudi v dejstvu, da so tovrstno delo pristaši strank, ki so zagovarjale njegova načela (osrednji sta bili Samostojna kmetijska stranka Ivana Puclja in Slovenska kmetijska stranka, ki ji je predsedoval Ivan Pipan), dobili že prej: France Veber je namreč še pred svojo miselno preosnovo leta 1927 izdal Idejne temelje slovanskega agrarizma. Toda "specifična teža" agrarcev – tako zmernejših (Samostojna kmetijska stranka) kot radikalnejših (Slovenska zemljoradniška stranka Antona Novačana, Slovenska kmetijska stranka) – se na Slovenskem niti od daleč ni mogla primerjati s "težo" katolikov, liberalcev in marksistov. Tudi glede na vlogo, ki so jo agrarci odigrali v nekaterih slovanskih državah, zlasti na Češkoslovaškem (Antonín Švehla, Milan Hodža, Rudolf Beran) in v Bolgariji (Aleksander Stamboliski), ter v drugih delih jugoslovanske kraljevine (Stjepan in Pavle Radić, Josip Predavac, Vladko Maček; Mihajlo Avramović, Milan Gavrilović, Dragoljub Jovanović), so bili privrženci te usmeritve pri nas od volitev leta 1923 dalje faktor zanemarljivega pomena. Le leta 1920 so uspeli v svoja jadra ujeti splošno nezadovoljstvo z etabrirano katoliško in liberalno politiko – dobili so 21,2% oddanih glasov v "jugoslovanski

¹⁰ Republikanec, 28. december 1922, 3.

¹¹ Prvi junij 1924 v Trbovljah. Stenografski zapisnik kazenske razprave v Celju dne 25., 26. in 27. novembra 1924. Tretja izdaja, Ljubljana 1974, 184, 185. Tuma je citirane misli o Leninu izrekel kot zagovornik na celjskem procesu proti napadalcem na *orjance* v Trbovljah 1. junija 1924.

Sloveniji" – ter v konstituanto poslati četico osmih poslancev.¹² Toda "samostojneži" so se v beograjskem parlamentu kmalu "proslavili" s totalno skorumpiranostjo ter postali voljno orodje v rokah proslulih demokraskih "baronov", predvsem Gregorja Žerjava in Svetozarja Pribičevića. Demokrati so dali agraristom (konkretno tovarišem Drogeniku, Kušarju, Ureku in Mermolji) nekaj krepkih injekcij "vitamina D"¹³ – predvsem zato, ker so na ta način hoteli ruinirati ali vsaj resno oslabiti večinoma ruralno volilno bazo SLS.

Na povečano zanimanje slovenske javnosti za načelna vprašanja je v tridesetih letih vplivalo več dejavnikov. Najprej gre omeniti diktaturo kralja Aleksandra, ki je leta 1929 dodobra premešala karte na jugoslovanski politični sceni. Čeprav novi režim zlasti na personalni ravni ni uspel z radikalno zamišljeno prenovo – rektorju ljubljanske univerze Milanu Vidmarju je samosilniški monarh maja 1929 tožil: "Ljudje mi manjkajo!!"¹⁴ -, je vseeno dodobra razrval in razdejal tradicionalno organiziranost vseh političnih taborov na Slovenskem. Politične stranke so bile postavljene zunaj zakona in so delovale na lastno pest. Katoliki so imeli za to najboljše pogoje: cerkvena mreža je ostala nedotaknjena in je mogla SLS služiti kot svojevrsten "bypass". Čeprav na čelu ljubljanske škofije po letu 1930 ni bilo več politično močno eksponiranega (nad)škofa Jegliča, se je še nadalje delujoče tajno vodstvo SLS – najprej Korošec in njegova camarilla, nato t. i. "štirinajsterica"¹⁵ – lahko oprlo na njene duhovnike (prav tako seveda na duhovnike v sosednji mariborsko-lavantinski škofiji), ki so tudi v stranki odločali o vsem bistvenem.¹⁶

Kralj Aleksander o slovenskih katoliških politikih, ki so januarja 1929 ne iz prepričanja, marveč zaradi pragmatizma in oportunitizma podprli njegovo diktaturo (treba je bilo rešiti kar največ strankinih in parastrankinih institucij ter preprečiti izgubo njihovega premoženja), seveda ni gojil kdovekakšnih iluzij – toda ob pomanjkanju drugih zaveznikov se je novi režim kljub temu naslonil nanje. V pogovoru z Antonom Novačanom 26. avgusta 1929 je vladar o Korošču in njegovih tovariših sicer modro molčal, vendar je dal sogovorniku razumeti, da pojmuje njihove usluge kot le začasne.¹⁷ Ko bodo "možje v črnem" opravili svoje "zamorsko" delo, bodo lahko šli – nakar bo javni prostor odprt "mladim silam", predvsem "sposobnim ljudem in iskrenim nacionalistom."¹⁸

Liberalci so bili zaradi svoje (relativne) maloštevilčnosti veliko bolj ranljivi in odvisni od naklonjenosti oblastne mašinerije kot katoliki. Od uvedbe osebne kraljeve diktature dalje so se lahko zbirali in za silo organizirali le okoli posameznih glasil;

¹² M. Mikuž, *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji*, Ljubljana 1965, 195.

¹³ Kolikor sem mogel razbrati iz pogovorov z živimi pričami starojugoslovanske zgodovine, je bila to na Slovenskem pred letom 1941 splošno znana oznaka za finančne malverzacije ("vitamin D" je pomenil denar).

¹⁴ Prim. M. Vidmar, *Spomini*, 2. del, Maribor 1964, 77-81.

¹⁵ T. Griesser-Pečar, Stanislav Lenič. *Življenjepis iz zapora*, Celovec-Ljubljana-Dunaj 1997, 100 (opomba 77).

¹⁶ Prim. R. Jurčec, *Skozi luči in sence III*, Buenos Aires 1969, 306: ko je leta 1940 umrl Anton Korošec, so vrhovi (nekdanje) SLS ugotovili, da še ni prišel čas za laičnega šefa katoliškega političnega gibanja na Slovenskem!

¹⁷ I. Grdina, *Anton Novačan pri kralju Aleksandru ...*, ZČ 45, 1991, 127-129.

¹⁸ I. Grdina, n. d., 128.

šele potem, ko je Korošec septembra 1930 odšel iz diktatorske vlade¹⁹ in so se vanjo naslednjega leta zrinili zastopniki slovenskih "naprednjakov", so ti lahko oblikovali manj provizorične centre svoje moči (okoli nekaterih osebnosti v državnem aparatu – npr. ban dravske banovine, ministri). Prav nič presenetljivega ni, da so bili po uvedbi režimske stranke – Jugoslovanske radikalne kmečke demokracije (1932, od 1933 dalje Jugoslovanska nacionalna stranka) – zelo zainteresirani za vstop vanjo. Nekdaj vsaj idejno samostojni agraristi so se jim tedaj že povsem pridružili.

Masonska organizacija, ki bi liberalcem mogla nuditi podobno oporo (v okviru jugoslovanske kraljevine, pa tudi širše) kot katoliška cerkev Korošču in njegovim pristašem, je bila na Slovenskem še nerazvita. Prostozidarji so bili v prostoru med Alpami in Jadranom le posamezniki; svojo ložo Valentin Vodnik so v Ljubljani ustanovili šele maja 1940.²⁰ Pomenljivo se zdi, da se je naš katoliški tabor masonerije bal kot hudič križa; za Korošca je bilo "svobodno zidarstvo" – kakor poroča kontroverzni srbski časnikar Danilo Gregorić – "rdeča cunja".²¹ SLS se je očitno kar zdrznila ob hipotetični misli, da bi si lahko tudi liberalci "priskrbeli" kakšno internacionalno zaledje. Katoliki so menili, da bi edino ob takem razvoju dogodkov dobili resno politično konkurencu na domačih tleh, ki je niso imeli vse od parlamentarnih volitev leta 1923 dalje. Zato ni čudno, da je Anton Korošec (1872–1940) velik del svojih prizadevanj v fotelju notranjega (v vladah Velje Vukičevića in Antona Korošca 1928–1929 ter v vladi Milana M. Stojadinovića 1935–1938) in prosvetnega (v stodnevni "turški vladi" oziroma "vladi poštenjakov" Ljubomirja M. Davidovića 1924 in v vladi Dragiše Cvetkovića 1940) ministra namenil kar najbolj odločnemu onemogočanju masonov (ali vsaj omejevanju njihovega vpliva).²²

Marksisti so bili po letu 1929 v še slabšem položaju kot liberalci: zaradi ostro desničarskega kurza diktature kralja Aleksandra, ki ga ni omilil niti dobronamerni Novačanov nasvet monarhu avgusta 1929, naj vlada izvrši "radikalen in energičen skok v levo,"²³ niso mogli računati na kakršno koli naklonjenost oblasti (le najbolj zmerne socialiste – kot npr. Rudolfa Golouha (1887–1982) – je režim obravnaval tolerantno in jih pritegnil v nižje oblastne organe). Promotorji razredne politike na Slovenskem pomembnejše opore niso imeli niti v med seboj sprtih internacionalah – če izvememo komuniste in njihovo mednarodno organizacijo s sedežem v Moskvi (Kominterna oziroma Tretja internacionala). Bili so obsojeni na združevanje okoli glasil, organizacij stanovsko-socialnega značaja ter razmeroma nizkih (pretežno občinskih) funkcionarjev režima. V posebej težki situaciji so bili komunisti, ki so se zunaj zakona znašli že v začetku dvajsetih let, od 8. januarja 1929 pa je za zatiranje njihove dejavnosti skrbelo tudi posebno *Državno sodišče za zaščito*

¹⁹ M. Mikuž, n. d., 389.

²⁰ Prim. P. Vodopivec, Prostozidarska loža Valentin Vodnik v Ljubljani (1940), *Kronika* 40, 1992, 44–50.

²¹ D. Gregorić, *Samomor Jugoslavije*, Ljubljana 1945, 47.

²² D. Gregorić, n. d., 47.

²³ I. Grdina, n. d., 129. Kralj Aleksander je Novačana tedaj štel za "resnega in energičnega človeka"; težko je reči, koliko je bilo v tej oznaki kurtoazne prijaznosti, koliko pa iskrenega monarhovega zaupanja v značaj oziroma sposobnosti njegovega slovenskega obiskovalca (ki se je sicer tako v politiki kot literaturi "proslavil" z naravnost vratolomnim vetrnjaštvom).

države.²⁴ Toda le kratkovidni voditelji drugih nazorskih taborov so menili, da je s tem radikalna levičarska politika onemogočena ali da ji je vsaj nataknjena uzda: ko je Josip Vidmar nekoč povprašal Izidorja Cankarja (1886-1958) o Koroščevem odnosu do zagovornikov "linije" Tretje internacionale v Jugoslaviji, je dobil odgovor, da slovenski katoliški prvak "zelo pozorno študira marksistične spise" in "da kot politik nikakor ne mara vztrajati na ozkih katoliških principih, temveč da je njegov smoter združitev vsega meščanstva v eni fronti zoper komuniste!."²⁵ Vsekakor je mogoče ugotoviti, da je slovenski katoliški tabor videl resnega tekmeča edino v tistih politično-nazorskih gibanjih, ki so se mogla nasloniti na internacionalno zaledje. Treba je reči, da je bil to realističen pogled: v slovenskem prostoru vse do leta 1941 ni bilo sile, ki bi mogla resneje tekmovati s SLS oziroma JRZ. Toda zaradi majhnosti in državnopravne razcepljenosti slovenskega ozemlja je internacionalni faktor v prostoru med Alpami in Jadranom vedno igral pomembno politično vlogo. Marsikdaj celo ključno. Katoliki so se pač dobro zavedali, kakšno oporo imajo v vesoljni cerkvi. Svojevrstna ironija usode je, da so v času 2. svetovne vojne – in vojna po znameniti definiciji Carla von Clausewitzta ni nič drugega kot nadaljevanje politike z drugačnimi sredstvi²⁶ – pristaši SLS kljub velikim izkušnjam (prekaljenost v (pol)ilegalnem delovanju v obdobju diktature kralja Aleksandra) in dobrim predispozicijam (vzpostavljene in na daleč razpletene mednarodne zveze – po zgledu češke "mafije" iz 1. svetovne vojne) izgubili boj s komunisti in njihovimi simpatizerji tako na notranji kot na zunanji fronti. Doma so nasprotnemu taboru povsem prepustili iniciativo in zgolj reagirali na njegove izzive, medtem ko so v okvirih globalnega spopada opustili nevtralistično usmeritev vrha vesoljne cerkve in zabredli v oboroženo kolaboracijo s silami osi.²⁷

Na vsak način je šestojanuarska diktatura onemogočila "naraven" razvoj vseh slovenskih političnih taborov; vanje je vnesla zmedo in dezorientacijo. Pod njenim pritiskom se je krepil vpliv posameznih "baronov ter klanov okoli njih, slabela pa je moč institucionalnih organov strank, ki so bili v dvajsetih letih izvoljeni na bolj ali manj demokratičen način. To je bilo zlasti opazno v SLS oziroma JRZ. Dejansko je prišlo do notranje destrukcije katoliške politike pri nas: načela so iz dneva v dan pomenila manj, osebnosti – in celo oseb(ic)e – pa vse več. Tak razvoj lepo ilustrira izjava Mihe Kreka po smrti Antona Korošca, da je bil ta za časa življenja vodja, mrtev pa ni nič manj kot slovensko ime odrešenja, se pravi nekak večni program! Resda je Korošec s taktično spretnim izkoriščanjem političnih razmer v Jugoslaviji (javne volitve, pritisk organov notranjega ministrstva na glasovalce) uspel doseči praktično popolno prevlado svoje stranke med rojaki, vendar je slovenski del JRZ zaradi tega postajal neokretna "frontna" organizacija: v njem je bilo vse manj miselne enotnosti in vse več karierizma. Tako je po zadnjih parlamentarnih volitvah v stari Jugoslaviji

²⁴ Spominski zbornik Slovenije. Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije, Ljubljana 1939, 94. *Državno sodišče za zaščito države* seveda ni preganjalo samo komunistov, vendar so bili ti njegova najpogostejša klientela.

²⁵ J. Vidmar, *Obrazi*, Ljubljana 1985, 339.

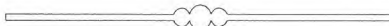
²⁶ C. von Clausewitz, *On War*, London 1968, 119 (24. razdelek prvega poglavja prve knjige).

²⁷ Prim. T. Griesser-Pečar, n. d., 157: ko je ljubljanski škof papežu Piju XII. povedal, da namerava v pastirskem pismu obsoditi komunizem, mu je poglavar katoliške cerkve dejal: "Vedno obsojajte le (!) brezbožni/poudarjeno v izvorniku/ komunizem."

11. decembra 1938 slovenski katoliški tabor med svoje pristaše lahko prištel celo že liberalno usmerjenega pesnika Otona Župančiča,²⁸ še prej pa je z JRZ začel kolaborirati tudi vrtoglavi politični akrobat Anton Novačan, ki se je v svoji literarni produkciji nekaj časa spogledoval celo s satanizmom!²⁹ Seveda je bilo še več brezimne nenačelnosti na nižjih ravneh. SLS (kot del JRZ) je tako dobivala manifestativen značaj: namesto tvorne politične sile se je preobražala v maso, ki je reprezentirala moč karizmatičnega narodnega voditelja. Dokler je bil na njenem čelu Anton Korošec, ki je virtuožno obvladal vlogo nacionalnega prvaka, je bilo vsaj na površini vse v redu, po njegovi smrti pa so se stvari zapletle. Že za Kulovca so bili Koroščevi čevlji odločno preveliki, Miha Krek, Natlačen, Snoin in Šmajd pa so bili v njih videti kot groteskni obuti mački. Da je vojna aprila 1941 takšno organizacijo močno prizadela in jo v mnogočem celo povsem sesula, je povsem logično.

V liberalnem taboru je diktatura povzročila proces odkrite in kaotične atomizacije,³⁰ ki je zaradi razlik v tolmačenju doktrine in zaradi osebnih nasprotij med voditelji že v dvajsetih letih zajel marksistično politiko na Slovenskem. Državni udar kralja Aleksandra 6. januarja 1929 je tako dolgoročno dosegel svoj namen: politična scena je v nekem smislu postala "prazna miza" – vendar bolj idejno in organizacijsko kakor personalno, saj so se nekateri stari leaderji (med njimi so bili gotovo najuspešnejši Anton Korošec, Milan M. Stojadinović in Vladko Maček) uspeli prilagoditi novi stvarnosti oziroma novi shemi. Obnova strogo nadzorovanega parlamentarizma (od 1931 dalje) in omejena demokratizacija v času režima kneza namestnika Pavla Karadjordjevića sta zato potekali bistveno drugače, kot si je zamislil v Marseillu umorjeni monarh:³¹ namesto "mladih sil" so se državnega krmila oprijeli prekaljeni veščaki, vendar ti svoje moči niso več črpali iz strank, ki bi bile (kakor v dvajsetih letih) zapletene v svoboden konkurenčni boj za volilne glasove po pravilih novodobne predstavniške demokracije, temveč iz pridobljenega položaja v strukturah oblasti.³² Popolna prenova države, ki bi bila potrebna predvsem zaradi majavih evropskih razmer – kralj Aleksander se je namreč zavedal negotovosti versajskega sistema³³ –, je potemtakem klavirno propadla. Vladar pač ni imel časa, da bi upošteval nasvet, ki mu ga je dal Milan Vidmar, tj. da naredi križ čez staro, na tujih univerzah izšolano inteligenco ter počaka na novi rod.³⁴

²⁸ J. Vidmar, n. d., 171.

²⁹ B. Hartman, Veliko kolo brez osi, v: A. Novačan, Jeruzalem-Kairo, Ljubljana 1986, 360.

³⁰ Prim. V. Melik, Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje, v: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 22, 1982, št. 1-2, 19-23.

³¹ Kralj Aleksander je Antonu Novačanu avgusta 1929 dejal: "Jaz Vam ne dajem mandata, da posredujete med menoj in bivšimi strankami. Prosim Vas pa, da govorite in da pridobivate mlade sile, ki bodo prišle za to /= za politično delovanje/ v poštev, kadar pride čas za demokracijo. Jaz nočem starih politikov." Prim. I. Grdina, n. d., 128.

³² Posebej pomenljivo se zdi premalo poudarjeno dejstvo, da v vsej srbski in jugoslovanski zgodovini aktualna oblastna garnitura na volitvah nikoli ni bila poražena (le na prvih volitvah v Srbiji za časa demokratično in liberalno usmerjenega kralja Petra I. je vlada ostala v manjšini)!

³³ I. Grdina, n. d., 128.

³⁴ M. Vidmar, n. d., 79. Vidmar je kralju Aleksandru reknel: "Ljudje vam manjkajo, veličanstvo, ker jugoslovanske inteligence ni, še ni. Zelo je heterogena, v svojih delih tuja druga drugi. Velik del naših inteligentnih glav je študiral v Parizu, obilo je naših inteligentov, ki so se šolali na nemških univerzah, v Grazu, na Dunaju, v sami Nemčiji. Tudi Budimpešta in Praga sta oblikovali naše

Tako se je v tridesetih letih ustvarjal idejni vakuum, ki je kar klical po pisanju "načelnih knjig"; recepcijski "resonančni prostor" jim je bil zagotovljen.

Na nastajanje takšnih del pa je brez dvoma vplival tudi splošni politični položaj v Evropi – in tudi širše (zlasti v Aziji). Tesnobo ozračje po veliki gospodarski depresiji, ki je le počasi popuščala, je opozarjalo na negotovost materialnih temeljev sveta. Vzpon totalitarističnih in avtoritarnih režimov, ki so v vzhodni in srednji Evropi, pa tudi na Pirenejskem polotoku drug za drugim stopali na mesto demokratično izvoljenih parlamentov in vlad, je bil za mnoge ljudi znamenje, da razvita družba 20. stoletja terja usmerjen razvoj. Fran Šuklje je bil npr. prepričan, da je eden od temeljev novoveške predstavniške demokracije – splošna in enaka volilna pravica – zgolj neke vrste moda: čeprav je zanj v času Gautsch-Hohenlohe-Beckove volilne reforme v dunajskem državnem zboru celo sam glasoval, je občudoval "Mussolinijev drzoviti poskus" njenega preseganja!³⁵ Dejstvo, da Sovjetske zveze svetovna gospodarska kriza leta 1929 ni prizadela, je samo še dodatno vzpodbujalo navdušenje nad novimi političnimi paradigmi (da se je to zgodilo predvsem zaradi zanemarljive vključenosti komunističnega imperija v svetovno ekonomijo, je zanimalo malokoga). Vsekakor: treba je bilo premisliti tudi globalna gibanja oziroma odgovore na izzive časa, ki so se ponujali v velikem svetu. Toliko bolj zato, ker se zavest o kakšnem jugoslovanskem ali slovenskem mesijanizmu oziroma avantgardnosti v tem času ni razvila v omembe vredni meri. Morebiti je bil čemu takemu še najbližje Milan Vidmar, ki je v uvodu svoje knjige Med Evropo in Ameriko poudaril, kako se mu je ob njenem ustvarjanju "odpiral nov človeški svet".³⁶ Zapisal je tudi: "Slovenci ne smemo s prekrizanimi rokami čakati, kako nam bo človeštvo rešilo najvažnejše človeške probleme. Saj smo drobci človeštva in dolžni pomagati."³⁷ Za razliko od njega je France Veber poudaril: "Mali narod smo. Mali smo Slovenci in mali smo Jugoslovani. Glavno bo, da se tega dejstva tudi v polni meri zavemo."³⁸ Opozoril pa je, da "malo" ne pomeni "malenkostno"; mali narodi imajo po njegovem mnenju svoje posebne – kajpak "male" – vloge v "občestvenem življenju človeštva."³⁹ Tudi Edvard Kardelj, ki je v svojih podvigih – enako kot drugi člani jugoslovanskega državno-partijskega vodstva – po letu 1945 občutil planetarno zgodovinsko poslanstvo (v sporu s Stalinom naj bi šlo kar za reševanje zastave socializma!),⁴⁰ je bil pred 2. svetovno vojno še dokaj prizemljen: resda je

številne glave. Naredite, veličantvo! / / čez sedanjo generacijo inteligence križ in čakajte, da pride nova. Dva močna mlina imate v rokah: domače univerze, ki meljejo prihajajočo jugoslovansko inteligenco, in vojsko, ki melje ves narod v jugoslovanskem duhu. Podpirajte predvsem, veličanstvo, univerze in vojsko."

³⁵ F. Šuklje, Sodobniki, mali in veliki, Ljubljana 1933, 259. O duceju je "aligator s Kamna" zapisal, da je "brezdvojbeno velika zgodovinska prikazen," kakršna se ne rodi "za vsakim plotom". Toda "fascio" je po njegovem – kakor tudi po Mussolinijevem – mnenju "nekaj specifično italijanskega". Rešitev za druge dežele naj bi bila v "dvojnem parlamentu" (političnem in gospodarskem) – po zgledu ureditve, ki jo je v severni Nemčiji med letoma 1866 in 1871 uveljavil Bismarck.

³⁶ M. Vidmar, Med Evropo in Ameriko, Ljubljana 1937, XVI.

³⁷ M. Vidmar, n. d., XV.

³⁸ F. Veber, Nacionalizem in krščanstvo. Kulturna pisma Slovincem, Ljubljana 1938, 185.

³⁹ F. Veber, n. d., 185.

⁴⁰ Prim. V. Dedijer, Josip Broz-Tito. Prispevki za življenjepisa, Ljubljana 1953, poglavje Zastava socializma je rešena, 635-712.

izhajal iz marksizma kot totalne interpretacije dogajanj v človeški družbi, vendar je njegove razlage poskušal aplicirati na primeru slovenskega naroda, "ki spada med najmanjše v Evropi".⁴¹ Dejansko je šlo za dovolj spreten poskus homologizacije pogledov Tretje internacionale na nacionalno vprašanje v našem prostoru. Poleg tega je Kardeljevo občasno pritrjevanje ocenam nesocialističnih in nerevolucionarnih politikov oziroma javnih delavcev – opazno je Speransovo sklicevanje na prezidenta češkoslovaške republike T. G. Masaryka⁴² in E. Beneša⁴³ ter na Bogumila Vošnjaka,⁴⁴ Edvarda Kocbeka⁴⁵ in predsednika Hrvaške kmečke stranke Vladka Mačka⁴⁶ – vsaj na površini ustvarjalo vtis, da vsa resnica ni v posesti enega samega ideološkega tabora ali celo enega samega človeka.

Debata o slovenstvu in slovenščini, ki je naše intelektualce zaposlovala v obdobju diktature kralja Aleksandra, je bila nekak domačijski preludij v "načelne knjige" druge polovice tridesetih let. Do vrelišča se je zaostriła z esejem Otona Župančiča (1878-1949) Adamič in slovenstvo, ki je bil priobčen v Ljubljanskem zvonu leta 1932. Pesnik je v njem dokaj nevsiljivo, toda kljub temu nedvoumno izrazil misel, da med slovenstvo in slovenski jezik ne gre postavljati enačaja. Narodnost je v bistvu nagonška in neizgubljiva kategorija, kajti: "Adamič /ki ne piše v slovenščini/ je ostal Slovenec v prvinah svojega duha, v instinktivnem pogonu, v tajnem bistvu, ki daje njegovemu delu posebno barvo in ton."⁴⁷ Amerika mu ni ničesar odvzela.⁴⁸ Posebej problematičen je bil čas izrekanja takšnih misli, saj je bila ideologija "integralnega jugoslovanstva" v zenitu; po 6. januarju 1929 je bila praktično povzdignjena v uradno državno doktrino. Zaradi nesporne Župančičeve avtoritete med rojaki so se brezkompromisni zagovorniki slovenske jezikovne in narodne samobitnosti z Josipom Vidmarjem (1895-1992) na čelu znašli v težavnem položaju. Avtor knjige Kulturni problem slovenstva (1932), v katero je vpisana ena naših najlepših utopij – možnost ustvaritve novih Aten ali nove Florence v prostoru med Alpami in Jadranom⁴⁹ –, je imel vsako relativizacijo slovenske jezikovne in nacionalne samobitnosti za "kulturi škodljivo" in "duhovno neekonomsko", ker bi Slovenija z nedostojanstvenim in nepietetnim odstopom od zvestobe lastni biti postala gluha provinca, Ljubljana pa puščobno provincialno mesto brez "večne luči, ki zdaj gori v nji."⁵⁰ Vidmar je tudi poudaril: "Kar pa je škodljivo kulturi, mora biti škodljivo človečanstvu in nujno tudi državi, katero zadeva. Škodljivost državi /misli se na škodljivost opustitve slovenske identitete/ sem dokazoval tudi z moralnim propadom, ki je nujno zvezan z odstopom od narodnosti, kajti moralno zdravje je temelj državne moči."⁵¹ Argumenti pozneje tako zna-

41 Sperans, Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Ljubljana 1939, 255.

42 Sperans, n. d., 203.

43 Sperans, n. d., 9

44 Sperans, n. d., 230.

45 Sperans, n. d., 247.

46 Sperans, n. d., 251, 253.

47 J. Pogačnik, n. d., 172.

48 J. Pogačnik, n. d., 174.

49 J. Pogačnik, n. d., 163.

50 J. Pogačnik, n. d., 158.

51 J. Pogačnik, n. d. 162.

menitega (in nemalo razvpitega) arbitra dobrega literarnega okusa so bili – glede na njegov sloves levičarskega intelektualca – presenetljivo desničarski: zvestoba, dostojanstvo, morala, korist države ipd. vsekakor niso tipične kategorije mišljenja naprednih intelektualcev v obdobju med dvema svetovnjima vojnama! Zagotovo je bil Vladimir Levstik (1886-1957), ki je v dvajsetih letih pripadal desnoliberalni Organizaciji jugoslovenskih nacionalistov in je po njenem spopadu s pripadniki marksističnih Proletarskih akcijskih čet 1. junija 1924 v Trbovljah zanosno slavil padle *orjunske "viteze"*, v svojem antološkem eseju Poslanstvo besede (1934) pri zavračanju politično programirane smrti slovenščine mnogo bolj levičarsko "občečlovečanski" in razsvetljensko univerzalističen. Trdil je: "Vprašanje slovenskega jezika ni vprašanje, ki bi ga mogla veljavno rešiti politika, niti ne navadno kulturno vprašanje, ampak izključno vprašanje življenjske moči tega jezika, vprašanje razvoja v stoletjih in stoletjih, vprašanje, ki ga bo odločil čas nad pozabljenimi grobovi tistih, ki ga postavljajo. Jezik živi, dokler se ne izživi. Po železni narurni neogibnosti vrši svoje poslanstvo, dokler ga ni izvršil. In poslanstvo naše besede še davno ni končano. Nemogoče je, da bi pomenila Prešernova prerokba samo razbitje nemškega jarma in ne tudi višje, najvišje izpolnitve v Jugoslaviji naše vere in naših sanj, v prosvetljeni, umirjeni, z duhom močni Jugoslaviji, v kateri bodo vse dobre sile složno in neovirano dovrševale delo človečanske oplemenitve, delo duhovnega osvobojenja iz jarma nevednosti, sebičnosti in materijalističnega šušmarstva na rovaš večnih dobrin. V tem znamenju plove ladja slovenske besede naprej. In nikoli, za nobeno ceno, nikomur in ničemur na ljubo ne more biti govora o tem, da bi zgrnila jadra."⁵² Obramba slovenskega jezika je dejansko pomenila obrambo slovenskega naroda, kajti Levstik je menil: "Prvo, na kar mislimo, kadar izrečemo besedo 'narod', je jezik. Naj bo lastnosti, ki očrtavajo pojem naroda, še toliko, nobena ni bolj značilna, bolj nepogrešljiva in sama v sebi bolj nesporno veljavna od te. Rasno utegne biti narod zlit iz različnih prvin; njegova zgodovinska pota utegnejo biti posledek tuje volje, naključja in drugih vplivov, ki niso z njegovim najnotranjim bistvom v nobeni nujni zvezi; socialno utegne biti raztrgan na razne tvorbe in med seboj do klanja sprte razrede; gospodarsko in politično je morda zraščten v skupne sestave z drugimi narodi; kaj dela, da se vendar loči od njih? /.../ Kaj dela, da smo eno: mi tukaj in oni tam, ob Soči, Zili in Dravi in še drugod po svetu, v westfalskih in lorenskih rudnikih, ob Michiganskem jezeru in v kanadskih gozdovih? Kaj dela, da smo isto, da smo mi: Slovenci, slovenski narod? Marsikaj, poreče kdo. Vendar: kolikorkoli je tega marsičesa, vse se lahko izpremeni, vse lahko mine in izgine, dokler nam ostane naš jezik. Ker smo ga imeli, zato smo. Dokler ga bomo imeli, toliko časa bomo. Iz njegove moči smo živeli in bomo živeli, ne samo v zmislu političnih programov, ki jih čas piše in briše, ampak v neskončno višjem zmislu duhovnega in nravstvenega obstajanja, v najresničnejšem zmislu večne naloge, da nosimo z ostalim človeštvom vred svoj delež doživljanja in spoznavanja, dela in borbe, ustvarjanja, trpljenja in zmago-slavja ter z ostalim človeštvom vred osvojimo in bratsko oddamo svoj delež luči."⁵³

Velika razprava o domačih rečeh se je z magistralnim Levstikovim posegom

⁵² V. Levstik, Hilarij Pernat, Maribor 1995, 294.

⁵³ V. Levstik, n. d., 289.

vanjo v bistvu končala.⁵⁴ Ne smemo pozabiti, da je šlo za pisatelja iz A produkcije slovenske literature, čigar ugled je bil v javnosti daleč večji kakor Vidmarjev. Njegova beseda je imela težo tudi ob Župančičevi – kar je še posebej plastično pokazalo proslavljanje stoletnice rojstva Frana Levstika poleti 1931. Rezultat je bil nedvoumen: slovenski narod, kakršen se je na podlagi samosvojega jezika izoblikoval v zgodovini, je sposoben življenja v sedanosti in ima prihodnost. Zdaj je bilo treba najti njegovo mesto v naglo spreminjajočem se sodobnem svetu ter se temu ustrezno duhovno orientirati.

Milan Vidmar se je z zgledno temeljitostjo zazrl v globalne premike. V okolju nadvse prijaznem pripovednem slogu je razložil svojo osnovno idejo: človeštvo živi v neredu in plava zdaj sem, zdaj tja po oceanu slučajnosti, medtem ko sta napredek in blaginja mogoča samo v primeru, da bi na zemlji zavladal red. Avtor pravi: "Človeštvo je velikanska vojska, ki se je dvignila v boj s slepim naključjem. Ta vojska ne sme in ne more biti sestavljena iz samih generalov. Njeni posamezniki ne smejo in ne morejo imeti samostojnih velikih bojnih načrtov. Združeni v krdela morajo korakati brez skrbi za veliki smoter, po povelju, vsak na svojem mestu."⁵⁵ Temeljna težava pa je v sledečem: "Človeška vojska še ne ve, da je vojska, ki stoji nasproti nevarnemu sovražniku, naključju. Zato tudi njeni posamezniki ne vedo, da so vojaki. Človeška vojska se je borila nad sto let brez generalnega štaba, brez bojnega načrta, torej brez gospodarskega načrta. Zato je bila strahovito tepena, zato jo muči pomanjkanje, glad."⁵⁶ Da spontani in dinamični red, kakršen se oblikuje na podlagi tekmovalnosti na svobodnem trgu (takšnemu redu so socialistično usmerjeni misleci v začetku 20. stoletja nadeli ime kapitalizem), po Vidmarjevem pojmovanju ni nikakršen red, izvemo iz tegale pasusa: "Človeštvo je še samo sebi svoj največji, najnevarnejši sovražnik, ker se samo tepe, ker je nerazumno, ker podpira morečega resničnega sovražnika – naključje. Človeštvo si sestavlja najrazličnejše gospodarske načrte, živi nekaj desetletij po njih in jih zavrne. Človeštvo ne vidi najpriprostejšega načrta, s katerim bi se rešilo vseh grozot in težav. Zakaj? Ker je še nerazumno, ker je še množica slabotnih isker, ker se še boji barv, ker še tava v temi, ker še čaka na veliki plamen, ki bo prepodil temno noč in z njo strahove. Osnovna zmeta kapitalizma se očituje v neiskrenem pričakovanju, da bo red prišel v človeštvo od spodaj, iz naporov poedincev, iz uvidevnosti slabotnih glav. Red je vselej in povsod edinstvena oblika razčlenjene tvorbe, vselej in povsod je plod razumne izbire in razumnega vztrajnega vzdrževanja pridobljene oblike. Red je povsod celokupnost nekih posebnih odnosov med številnimi drobci in je zato viden le od zgoraj, le od zunaj."⁵⁷ Nadaljnji stavki kažejo na to, da naš premiš-

⁵⁴ Spisi Boga Grafenauerja o slovenskem narodnem vprašanju iz let 1938, 1939 in 1940 – največ jih je izšlo v Kocbekovem krščanskopersonalističnem (ne krščanskosocialističnem!) Dejanju – so sicer zanimivi, vendar pa širšega odmeva niso imeli. Prim. njihov ponatis v: B. Grafenauer, Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj, Ljubljana 1987.

⁵⁵ M. Vidmar, n. d., 252.

⁵⁶ M. Vidmar, n. d., 253.

⁵⁷ M. Vidmar, n. d., 265. Prim. še Vidmarjeve misli iz Uvoda (str. XV): "Adam Smith /ki je leta 1776 izdal knjigo o bogastvu narodov/ je veroval v naravne zakone in zato je bil prepričan, da ima tudi človeško gospodarstvo svoje naravne zakone, ki jim vsi človeški napori ne uteko. Jaz ne verujem v naravne zakone, pač pa vidim povsod naključje. Smithu je bilo človeštvo del vsemirja in njegova

ljevalec pričakuje cezaristično rešitev (glede tega je kljub optimističnemu razumevanju zgodovine na isti valovni dolžini s Spenglerjem, ki je vsaj glede usode Zahoda nepoboljšljiv oziroma nepokvarljiv kulturno-civilizacijski pesimist): "Človeštvo bo uredila glava, ki se bo dvignila nad vesoljni človeški svet, ki bo videla vse drobce – poedince, razumela vse neštete odnose med njimi in ki bo z viška vrgla v neizmerno mravljišče mrežo pametne ureditve, ki bo dvignila silno bakljo visoko nad zemeljski svet, podirajoč temo, njene votle strahove in znova razsajajoči preplah. Red bo prišel od zgoraj v človeštvo, iz glav, ki gore v mogočnih plamenih, iz vodilnih plamenov, ki lahko kažejo neštetim ubogim iskram pot skozi temo. Red bo prišel in prepodil vojne držav iz človeškega sveta."⁵⁸

Če so stvari takšne, je kajpada treba tudi opredeliti prostor bistvenih dogajanj za človeško družbo – kajti šele potem bo mogoče dati praktične predloge za izboljšanje razmer. Vidmar zato pojasnjuje: "Človeštvo še ne vidi, da je politika samo odsev gospodarstva, da so vsa politična gesla, vsi politični programi samo odmevi gospodarskih zahtev. Človeštvo je krvavelo tisočletja v strahotnih vojnah, misleč, da se bori za vero, za narodnost, za cesarje in kralje, za svobodo. Njegovi voditelji so mu, pošiljajoč ga v boj, neutrudno kazali varljive slike, varljive smotre. Saj so morali utemeljevati silno trpljenje, ki ga prinaša vojna. Saj so morali posegati po lahko razumljivih, čeprav varljivih geslih. Uboge male glave bi stvarnih pojasnil itak ne razumele. Vojna požrešne dinastije je bila gospodarska, roparska vojna. Vojna za rodovitno zemljo je gospodarska vojna, je roparski napad. Vojna za rudnike, za petrolejske vrelce, za pokrajine, ki donašajo bombaž, je gospodarska vojna. Tudi verske vojne so skrivale gospodarske smotre."⁵⁹ Nedvomno so to trditve, ki bi se jih ne sramoval niti najbolj pravoveren marksist. Zato nas ne preseneča dejstvo, da je pri jezikovni redakciji Vidmarjeve knjige sodeloval komunistično usmerjeni publicist Ivo Grahor (1902-1944), ki je vestno odstranjeval "vse robove, vse temne točke in vztrajno gladil" avtorjeve formulacije.⁶⁰

Še dosti bolj vznemirljivo je nadaljnje Vidmarjevo razglabljanje, ki je kot jajce jajcu podobno dandanes zelo odmevni in vplivni Huntingtonovi teoriji o civilizacijskih conah, o njihovih v bistvu religioznih mejah in o njihovih medsebojnih spopadih⁶¹ – le da slovenski mislec govori v slovarju svojega časa (njegovo najočitnejše znamenje je brez dvoma beseda *imperij*): "Vsaka barva isker, ki tle v malih glavah, potrebuje svoj imperij. Seveda je nemogoče, upoštevati vsak dih na neki osnovni barvi. Kar je približno rdeče, naj živi v skupni rdeči svetlobi, kar je nekako zeleno, naj ima svoj zelen svet. Človeštvo ne potrebuje več imperijev – kot ima mavrica osnovnih barv. Kolikor manj je imperijev, tem laže dosežejo popolno gospodarsko neodvisnost, tem laže je iztrebiti vojne med imperiji. Medsebojni

teorija del fizike. Tudi meni je človeštvo vseirska tvorba. Toda v človeštvu vidim nekaj, česar v vseh drugih vseirskih tvorbah ni. V človeštvu vidim poleg naključja tudi razum. Boj med njima je gospodarstvo. V gospodarstvu vidim možnosti, ki jih v slepih vseirskih tvorbah ni."

⁵⁸ M. Vidmar, n. d., 265, 266.

⁵⁹ M. Vidmar, n. d., 266.

⁶⁰ M. Vidmar, n. d., XVI. Marksistom je nedvomno bilo všeč tudi Vidmarjevo poudarjanje ključne vloge znanosti v napredku človeštva, saj so svoj progresistični svetovni nazor šteli za znanstven v polnem pomenu besede.

⁶¹ S. P. Huntington, Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poredka, Zagreb 1998.

prepiri človeštva so se nekoč rodili med poedinci, dvigali so se med skupine poedincev, narasli so na prepire med državami, med imperiji, sedaj pa jih žene razum nazaj po poti, po kateri so prišli. Najprej morajo izginiti prepiri med imperiji /saj so razlogi za "prepire" itak v temelju gospodarski, pravi imperiji pa so v ekonomskem smislu samozadostni!/. Vsak imperij jih bo potiskal niže in niže izmed svojih delov, med male skupine poedincev, izmed skupin med poedince in od tod iz človeštva. Red prihaja od zgoraj in podi vojno pred seboj niže in niže, nazaj v živalstvo, ki jo je dalo človeštvu kot dediščino s seboj na veliko pot. Ali ne vidiš, da veliki imperiji že danes /tj. leta 1937/ ne marajo vojne? Ameriški je gotovo ne mara. Britanski imperij je sosed verjetnega bodočega bojišča in svari neprestano razgrajaje pred svojim pragom. Ruski imperij je nedvomno miroljuben. Vsi trije imperiji vedo, da je vojna nespametna, da jim ne obeta nobene koristi, pač pa škodo."⁶²

Vidmar je v teh vrsticah dokazal svojo popolno neodvisnost od marksističnih teoretikov, s katerimi je bil pri iskanju temeljnih vzgibov družbenih konfliktov v gospodarski sferi na isti valovni dolžini: o tem, da je socializem – kot preludij h komunizmu – svetovni proces in da se v bistvu ne more uveljaviti, če ne prevlada na celotni zemeljski obli, ni imel dosti pojma. V dotedanem poteku zgodovine je videl zmagoslavje slepega naključja, ne pa gibanja po železnih zakonih (ne samo zakonitostih) razrednega boja, ki so jih odkri(va)li Marx, Engels, Lenin in Stalin. Zato je naš pisec sovjetsko Rusijo prostodušno označeval za miroljuben imperij.⁶³

Avtor knjige Med Evropo in Ameriko je človeštvu predlagal rešitev, ki bi jo mogli imenovati znanstveni cezarizem. V srečno prihodnost bo ljudi popeljala edino znanost: "Z vso gorečnostjo goji prihajajoča nova doba znanost, gradeč ji univerze, laboratorije, observatorije. Človeštvo ve, da ne more živeti ne s samo vero ne z nasiljem; da je potrebno razumnih izsledkov in misli, ki ne iščejo nobene pomoči od človeštvu sovražnih sil. Z izsledki svoje vede gleda človeštvo globlje in globlje v veliki svet, postaja bolj in bolj organizem višje vrste."⁶⁴ Človek se bo tako iz razuma zmožnega bitja končno preobrazil v razumno bitje! Soočeni smo s svojevrstno variacijo na Spenglerjevo temo oziroma tezo. Vendar pri Vidmarju ne gre prezreti močnih usedlin razsvetljenske mišljenjske paradigme: spremembe v zgodovini so znamenje razvoja, ne različne faze v morfološkem zaporedju kulturno-civilizacijskega ciklusa, ki se nujno konča s propadom. (Ali pa je takšno razumevanje odmev socialnega darvinizma? Vsaj preko pozitivne recepcije Gumplowiczevih spisov je bila ta doktrina na Slovenskem kar dobro znana.) Tudi ideja oziroma ideal "večnega miru", ki jo/ga je v 18. stoletju populariziral Immanuel Kant, našemu premišljevalcu ni tuj/a.⁶⁵

Vidmar prav tako ne spregleda problematike vzgoje in socializacije nasploh, ki

⁶² M. Vidmar, n. d., 266, 267.

⁶³ Prim. še M. Vidmar, n. d., 357: "Rusijo vidim bogato, dobro preskrbljeno, miroljubno. Rusija mi je pa še velika uganka. Rusija sanja /samo sanja!/ o enem samem velikem imperiju na Zemlji, ki ga najbrže nikoli ne bo. Čemu tudi? Ali ni lepše, če postane človeštvo kakor mavrica, ki ima prekrasen niz barv." Avtorjev ugovor težnji rdeče velesile po svetovnem imperiju je torej bolj esteticističen kakor vsebinski!

⁶⁴ M. Vidmar, n. d., 360.

⁶⁵ V letu izida Vidmarjeve knjige Med Evropo in Ameriko je Kantova razprava K večnemu miru zagledala luč sveta tudi v slovenskem prevodu (I. Kant, Dve razpravi, Ljubljana 1937, 53 in dalje).

je za vsakega resnega preobraževalca sveta – še posebej tistega racionalistične provenience – izjemnega pomena. Takole zastavi besedo okoli omenjene zadeve: "Kapitalizem zahteva popolno gospodarsko svobodo za vse poedince človeške družbe. Kapitalizem zahteva tedaj tudi svobodno pripravljanje poedincev na gospodarsko življenje, svobodno izbiranje poklicev, svobodno izbiranje življenjskih drugov. Dosledno uveljavljajoč svoje osnovno načelo osebne svobode mora kapitalizem odtrati državo od vzgoje otrok, od usmerjanja doraščajočih otrok v različne poklice, od nadzorovanja spolnega življenja. Kapitalizem je oče velikih nadlog, ki tepejo sodobno človeštvo, ker uveljavlja oblast slepega naključja nad mladimi glavami. Nikjer ni njegov strup tako učinkovit, tako nevaren, tako odvraten, kot tam, kjer se pogreza v mlada telesa in mlade glave. Kapitalizem podi obravnavanje gospodarskih problemov iz šol, češ, ti problemi so osebne zadeve poedincev. Kapitalizem polni predavanja gospodarskih visokih šol s teorijo svojega sistema. Kapitalizmu je razpravljanje o tesnih spolnih zvezah ljudi tuje, ker hoče, da se vsak poedinec bori po svojih močeh in veže po svoji volji, po svojem navideznem preudarku. /.../ Kapitalizem je spretno vpregel šolo v svoj voz. Všeč mu je bilo, da mu je dajala izobražene delavce. Še bolj mu je pa bilo všeč, da se ni menila za najvažnejše življenjske probleme, da je predvsem zanemarjala gospodarski problem. Najbolj pa mu je ugajalo, da so visoke šole kot teorijo vsega človeškega gospodarstva gojile teorijo kapitalističnega gospodarstva, izključujoč vsako drugo možnost, podpirajoč s tem gospodarski kaos, vlado slepega naključja nad življenjem človeštva."⁶⁶ Po Vidmarjevem mnenju je svetovna vojna v letih 1914-1918 vplivala na pozitivne premike v tej sferi življenja: "Nazadnje opazi država, kaj se godi, kaj je zamudila, kaj manjka zastareli šoli. Močne povojne države odrinejo od vzgoje stranke, odrinejo ali pridobe cerkev in se polaste vseh otrok za svoje ideje. V Rusiji imajo šole, v katerih je vsedružbena vzgoja tvarina in smoter. Sodobna Rusija, Italija, Nemčija imajo šole, ki jim je državna ideja najvažnejša učna tvarina, ki jim je usmerjanje mladih, celo najmlajših glav k skupnemu državnemu smotru najvažnejša naloga. Sodobne šole se otrešajo bolj in bolj brezbarvnosti, ki jim jo je tako dolgo vsiljeval kapitalizem. Sodobne šole so rdeče, črne, rjave. Mladina že nosi barvo svoje države. Mladina je že važen del družbe, šola je važen, morda najvažnejši steber močne države."⁶⁷ Skratka: šola ne sme samo izobrazevati, temveč mora tudi vzgajati.

Odločno poseganje države v socializacijsko sfero je utemeljeno takole: "Naključje, silni sovražnik razuma, silni sovražnik človeštva, ogroža družbo v koreninah, ko ogroža predvsem otroka. Vsaka loterija je igra naključja. Razum ji je kos le tedaj, če pokupi vse srečke. Človeštvo, ki se zaveda, da je naključje njegov edini resnični sovražnik, mora pokupiti vse srečke, bedeti ob vsaki zibelki, zastražiti vsakega otroka, sicer mu bo naključje slepo ubijalo najboljše glave in zlobno gledalo, kako izobilje poedincev neguje otroke, ki so puhlih glav in lenih rok."⁶⁸ Državo Vidmar očitno pojmuje kot edini instrument družbe, ki se lahko učinkovito bojuje zoper naključje – in to na vseh ravneh. Po tej plati je naš premišljevalec

⁶⁶ M. Vidmar, n. d., 302, 303.

⁶⁷ M. Vidmar, n. d., 304.

⁶⁸ M. Vidmar, n. d., 276, 277.

zagrizen pristaš Platonove doktrine (in sicer ne tiste iz "realističnih" Zakonov, pač pa one iz brezkompromisno "idealne" Politeie)!

Avtorjeva logika se dalje razvija nekako takole: močna država je pogoj za ustvaritev imperija dolečene barve, vsi imperiji skupaj pa so harmonična svetovna mavrica. Človeštvo torej funkcionira kot neke vrste kompleksen organizem (Vidmar nikakor ne zapiše po naključju stavka: "Zgodovina človeštva je zgodovina človeka."⁶⁹), za posamezne segmente oziroma ude organizma pa ne more biti ideal svoboda, temveč učinkovitost – tako v imenu celote kot v imenu delnosti. Za človeka liberalne provenience, ki seveda izhaja iz individualizma, je to brez dvoma zelo nenavaden pogled na in v svet. Obstoječa kapitalistična družba, ki bi se morebiti najlažje primerjala z gomazečim mravljiščem, našega premišljevalca ne zadovoljuje, zato poudari: "Človeštvo ve, da je njegovo gospodarstvo sila razčlenjeno in da so drobci gospodarstva igračka naključja. Človeštvo ve, da kljubuje celokupnost drobcev naključju, ker hodi po verjetnih potih. Človeštvo mora tedaj zložiti vse bilance v eno samo, v ogromno državno bilanco. Človeštvo mora postati bankir, če ga naključje tira v ruletno igro, ne pa igralec, ki stavi zdaj na rdečo, zdaj na črno barvo, ne 'podjetnik', ki tvega svoj denar v nadi, da bo prišla njegova številka iz skakajoče vražje ruletne kroglice."⁷⁰

Naslov Vidmarjeve knjige ni slučajen: tako v Evropi kot v Ameriki je videti, da se nekateri ljudje (vsaj na pol) zavedajo temeljnih problemov človeštva. Na stari celini je zagotovo najvznemirljivejši mož Adolf Hitler (1889-1945), medtem ko je onstran velike luže človek številka ena Franklin D. Roosevelt (1882-1945). Oba sta po mnenju našega pisca storila isto – čeprav na različne načine -: "Sodobna Nemčija je zdrobila denar, kakor ga je zdrobil Roosevelt. Roosevelt je s polnimi rokami izdajal dolarje, ko je reševal farmerje, ko se je boril s trusti, ko je skrbel za nezaposlene delavce, ko je blažil pomanjkanje. Hitler izdaja s polnimi rokami marke. Oba državnika sta uvidela, da denar ni dobrina, da /to/ že dolgo ni več niti zlato, ki je varljiva dobrina. Oba državnika sta uvidela, da mora vsak narod delati, če hoče živeti, da sme vsak narod tem več uživati, kolikor več pridelava. Roosevelt in Hitler veda, da je dela vedno dovolj in da samo nespametni kapitalizem ustvarja nezaposlenost. Hitler je ukrotil industrijske mogotce. Nemci nikoli niso poznali velike politične svobode, ki je bila Američanu vse, zato tudi nikoli niso imeli nebrzdanega kapitalizma. Nemci se radi pokoravajo poveljem. Njihov predvojni militarizem jim je izvežbal glave za militarizem višje vrste. Nemci so človeška armada."⁷¹

Toda od obeh "mož usode" (se pravi od obeh ključnih političnih voditeljev sveta) je Vidmarju brez dvoma simpatičnejši Roosevelt, kajti: "Hitler gradi orožje za vojne, namestu da bi gradil orodje za človeško vojno z naključjem. Njegovi Nemci izdelujejo mrzlično topove in tanke, puške in bajonete, podmornice in oklopnice, bojna letala in strojnice, namestu da bi gradili ceste in hiše, tkali in predli, izdelovali čevlje in obleko, obdelovalne stroje in pohištvo. Nemška državna potica je še grdo zapečena."⁷² Naš pisec v svoji knjigi brez sramu posnema patetično rooseveltovsko reto-

69 M. Vidmar, n. d., 112.

70 M. Vidmar, n. d., 326.

71 M. Vidmar, n. d., 354.

72 M. Vidmar, n. d., 355.

riko - zanjo so posebej značilne številne anafore,⁷³ ki učinkujejo nadvse sugestivno - in tudi s tem (ne samo z omenjanjem Rooseveltove knjige *Looking Forward*)⁷⁴ kaže naklonjenost do očeta New Deala. Toda Združene države Amerike niso Nemčija, ki je kot dežela Vidmarju izjemno pri srcu, zato beremo v njegovem spisu tole: "Amerika me skrbi, ker sem videl, da je dosti grešila. Amerika me skrbi, ker je tako lahkomišlno pustošila svojo zemljo in se preveč vdajala nebrzdanemu kapitalizmu. Saj slutim, da ne bo mogoče v kratkih letih vrniti rodovitnost izčrpanim tlem in da ne bo mogoče brez strašnih bojev ukrotiti trustov in borz."⁷⁵ In dalje: "Amerika me skrbi. Vnela se bo. Gorela bo v strahotnem ognju notranjih preprirov. Amerika je še prav mlada. Tako mlada, da še ni imela svoje revolucije. /.../ Prava, resnična revolucija bo izbruhnila v Zedinjenih državah, ko bo treba dokončno pokopati zastareli demokratizem in njegov razdejeni kapitalizem."⁷⁶ Roosevelt najbrž ne bo uspel obvladati niti tistih težav, ki jih je ukrotil Hitler!⁷⁷ Če bi ameriški prezident vladal Nemčiji, bi bil obsojen na uspeh, tako pa stvari ostajajo negotove...

Težava osrednje evropske sile je drugačna; naš pisec patetično razlaga: "Nemčija me skrbi. Razpočila se bo, kakor kotel pod prevelikim notranjim pritiskom. Nemcev je preveč, da bi se mogli odreči svojemu imperiju. Zato bodo dvignili orožje, ki jim ga kuje Hitler, če ne dobe kolonij, če ne dobe surovin in prostora za svobodno dihanje in življenje."⁷⁸ Nacistični vodja vlada družbi, ki je v osnovi zdrava, toda njegov kompas kaže v napačno smer. Vendar naj bi to ne bilo najhujše; v najslabšem položaju je pravzaprav Britanija: "Angleški kapitalizem in njegov demokratizem sta zadnja ostanka ugašajoče dobe. Anglež je znan starokopitnež."⁷⁹ Navidezno sijajna, a v resnici trhla barka Johna Bulla je potemtakem obsojena na najbolj žalosten brodolom.

Vidmar napoveduje: "Evropa bo krvavela zaradi velikega urejevanja, bo pa najbrže brez morja krvi dosegla razumno gospodarstvo. Amerika se bo še težko premetavala v krvavih notranjih bojih. Kajti Amerika je še bojišče, še je njeno prebivalstvo vdano veri v pest in boj vseh proti vsem."⁸⁰ Zgodovina je našega preišljevalca kmalu povsem demantirala tako kratkoročno kot srednjeročno: brezmejno krvava in grozljiva 2. svetovna vojna je samo dve leti po izidu njegove knjige izbruhnila na stari celini in ne v novem svetu, demokracija in svobodni trg pa sta v zadnjih dekadah 20. stoletja povsem povozila vse planske koncepte razvoja človeške družbe. Advokata kapitalističnega gospodarskega liberalizma Friedrich August von Hayek in Milton Friedman sta triumfirala nad Milanom Vidmarjem (seveda ne samo nad njim) celo v Sloveniji! Toda: je tu v resnici (filozofski) konec zgodovine? Je so-

⁷³ Prim. znani (drugi) Rooseveltov inavguracijski govor leta 1937: Vidim velik narod... Vidim milijone družin... Vidim milijone v mestih in na kmetih... Vidim milijone, ki jim ni dana vzgoja... Vidim milijone brez sredstev... Vidim tretjino naroda v slabih domovanjih... Da Vidmar uporablja enako retoriko, je povsem jasno že iz citatov, ki so navedeni v pričujočem razpravljanju.

⁷⁴ M. Vidmar, n. d., 1.

⁷⁵ M. Vidmar, n. d., 350.

⁷⁶ M. Vidmar, n. d., 356.

⁷⁷ M. Vidmar, n. d., 355.

⁷⁸ M. Vidmar, n. d., 356.

⁷⁹ M. Vidmar, n. d., 357.

⁸⁰ M. Vidmar, n. d., 357.

cialni darvinizem za vedno pokopan? Je bil potemtakem znanstveni cezarizem zgolj sen? In navsezadnje: kako to, da ima s spenglerjansko deterministično miselno paradigmo "okuženi" Huntington tolikšen uspeh celo v ameriškem okolju, ki se more pohvaliti z mo(go)čno empiristično tradicijo (pred njim je podoben uspeh doživel hegeljansko navdahnjeni Fukuyama,⁸¹ ki ni prepričan le v programiranost oziroma determiniranost zgodovine, temveč celo v njen smiselni razvoj)? Odgovori na ta težavna vprašanja so zaenkrat še izgubljeni v vetru – zlasti če jih išče zgodovinar. (Najbrž niti filozofom ni lahko ob njih.) Navsezadnje: tudi Vidmarjeva knjiga *Med Evropo in Ameriko* v svojem času ni bila neuspešna; vsaj njena poglobljena nemška verzija z naslovom *Das Ende des Goldzeitalters*⁸² je imela precejšen odmev – nad njo se je navdušil celo Hitlerjev feldmaršal Albert Kesselring⁸³ -, tako da jo je recepcijsko onemogočilo šele pomanjkanje papirja med 2. svetovno vojno!⁸⁴

Vsekakor je imel France Veber z Nacionalizmom in krščanstvom dosti manj ambiciozne namene in cilje kakor Vidmar s pravkar obravnavanim delom: filozofova "kulturna pisma" so bila namenjena samo enemu narodu, tj. Slovencem. Vendar pa je bil "resonančni prostor" Vebrovih misli o razmerju med najvplivnejšo posvetno in najširše sprejeto versko doktrino v Evropi vseeno neobičajno velik: osnovo knjige so predstavljala avtorjeva predavanja na ljubljanskem radiu leta 1937.⁸⁵ Zaradi pozitivnega odziva "recepcijskega telesa" je bilo treba poskrbeti tudi za knjižno objavo v eter izgovorjenih besed.

Veber je manj samozavesten kot Vidmar; resda v prosvetiteljski vni zapiše: "V prvem redu bi bralca rad seznanil z važnimi dušeslovnimi dejstvi, na katera doslej morda ni mislil, čeprav spremljajo slehernega človeka skozi vse življenje, od samega rojstva in tja do zadnjega diha. Spoznanje in priznanje takih posebnih dejstev pa utegne vplivati tudi na bračeve dosedanje dejanske nazore o sami nacionalni in krščanski misli in o njunem pravem mestu v življenju,"⁸⁶ vendar v isti sapi dodaja: "Želim si /.../ kritike in to tembolj, ker se sam predobro zavedam, da v tako važnih, globokih in širokih vprašanjih delo enega človeka ne more zadoščati. Vprav 'kritika' je primer takega skupnega ali, da se izrazim 'moderneje', kolektivnega dela, ki je tudi na samem duhovnem polju neobhodno potrebno. Je potrebno zato, da se omilijo enostranski vidiki, da se podane misli še poglobijo in da se izločijo celo napake, pred katerimi nobeno, tudi najvestnejše delo 'človeka' ni varno."⁸⁷

Občutek, da so na pohodu kolektivistične doktrine in da brez računanja na skupnost ni prihodnosti, je bil – kakor vidimo – v slovenskih tridesetih letih splošen. Vidmar razmišlja o vesoljnem človeštvu, Veber govori o načelni nezadostnosti individualnega intelektualnega napora. Oba oblikujeta svoje misli z namenom, da izrečeta resnico (o) skupnosti in resnico za skupnost.

Zanimivo (pol)stičišče med Vidmarjem in Vebrom je mogoče najti tudi v

81 F. Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, London 1992.

82 M. Vidmar, *Das Ende des Goldzeitalters. Die Menschheit im Umbruch*, Braunschweig 1941.

83 M. Vidmar, *Spomini II*, Maribor 1964, 130.

84 M. Vidmar, n. d., 131. Vidmar meni, da je to bil samo izgovor, saj naj bi bilo njegovo delo ne-simpatično kralju nacistične propagande Josephu Goebbelsu.

85 F. Veber, n. d., VII.

86 F. Veber, n. d., VII.

87 F. Veber, n. d., VII.

avtopsiji sodobnosti. Za oba je *obstoječi (dejanski)* demokratizem nesimpatičen oziroma celo negativen pojav, čeprav sta njuni argumentaciji za takšno oceno različni. Vidmar to politično doktrino zavrača zaradi kaotičnosti in nesmotrnosti, Vebru pa pomeni izraz materialističnega svetovnega nazora v socialnem življenju.⁸⁸ Filozofu slednji seveda ni všeč, saj ta miselni sistem izhaja iz pozunanjenega pragmatizma: "Materializem se /.../ že po lastni naravi ogreva samo za kolektivno motrenje človeškega življenja in tudi njegovi prilični razrednobojni sunki so le poseben izraz njegove zgolj kolektivne usmerjenosti. /.../ /M/aterializem /zagovarja/ v praksi življenja le 'čiste račune' in njim primerno 'pravico', odklanja pa same 'notranje' nagibe in zgolj podarjeno 'milost'. Odtod tudi znani 'eksekutivni aktivizem' vseh onih, ki skušajo takemu materializmu priboriti tudi mesto življenjskega dejstva: so to zlasti praktično usmerjeni ljudje, ki jim je malo na sami 'teoriji' ali ki jim je sleherni teorija le toliko pomembna in vredna, kolikor se neposredno odraža tudi v samem dejanskem življenju."⁸⁹

Veber se zaveda, da njegova sodobnost povečuje materializem, vendar pa ni problematično samo to, saj je čas notranje obeležen še z duhom relativizma, "ki priznava samo vse trenutno in bežno in smatra vse trajno in stalno le za posledico našega 'romantičnega' hrepenenja, ki pa nima ob stvarnem gledanju na svet in življenje nobene dejanske veljave. Zato polaga ta sodobni relativizem glavno važnost na same vnanje poteze življenja in ne tudi na notranje. Zato gre danes bolj za 'uniformo', za 'zastavo', za 'število' pripadnikov, za (snovne) 'znake' in ne za prave notranje ideje, glede na katere vsa sama vnanjost, vsa sama snovnost je in more biti v najboljšem primeru samo sredstvo, samo simbol. Gre za resnično krizo edinega pravega odnosa med vnanjim in notranjim, telesnim in duhovnim svojstvom človeka in to krizo podpira že od svetovne vojne sem samo življenje in tudi sama veda se rada udaja takemu bežnemu, relativnemu motrenju vseh danosti."⁹⁰ Ali drugače povedano: materializem – oziroma natančneje: "antropološki materializem" – je zlo zato, ker človeško naravo pojmuje zgolj "prirodno" ("s samimi prirodoslovnimi vidiki in pripomočki"),⁹¹ ne pa tudi "duhovno" (človek je kajpada tudi "pravo izvenprirodno ter kar nadprirodno bitje na svetu").⁹²

Veber gre še korak naprej: demokratizem z geslom o svobodi, enakosti in bratstvu je z materialističnega "svetozornega vidika" pravzaprav nesmiseln, saj naj bi bil človek po sodbi te doktrine zgolj posebna žival (le prava žival višje stopnje).⁹³ Naš filozof pa poudarja: "Šele v človeškem življenju dobi klic po bratski enakosti in socialni pravici svoj pravi pomen in smisel," kajti "kdo bi videl /v boju živali proti živali/ /.../ znake krivičnega nasilja in nedopustnega socialnega zatiranja"?!⁹⁴ Človeku namreč pripisujemo posebno dostojanstvo, "ki je v primeri z vso samo

⁸⁸ F. Veber, n. d., 18.

⁸⁹ F. Veber, n. d., 18. Na tem mestu bi morebiti bilo primerno opozoriti na misel enega vodilnih filozofskih materialistov Vebrove epohe J. V. Stalina, da je teorija velika moč delavskega razreda, če je neposredno povezana z revolucionarno prakso.

⁹⁰ F. Veber, n. d., 21.

⁹¹ F. Veber, n. d., 227.

⁹² F. Veber, n. d., 227.

⁹³ Prim. F. Veber, n. d., 28, 29.

⁹⁴ F. Veber, n. d., 28.

neživo in živo prirodo le sebi namen."⁹⁵ To pomeni, da je "demokratizem možen samo z vida idealističnega pogleda na svet in življenje in ne materialističnega."⁹⁶ Vebru torej demokratizem sam po sebi ne pomeni negativitete – tako kot Vidmarju –, vendar je po njegovem mnenju kot resnična pozitiviteta mogoč le v okviru idealističnega "svetozornega" stališča. Materialistični – tj. obstoječi – demokratizem je le t. i. "demokratizem" in se v praksi spreminja v diktaturo. Kajti: "Svojstveno človeški klic po pravici /za človeško življenje in samo zanj je namreč razlika med pravičnim oziroma krivičnim redom ne samo bistvena, ampak tudi značilna⁹⁷/ mora biti /.../ utemeljen. Po materializmu pa take utemeljitve ne moremo iskati v posebni naravi človeka, ker se po njem tudi človek v bistvu ne razlikuje od same živali. Po taki poti pa preostane v resnici samo še slepa sila, enaka oni sili, s katero dosežamo tudi slepo pokorščino divje zveri. Po taki poti pade tudi družba, prava družba na mesto črede in vzgoja, prava vzgoja dobiva le še pomen dresure in slepega navajanja. To usodno dejstvo opazujemo danes v vseh deželah, kjer ima samo 'prirodno' pojmovanje človeka tudi politično moč in tu nikakor ni misliti le na nekatere skrajne primere take borbe za 'novi' red življenja na zemlji."⁹⁸

Da ima filozof na tem mestu pred očmi v prvi vrsti kritiko komunizma, je odveč razlagati. Njegov odnos do revolucionarnega desničarskega radikalizma je prav tako odklonilen, toda hkrati tudi zapletenejši, saj je fašizem pri našem avtorju razumljen kot čas(ov)ni izraz nacionalne misli, tj. kot ena od oblik modernih "nacionalizmov".⁹⁹ Nacionalna misel pa je za Veبرا vsekakor nekaj potencialno pozitivnega, ker sodeluje pri (pre)oblikovanju človeškega življenja v "nadprirodni" pojav; filozof zato pravi: "Najizrazitejši nacionalisti vseh tipov so v najboljšem primeru versko indiferentni ali celo protiversko razpoloženi. In najizrazitejši zastopniki poedinih krščanskih veroizpovedi naravno vidijo v takih 'nacionalizmih' poizkuse, ki jih je treba za vsako ceno zatreti. To oboje dejstvo opažamo danes malo ne v vsej Evropi, tako rekoč na lastni koži ga pa še posebej občutimo tudi v lastnem domovinskem življenju. Taka dejstva bi tudi sam priznaval, vendar sem in ostajam globoko uverjen, da zadeva vse to 'bojno' razpoloženje v najboljšem primeru samo nebistvene ter zgolj obodne strani krščanske in nacionalne misli. Da, celo o tem sem prepričan, da se prava krščanska in resnična nacionalna misel druga drugo vprav toliko slabita in kar izkvarujeta, kolikor ne nastopata v znamenju skupnega in medsebojnega dela na dejanskem oblikovanju in preoblikovanju človeškega življenja. Krščanstvo in nacionalna misel se mi prikazujeta, tako motrena, kakor hrib, ki ga ni brez doline, in kakor dolina, ki je ni brez hribovja."¹⁰⁰

Toda "najmodernejši" fašistični nacionalizem je kvalitativno vendarle bistveno drugačen kot njegov starejši liberalni soimenjak: je v neki sorodstveni povezavi z rasizmom,¹⁰¹ ki pa zaradi docela "prirodne" usmerjenosti v razumevanju življenja

⁹⁵ F. Veber, n. d., 28.

⁹⁶ F. Veber, n. d., 29.

⁹⁷ F. Veber, n. d., 29.

⁹⁸ F. Veber, n. d., 29, 30.

⁹⁹ F. Veber, n. d., 3.

¹⁰⁰ F. Veber, n. d., 3.

¹⁰¹ F. Veber, n. d., 3. Iz pisanja na tej strani je mogoče razbrati, da sta fašizem in rasizem kot izraza nacionalne misli vsaj v razmerju do liberalizma sorodna pojava.

človeka in družbe Vebra ne more ogreti.¹⁰² Dalo bi se sklepati, da naš filozof nacionalizem fašističnega tipa šteje v vrsto tistih nacionalizmov, ki vse človeško življenje motrijo le z "narodnega, nacionalnega vidika" in se posvečajo zgolj kolektivni naravi človeka, pri čemer krepijo samo "prirodno zdravje 'naroda'" (tudi smoter kulturnega dela je tak: je zgolj sredstvo za doseganje "prirodno-bioloških vrlin narodne, nacionalne vzajemnosti").¹⁰³

Seveda pa tudi liberalizem – in v tem okviru še posebej nacionalizem liberalcev – v očeh našega filozofa ne najde milosti. Krivec za to je kajpada za liberalizem značilni (oziroma izhodiščni) individualizem, ki le navidezno omogoča pravo svobodo: v življenjski stvarnosti gre za "dejansko premoč poedinca nad poedincem in skupine nad skupino. Stransko vprašanje pa je, kako tako premoč doseči, ali z razumom ali s premetenostjo ali tudi s silo pesti."¹⁰⁴ Resda liberalistični individualizem prisega na svoboden razmah vseh sil, "ki so človeku dostopne in dane," toda "dobri" sadovi" te doktrine so zgolj "prilичni, slučajni. Ako je oni, ki pride do odločilne moči in oblasti, sam neoporečen in dober, bo enako neoporečno in dobro tudi njegovo delovanje in to delovanje bo tem uspešnejše, ker se vrši obenem v znamenju dejanske moči. Gorje pa tedaj, ko ima tako moč človek ali skupina, ki hoče vse drugo nego to, kar je za človeka in družbo v resnici potrebno in dobro! Vprav individualizem, o katerem zdaj razpravljam /tj. liberalistični individualizem/, se pa /.../ prav nič ne sprašuje, kdo je oni, ki moč ima, in po kateri poti je to svojo moč tudi dejanski dosegel. Ob takem pojmu človeka in družbe so pa kar na stežaj odprta vrata za najbolj nizkotne gone človeka, ki zatrejo končno tudi ono pravo, notranjo svobodo človeka, brez katere edine bi človek /.../ tudi ne bil in ne mogel biti edino pravo odgovorno bitje na svetu."¹⁰⁵

Vidimo, da Vebra pri opazovanju (obstoječega) človeškega (ne)reda v družbi, ki je zaznamovana z liberalno demokracijo, moti v bistvu ista stvar kot Vidmarja: slepo naključje! Nič čudnega, saj je tudi naš filozof neizprosno kritik materializma in prakticizma ter v tem smislu prav tako zagnan platonist. Pomenljivo kar naprej opozarja na razliko med pravim, notranjim in resničnim pojmovanjem na eni ter napačnim, zunanjim in navideznim izrazom pojavov na drugi strani. Resnica je dana, obstoječa in spoznavna: ne ustvarja in ne vzpostavlja se šele z našo akcijo oziroma interpretacijo. Je nekaj drugega kot adekvaten opis stvarnosti in ni – kakor bi dejal Nietzsche – samo mobilna vojska metafor. Gotovo bi se ironistični liberalni mislec s konca 20. stoletja (npr. kak Richard Rorty) kar križal ob Vebrovih izvajanjih! Rekel bi, da slovenski filozof napačno zastavlja vprašanja (ali celo, da zastavlja napačna vprašanja).

Veber je posebej določen in odločen pri razbiranju glavnih zmot svoje sodobnosti. Pet jih našteje, in sicer: "rasizem", "nacionalizem", "korporativizem", "individualizem" in "kolektivizem". Pravi, da ima vsak od naštetih "pokretov" določeno jedro resnice, vendar v svoji teoriji in še bolj v praksi "to jedro tako pretirava, da se tudi ta trohica resnice zmaliči in spremeni v povsem napačno pojmovanje človeka

¹⁰² F. Veber, n. d., 168.

¹⁰³ F. Veber, n. d., 169.

¹⁰⁴ F. Veber, n. d., 173.

¹⁰⁵ F. Veber, n. d., 173, 174.

in družbe. In ves ta enostranski značaj takih in podobnih pokretov izvira samo odtod, ker ne upoštevajo in kolikor ne upoštevajo one posebne pomoči, ki jo tudi na takih točkah nudi in more nuditi le pravi krščanski pogled na celotno naravo človeka.¹⁰⁶ Ogedali smo si že, kako Veber "rasizmu" in (predvsem fašističnemu) "nacionalizmu" zameri zgolj usmerjenost k "prirodni" strani človeka in družbe. Prav tako je nezadovoljen zaradi njunega zanemarjanja individualne plati človekovega bivanja. Slednjo sicer poudarja liberalni individualizem, katerega temeljna problematičnost pa je v tem, da le po naključju vodi k pozitivnim rezultatom. Stavi na moč zveri v človeku. Slabost kolektivism, ki hoče to zver ukrotiti, je na dlani – imenuje se nivelizacija. O tej doktrini Veber pravi: "/l/zkuša vedno bolj izbrisati vprav vse osebne, individualne poteze človeka in družbe in ustvariti tako 'človeški kolektiv', v katerem ni mesta za samostojno javljanje njegovih 'členov', pa naj bodo ti člani poedine osebe ali kakršne koli skupine ljudi."¹⁰⁷ Človek pač "ni in ne more biti sama 'številka' v kolektivnem razvoju."¹⁰⁸ Korporativizem računa le na posebno "izvršilno 'stanovsko' naravo človeka, jo pa /.../ tako pretirava, da prehaja končno do odločilne veljave le to, kar je tudi v človeku 'živalskega' in ne res – duhovnega."¹⁰⁹ Red, ki ga uvaja korporativizem, namreč temelji na "vnanje-sredstveni plati življenja in ne tudi /na/ notranje-namenilni. Prvo besedo dobiva tehnika, gospodarstvo, civilizacija, vtem ko se prosveta, notranja poglobitev, kultura samo še toliko uvažuje in ceni, kolikor bi se tudi še s te strani utegnili pospeševati samo vnanje-sredstvena moč in lagodnost življenja."¹¹⁰ Z drugimi besedami: izhaja se iz potreb "prirodnega", ne "duhovnega" človeka (njim se tudi v prvi vrsti streže).

Edino krščanska misel lahko vsem peterim vodilnim idejam epohe, ki so v svoji enostranskosti hkrati tudi najusodnejše zmote avtorjeve sodobnosti, podeli pravo mero ter jim določi ustrezno mesto v življenju naroda in posameznika; na eni strani jim je sicer nasprotna – v kolikor so pretirane –, na drugi pa je z njimi soglasna – v kolikor je v njih zrno resnice. "Ta misel izhaja namreč /.../ kar neposredno iz osebne, duhovne narave človeka in vidi v tej naravi silo, ki ima nasproti vsemu prirodnemu ali prirodoslovnemu še svoje samostojno mesto in svoj suvereni pomen. Tudi krščanska misel pozna in priznava vsega človeka, prirodnega in duhovnega, ali ona nikakor ne dopušča nobenega dviganja samega 'telesa' na višino duha in tudi nobenega potiskanja 'duha' na nižino 'telesa'."¹¹¹ Potemtakem se je treba vprašati, zakaj Veber ni preprosto pisal apologije krščanske misli? Saj krščanstva vendar ni imel za duhovno protiutež prirodnemu človeku svojega časa!

Odgovor na to bi lahko povzeli v dve besedi: *zaradi stvarnosti*. "Pokreti" kot "rasizem", "nacionalizem", "korporativizem", "individualizem" in "kolektivizem" so vodilni "pokreti našega časa."¹¹² Ignorirati jih ni mogoče, saj so del življenja družbe in človeka, torej faktor, ki vpliva na dejanski položaj. Sami se med seboj ne morejo spraviti, lahko pa to stori krščanska misel, ki jo je v Vebrovem filozofskem

¹⁰⁶ F. Veber, n. d., 167.

¹⁰⁷ F. Veber, n. d., 175, 176.

¹⁰⁸ F. Veber, n. d., 175.

¹⁰⁹ F. Veber, n. d., 176.

¹¹⁰ F. Veber, n. d., 172.

¹¹¹ F. Veber, n. d., 178.

¹¹² F. Veber, n. d., 231.

slovarju mogoče imenovati tudi "pravi idealizem".¹¹³ Več kot simbolno se zdi, da je naš filozof nazadnje doživel usodo, kakršna že od Platona dalje spremlja glasnike "pravega idealizma"... Samo imena tiranov, ki poskrbijo za njihovo "privatizacijo", se v času in prostoru spreminjajo – njihova dejanja ostajajo enaka.

Je pa poleg "pokretov" še nekaj, kar neogibno sodi v miselni pretres dejanskega položaja človeka kot edinstvenega "prirodnega" in "duhovnega" bitja v stvarstvu: narod. Narod, ki ni enak narodu. Še zlasti je pomembna razlika med velikim in majhnim narodom: prvemu grozi huda nevarnost, "da smatra /.../ tudi samo – resnico le za 'produkt' svojega lastnega hotenja in svoje lastne moči. Kar on misli in kakor on misli, to in tako naj mislijo tudi drugi ali pa njihove misli že naprej niso resnične! Malemu narodu nikakor ne preti nevarnost takega in tolikega 'poplmenjevanja' in 'ponarodovanja' same resnice. Zakaj mali narod računa in mora računati z dejstvi in to ga vzgoji, da mu je tudi 'resnica' in zlasti resnica kaj takega, kar velja v enaki meri za vse in ne samo za 'malega'".¹¹⁴ Podobno je tudi z moralo: za mali narod je morala morala in pravica pravica, medtem ko ju veliki narodi hitro nadomestijo z močjo in samovoljo oziroma z argumentom številčnosti. Življenje malega naroda je prvenstveno zaznamovano s prilagojevalnimi potrebami in cilji, življenje velikega pa je pretežno posegovalno "nastrojeno". Mali narod se zaradi tega tudi hitro zave svojega posebnega notranjega bistva: "... neprestano /mora/ najskrbneje paziti na ovire, ki se mu stavijo vedno znova nasproti," to pa ga sili k poglobljenemu samospoznavanju in k zavračanju skrajnosti (npr. poudarjanje samo zunanjih, tj. prirodnih oziroma bioloških vidikov življenja), ki so nemogoče s stališča človeške vzajemnosti.¹¹⁵ Samospoznavno "pnotranjevanje", brez katerega tudi veliki narodi ne napredujejo, je pri malem narodu potrebno že zato, "da dobi njegova sama prirodna moč /.../ še svoj pravi kulturni pomen. Pri malem narodu pa ne gre le za njegovo posebno 'kulturo', temveč tu gre v odločilnih primerih že za sam življenjski obstoj naroda."¹¹⁶

Veber nazadnje poudarja soglasnost tendenc, ki vodijo življenje malega naroda, s krščansko mislijo. Knjiga se konča z opozorilom Slovincem in Jugoslovanom, da je glavno jamstvo za njihov nadaljnji obstoj in razvoj prav kulturna oziroma notranja zavest.¹¹⁷

Če gledamo na Vebrova "kulturna pisma" v kontekstu slovenskega duhovnega življenja tridesetih let, moremo ugotoviti, da so na svoj način tematsko nadaljevala in filozofsko nadgrajevala oziroma poglobila veliko debato o slovenstvu, medtem ko so bila po širini oziroma generalnosti zastavitve problemov in razmislekov o njih podobna Vidmarjevemu delu Med Evropo in Ameriko. Nekoliko so si sorodna celo nekatera pojmovanja obeh mož: določene formacije znotaj človeške družbe npr. doživljata organicistično. Vebru je narod organizem – prav tako kot Vidmarju člo-

¹¹³ F. Veber, n. d., 28. Tu Veber govori o "idealizmu, pravem idealizmu" ter mu v bistvu pripiše značilnosti, ki so po njegovi sodbi lastne krščanski misli (preprečevanje "povnanjenja" oziroma "potelesevanja" "pravega notranjega življenja" in preprečevanje vnašanja slednjega v svet "same vnane prirode").

¹¹⁴ F. Veber, n. d., 186, 187.

¹¹⁵ F. Veber, n. d., 188.

¹¹⁶ F. Veber, n. d., 189.

¹¹⁷ F. Veber, n. d., 195; 232.

veštvo (imperij bi mu bil nekaj podorganizem). Tudi za knjigo Nacionalizem in krščanstvo je značilno kritično razmerje do sočasne stvarnosti: razen v naslovu omenjene religiozne svetovnonazorske doktrine, ki je vseskozi obravnavana kot največja pozitiviteta (utemeljitev takega stališča gre iskati v avtorjevih prejšnjih spisih, zlasti v Knjigi o Bogu), so vse duhovne manifestacije človekovega posamičnega in družbenega življenja opazovane z distanco. Za Veبرا ni nikakršne nevarnosti, da bi se zagledal v čudežno moč rok kakega diktatorja, kakor se je leta 1933 in 1934 npr. Heidegger,¹¹⁸ čeprav je do *obstoječega (dejanskega)* demokratizma vsaj enako kritičen kot njegov nemški kolega. Vebrov BOG je vseskozi pričujoč in ni hipotetični neznanec, kakor Heideggerjev potencialni rešitelj modernega človeka.

Vendar pa je na "eksekutivni" ravni življenja zelo problematično Vebrovo poučevanje atributivne vsebinskosti nekaterih pojmov: demokratizem je npr. nekaj vredno le, če je idealističen, saj je po kriterijih našega filozofa edino v tem primeru pravi. Svetovnonazorska determiniranost njegovega pogleda na in v svet se skratka kaže v pridevniki, ki so zanj vsaj toliko pomembni kot samostalniki. Lahko, da je klic materialistov po svobodi, enakosti in bratstvu nesmiseln, kakor zatrjuje Veber, toda kaj če v stvarnosti vendarle vodi k "pravi svobodi", k "pravi enakosti" in k "pravemu bratstvu"? Saj filozof vendar priznava – kakor smo se prepričali pri njegovi kritiki individualizma –, da se nekatere "dobre" stvari dogajajo po naključju. In dalje: je docela pozitivno razmerje do krščanstva – tudi do njegove vsakokratne prakse (Veber namreč ostro kritizira nasprotnike krščanske misli, ki govorijo o "kompromisni" ali celo "neznačajni" potezi dejanskega krščanskega poseganja v človeško življenje, ker enkrat zagovarja ene, drugič pa druge plati življenja – pač glede na to, kaj človeškega stvarnost ogroža)¹¹⁹ – vedno najboljša rešitev? Druga svetovna vojna, ki je bila pred vrati, je kaj hitro dodobra postavila pod vprašaj takšna razumevanja našega filozofa.

Vsekakor pa je treba poudariti: Veber ni predpisoval receptov za človekovo ravnanje v čedalje mračnejših časih; nasprotno: želel si je dialoga v obliki kritike svojih izvajanj, saj se je zavedal njihove individualne narave in potemtakem tudi določene enostranskosti.¹²⁰ Bil je pač polnokrven filozof, a hkrati prav tako vnet zagovornik in promotor krščanske misli v konkretnem času in prostoru – in je zato kljub težnji po celovitem uztju problemov (lahko) poudarjal oziroma bolj pou-

¹¹⁸ Prim. K. Jaspers, Filozofska autobiografija, Novi Sad 1987, 116. Od skladovnice del, ki se ukvarjajo z nevarnimi razmerji med filozofi (zlasti Heideggerjem) in nacistično stranko/doktrino, bi zainteresiranemu nepoznavalcu morebiti bilo svetovati prebranje knjige H. Sluge Heidegger's Crisis. Philosophy and Politics in Nazi Germany, Cambridge (Mass.) – London 1993.

¹¹⁹ F. Veber, n. d., 180. Če se znajde pod vprašajem plemensko-rasna plat človekovega življenja, jo bo krščanska misel izrazito zagovarjala – in enako vneto bo stala ob strani individualnemu smislu človekovega življenja, če se bo znašel v nevarnosti. Naš filozof pravi: "Izraziti nasprotniki krščanske misli govorijo v takih primerih radi o neki 'kompromisni' ali celo 'neznačajni' potezi krščanskega poseganja v človeško življenje. Mnogo bolje bi storili, ako bi vprav v takih primerih videli ter iskali le poseben dokaz edine resnice." Ampak problem je v tem, da "krščanske misli" pri njenem "poseganju v človeško življenje" zaradi kompromisarstva niso kritizirali le njeni "izraziti nasprotniki", marveč tudi zagovorniki (morda so to počeli neradi, a kritizirali so jo).

¹²⁰ Tudi Vebrovo vedenje med 2. svetovno vojno je mogoče pojasniti z določeno individualistično enostranskostjo (zlasti z enostranskostjo "ekskutivne" plati njegovega bivanja). Razlogov za njegovo ravnanje ne gre nujno iskati v njegovi filozofiji.

darjal samo določene (po njegovem ogrožene) plati človekovega življenja. Le če njegove izjave iztrgamo iz konteksta, ga lahko naredimo za idejnega očeta enega od taborov (večinoma odločno krščanskega oziroma katoliškega tabora protirevolucije) v spopadu med Slovenci v letih groze in strahot med 1941/42 in 1945. Resda mu ideje drugega – revolucionarnega – tabora niso mogle biti niti malo simpatične (filozofski materializem), toda ne nacionalna ne krščanska misel med 2. svetovno vojno pri nas nista bili samo na eni strani. Še manj so bili samo na eni strani kristjani in nacionalisti. Ne pozabimo: Veber je bil odločen nasprotnik nivelizacije v človekovem življenju in zagovornik celovite osebnosti, ki ne zanemarija ne "prirodne" ne "duhovne" plati eksistence!

Zato pa je bil v smislu dajanja konkretnih napotkov za prihodnje življenje zelo ekspliciten Edvard Kardelj. Vsa njegova analiza razvoja slovenskega narodnega vprašanja je pravzaprav v službi iskanja "perspektive za sedanost in bodočnost."¹²¹ Po njegovem mnenju namreč zgodovinski uvid daje *vizionarskemu pogledu naprej* primerno utemeljitev. Kardelj se pri tem sklicuje na misel češkoslovaškega predsednika Beneša: "Če hočejo naši vodilni politiki uspešno voditi našo državo v prihodnosti, tedaj ne smejo pravilno ocenjevati samo splošnih razvojnih linij evropskega sveta, marveč morajo pravilno videti tudi trenutne konstelacije interesov evropskih držav in zlasti naših sosedov. In v okviru teh interesnih konstelacij je treba dobro razlikovati, kaj je trenutna konjunktura in kaj internacionalna konstanta."¹²² Takšno docela pragmatično razumevanje smisla oziroma cilja miselnega pretresa preteklosti ni nič posebnega, saj ga npr. srečujemo že v predgovoru Šukljetovih spominov: "Kedor hoče razumeti sedanost ter količkaj pravilno računati z bodočnostjo, mora znati, kako so nastale današnje razmere."¹²³ Klio skratka ni vselej visokostna gospa, ampak marsikdaj tudi dekla – ali celo pocestnica. Šuklje, ki mu politični naspozniki niso zamenjali pravili "aligator s Kamna" (zaradi zelo samozavestno izraženih ocen o različnih ljudeh in pojavih se ga je oprjel vzdevek Francek Velikanski!), jo je zaposlil s postavljanjem lastnega spomenika, Kardelj pa s tlakovanjem slovenske ulice v planetarnem komunističnem megalopolisu. Priznajmo: malokdo se poglubi v zgodovino zaradi nje same. Intenca preučevanja preteklosti je redko zadeva minulosti... Poleg tega je že načeloma dobro vedeti: tisto, čemur pravimo resnica, se v življenjski praksi ustvarja z našo dejavnostjo; dejstvo je kvečjemu interpretacija, ne interpretirano! Problem je edino v tem, kaj se sprejme za adekvaten opis stvarnosti. Dokler je človek na isti valovni dolžini z Bismarckovim vodilom, ki ga v prvi izdaji Razvoja slovenskega narodnega vprašanja citira tudi Kardelj: "Vedno sem str/e/mel za tem, da bi se naučil kaj novega, in če sem pri tem prišel v položaj, da sem moral popraviti neko svoje poprejšnje mnenje, tedaj sem to takoj napravil in sem bil ponosen, da sem tako ravnal,"¹²⁴ je vse v redu, velik križ pa nastane v trenutku, ko se pravkar citirano načelo izbriše. In v poznejših izdajah "Speransa" se je zgodilo prav to: nemški "železni kancler" je bil prevelik "relativist" oziroma pragmatik, da bi ga pošten "znanstveni socialist" (ki je vsaj v razumevanju filozofije

¹²¹ Sperans, n. d., 9.

¹²² Sperans, n. d., 9.

¹²³ F. Šuklje, *Iz mojih spominov*, I. del, Ljubljana 1926, nepaginirana stran pred 1. poglavjem.

¹²⁴ Sperans, n. d., 254.

zgodovine determinist; ne verjame zgolj v to, da se človeška družba spreminja po nekakšnih relativno veljavnih zakonitostih, temveč sodi, da nezadržno napreduje v skladu z neizprosno delujočimi univerzalnimi zakoni, ki jih je mogoče spoznati) lahko uporabil za argumentiranje svojih idej in ravnanj potem, ko se je zavihtel v sedlo oblasti.¹²⁵ Analiza preteklosti je podrejena potrebam sedanjosti in viziji prihodnosti – zato ni niti malo presenetljivo, da je bil Bismarck ob smrtni uri politično brezdelen upokojenec, Kardelj pa desna roka maršala Tita oziroma možganski trust sistema socialističnega samoupravljanja... Prav tako ni nič čudnega, da je slovenski komunistični prvak spreminjal argumentacijo – kajpada istih – tez v različnih izdajah svojega CHEF D'OEUVRE: vodja hrvaškega naroda (in sin slovenskega očeta) Vladko Maček, ki je bil konec tridesetih let v njegovih očeh tolikšna avtoriteta pri kritiki "velikosrbske hegemonije" v Jugoslaviji, da ga je bilo vredno citirati,¹²⁶ je iz Razvoja slovenskega narodnega vprašanja po 2. svetovni vojni dobesečno izhlapel; doletela ga je usoda izobčene in izbrisane (ne)osebe, kakršnih je bilo v komunističnih režimih na vseh zemljepisnih širinah in dolžinah vse polno.¹²⁷ Toda celo to še ni vse: kakor je dovolj previdno, a vseeno povsem jasno opozoril Bogo Grafenauer, je avtor po letu 1945 predružačeval tudi svoje razlage.¹²⁸ Spremenjene perspektive prihodnosti so v času ihtave graditve socializma pač terjale spremembo preteklosti – ne le uporabo drugačnega besednega in miselnega slovarja za opis minulih dogajanj. Marksizem je kot eshatološka doktrina pri doživljanju časa namreč v zelo podobnem položaju kot krščanstvo; sv. Avguštin je npr. v 20. poglavju 11. knjige svojih znamenitih Izpovedi značilno zapisal: "/P/ravzaprav ne moremo reči: trije časi so – pretekli, sedanji in prihodnji. Natančneje bi se reklo takole: trije časi so – sedanjost glede na preteklost, sedanjost glede na sedanjost in sedanjost glede na prihodnost."¹²⁹ Marksist bi dejal: obstajajo samo preteklost glede na sedanjost, sedanjost glede na sedanjost in prihodnost glede na sedanjost! Nikakor ni preveč tvegano izraziti mnenja, da bi do predružačevanj Speransa prišlo tudi v primeru, če bi prvotna verzija knjige nastajala v bolj urejenih razmerah, kot je (avtor je glavnino dela menda napisal v ljubljanskem preiskovalnem zaporu¹³⁰).

Ker je bil Kardeljev Razvoj slovenskega narodnega vprašanja politično zelo angažiran tekst, ga je jugoslovanska kraljevska oblast – kakor je bilo pričakovati – zaplenila. Marksistična ideologija nespravljivega razrednega sovraštva, ki predstavlja izhodišče Speransove analize domače zgodovine ter temelj njegovih refleksij o sodobnosti in prihodnosti, je bila za pravoveren marksistični spis (po merilih Tretje internacionale) še dovolj nevsiljiva in umirjena; sama na sebi najbrž ne bi

¹²⁵ Pri roki imam izdajo "Speransa" v 1. zvezku Kardeljevega Izbranega dela (Ljubljana, 1973); v njej sklicevanja na Bismarcka ni več mogoče najti.

¹²⁶ Sperans, n. d., 251.

¹²⁷ Nič bolje kot Mačku se ni godilo Bogumilu Vošnjaku, ki se v prvi izdaji "Speransa" citira na str. 230, po 2. svetovni vojni pa so njegove misli postale neprimerne za afirmativno navajanje v komunistični Jugoslaviji.

¹²⁸ B. Grafenauer, Ob štirih izdajah "Speransa", ZČ 33, 1979, št. 4, 559-565 (s tamkaj navedenimi opozorili na avtorjeve objavljene in neobjavljene zapise o Razvoju slovenskega narodnega vprašanja).

¹²⁹ A. Avguštin, Izpovedi, Celje 1984, 259.

¹³⁰ F. Filipič, n. d., 554, 555.

sprožila tako burne reakcije organov reda. V bistvu Kardelj ne presega zanesene prerokbe Ivana Cankarja: "Na tebi, na tvojih plečih, na plečih delavca – proletarca, leži bodočnost slovenskega naroda, naroda – proletarca."¹³¹ Preteklost je vredna edino zanikanja; avtor pravi: "Zgodovina Slovencev je ena sama dolga veriga zatiranja in teptanja malega naroda. Toda odgovor, ki ga je slovenski narod dajal zatiralcem// je bil malokdaj takšen, da bi mogli biti ponosni nanj. Zaostalost je vodila tam, kjer bi moral voditi napredek."¹³² Z drugimi besedami: dotedanje slovensko popotovanje skozi čas je v Speransovih očeh več ali manj ena sama katastrofa. Takšen pogled na nacionalno preteklost je bil v naši literaturi že tradicionalen: razvil ga je Prešeren (1800-1849) v Sonetnem vencu (1834), zaostрил pa Simon Jenko (1835-1869) v Slovenski zgodovini (v svojih dijaških letih). Seveda se Kardelj od svojih liberalno mislečih predhodnikov pomembno razlikuje pri navajanju razlogov za takšno stanje: za vse zlo je bilo krivo pomanjkanje času ustrezne progresivne oziroma z drugo besedo revolucionarne perspektive (ne pa – kakor pri Prešernu – med sabo sprti narod ali vsestransko "anemični" in obupno fatalistični ljudje – kot pri Jenku). Voditelji niso videli ljudskih množic – ljudske množice niso videle pravih voditeljev. Ti so po Kardeljevem mnenju v najboljšem primeru le palčki na ramah velikana, tj. ljudstva; če se postavijo na lastne noge, nujno skrenejo s prave poti in postanejo bedni hlapci mračnjaštva in gnusni pomagači reakcije.

Kako naj bi to izgledalo v 16. stoletju, se poučimo iz sledečih vrstic: "Če se je Trubar v slovenskih knjigah, ki jih je izdajal, podpisoval 'rodoljub ilirski' in 'prijatelj vseh Slovencev', če zahteva, da se morajo verski obredi vršiti v slovenskem jeziku in nastopa proti latinščini, če Dalmatin izdaja prevod slovenske biblije 'iz ljubezni do domovine', če je bil Bohorič ponosen na svoj rod in mu je zato dal črkopis – tedaj je v tem že podzavesten napor zatiranega ljudstva, da bi se afirmiralo. V tem je velika zasluga Trubarjevega dela. Dokler se je Trubar naslanjal na slovenskega kmeta in meščana, tako dolgo je igral napredno vlogo v razvoju slovenskega naroda, kakor hitro pa se je zvezal s plemstvom, se je narodu odtujil in postal celo ovira v njegovi akciji. To se najbolj vidi v razmerju slovenskih protestantov do kmečkih uporov. /.../ Trubar /se/ postavlja v obrambo fevdalnega sistema pred kmeti in jih svari pred revolucionarno akcijo."¹³³ V reformaciji, ki je razglašena za nič manj kot "ideološki izraz meščanskih stremljenj",¹³⁴ so slovenski voditelji skratka prvič zatajili; namesto, da bi se na življenje in smrt zvezali z naprednimi silami (meščani, upornimi kmeti), so se naslonili na kot dimnikar črno reakcijo (tj. plemstvo). To naj bi izkoristil škof Hren, "/č/lovek s trgovsko dušo, ki je v meščanskem bogastvu videl važen politični faktor."¹³⁵ ker naj bi bil ognjevit rekatoлизator reprezentant progresivnih teženj meščanstva – takšno njegovo vlogo naj bi determiniralo že njegovo poreklo! -, je deloval v smislu centralizatorskih teženj deželno knežjega absolutizma in je rušil fevdalni partikularizem (ki ni ustrezal meščanski trgovini in produkciji za trg). Bil naj bi kar nekak Richelieu v žepni oziroma podoželski izdaji!¹³⁶

131 Sperans, n. d., 241.

132 Sperans, n. d., 240.

133 Sperans, n. d., 56, 57.

134 Sperans, n. d., 53.

135 Sperans, n. d., 55.

136 Sperans, n. d., 55.

Vsa poznejša slovenska politika v ključnih obdobjih – tj. v eri nacionalnega prebujenja, meščansko-demokratske revolucije, notranje nazorske diferenciacije in pospešenega družbenega razslojevanja naroda, imperializma, versajskega sistema ter njegovega rušenja – je bila v bistvu variacija na isto temo: vedno znova je elita, ki je sicer uspela artikulirati to ali ono času ustrezno misel (v prvi vrsti idejo zedinjene Slovenije), v svoji akciji odpovedala, ker se je bala revolucionarnosti množic.¹³⁷ Najtežji je račun meščanstva: zaradi svojih produkcijsko-trgovskih interesov bi moralo biti zainteresirano za zlom tradicionalne razcepljenosti prostora med Alpami in Jadranom na staroavstrijske kronovine in za udejanjenje ideje zedinjene Slovenije,¹³⁸ vendar se je razen redkih izjem spečalo z nazadnjaškimi silami in vodilo docela neustrezno politiko. Razlog za to je tičal bodisi v nerazumevanju zgodovinskih silnic, bodisi v pragmatistični konservativnosti pripadnikov majhnega naroda (ki je v mnogočem eksistenčno odvisen od tujih centrov moči in si zato prizadeva za njihovo naklonjenost), bodisi v resignaciji nad aktivnim odnosom do življenjske stvarnosti. Kardelj se pri tem pomembno sklicuje tudi na sodbo Edvarda Kocbeka (1904-1981): "Mnogo krepkih ljudi je pri nas zastavilo delo, toda večina se ogiblje pravega terena, ali živi iz utopističnih vizij ali pa se umakne v pragmatično delo nazorov. Naš čut za resničnost je zbolel v čezmernem spiritualizmu, tako kakor je naša duhovna kultura postala neživljenjska zaradi nesvobodne narave..."¹³⁹ Slovensko reagiranje na aktualne izzive je bilo zato v vsem 19. stoletju neustrezno (še posebej v revolucionarnem letu 1848.), ob koncu 1. svetovne vojne pa je postalo naravnost mizerno zmedeno. Zato si je treba za prihodnost zapomniti tale aksiom: "Največ nepopravljive škode lahko prinese nekemu narodu samo iluzija, da bo dobil svojo svobodo kot dar za pomoč neki reakcionarni in antičlovečanski akciji."¹⁴⁰

Politika je za Kardelja pravzaprav znanost – oziroma bi to morala biti.¹⁴¹ Glede na njegovo silovito navdušenost nad marksizmom, ki se je doživljal ne samo kot znanstveno utemeljena družbena doktrina, temveč tudi kot edini znanstveni svetovni nazor, nas takšno stališče ne more presenečati. Zatorej je po analizi slovenske poti skozi čas, ki v vsakem svojem segmentu dokazuje, da je zgodovina

¹³⁷ Revolucionarnost je po Kardeljevi sodbi praktično apriorna lastnost mase. To je hudo utopično stališče; ljudje so sicer zmerom nezadovoljni, vendar pa to še ni nujno znamenje revolucionarnosti.

¹³⁸ To se da razbrati iz primerjave med Kardeljevo analizo slovenskega razvoja in njegovo načelno izrečeno mislijo: "Nacionalna ideja /.../ ni mogla postati ideja skupnosti vseh razredov, marveč samo enega razreda, tistega, ki jo je dvignil kot zastavo revolucionarnega boja proti fevdalizmu in njegovemu partikularizmu. Ta razred je moglo biti samo meščanstvo, ki ni težilo po osredotočitvi samo na duhovnem področju, kar navadno najprej pade v oči, marveč – in to je bilo prvotno in odločilno – tudi v gospodarstvu." Prim. Sperans, n. d., 15. Glede povezovalne vloge jezika v okvirih naroda Kardelj pravi: "Za svoboden razvoj trgovine je bil /.../ potreben svoboden razvoj in napredek narodnega jezika; končno pa je bil narodni jezik tudi orožje meščanstva proti fevdalnemu kozmopolitizmu in za politično uveljavljanje meščanstva. /.../ Govoriti isti jezik se pravi, tudi misliti na isti način." Prim. Sperans, n. d., 16. Zadnji citirani stavek vsekakor bolj kot Marxa evocira Fichteja!

¹³⁹ Sperans, n. d., 247. Odveč je poudarjati, da je Kocbek pozneje iz Kardeljevega teksta brez sledu izpuhtel.

¹⁴⁰ Sperans, n. d., 231.

¹⁴¹ Sperans, n. d., 247.

majhnega naroda z nenehno odprtim vprašanjem preživetja, za našega pisca na dlani sledeči sklep: "Dva momenta bosta /.../ odločala o bodočnosti slovenskega naroda: objektivni mednarodno-politični položaj in subjektivna pripravljenost Slovencev samih, dati odpor zunanjemu pritisku. Vprašanje se torej stavlja pred nas tako: ali naj slovenski narodni boj naposled postane sestavni del splošnega demokratičnega boja za napredek človeške družbe, ali pa bo zopet – kakor 1848. leta in kasneje – potegnjen na stran reakcije in postane ovira družbenega napredka. /.../ /O/d reakcije, ki mora propasti, Slovenci ne moremo pričakovati pomoči. Slovenski narodni boj /.../ bo uspešen samo tedaj, če bo ostal zvest idealom napredka, svobode, človečnosti, miru in človeka vrednega življenja, ki jih je človeštvo dvigalo na svoje zastave v svojih največjih časih in bojih. /.../ Jasno je potemtakem, da se narodnega vprašanja in njegove rešitve ne da postaviti drugače kakor v zvezi z demokracijo."¹⁴²

Kardelj se je, kakor vidimo, že odločil, kje bo stal v prihajajočem spopadu, ki je po njegovem nujen in bo planetaren (nestrinjanje z Vidmarjevo prerokbo o strašni vojni v Ameriki in napovedjo relativno nekrvave poravnave sporov v Evropi je očitno!); nevtralen nikakor ni mislil ostati. K temu je pozival tudi svoje bralce. Zapisal je: "/D/anes stoje vsi bojevniki za osvoboditev zatiranih narodov /in slovenski narod je že zaradi razkosanosti v versajski Evropi zatiran!/ pred alternativo: ali v fronto antiimperialističnih demokratičnih sil za osvoboditev svojega naroda ali z antidemokratičnimi silami proti svojemu lastnemu narodu. Tako so nacionalno osvobodilna gibanja nujno postala naraven zaveznik splošnih demokratičnih prizadevanj sodobnosti."¹⁴³ Sperans je celo neprikrito zagovarjal demokracijo (v duhu kominternovske ljudskofrontne linije): "Nič zato, če je je ta beseda danes na tako slabem glasu. Toda človeštvo bi se vmilo v najtemnejše barbarstvo, nevredno duhovnega bogastva, ki so ga skozi tisočletja ustvarjali napredni duhovi, če bi trajneje prenašalo nasilje mračnjaštva in socialne reakcije, ki danes s pozami rimskih cesarjev in praznim misticizmom pokriva svojo pravo protiljudsko in človeški kulturi sovražno podobo. Ni mogoče, da bi se zgodilo in se tudi ne bo zgodilo, da bi človeštvo za vselej zavrglo tiste ideale, za katere je padlo v človeški zgodovini toliko žrtev in katerim se ima človeštvo zahvaliti za vsak korak naprej, ki ga je napravilo v svojem razvoju. Nasprotno! Prav sedaj, ko se zdi, da je triumf reakcije nad napredkom najpopolnejši, je reakcija najbližje svojemu polomu, zato pa je dolžnost vsakogar, ki mu je na srcu bodočnost slovenskega naroda, da ga pomaga rešiti pred katastrofo, v katero ga tirajo tisti, ki vežejo našo narodno usodo s kratkotrajno konjunkturo sodobne reakcije."¹⁴⁴

Narobe svet ali kaj? Je to sploh mogoče? Nismo brali napak? Liberalni individualist Vidmar se zavzema za vsesplošno planiranje ter uničujoče kritizira svobodno tekmovanje na trgu materialnih dobrin (gospodarski liberalizem) in idej (demokratizem), katoliško navdahnjeni Veber povezuje vesoljno odrešenjsko doktrino in partikularistični nacionalizem, marksist in internacionalist Kardelj pa propagira demokracijo in narodno svobodo!!! Čudno: nihče ne zagovarja stališča,

¹⁴² Sperans, n. d., 252, 253.

¹⁴³ Sperans, n. d., 38.

¹⁴⁴ Sperans, n. d., 253, 254.

ki bi ga moral po logiki svoje izhodiščne miselne pozicije. (Edino krščansko-demokratsko usmerjeni Andrej Gosar, 1887-1970, je med pomembnejšimi slovenskimi laičnimi premišljevalci o družbi in človeku tik pred 2. svetovno vojno stal natanko tam, kjer ga je bilo mogoče pričakovati, toda njegov vpliv se je iz dneva v dan manjšal: v srednji Evropi so luči – tako kot leta 1914 – naglo ugašale...) Znamenje zmedenih časov ali močnih in miselno suverenih osebnosti, ki se ne bojijo hoditi tudi po nekonvencionalnih poteh? Najbrž eno in drugo hkrati.

Seveda pa je treba vsaj pri Speransu računati še s tem, da imajo nekatere besede v njegovih mislih in ustih drugačen pomen kot v splošni rabi ljudi iz časa neposredno pred 2. svetovno vojno. Demokracija je zanj tudi – oziroma predvsem – t. i. ljudska demokracija, kakršna se je paktirala v Sovjetski zvezi v obdobju vladavine najmočnejšega od vseh ruskih carjev J. V. Stalina (ki paradoksalno ni bil ne car in ne Rus!). Antiimperialistične demokratične sile se prav tako ne borijo zgolj proti fašističnim cesarjem, temveč tudi proti vsem deželam, ki jim vlada materialni interes "gornjih desetisočev", se pravi proti svetu oziroma točneje planetu eksploatatorskega kapitala.¹⁴⁵ (Če bi Speransova knjiga izšla nekaj mesecev pozneje, v času po sklenitvi usodnega pakta Ribbentrop-Molotov, bi najbrž zelo eksplicitno udrihala po "zahodnih plutokratih" in "izrojenih plutokracijah".) Zato slovensko vprašanje "ni samo naše lokalno vprašanje, marveč je člen v verigi nasprotij, ki prepreža ves svet."¹⁴⁶

Tudi narod je pri Speransu pojmovan v skladu s klasično stalinsko, torej ekskluzivno marksistično opredelitvijo, ki je bila merodajna edino za pristaše Tretje internacionale: šlo naj bi za zgodovinsko nastalo stalno skupnost jezika, gospodarske povezanosti, ozemlja in duševnega ustroja, ki se izraža v posebnosti kulture.¹⁴⁷ Narodi po tem pojmovanju niso nekaj večnega. Niti relativno trajni niso. (Le stalne skupnosti so – kajpak stalne v pomenu stabilne.) Ali z drugimi besedami: niso naravne oziroma kulturno-civilizacijske skupnosti, katerih obstoj bi bil bolj ali manj absolutna/apriorna vrednota. Nasprotno: v prihodnosti bo po Kardeljevem prepričanju prišlo do njihovega stapljanja "v neko občečloveško skupnost",¹⁴⁸ s čimer bodo zgodovinskorazvojno preseženi (kaj se bo tedaj zgodilo z narodnimi jeziki, ni jasno!). Na ozadju takšne miselne paradigme je povsem logično stališče, da "se ne moremo opredeliti do vsakega narodnega gibanja na isti način, marveč po njegovi konkretni vlogi, po njegovem odnosu do vsakokratnega mednarodnega središča reakcije."¹⁴⁹ To Speransovo "empiristično" izhodišče je povsem v skladu z relativističnim moralnim kanonom komunističnih revolucio-

¹⁴⁵ Sperans, n. d., 6, 7.

¹⁴⁶ Sperans, n. d., 6.

¹⁴⁷ Sperans, n. d., 27. J. V. Stalin je kot ekspert boljševiske stranke za nacionalno vprašanje svojo definicijo naroda domislil leta 1913. Kardelj se je pozneje prikopal do tele opredelitve naroda: "Narod je /.../ specifična ljudska skupnost, nastala na podlagi družbene delitve dela epohe kapitalizma, na strnjenem ozemlju in v okviru skupnega jezika in blizke etnične ter kulturne sorodnosti sploh." Prim. E. Kardelj, n. d., 56. Ta definicija se je zaradi zgodovinske določitve časa nastanka narodov v temelju zoperstavljala kakršnemu koli ustvarjanju jugoslovanskega ali socialističnega naroda v komunistični Jugoslaviji.

¹⁴⁸ Sperans, n. d., 255.

¹⁴⁹ Sperans, n. d., 38.

narjev: pozitivno je tisto, kar koristi napredku, kakor ga opredeljuje marksistična ideologija, vse drugo pa je negativno (točneje: reakcionarno). Razen tega aksioma drugih tovrstnih fundamentalnih resnic naj ne bi bilo.

Toda vse do sedaj povedano bi bilo za jugoslovanske kraljevske oblasti kvečjemu neprijetno, vendar ne tudi resnično nevarno. Kdo pa je navsezadnje bil Edvard Kardelj v začetku leta 1939? Mnenjski voditelj ilegalne skupinice, ki v javnem prostoru ni imela omembe vredne podpore – razen v krogih radikalnega levičarskega razumništva, ki se je shajalo po ljubljanskih kavarnah in do onemoglosti politiziralo med oblaki cigaretne dima... Njegovo zavzemanje za to, da se slovenski narod v aktualni svetovni krizni situaciji jasno opredeli, dejansko ni ogrožalo nevtralističnega kurza državne politike v času kabinetov Milana M. Stojadinovića (zunanjepolitična usmeritev k ohranjanju starih prijateljstev in ustvarjanju novih) in Dragiše Cvetkovića (nadaljevanje Stojadinovićeve "linije"). Tudi marksistični spisi so tedaj izhajali v legalnih revijah. Zagovarjanje slovenske narodne individualnosti v umirjeni "pavlinski" dobi starojugoslovanske kraljevine prav tako ni bilo več tako nevarno ali celo prevratno kakor v razgibani "aleksandrinski" eri.

Bolj problematično je bilo nekaj drugega: Jugoslavija v Razvoju slovenskega narodnega vprašanja ni bila obravnavana kot "usodna" ali kakor koli "nujna" skupnost, temveč le kot najmanj problematična rešitev za avtorjeve rojake v nekem konkretnem zgodovinskem času in v dani konstelaciji političnih sil(nic). Pristajanje nanjo ni bilo brezpogojno. Takšen relativističen odnos do skupne države Južnih Slovanov je Kardelj ohranil tudi pozneje, saj je poudarjal, da se v Jugoslavijo njeni narodi na koncu koncev niso združili zaradi nje same, temveč zaradi socializma. Ob koncu tridesetih let je prav nič "jugoslovansko" zapisal: "Jasno je, da je sleherni Slovenec uverjen, da bo teh 500.000 Slovencev /ki so po 1. svetovni vojni ostali za italijanskimi, avstrijskimi in madžarskimi mejniki/ nekoč združenih z ostalim narodom v čvrsti slovenski skupnosti."¹⁵⁰ Še hujši je bil stavek: "Politika, ki je slonela samo na upanju o priključitvi primorskih in koroških Slovencev k Jugoslaviji, je bila /.../ iz več razlogov napačna."¹⁵¹ Naši ljudje so v letargiji čakali rešitve od zgoraj in se vsestransko pasivizirali, ostali so brez zaveznikov v Italiji in Avstriji, v Jugoslaviji pa se je tudi zaradi zunanjepolitičnih razlogov (potreba po močni vojski je npr. v veliki meri izhajala iz napetih odnosov s sosednjimi državami) krepil centralizem, ki je oviral svobodno življenje matice slovenskega naroda. Prav tako je politika priključitve Primorske in Koroške k Jugoslaviji hudo vprašljiva zato, ker je Slovence umeščala v okvir versajskega sistema, ki naj bi bil docela zavožen: zaradi njegovega imperialističnega značaja ga ni mogoče podpirati, še slabše pa bi se bilo pridružiti tistim, ki zahtevajo njegovo revizijo (v glavnem so to reakcionarne sile). In če so vodilni srbski politiki v Beogradu celo Antonu Korošču očitali, da Jugoslavijo pojmuje kot "državu na otkaz",¹⁵² je jasno, da je Kardeljevo problematiziranje obstoječega političnega okvira, ki je bilo dosti radikalnejše od kritičnih misli slovenskega katoliškega prvaka o kraljevini Karadjordjevićev, vzbudilo še bolj

¹⁵⁰ Sperans, n. d., 214.

¹⁵¹ Sperans, n. d., 215.

¹⁵² M. Konstantinović, Politika sporazuma. Dnevničke beleške 1939-1941. Londonske beleške 1944-1945, Novi Sad 1998, 191.

burno reakcijo. Korošec se je v zadnjih mesecih življenja le še z najbolj brezskrupuloznim spletkarjenjem držal v vladi (njegov izgon iz beograjske oblastne garniture bi bil – kakor dokazujejo dnevniški zapiski vplivnega srbskega ministra Mihaila Konstantinovića – prehudo izzivanje nacistične Nemčije, da bi si ga knez namestnik Pavle in Dragiša Cvetković drznila privoščiti!), čeprav je po sporazumu Cvetković-Maček nedvoumno izjavil: "Vse to je prehodno. V sedanjem popuščanju osrednje oblasti ne smemo videti že razpada države. Življenjska vprašanja Južnih Slovanov na prostoru, ki jim ga je določila zgodovina, je mogoče rešiti samo z vsestranskim sporazumom. Končno smo vendarle vsi skupaj en narod, pa naj bo to uradno odločeno ali ne. Država se ne more uveljaviti, če se ta temeljna misel ne bo uveljavila."¹⁵³ Ne pozabimo tudi, da je bil Korošec zaradi "samoslovenskih" ljubljanskih puktacij leta 1933 poslan na prisilno "letovanje" v Vrtnjačko Banjo, Tuzlo in nazadnje še na Hvar, hiperkultivirani jugoslovanski diplomat in pisatelj Ivo Andrić pa je leta 1934 ali 1935 zagovornikom uporabe slovenskih učbenikov v slovenskih šolah očitil celo tolikšen separatizem, da bi se jih lahko postavilo pred državno sodišče!¹⁵⁴ Komunist Kardelj je bil nedvomno še bolj izpostavljen kot katoliški veljak(i): za njim pač ni stala politična organizacija, ki bi v tedanjem paralelogramu sil na Slovenskem ali v Jugoslaviji pomenila omembe vredno realno nevarnost za obstoječo ureditev. Radikalni marksisti so bili oblasti nevarni le potencialno – če bi se razmere v državi zaostriale in bi prišlo do izbruha hujšega socialnega nezadovoljstva. Vendar pa zaplemba "Speransa" ni dosegla svojega namena; večino naklade je založnik Ciril Vidmar odpeljal iz tiskarne, še preden so vanjo prišli štorasti možje postave, ter jo nato razpečal med (pred)naročnike in druge interesente.¹⁵⁵ Nazadnje se je izkazalo, da je od vseh treh velikih "nazorskih knjig" druge polovice slovenskih tridesetih let imel Kardeljev Razvoj slovenskega narodnega vprašanja najdaljše in najbolj vznemirljivo življenje: postal je program zmagovalcev v 2. svetovni vojni. Ščasoma tudi njihov emblem. Dosegel je častno mesto v naših knjižnicah: bil je uvrščen na najvišjo polico. Bil je tako visoko, da so se vsi sklicevali nanj, toda po njem je komajda še segla človeška roka...

Habent sua fata libelli! Knjige imajo svojo usodo. Včasih jo za krajši ali daljši čas celo izgubijo. Zgodovinske okoliščine so poskrbele, da se je to z vsemi tremi velikimi "nazorskimi knjigami" slovenskih tridesetih let zgodilo relativno zgodaj: izid 2. svetovne vojne na domačih tleh je onemogočil Vebrova "kulturna pisma" rojakom in Vidmarjevo razmišljanje Med Evropo in Ameriko,¹⁵⁶ razsulo komunizma ob koncu 20. stoletja pa je naznanilo, da je tudi "Speransu" potekel "rok trajanja".

¹⁵³ D. Gregorić, n. d., 46.

¹⁵⁴ F. Koblar, Moj obračun, Ljubljana 1976, 153 (opomba 10).

¹⁵⁵ F. Filipič, n. d., 555.

¹⁵⁶ Kljub odločni kritiki kapitalizma Vidmarjevo delo za zagnane graditelje socializma po letu 1945 ni bilo sprejemljivo; Boris Kidrič je sicer leta 1945 rekel, da je knjiga Med Evropo in Ameriko "popolnoma v redu", vendar je pristavil: "Menim pa, da se je treba do socializma dokopati ne s pametjo, temveč s srcem." (M. Vidmar, Spomini II, 132.) S to "dialektično" formulacijo je bila usoda Vidmarjevega teksta zapečaten.

Dušan NEČAK

SLOVENSKI IZOBRAŽENCI V KORESPONDENCI DR. FRITZA VALJAVCA (1935-1944)

Znano je, da je (bila) nemška zunanja politika intenzivno usmerjena na JV Evrope, kjer je videla eno od možnosti razširitve svojega gospodarskega, političnega pa tudi etničnega prostora. To velja za obe najpomembnejši nemški državi v zgodovini – za Nemčijo in za Avstrijo. Nekajkrat so tako politiko uveljavljali s silo in zelo krvavo. Manj pa je raziskano, na Slovenskem pa domala ničesar, kako je tako politiko spremljala in podpirala nemška znanost. Slovenija sicer ni bila v središču pozornosti te politike, vendar tudi ne povsem na obrobju. Enako je bilo z zanimanjem nemške znanosti za naše etnično ozemlje.

Posebej skrbno in natančno so se proučevanja JV Evrope, Balkana in z njima tudi slovenskega ozemlja, lotevali nacisti. V nacističnem času je nastalo oz. se je močno razvilo kar nekaj znanstvenih institucij, katerih temeljna naloga je bila vsestransko proučevanje JV Evrope. Med temi ima zagotovo najdaljšo znanstveno tradicijo Südost Institut iz Münchna.¹ Kadar govorimo o nemškem raziskovanju jugovzhoda Evrope ne moremo mimo tega inštituta, pa tudi ne mimo imena dr. Fritza Valjavca, saj sta oba dolgo dajala ton temu raziskovanju. Še danes pomenita delo Fritza Valjavca in stvaritve ter fondi Südost Instituta enega najpomembnejših virov za spoznavanje te problematike. Manj je znano pa je, da sta se oba ukvarjala tudi s slovensko problematiko. Dr. Valjavec je navezal stike v vrsto slovenskih izobražencev oz. izobraženci, ki so delovali v Sloveniji. Med zadnjimi so bili najpogostejši tisti, ki so bili nemškega porekla oz. so jih prištevali med t.i. Volksdeutscherje. Z objavo njihovih znanstvenih prispevkov s področja zgodovine, jezikoslovja in etnografije (Volkskunde) je želel Slovence in slovenski prostor, na katerem je živela tudi več kot 20.000-glava nemška narodna manjšina, približati in predstaviti Nemčiji in Evropi. Obenem je na ta način zbiral informacije koristne tudi za nemške politične namene ter za boljše poznavanja okolja, v katerem so živeli "Volksdeutscherji", saj je bila njihovem položaju posvečena posebna skrb pri proučevanju jugovzhodne Evrope. Razvil je dokaj obsežno korespondenco z zgodovinarji, profesorji ljubljanske Univerze: **prof. dr. Ljudmilom Hauptmannom, prof. dr. Balduinom Sario, prof. dr. Nikolo Radojčičem in prof. dr. Milkom Kosom**; z jezikoslovci: **dr. Jožo Glonarjem, prof. dr. Franom Ramovšem in prof. dr. Jakobom Kelemino** in z etnologoma: **prof. Franjem Bašem ter dr. Nikom Zupaničem**. Z nekaterimi je korespondenca trajalo dolgo in je bila zelo obsežna npr. z dr. Ljudmilom Hauptmannom, dr. Balduinom Sario, prof. Franjom Bašom ali dr. Jožo Glonarjem, z drugimi pa le občasna in redka, npr.: z dr. Nikom Zupaničem, dr. Franom Ramovšem ali dr. Jakobom Kelemino. Korespondenca je prenehala ob koncu druge svetovne vojne.

¹ Več o tem inštitutu glej: Dušan Nečak, Fritz Valjavec in Süd-Ost Institut v Münchnu, Prispevki za novejšo zgodovino, Ljubljana 1998, Ferenčev zbornik, str. 79-89.

ŽIVLJENSKA POT DR. FRITZA VALJAVCA²

Življenska pot dr. Fritza Valjavca je bila zelo razgibana, pa tudi malo skrivnostna. Ni namreč povsem jasno odkod njegov slovensko zveneči priimek. Ustni viri, ki jih ni mogoče preveriti vedo povedati, da je priimek res slovenski in da izvira iz Trsta. Jasno pa je, da se je rodil 26. maja 1909 na Dunaju, očetu avstrijskemu državnemu uradniku in materi, ki je bila rodom iz banatskega Vršca/Werschetz. Tu je hodil v osnovno in deloma v srednjo šolo, študije pa nadaljeval v Budimpešti. Tekoče je zato govoril madžarsko, čeprav se je v Budimpešti popolnoma integriral v nemško kolonijo. Prav voditelja madžarskega nemštva – Jakob Bleyer in Edmund Steinacker – sta zaznamovala njegovo nadaljnjo pot. Na nasvet Jakoba Bleyerja je odšel na študij zgodovine v München, kjer je doktoriral na temo iz življenja nemškega meščanstva JV Evrope v času prosvetljenstva. Študij je končal leta 1934, 1. oktobra 1935 pa je bil nameščen v Südost Institutu v Münchnu, ki je takrat obstojal že dobrih pet let. Vodstvo inštituta ga je zadolžilo z nalogo, da ustanovi inštitutsko revijo, ki je dobila ime Südostdeutsche Forschungen (SODF).

Naloženo mu nalogo je Valjavec uresničil že v prvem letu svojega delovanja na inštitutu. Leta 1936 je izšla prva števila revije, v kateri je Valjavec objavil programski članek "Wege und Wandlungen deutscher Südostforschungen". Raziskovali naj bi zgodovino habsburških nasledstvenih držav in zgodovino nemštva v teh državah. Na ta način so se naši kraji znašli med pomembnimi objekti raziskovanja. Da bi omilil agresivnost nemške "kulturtregerske" ideologije in da bi še bolj odprl pot dialogu z znanstveniki JV Evrope je leta 1940 spremenil ime reviji, ki je postala Südost-Forschungen (SOF) do danes.

Valjavec je do začetka vojne in v njej močno napredoval na svojem delovnem mestu. Leta 1937 je postal poslevođa inštituta, naslednje leto se je habilitiral na münchenski univerzi s temo "Der deutsche Kultureinfluss im nahen Südosten", leta 1940 je sprejel še dodatno zaposlitev profesorja za jugovzhodno evropsko zgodovino in domoznanstvo na Friedrich-Wilhelmovi univerzi v Berlinu, leta 1943 pa je postal namestnik direktorja inštituta. Ker je leta 1944 inštitutske prostore zadela zavezniška bomba ni mogoče po inštitutskih originalnih virih rekonstruirati njegove zgodovine v letih 1940-1944 in odgovoriti na vprašanje, koliko je nacizem v vojnem času in svojem vrhuncu vplival na delo inštituta in njegovo vodstvo. Nekateri raziskovalci trdijo, da ni bilo velikega vpliva.³ Vendar je ne glede na to mogoče reči, da je bil nacionalsocialistični čas inštitutu in njegovemu vodstvu, z Valjavcem vred, naklonjen. Njegovo delo je bilo za nacistično koristno in potrebno, zato ga niso na noben način preprečevali, omejevali ali ovirali, zlasti v času vojne ne. Valjavec je že takrat, še bolj pa po vojni, veljal za eksperta za vprašanja JV Evrope, posebej za Jugoslavijo. O tem pričajo ohranjene, zelo raznovrstne ekspertize z jugoslovansko/slovensko tematiko, namenjene političnim oblastem, predvsem nemškemu zunanjemu ministrstvu.⁴

² Podrobnejši življenjepisi dr. Fritza Valjavca glej v članku pomenjenem v opombi 1 ter v: Karl August Fischer, Fritz Valjavec (1909-1960), Südost – Forschungen, München 1960 (19), str. 1-5.

³ Karl Nehring, Geschichte des Südost Instituts v: Südost. Institut München 1930-1990, Mathias Bernath zum siebzigsten Geburtstag, Oldenburg, München 1990.

⁴ Zadevna dejavnost Fritza Valjavca je bila zelo obsežna. V letih od 1953 do 1955 je v Političnem

Po vojni je Südost Institut ponovno oživil prav dr. Fritz Valjavec. Na njegovo vztrajanje so zavezniške oblasti leta 1951 ponovno dovolile delovanje inštituta pod imenom Studiengruppe Südost, kar v prostorih njegovega stanovanja. Valjavec je sicer ostal namestnik vodje inštituta, vendar je že leta 1955 postal njegov direktor, kar je ostal vse do nenadne smrti leta 1960.

KORESPONDENCA⁵

Prvi stiki Fritza Valjavca s slovenskimi izobraženci segajo že v čas pred njegovo namestitvijo na Südost Institutu, torej še v čas, ko ni bil zadolžen za oblikovanje inštitutske znanstvene revije. Kažejo pa, da se je že pred uradno zadolžitvijo, dovolj intenzivno ukvarjal tudi s slovensko problematiko. Primer za to je dopisovanje s prof. dr. Franom Ramovšem.

Prof. dr. Fran RAMOVŠ⁶

Že kmalu po končanem študiju, konec leta 1934 ali v prvih dneh leta 1935 je takratnemu rektorju Univerze kralja Aleksandra I. v Ljubljani prof. dr. Franu Ramovšu poslal rokopisno razpravo o korespondenci Jerneja Kopitarja z željo, da bi mu jo v Ljubljani⁷ tiskali. Ramovš mu je odgovoril z zelo vljudnim, na roko

---

arhivu nemškega zunanjega ministrstva (PAAA) v Bonnu najti celo vrsto obsežnih in natančnih ekspertiz z jugoslovansko tematiko – od strokovnih do "obveščevalnih" poročil. "Obveščevalna" je skoraj izključno pripravljala Valjavčeva "Studiengruppe Südost".

Izdelal je npr. ekspertizi z naslovoma: "Das Problem Bosnien-Herzegowina" (23 gosto tipkanih strani, 1953); "Was ist Titoismus?" (15 strani, 1953); oceno knjige Harryja Hodginsona: "West nad East of Tito", London 1952 (1953); "Die Albaner im jugoslawischen Staatsgebiet (Kosovo und Metohija – Stand November 1953); leta 1954 je med drugim podpisal "obveščevalno" ekspertizo z naslovom – "Jugoslawische Agentenwerbung unter Slowenen Österreichs", pa tudi ekspertizo – "Die Moslems Bosniens und der Herzegowina – gestern und heute" (21 strani, poslano tudi nemški ambasadi v Beograd). V istem arhivu pa so ohranjena tudi obširna in natančna (preko 10 tipkanih strani) besedila z njegovim podpisom, o dejavnosti jugoslovanske, posebej srbske in hrvaške emigracije v ZRN. Slovenska emigracija pa je omenjena v poročilu: "Serbische und slowenische Emigration gegen kroatisch-albanische Zusammenarbeit" (14. I. 1955), v katerem povzema nek članek iz emigrantskega lista Klic Triglava (4. 10. 1954). Leta 1955 najdemo izpod njegovega peresa tudi nekaj deset strani obsežno študijo o srbski pravoslavni cerkvi: "Die serbische orthodoxe Kirche in heutiger Zeit" (64 strani) in kratek zapis "Vereinigung der Kämpfer der Ehemaligen Kgl. jugoslawischen Armee" zum Minderheitenproblem in einem befreiten Jugoslawien" (4 strani).

Valjavec je bil v tem času vodja "Studiengruppe Südost", s sedežem v Münchenu. Najprej na Kaiser – Ludwigplatz, 1/II, kjer je Valjavec stanoval, kasneje pa na Ludwigsstrasse 14, Rückgebäude I.

⁵ Korespondenco dr. Fritza Valjavca hrani dokumentacija "Südost Instituta" v Münchnu, brez posebne signature. Kopije citiranih pisem hrani avtor. Pri citiranju bom zato uporabljal termin "Korespondenca Fritza Valjavca/KFV, pismo...", hrani avtor.

⁶ Prof. dr. Fran Ramovš (1890-1952) sodi med najuglednejše slovenske jezikoslovce/slaviste/sloveniste. Jezikoslovje je študiral na Dunaju. Leta 1918 bil tajnik vseučiliške komisije za ustanovitev ljubljanske univerze, leta 1919 bil med prvimi imenovan za rednega profesorja slovenskega jezika, predaval historično slovnico slovenskega jezika, splošno fonetiko, karakteristiko praslovanščine in dve leti še primerjalno inoddevropsko slovenico. Bil dekan FF (1926/27), rektor UL (1934), med ustanovitelji SAZU in njen glavni tajnik ter predsednik (1950). SBL, str. 22-24.

⁷ Ramovš je pismu zapisal, da "unsere Gesellschaft /naše društvo" žal ne more tiskati dela. Morda je

pisanem, pismom, v izbrani nemščini, 8. januarja 1935.⁸ Zaradi finančnih razlogov je natis njegove razprave odklonil oz. njen natis preložil za nedoločen čas, obenem pa mu je predlagal, nas si išče drugega založnika (Deutsche Akademie – ustanova ljubljanskega nemštva), pri katerem ga bodo podprli.

Ne glede na zavrnitev, se je Valjavec kaj kmalu spet oglasil uglednemu univerzitetnemu profesorju. Konec februarja 1936 mu je poslal knjigo raziskovalke slovenskega, posebej štajerskega nemštva Doris Kraft: "Untersteirische Drauland", ki jo je izdal njegov inštitut. Ob tej priložnosti je predlagal tudi izmenjavo publikacij in se še posebej zanimal ali bi lahko na ta način dobil delo Franceta Kidriča iz leta 1935 o Primicevi korespondenci.⁹ Ramovš je na pismo odgovoril v opisani maniri takoj, že 4. marca. Navdušeno je pisal o knjigi, ki da je "dragoceno darilo, s katerim ste mi napravilo veliko veselje... Že včeraj sem z velikim zanimanjem prebral skoraj celo knjigo in sem zelo vesel nad opravljanim delom avtorja"¹⁰ Avtorja(ice), ki ga(jo) sicer ni poznal je zelo pohvalil in ga pozval naj nadaljuje z delom. Obenem pa je tudi pristal na izmenjavo publikacij.

Ohranjena korespondenca med Ramovšem in Valjavcem se konča z Valjavčevima odgovoroma na Ramovševo pismo, ki nosita datum 10. marec 1936 in 17. april 1936.¹¹ V prvem, nekaj vrstičnem tipkopisnem pismu Valjavec izraža veselje, da je knjiga Doris Kraft Ramovšu všeč in mu obenem sporoča, da v Münchnu izdajajo letopis "Südostdeutsche Forschungen", ki se znanstveno ukvarja s slovenstvom. Zagotavljal mu je, da bodo izredno veseli, če bo tudi on prispeval v revijo kakšno razpravo iz svojega delovnega področja npr. "o nemških vplivih na slovenski dialekt ali kaj podobnega".¹² Iz bibliografije Südost Instituta je razvidno, da prof. Ramovš ni napisal nobene razprave za Valjavčevo revijo. Z drugim pismom pa je Valjavec samo potrdil dospelost pisnega pristanka na izmenjavo publikacij in ponovno povabil k sodelovanju. Pač pa je očitno kot posledica Ramovševega dopisovanja z Valjavcem ljubljansko Znanstveno društvo, s sedežem v Narodnem domu, pristalo na izmenjavo publikacij. V pismu z dne 5. marca 1936, naslovljenem na "Institut zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden in Südosten, München, Neuhauserstrasse 51/II. Aufg." sta tajnik Znanstvenega društva Fran Ramovš in njegov predsednik Rajko Nahtigal, sporočila, da radi sprejmejo izmenjavo publikacij. Skupaj s pismom sta poslala že tudi izvode društvenih Razprav od I.-X. in Korespondenco I. ter pismo zaključila z besedami: "Ker nam je iz zasebnega sporočila g. dr. Fritza Valjavca že znano, da se z izmenjavo strinjate, si Vam istočasno dovoljujemo poslati naše publikacije s prošnjo, če bi nam hoteli tudi Vi poslati vaše."¹³

imel v mislih Znanstveno društvo za humanistične vede. Bil je namreč med njegovimi ustanovitelji (1921) in njegov prvi tajnik. ES, zv. 10, Ljubljana 1996, str. 78.

⁸ KfV, pismo Ramovša Valjavcu, 8. 1. 1935, hrani avtor.

⁹ Ibid., pismo Valjavca Ramovšu, 26. 2. 1936, hrani avtor.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid., pismi Valjavca Ramovšu, 10. 3. 1936 in 17. 4. 1936, hrani avtor.

¹² Ibid.

¹³ Ibid., pismo z dne 5. 3. 1936, hrani avtor.

Prof. dr. Ljudmil HAUPTMANN¹⁴

Med najzgodnejšimi in najbolj obsežnimi korespondencami je korespondenca Fritza Valjavca s prof. dr. Ljudmilom Hauptmannom od oktobra leta 1935 do septembra 1944. Hauptmann v tem času sicer ni bil več profesor ljubljanske Univerze, se je pa korespondenca nemalokrat dotikala vprašanj slovenske zgodovine ter je nastajala tudi v času njegovega bivanja v Bohinju.

Zadnjega dne oktobra 1935 se je dr. Valjavec z vljudnim pismom obrnil tudi na prof. Hauptmanna s prošnjo naj sodeluje pri novoustanovljeni reviji *Südostdeutsche Forschungen*. Pismo je bilo najbrž nekakšna okrožnica vsem potencialnim sodelavcem. V njej Valjavec, očitno zaradi negativne konotacije, ki jo je imel nacistični režim pri večini izobražencev v JV Evropi, posebej poudarja, da: "...ni treba imeti pomislekov za sodelovanje, ker delujemo na osnovi sodelovanja med narodi in je, na primer, med našimi sodelavci cela vrsta srbskih, romunskih in madžarskih raziskovalcev."¹⁵ Hauptmann je na povabilo razmeroma hitro odgovoril. Že iz kratkega pisma z dne 11. novembra 1935 je razvidno, da se ni takoj odločil za sodelovanje, temveč se je želel pred dokončno odločitvijo poučiti, kakšni članki bi naj prišli v poštev, iz katerega področja in v kakšni obliki: "znanstveni ali ohlapni eseji".¹⁶ Odgovor Fritza Valjavca je nekakšen povzetek uredniškega programa in namena, ki so ga z revijo imeli na Südost Institutu v Münchnu. Za sodelovanje prof. Hauptmanna je bil dr. Valjavec očitno zelo zainteresiran. Odgovoril mu je izčrpno in takoj. Že 14. novembra mu je sporočil, da pridejo v poštev le strogo znanstveni članki z znanstvenim aparatom, ki se po temah dotikajo zgodovine in njej bližnjih ved, literarne zgodovine, jezikoslovja, zemljepisa, antropološke geografije, etnografije (Volkskunde) in sociologije. Posebej je poudaril, da ni nujno, da se članki neposredno dotikajo odnosov med južnoslovanskimi narodi in nemštvom – je pa seveda zaželeno, da je to posredno prisotno. Kot primer pravega članka je navedel Hauptmannove razprave o zemljiško-lastniških razmerjih v srednjeveški zgodovini Slovenije. Zagotovil mu je, da bodo upoštevali vse njegove želje. Zavedajoč se kar nekoliko preširoko odprtih vrat za sodelovanje v reviji je Valjavec pismo zaključil s pripombo, da imajo v Münchnu seveda dovolj težav z urejanjem revije, "saj je tu načrtno in metodološko poglobljeno raziskovanje jugovzhoda šele v nastajanju. Preteči bodo morala leta, da bomo našli pravo obliko in odgovarjajočo vsebino revije. Prav zato smo vsake možnosti za sodelovanje med narodi toliko bolj veseli", je zaključil dr. Valjavec.¹⁷

Zanimivo je, da prof. Hauptmann na Valjavčevo pismo to pot ni odgovoril,

¹⁴ Prof. dr. Ljudmil Hauptmann (1884-1968) je bil v letih 1920-1926 redni profesor obče srednjeveške zgodovine in starejše slovenske zgodovine na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, od leta 1926 do upokojitve 1947 pa obče zgodovine srednjega veka v Zagrebu. V šolskem letu 1924/25 dekan FF v Ljubljani. Bil je redni ali dopisni član JAZU, SAZU in SANU. Ukvarjal se je s temeljnimi vprašanji razvoja slovenskega srednjega veka, Karantanijo, razvojem političnih teritorijev in vprašanjem kmečkega stanu. ES, zv. 4, Ljubljana 1990, str. 9 in Oddelek za zgodovino 1920-2000 ob osemdesetletnici, Oddelek za zgodovino, Ljubljana 2000, str. 31.

¹⁵ KFV, pismo Valjavca Hauptmannu, 31. 10. 1935, hrani avtor.

¹⁶ Ibid., pismo Hauptmanna Valjavcu, 11. 11. 1935, hrani avtor.

¹⁷ Ibid., pismo Valjavca Hauptmannu, 14. 11. 1935, hrani avtor.

čprav je bila ponudba za sodelovanje v njem zelo širokogrudno zapisana. Valjavec se je zato po skoraj trimesečnem čakanju na odgovor odločil, da mu še enkrat piše, kot povod za pismo pa je izrabil izid knjige Doris Kraft "Untersteirische Drauland". Poslal mu je knjigo, ga v pismu vljudno opomnil, da na pismo z dne 11. 11. 1935 še ni dobil odgovora in ga ponovno prosil za sodelovanje.¹⁸ To pot je bil odgovor takojšen (5. 2. 1936), vendar tudi sedaj ne pritrtilen. Hauptmann se je zahvalil za pojasnila v zadnjem pismu, vendar obenem zaprosil za izvod Valjavčeve revije češ, da "bo na ta način najhitreje poučen o vaših znanstvenih potrebah."¹⁹ Bil pa je poleg Glonarja tudi edini od naprošen znanstvenikov za sodelovanje, ki je v zaključku kratkega pisanja, zelo pragmatično vprašal: "Prav tako bi Vam bil hvaležen za sporočilo o številu separatov in višini honorarja."²⁰

Valjavec je rabil teden dni za nekaj vrstic odgovora, v katerem mu je v nekaj tednih obljubil poslati prvi zveze Südostdeutsche Forschungen in mu sporočil, da honorar znaša 4 RM na tiskano stran, separatov pa običajno avtor dobi 20, na željo tudi več.²¹

Po začetnih opotekajočih korakih je odslej korespondenca stekla bolj redno. Dne 17. februarja 1936 je Hauptmann odgovoril Valjavcu in že v prvih stavkih previdno pristal na sodelovanje. Zapisal je: "Dovolil si bom, da Vam bom ob priložnosti dal kakšen članek na razpolago."²² Naj pa že na tem mestu opozorim, da Hauptmann do leta 1956 ni v Valjavčevi reviji objavil nobenega članka. Mnogo previdneje in bolj zadržano kot Fran Ramovš pa se je le z nekaj besedami in med vrsticami tudi kritično, dotaknil poslane mu knjige Doris Kraft. Zapisal je le, da ga je knjiga zelo zanimala, še posebej zaradi njenih izvajanj o narodnem vprašanju. Rajši je to priložnost izkoristil, da je opozoril na svoj članek o Slovencih in slovenskih pokrajinah, ki ga je objavil v Stanojevičevi Narodni enciklopediji (IV/210-232, 185-187) in v katerem govori ravno o narodnem vprašanju v slovenski zgodovini. Obžaloval je, da je njegov članek ostal neopažen (očitno tudi v delu D. Kraft) in Valjavcu ponudil "errata", za napake, ki so se vrinile v izdajo v latinici.²³

Valjavec je bil takoj pokazal zanimanje za omenjeni članek o slovenski zgodovini, ki ga je Hauptmann objavil v Stanojevičevi Narodni enciklopediji. Tako rekoč z obratno pošto, 20. 2. 1936, je najprej z veseljem sprejel pripravljenost Ljudmila Hauptmana za sodelovanje in mu s spoštljivimi besedami, hitel zagotavljati, da bodo objavili tudi njegove obširnejše članke, nato pa izrazil pripravljenost objaviti nemško verzijo tega članka v Süddeutsche Forschungen. Zaznal je kritično ost v Hauptmanovem zadnjem pismu in mu zagotavljal, da bi na ta način zagotovo mogli začeti zaželeno razpravo o narodnem vprašanju v slovenski zgodovini.²⁴

Izid prvega zvezka Süddeutsche Forschungen se je zavlekel v junij 1936. Zato je mogel Valjavec šele v pismu z dne 30. maja 1936 sporočiti Hauptmannu v Zagreb,

18 Ibid., pismo Valjavca Hauptmannu, 1. 2. 1936, hrani avtor.

19 Ibid., pismo Hauptmanna Valjavcu, 5. 2. 1936, hrani avtor.

20 Ibid.

21 Ibid., pismo Valjavca Hauptmannu, 12. 2. 1936, hrani avtor.

22 Ibid., pismo Hauptmanna Valjavcu, 17. 2. 1936, hrani avtor.

23 Ibid.

24 Ibid., pismo Valjavca Hauptmannu, 20. 2. 1936, hrani avtor.

da bo v nekaj dneh prejel prvi zvezek, obenem pa ga je prosil naj bi za drugi zvezek pripravil kakšne članek. Za rok oddaje rokopisa je predlagal september 1936. Do sodelovanja s Hauptmannom mu je bilo očitno zelo veliko, saj ga je v istem pismu prosil še za recenzijo kritične izdaje "Conversio Baogarrorum et Carantanorum", ki jo je Milko Kos izdal leta 1936.²⁵ Hauptmann mu je odgovoril konec julija iz Bohinja. Zahvalil se je za poslane publikacije, zavrnil objavo recenzije dela Milka Kosa, ker jo je objavil že v Istoriskem časopisu, v objavo pa ponudil članek o "Nemško-slovenskem sožitju v zgodnjem srednjem veku." Zagotovil je, da bi članek lahko napisal do Božiča.²⁶ Na odgovor je čakal le tri dni. Valjavec mu je v pismu z dne 27. julija odgovoril: "... Članek o "Nemško-slovenskem sožitju v zgodnjem srednjem veku" bi bil seveda zelo dobrodošel. Tudi ob Božiču bi prišel brez nadaljnega še pravočasno."²⁷

Toda v začetku januarja 1937 Valjavec še ni imel Hauptmannovega članka. Takoj po Novem letu mu je zato pisal in ga spraševal ali lahko računa na njegov članek za drugi zveze Südostdeutsche – Forschungen. Pripravljen je bil počakati tudi do 1. februarja. Vljudno je omenil tudi poslani prvi zvezek in ga prosil za komentar o njem.²⁸ Hauptmann mu je odgovoril še isti mesec. Kot razlog zakaj ni poslal članka je navedel objavo članka "Balkan in Donava" drugod. Članek je, po njegov mnenju, zelo srednjeevropsko orientiran, vendar kljub temu poudarja nekatere težave, ki obremenjujejo odnos med Nemci in Podonavci. Zdelo se mu je nekorektno, da bi istočasno objavil dva članka, ki bi se ju moglo ocenjevati tudi tako, kot da hoče avtor sedeti na dveh stolih. Pismu je priložil dva krajša geneološka članka.²⁹ V odgovoru Valjavec teh dveh člankov sploh ni omenil. Obžaloval je le, da se Hauptmann ni odločil objaviti članka v njegovi reviji, saj naj bi ta imela le znanstvene in nikakršnih propagandističnih namenov. Še enkrat ga je povabil naj sodeluje v drugem zvezku revije s člankom kakršne koli vsebine, le da ima čisto znanstveni značaj.³⁰ Druga številka revije naj bi izšla spomladi in Hauptmann bi imel dovolj časa za pripravo članka. Toda korespondenca med obema je bila prekinjena za več kot leto dni. Valjavec se je Hauptmannu oglasil spet v začetku julija 1938, v mnogo bolj zaostrenih političnih razmerah. Spomnil ga je, da sta se spomladi 1937 dogovarjala za članek za Süddeutsche Forschungen in zapisal, da bi zelo obžaloval, če se sodelovanje ne bi uresničilo. Očitno pa se je dobro zavedal, da za Hauptmannovo zadržanostjo stojijo tudi ideološko-politični razlogi. Zato se mu je zdelo potrebno posebej poudariti: "...Meni gre izključno za sodelovanje na znanstvenem področju, ki bi ga morali, vsem težavam navkljub, ohranjati."³¹ Prof. Hauptmann je Valjavca tudi to pot zavrnil. Vljudno a odločno, mu je z obrabljeno frazo, da ima preveč drugih obveznosti, na dopisnici z Bohinjskega jezera, 20. julija zapisal, da ne more ustreči njegovim željam.³²

²⁵ Ibid., pismo Valjavca Hauptmannu, 30. 5. 1936, hrani avtor.

²⁶ Ibid., pismo Hauptmanna Valjavcu, 24. 7. 1936, hrani avtor.

²⁷ Ibid., pismo Valjavca Hauptmannu, 27. 7. 1936, hrani avtor.

²⁸ Ibid., pismo Valjavca Hauptmannu, 2. 1. 1937, hrani avtor.

²⁹ Ibid., pismo Hauptmanna Valjavcu, 13. 1. 1937.

³⁰ Ibid., pismo Valjavca Hauptmannu, 22. 1. 1937, hrani avtor.

³¹ Ibid., pismo Valjavca Hauptmannu, 8. 7. 1938, hrani avtor.

³² Ibid., pismo Hauptmann Valjavcu, 20. 7. 1938, hrani avtor.

Ohranjena korespondenca priča, da je izmenjava pisem prenehala za skoraj pet let. Šele z začetku aprila 1943 se je Valjavec spet oglasil Hauptmannu. Nič več ga ni prosil za članek, čeprav si je dobro zapomnil hladno zavrnitev iz julija 1938. Ta čas je namreč pripravljajl izdajo priročnika o jugovzhodni Evropi, ki naj bi bil obsežen kot enciklopedija. Iskal je avtorja za članek o srednjeveški hrvaški zgodovini. "...Ker vem, da Vi tega članka zaradi prezasedenosti, zagotovo ne morete prevzeti, si Vam to ne upam predlagati. Bil pa bi Vam zelo hvaležen če bi mi lahko predlagali sposobnega sodelavca..."³³

Ta ponudba je bila za prof. Hauptmanna bolj privlačna. Odgovora na Valjavčevo pismo sicer ni med ohranjeno korespondenco, je pa ohranjen odgovor nanj, ki nosi datum 3. maj 1943.³⁴ V njem izraža Valjavec izredno veselje, da se je prof. Hauptman po nekajkratni zavrnitvi sodelovanja vendarle odločil sodelovati s člankom za Südosteuropa-Handbuch o srednjeveški zgodovini Hrvaške.³⁵ Določil mu je obseg 10-15 tipkanih strani, ponudil honorar v višini 20 RM na tiskano strani in predvidel rok oddaje za 1. september 1943.³⁶

Priprava tega članka je pomenila začetek živahnjše izmenjave mnenj o različnih strokovnih vprašanjih, izmenjave literature, tesnejše sodelovanje npr. pri nabavi literatur, pritegnitev k sodelovanju tudi nekaterih drugih sodelavcev na Hrvaškem (npr. dr. Jaroslava Šidaka in dr. Ferda Hauptmanna) in celo osebno srečanje med obema korespondentoma.

Že v pismu z dne 22. maja 1943 je Hauptmann prosil Valjavca za nabavo strokovne literature, ki je iz Zagreba nikakor ni mogel dobiti, potrdil rok 1. september, vendar ga opozoril, da se ga zaradi zdravstvenih razlogov (predvidena operacija v Gradcu, kjer je bil zdravnik njegov sin Erik) morda ne bo mogel povsem natančno držati. Navrgel pa je še nekaj vprašanj v zvezi s člankom: ali naj obdela tudi novoveško zgodovino Hrvaške, geografske danosti dežele itd.?³⁷

Valjavec se je v odgovoru na to pismo, ki ga je poslal že iz Berlina, zelo razpisal. Na skoraj dveh tipkanih straneh je Hauptmannu pojasnjeval uredniški koncept, ga informiral, da bo novoveško zgodovino obdelal dr. Antoljak, srbsko pa dr. Reisz-witz. Prosil ga je naj pa se vendarle dotakne zgodovine Bosne in Hercegovine. Na koncu pa kot običajno zapisal: "Ali boste imeli ob priložnosti tudi kaj za našo revijo?"³⁸

Hauptmann z izborom avtorja za hrvaško novoveško zgodovino ni bil zadovoljen. Na dopisnici poslani iz Zagreba je Valjavca opozoril, da bi bil dosti boljši avtor dr. Jaroslav Šidak, obenem pa na nek način prevzel iniciativo glede sodelovanja. Valjavca je namreč vprašal ali bi bil pripravljen tiskati njegovo delo o koroških Kosezih, ki naj bi bilo nekakšen odgovor podobnemu delu Ernsta Klebela.³⁹

³³ Ibid., pismo Valjavca Hauptmannu, 5. 4. 1943, hrani avtor.

³⁴ Ibid., pismo Valjavca Hauptmannu, 3. 5. 1943, hrani avtor.

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid.

³⁷ Ibid., pismo Hauptmanna Valjavcu, 22. 5. 1943, hrani avtor.

³⁸ Ibid., pismo Valjavca Hauptmannu, 8. 6. 1943, hrani avtor.

³⁹ Gre za delo tudi siceršnjega sodelavca SOF: Ernst Klebel, Von den Edlingen in Kärnten, Klagenfurt 1942.

Valjavec je takoj pristal na tisk dela in sicer v njihovi seriji monografij,⁴⁰ še posebej zato, ker je bil tudi sam mnenja, da delo Klebela ni najboljše. Prav tako je pristal na kritiko Hauptmanna glede izbora avtorja za novoveško zgodovino Hrvaške in mu v pismu zaupno obljubil, da bo pri ponatisu priručnika izbral Šidaka. Sodelovanje je želel še razširiti in je zato spraševal Hauptmanna ali pozna sodelavca, ki bi sodeloval pri izdajanju letnih bibliografij znanstvenih tekstov s področja "kulturoloških znanosti" za Hrvaško. Take bibliografije je namreč že imel za Slovaško, Romunijo, Madžarsko in Srbijo. Ponudil mu je, da bi bil on sam nosilec in nadzornik tega projekta ter pismo zaključil s informacijo, da bo v naslednjih mesecih prišel na Hrvaško, kjer bi se lahko srečala in se osebno pogovorila o vseh teh vprašanih.⁴¹ V začetku avgusta mu je poslal še dve kratki pisemci. V prvem ga je spraševal ali je pripravljen za Südost-Forschungen v letu 1944 napisati članek o razvoju hrvaškega zgodovinopisja, v drugem pa mu je sporočil, da bo sredi septembra za nekaj dni prišel v Zagreb.⁴²

Hauptmananov odgovor se je križal z zadnjima pismoma Valjavca. Zahvalil se je za pripravljenost tiskati njegovo delo o Kosezih, sporočil, da bo članek o hrvaški zgodovinopisju literaturi napisal Jaroslav Šidak (pripisal je njegov naslov) ter da bo on skrbel tudi za izmenjavo znanstvenih del, obenem pa se vljudno razveselil osebne srečanja.⁴³ Tega je Valjavec še enkrat napovedal za prvo polovico septembra, Hauptmannu zagotovil, da se je z isto pošto obrnil na dr. Šidaka in ga spet vprašal ali bo napisal kaj za njegovo revijo.⁴⁴ Nekaj dni kasneje pa ga je še zaprosil, če bi lahko za Südost-Forschungen dvakrat na leto sporočal t.i. znanstvene informacije: o habilitacijah, novih profesorjih, smrtnih primeri na univerzi...⁴⁵

Hauptmann na ta izziv sploh ni odgovoril. Vsaj ohranjenega pisma o tem ni v korespondenci. Pač pa se je oglasil konec oktobra s pismom in člankom za priručnik o jugovzhodni Evropi.⁴⁶ Obseg je nekoliko presegel, vendar je Valjavec to brez problema sprejel in mu obenem sporočil, da ga veseli, da dela na besedilu o Kosezih ter ga spraševal, kdaj lahko nanj računa.⁴⁷

Od konca leta 1943 in do konca maja 1944 so ohranjena le štiri Hauptmannova pisma, ki govorijo pretežno o tehničnih vprašanih izdaje priručnika – o opombah, korekturah in podobnem.⁴⁸

Iz pisma Fritza Valjavca z dne 24. maja 1944 je mogoče razbrati, da sta se v tem času, torej konec leta 1943 ali v prvi polovici leta 1944, korespondenta tudi osebno srečala in se najbrž tudi zasebno zblížala. Valjavec v pismu namreč pozdravlja Hauptmannovo soprogo, to pismo in vsa naslednja pa se tudi ne končujejo več z vljudnostnimi frazami, temveč le še z "Vaš".⁴⁹ Očitno sta si bila toliko blizu, da je

40 Gre za serijo: Südosteuropäische Arbeiten.

41 Ibid., pismo Valjavca Hauptmannu, 30. 6. 1943, hrani avtor.

42 Ibid., pismi Valjavca Hauptmannu, 4. in 6. 8. 1943, hrani avtor.

43 Ibid., pismo Hauptmanna Valjavcu, 3. 8. 1943, hrani avtor.

44 Ibid., pismo Valjavca Hauptmannu, 17. 8. 1943, hrani avtor.

45 Ibid., pismo Valjavca Hauptmannu, 25. 8. 1943, hrani avtor.

46 Ibid., pismo Hauptmana Valjavcu, 27. 10. 1943, hrani avtor.

47 Ibid., pismo Valjavca Hauptmannu, 18. 11. 1943, hrani avtor.

48 Ibid., pisma Hauptmanna Valjavcu, 28. 11. 1943, 20. 4.; 16. 5. in 20. 5. 1944, hrani avtor.

49 Ibid., pismo Valjavca Hauptmannu, 24. 5. 1944, hrani avtor.

Hauptmann Valjavcu izrazil tudi sočustvovanje ob bombardiranju stavbe Südost Instituta v Münchnu aprila 1944, ta pa mu je vestno pošiljal vse novo izšle knjige.⁵⁰ Pisma so postajala nekoliko bolj osebna z omembami doma, soproge, osebnih vojnih izkušenj ter problemov z nakazilom honorarja. V juliju 1944 pa je Valjavec sprejel v tisk neko delo Ljudmilovega sina Ferda Hauptmana. Zadnje nekaj rokopisnih vrstic dolgo pismo je Hauptmannovo, zadeva korekture rokopisa in je datirano 25. septembra 1944.⁵¹

Sodelovanje prof. Ljudmila Hauptmanna je bilo torej od previdno odmerjenega do zmerno naklonjenega. Do objavljanja v Südostdeutsche ali Südost – Forschungen je bil na začetku dokaj nezaupljiv, v novih vojnih, okupacijskih, okoliščinah pa je svoje stališče nekoliko omilil. Iz dosegljive bibliografije publikacij Südost Instituta v Münchnu⁵² ni razvidno, da bi Ljudmil Hauptmann v tem času kar koli objavil v inštitutskih publikacijah. Enako velja za Ferda Hauptmanna in Jaroslava Šidaka.

Prof. dr. Milko KOS⁵³

Prof. Milko Kos sodi med tiste slovenske izobražence, s katerimi je Fritz Valjavec želel navezati stike še razmeroma zgodaj. Izrabil je izid 1. letnika Südostdeutsche-Forschungen in mu ga s spremnim dopisom 14. januarja 1937 poslal v Ljubljano, skupaj vprašanjem ali bi bil pripravljen sodelovati v reviji, saj bi bilo njegovo sodelovanje neprecenljivo.⁵⁴ Kosov odgovor je bil ljubeznivo vljuden. Potrdil je sprejem letnika, se zahvalil za povabilo k sodelovanju in zatrdil, da mu bo, če bo mogel sodelovati, tako sodelovanje v veliko čast. Valjavca je še opozoril, da njegov inštitut zagotovo ima njegove zadnje večje delo o "Conversii", nekatere druge separate pa je priložil pismu.⁵⁵ Odgovor je prejel v začetku februarja, skupaj z dvema starejšima publikacijama Südost Instituta, za katere pa je presodil, da bi naslovnika še vedno lahko zanimala. Obenem ga je Valjavec zaprosil, da mu pošlje

50 Ibid., pismo, Valjavca Hauptmannu, 3. 6. 1944, hrani avtor, zadnja je v korespondenci omenjena knjiga nekega Franza. Skoraj zagotovo gre za knjigo Georga Franza: Erzherzog Franz Ferdinand und die Pläne zur Reform der Habsburger Monarchie, ki je izšla v inštitutovi seriji Südeuropäische Arbeiten, leta 1943.

51 Ibid., pisma Hauptmanna Valjavcu, 10. 7., 25. 8. in 25. 9. 1944 in Valjavca Hauptmannu, 19. 7. 1944. V bibliografijah Südost Instituta v Münchnu, nisem mogel odkriti za katero delo F. Hauptmanna gre, saj je prva dela objavil tu šele leta 1956. Morda nikoli ni izšlo.

52 Südost-Forschungen, Register zu Band 1-50, ur. Edgar Hösch in Karl Nehring, R. Oldenburg Verlag, München 1993; Südost. Institut München 1930-1990, Mathias Bernath zum siebzigsten Geburtstag, R. Oldenburg Verlag, München, 1990.

53 Prof. dr. Milko Kos (1892-1972) je bil v času dopisovanja red prof. obče zgodovine srednjega veka in pomožnih zgodovinskih ved (1935-1965) na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Tu je bil v letih 1935-36 dekan in prodekan, v letih 1941-45 je bil rektor, leta 1941 in v letih 1945-48 pa prorektor ljubljanske univerze. Bil je redni član SAZU in dopisni član JAZU, SANU in Poljske akademije. Glavni poudarki njegovega znanstvenega dela so bili slovenska srednjeveška zgodovina, še posebej viri zanjo in zgodovina kolonizacije ter gospodarska agrarna zgodovina. ES, zv. 5, str. 311, Ljubljana 1991 in Oddelek za zgodovino 1920-2000, ob osemdesetletnici, Oddelek za zgodovino, Ljubljana 2000, str. 36.

54 Ibid., pismo Valjavca Kosu, 14. 1. 1937, hrani avtor.

55 Ibid., pismo Kosa Valjavcu, 29. 1. 1937, hrani avtor

še separat razprave o istrski meji, ki da se dotika tudi vprašanj, ki jih sam proučuje. Kot skoraj vsako podobno pismo je tudi to zaključil s pozivom, da bo z veseljem objavil vsaj znanstven članek, ki ga bo prof. Kos namenil objaviti v njegovi reviji.⁵⁶ Njuno ohranjeno korespondenco je Kos zaključil z dopisnico, v kateri je Valjavcu z obžalovanjem sporočil, da nima nobenega separata o istrski meji več na voljo. Zahvalil se mu je za poslani publikaciji in od 15. februarja 1937 ni bilo več dopisovanja.⁵⁷

Prof. dr. Nikola Radojčić⁵⁸

Prvo pismo v korespondenci ni samo zelo zgodnje, iz maja leta 1935, ampak ga je napisal prof. Radojčić in ne, kot običajno dr. Valjavec. Z dopisnico se je Radojčić zahvalil Valjavcu, kot sodelavcu "Der Deutschen Akademie" za poslano revijo *Mitteilungen der deutschen Akademie I*, v kateri je objavil članek "Ranke und der Südosten". Opozoril ga je, da je o Rankeju pisal tudi sam in mu citiral *Letopis Matice Srbske*.⁵⁹ Vendar je to pismo ostalo osamljeno in brez odgovora. Šele julija 1936 se začne korespondenca vezana na sodelovanje v inštitutskih publikacijah.

Sredi julija je Valjavec, tako kot še mnogim drugim izobražencem na jugovzhodni Evropi, Radojčiću poslal prvi zvezek *Südostdeutsche Forschungen* in ga prosil za sodelovanje.⁶⁰ Pismo je Radojčić dobil, revije pa ne. To je Valjavcu sporočil z dopisnico 25. julija ter ga obenem, očitno ne v zvezi z Valjavčevim pismom, pač pa zato, ker je vedel, da Valjavec pripravlja izdajo te korespondence, še opozoril, da je del korespondence med Rumyjem in Kopitarjem, izdal že Aleksa Ivić.⁶¹ Glede na tako rekoč takojšen odgovor je bilo dr. Valjavcu veliko do sodelovanja prof. Radojčića. Iz odgovora 27. julija izhaja, da v prvi vrsti zato, ker Valjavec ni vedel za Ivićevo izdajo omenjene korespondence, knjigo, v kateri pa je nameraval izdati celotno korespondenco, pa je že zaključil in jo je v nekaj tednih želel oddati v tisk. Prosil je Radojčića naj mu sporoči, v kateri publikaciji je Ivić izdal ta del

⁵⁶ Ibid., pismo Valjavca Kosu, 10. 2. 1937, hrani avtor.

⁵⁷ Ibid., pismo Kosa Valjavcu, 15. 2. 1937, hrani avtor.

⁵⁸ Prof. dr. Nikola Radojčić (1882-1964) si je v Ljubljani, kot eden prvih profesorjev zgodovine pridobil katedro za nacionalno zgodovino. Leta 1920 je postal izredni, leta 1922 pa redni profesor srbske in hrvaške zgodovine na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. V Beograd je odšel leta 1941, kjer je delal v okviru SANU, katere član je bil. Bil je specialist za državni in pravni razvoj Srbije v srednjem veku in za srednjeveške vire za srbsko zgodovino – ES zv. 10, str. 61, Ljubljana 1996 in Oddelek za zgodovino 1920-2000 ob osemdesetletnici, Oddelek za zgodovino, Ljubljana 2000, str. 46.

⁵⁹ Ibid., pismo Radojčića Valjavcu, 4. 5. 1935, hrani avtor. Gre za članek, ki ga je Valjavec objavil v *Mitteilungen der Akademie zur wissenschaftlichen Erforschungen und Pflege des Deutschtums/Deutsche Akademie 1935*, str. 1-24.

⁶⁰ Ibid., pismo Valjavca Radojčiću, 16. 7. 1936, hrani avtor.

⁶¹ Ibid., pismo Radojčića Valjavcu, 25. 7. 1936, hrani avtor. Gre za eno Valjavčevih najzgodnejših del, ki pa ga je v knjižni obliki objavil šele leta 1942 v 30. številki *Südosteuropäische Arbeiten* z naslovom: "Bartholomäus Kopitars Briefwechsel. I. Teil, Kopitars Briefwechsel mit Karl Georg Rummy", München, Max Schick 1942. Prof. dr. Aleksa Ivić (1881-1948) od leta 1924 profesor Pravne fakultete v Subotici. Ukvarjal se je s srbsko zgodovino prve polovice 19. stoletja in zgodovino Srbov v Vojvodini in na Hrvaškem. Izdajal je tudi arhivsko gradivo. EJ, zv. 3, Zagreb 1967, str. 222.

korespondence ter mu obenem zagotovil, da mu bo poslal nov izvod revije.⁶²

Tudi Radojčić je takoj odgovoril. Že 29. julija mu je poslal želeni citat, ki se glasi: Arhivska gradja o jugoslovenskim književnim in kulturnim radnicima, IV, 1723-1887: Srpska kraljevska akademija: Zbornik za istoriju jezika i književnost srpskog naroda, II. Od., knj. IX, 1935/75 sgg Cp. Vorr./XI-XII. Dodal je še, da bo publikacijo zagotovo mogel najti v Münchenski kraljevski knjižnici ali na bavarski akademiji, Ivić pa da je v članku obdelal tako korespondenco Kopitar Rummy kot tudi korespondenco Rummy Šafaøik. Takoj se je lotil tudi kritike Ivićevega dela, saj je Valjavcu sporočil, da pismo metropolita Stratimirovića Rummyju z dne 18. 11. 1822 zagotovo ni takšno kot ga je dal natisniti Ivić. To naj bi ugotovil, tudi v svoji študiji o zgodovinskih študijah Stratimirovića.⁶³

Izmenjava pism na temo korespondenca Kopitar Rummy in Rummy Stratimirović je trajala do srede oktobra 1936. Valjavec se je s to tematiko zelo intenzivno ukvarjal in je bil temu primerno zainteresiran za vsako novost. V pismu 15. avgusta je Radojčića prosil za izvod njegovega natisnjene predavanja o Stratimiroviću in ga spet prosil za prispevek za SODF. Do prof. Radojčića je bil celo bolj spoštljiv kot do drugih korespondentov, ki jih je prosil za sodelovanje. Pismo je namreč končal z besedami: "Če vam je moja prošnja neprijetna, Vas prosim, da jo pozabite in mi oprostite, da sem jo že drugič izrazil."⁶⁴

Radojčić je bil ta čas na počitnicah v Cavtatu in se je Valjavcu z razglednico oglasil kar od tam. Sporočil mu je, da bo želeno razpravo poslal v München takoj ko se bo vrnil domov, na že drugo prošnjo za sodelovanje pa je nekako opravičujoče odgovoril: "Res nimam ničesar, kar bi sodilo v okvire Forschungen".⁶⁵ Očitno pa razprave o metropolitu Stratimiroviću Radojčić ni poslal tako hitro kot je zagotavljal. Šele 16. oktobra 1936 je namreč Valjavec poslal v Ljubljano nekaj vrstično pisanje, v katerem se zahvaljuje za prejeto razpravo in Radojčiću zagotavlja, da jo je pazljivo prebral ter da jo bo v kratkem vrnil.⁶⁶

S tem je bila korespondenca med Valjavcem in Radojčićem prikinjena za skoraj štiri leta. Ponovno je bila vzpostavljena šele leta 1940, v letu, v katerem je Valjavec svojo revijo preimenoval v "Südost-Forschungen" in jo temu primerno tudi vsebinsko razširil. V začetku tega leta je Valjavec Radojčiću poslal zvezek IV, 1, 1939 SDOF, ki pa je bila že na novo orientirana in ga že tretjič poprosil za sodelovanje, to pot s prispevkom iz zgodovine južno slovanskih narodov.⁶⁷

Radojčić si je pustil čas za odgovor. Šele čez skoraj tri tedne se je na dopisnici iz Ljubljane kratko zahvalil za poslano, pohvalil članek Eugena Bonoma "Serbo-

⁶² Ibid., pismo Valjavca Radojčiću, 27. 7. 1936, hrani avtor.

⁶³ Ibid., pismo Radojčića Valjavcu, 29. 7. 1936, hrani avtor – O Stratimiroviću je Radojčić v tem času pisal dvakrat. V pismu omenjena študija ima naslov: Istorijske studije metropolita St. Stratimirovića, Glasnik istorijskog društva u Novom Sadu, II, 1929, str. 317-64. Njegovo predavanje o istem pa je bilo objavljeno v Letopisu Maticе Srpske, 345, 1936, str. 40-60.

⁶⁴ Ibid., pismo Valjavca Radojčiću, 15. 8. 1936, hrani avtor.

⁶⁵ Ibid., pismo Radojčića Valjavcu, 26. 8. 1936, hrani avtor.

⁶⁶ Ibid., pismo Valjavca Radojčiću, 16. 10. 1936, hrani avtor.

⁶⁷ Ibid., pismo Valjavca Radojčiću, 26. 2. 1940, hrani avtor. V reviji je bilo veliko člankov s področja etnologije, domoznanstva in zgodovine južno slovanskih narodov. Nič več ni bila v središču pozornosti tematika povezana z nemštvom JV Evrope.

kroaten im Ofener Bergland", ki da ga bo recenziral, sodelovanju pa se izognil z izgovorom, da je preveč zaposlen s pripravo knjige o srbskih državnih zborih v srednjem veku.⁶⁸ Četrtrič Valjavec ni več prosil Radojčiča. Le zahvalil se mu je za odgovor in se vljudno veselil Radojčičeve nove knjige.⁶⁹ Ni pa opustil upanja, da bo Radojčiča vendarle pridobil za sodelovanje in nikakor ni želel opustiti dopisovanja z njim. Ko je spomladi 1940 prevzel katedro za JV Evropo na berlinski univerzi je bilo dopisovanje z vsemi korespondenti, manj intenzivno in je z nekaterimi celo za nekaj mesecev prenehalo. Tudi z Radojčičem. Toda, ko si je uredil položaj v Berlinu se je Radojčiču spet oglasil. To pot je bila njegova prošnja konkretna.

Želel je namreč, da bi Radojčič napisal 2 do 3 strani nekrologa za umrlim prof. Ferdom Šišičem. Pripravljen je bil sprejeti Radojčičev tekst v srbohrvaščini in ga dati v Nemčiji prevesti, posebej pa je poudaril, da se objava nekrologa za tako pomembnim znanstvenikom v znanstveni reviji, kakršna je Südost Forschungen, spodobi.⁷⁰ Toda tudi v tem primeru Radojčič ni ugodil želji Valjavca. Na dopisnici je odgovoril, da je pri njih navada, da nekrolog za umrlim piše njegov naslednik. To pa je bil prof. dr. Barada in napolil ga je nanj. Obenem je mimogrede Valjavcu še sporočil, da je v Letopisu Matice Srbske, 353, 1940, str. 444-6, objavil recenzijo prej omenjenega članka Eugena Bonoma.⁷¹

Toda Valjavec ni odnehal. Zelo veliko mu je bilo do tega, da bi za sodelovanje, četudi samo posredno, pridobil tako pomembnega znanstvenika kot je bil Nikola Radojčič oziroma, da bi vsaj ohranil korespondenco z njim. Sredi junija se je Radojčiču spet oglasil, sprejel njegovo sugestijo za nekrolog, mu čestital za recenzijo Bonomijevega članka, ga prosil če bi lahko pregledal tiskovne pole njegovega članka o korespondenci Rummy-Kopitar in razmeroma dolgo pismo zaključil z: "Ali nimate slučajno kaj za našo revijo. Kot ste lahko spoznali iz zadnjih števil, se na noben način ne ukvarjamo izključno z vprašanji jugovzhoda." Področje sodelovanje je torej še dodatno razširil, samo da bi ga pridobil.⁷²

Radojčičevega neposrednega odgovora na to pismo ne poznamo. Iz naslednjega pisma Fritza Valjavca pa je mogoče razbrati, da je Valjavcu posredoval pripombe na besedilo o korespondenci Kopitar-Rummy in da mu je bil le-ta zanje zelo hvaležen. V zahvalo mu je poslal izvod I. dela njegove publikacije "Der deutsche Kultureinfluss im nahen Südosten", skupaj z enim izvodom tipkopisa istega dela. Prosil ga je namreč, da bi tudi na to delo dobil od njega kakšne pripombe, saj je pripravljal drugo izdajo.⁷³ Tega sodelovanja Radojčič ni zavrnil, kakor tudi ni zavračal strokovnega sodelovanja, izmenjave že natisnjenih razprav in znanstvenih podatkov. Z odgovorom, v katerem je "recenzijo" sprejel, je Valjavcu poslal še svojo razpravo o cesarju Justinjanu ter mu sporočil, da je našel zelo zanimive dokumente o Rummyju, ki jih bo obdelal.⁷⁴ Toda do oktobra 1940 Ra-

68 Ibid., pismo Radojčiča Valjavcu, 13. 3. 1940, hrani avtor.

69 Ibid., pismo Valjavca Radojčiču, 21. 3. 1940, hrani avtor.

70 Ibid., pismo Valjavca Radojčiču, 22. 5. 1940, hrani avtor.

71 Ibid., pismo Radojčiča Valjavcu, 27. 5. 1940, hrani avtor. Nekrolog za umrlim F. Šišičem ni bil v SOF nikoli objavljen.

72 Ibid., pismo Valjavca Radojčiču, 11. 6. 1940, hrani avtor.

73 Ibid., pismo Valjavca Radojčiču, 6. 7. 1940, hrani avtor.

74 Ibid., pismo Radojčiča Valjavcu, 16. 7. 1940, hrani avtor.

dojčič ni opravil obljubljenega in ga je zato Valjavec v pismu ponovno prosil za pripombe, ki jih je pričakoval najkasneje do konca zime saj naj bi že v letu 1941 izšla druga izdaja.⁷⁵

Ali je Radojčić napisal opombe k Valjavčevemu besedilu, najbrž ne bomo nikoli izvedeli. V korespondenci je od oktobra 1940 do junija 1942 namreč zazijala luknja. Najbrž moremo to luknjo pripisati razširitvi vojne in napadu na Jugoslavijo ter odhodu Radojčića v Beograd. Šele, ko se je prof. Radojčić preselil v Beograd, kjer je na tamkajšnji fakulteti dobil katedro za zgodovino, je korespondenca spet ohranjena, glede na vsebino pa tudi obnovljena.⁷⁶ Fritz Valjavec je namreč sredi junija 1942 čestital prof. Radojčiću za novo službo in se veselil, da je Radojčić "dobro preстал nemirne čase". Izrazil je upanje, da se bo sodelovanje med njima tudi iz Beograda tako uspešno razvijalo, kot se je iz Ljubljane. Posebej je bil zainteresiran za izmenjavo publikacij in revij, še zlasti Srpske akademije znanosti, ki jih ni prejemal že od leta 1939.⁷⁷ Korespondenca je od tu dalje močno luknjičava. Ohranjeni sta le dve dopisnici, ki jih je Radojčić poslal Valjavcu leta 1943 in v katerim mu poroča o novih publikacijah, prosi za nove in se zahvaljuje za poslane.⁷⁸ Za zadnjo, marčevsko, mu je Valjavec odgovoril 10. aprila 1943. Formalno napisano pismo, v katerem mu sporoča, da se bo potrudil izpolniti njegove želje, zaključuje vsebinsko tako kot je leta 1936 zaključil prvo pismo t.j. s prošnjo za prispevek: "Ob tej priložnosti mi dovolite vprašanje, če bi lahko za nas ob priložnosti napisali kakšen članek. Zelo bi ga bil vesel."⁷⁹ Korespondenca se tu konča. Valjavec ni dočakal Radojčićevega članka. Šele nekaj let pred smrtjo - umrl je leta 1964 - in v letu Valjavčeve smrti, leta 1960, je v SOF objavil svoj prvi članek z naslovom "Die wichtigsten Darstellungen der Geschichte Bosniens", 19, str. 146-163; tik pred smrtjo, leta 1963, pa še drugega z naslovom "Justiniana Prima und Graf Georg Branković", 22, str. 312-325.

Prof. dr. Jakob Kelemina⁸⁰

Kar z nekaj slovenskimi izobraženci je Fritz Valjavec navezal stike relativno pozno, tik pred izbruhom druge svetovne vojne leta 1939. Med njimi je bil tudi prof. Kelemina ugleden slovenski germanist-nemcist. Nanj ga je opozoril Balduin

⁷⁵ Ibid., pismo Valjavca Radojčiću, 3. 10. 1940, hrani avtor.

⁷⁶ Stiki med obema so bili tako slabi, da Valjavec še spomladi 1941 ni vedel ali je Radojčić še v Ljubljani in je o tem spraševal Glonarja. Glej: pismo Valjavca Glonarju, 3. 2. 1941, hrani avtor.

⁷⁷ Novico o preselitvi prof. Radojčića v Beograd je Valjavcu poleg Glonarja, sporočil tudi Franz Babinger, zgodovinar, specialist za turška vprašanja. Ibid., pismo Valjavca Radojčiću, 7. 6. 1942, hrani avtor.

⁷⁸ Ibid., pismi Radojčića Valjavcu, 2. 2. in 30. 3. 1943, hrani avtor. Prosil je na primer za delo Otta Treitingerja o vzhodno rimskih cesarjih iz leta 1938 in disertacijo nekega dr. Köhlerja o vprašanih jugovzhodnega nemštva.

⁷⁹ Ibid., pismo Valjavca Radojčiću, 10. 4. 1943, hrani avtor.

⁸⁰ Prof. dr. Jakob Kelemina (1882-1957) je bil leta 1920 imenovan za docenta germanske filologije na FF v Ljubljani. Od leta 1928 je bil redni profesor. Sprva je predaval nemški jezik in knjiženost, po letu 1945 pa zasnopal in razvil študij anglistike. Velja za utemeljitelja slovenske znanstvene germanistike. Osrednje teme njegovih raziskav so bile povezane s sledovi Gotov in Longobardov na Balkanu, s starejšo zgodovino slovensko nemških kulturnih stikov, s slovenskimi pravnimi stariami, mitološkimi prviniami v slovenskih ljudskih bajkah itd. *ES*, zv. 5, Ljubljana 1991, str. 40.

Saria, kot na solidnega raziskovalca problematike Gotov na Balkanu. Predlagal mu je naj ga prosi za sodelovanje, čeprav ni bil prav gotov, da se bo odzval. Aktualna politična situacija je namreč po njegovem mnenju na mnoge v Sloveniji vplivala, da so postali previdni, kar zadeva sodelovanje z nacistično Nemčijo.⁸¹ Konec julija 1939 ga je v kratkem pismu, katerega vsebina je postala že kar nekakšen obrazec, vljudno povabil k sodelovanju, mu poslal en izvod revije SODF in mu zagotavljal proste roke pri izbiri tem in dolžine člankov.⁸²

Kelemina se ni takoj odločil za neposredno sodelovanje. V München je najprej poslal eno svojih že objavljenih (?) študij, katere prejem je Valjavec potrdil s pismom 15. septembra in jo označil "kot zanimivo in vzpodbudno". Kelemini je sporočil, da jo je izročil enemu od svojih sodelavcev s prošnjo, da o njej obširno poroča ter ga obenem prosil za sodelovanje pri SODF.⁸³

Najbrž je tudi Valjavčev pohvalni odgovor profesorja Kelemino prepričal, da se je odločil za tesnejše sodelovanje z njim in za objavlanje v SODF. Odgovoril mu je tako rekoč z obratno pošto 18. 9. 1939. Iz pisma veje zadovoljstvo nad skopo pohvalo in občutek počaščenosti, ker ga je dr. Valjavec povabil k sodelovanju. Zahvalil se je za poslan izvod SODF in mu dal vedeti, naj mu jih več ne pošilja, ker jih lahko dobi v ljubljanski univerzitetni knjižnici, pri direktorju dr. Šlebingerju. V nadaljevanju pa je v izbranih besedah zapisal: "Hvala za besede priznanja, ki ste jih namenili mojemu prvemu prispevku. Ostanek bo poskrbel dr. Josef Matl. Sam M. Vasmer pripravlja delo o nemško-slovanskih odnosih.

Počastili ste me s prošnjo, da pristopim h krogu sodelavcev Vaše revije, kar bom z veseljem storil. Toda moji prispevki... zorijo bolj počasi, kakor je bil to primer pri "Popu Dukljaninu".⁸⁴ Zato nočem ostati le pri praznih obljubah... kasneje vas obvestim o izbrani temi..."⁸⁵

Tudi Valjavec je svoj interes za sodelovanje z uglednim profesorjem ljubljanske Univerze in enem redkih slovenskih izobražencev, ki se je razmeroma hitro odločil za sodelovanje z SODF, pokazal na ta način, da je odgovoril kar se da hitro. Zahvalil sem mu je, ne samo za načelno pripravljenost sodelovati v reviji, temveč tudi za konkretno obljubo, da lahko v kratkem času računa na njegov članek. Sporočil mu je še, da bo v naslednji številki SODF izšel članek nekega sodelavca o zahodnih elementih glagolitske pisave. Ker gre po njegovem mnenju za prispevek o odnosu slovanstva do rimsko-germanskega kulturnega kroga v zgodnjem srednjem veku, je bil prepričan, da bo članek zanimiv tudi za prof. Kelemino. Prav tako je bil prepričan v plodno sodelovanje z njim.⁸⁶

Korespondenca med prof. Kelemino in dr. Valjavcem je bila 1939/40 pretrgana skoraj eno leto. Ne dvomim, da je bil zagotovo eden od pomembnih elementov začetek druge svetovne vojne. Drugi pa vsekakor bolezen prof. Kelemine, ki ga je v

⁸¹ Valjavca je Saria opozoril na članke Kelemine o Gotih na Balkanu, ki jih je ta objavil v ČZN, XXVII, 1932 in Germanoslavica. Ibid., pismo Sarie Valjavcu, 7. 7. 1939, hrani avtor in pismo Sarie Valjavcu, 27. 6. 1939, hrani avtor.

⁸² Ibid., pismo Valjavca Kelemini, 27. 7. 1939, hrani avtor.

⁸³ Ibid., pismo Valjavca Kelemini, 15. 9. 1939, hrani avtor.

⁸⁴ Morda je bil to prispevek, ki ga je Kelemina poslal München.

⁸⁵ Ibid., pismo Kelemine Valjavcu, 18. 9. 1939, hrani avtor.

⁸⁶ Ibid., pismo Valjavca Kelemini, 22. 9. 1939, hrani avtor.

šolskem letu 1939/1940 zadržala doma. Šele sredi poletja 1940 je dr. Valjavec s kratkim pisemcem opozoril prof. Kelemino, da je "že pred daljšim časom" obljubil prispevek za SODF. Spraševal je, če lahko računa za letnik 1941.⁸⁷

Odgovora ni dobil takoj. Šele približno mesec dni kasneje, se mu je Kelemina znova oglasil iz Kostanjevice na Krki, kot po navadi, z na roko napisanim pismom. Zamudo pri prispevku in pri odgovoru, je pripisal boleznim. Toda v pismu je ponudil v objavo že tudi prispevek, ki ga je naslovil "Die Ballade von der Meererin". Valjavcu je sporočil, da gre za prispevek, ki sodi v okvir nemško-slovanskih odnosov, saj govori o izvoru pesmi in s tem "o vplivu južnoslovanskih beguncev na duhovno podobo "der Windischen Mark". Za prispevek naj bi Kelemina uporabil povsem novo gradivo, obsegal pa je osem tipkanih strani. Valjavcu je ponudil, da mu bo prispevek, če je za njegovo revijo zanimiva tudi etnografska tematika, poslal do 15. oktobra.⁸⁸

Z "Herrn Prof. J. Kelemina, Ljubljana, Universität, Südslawien" je bilo naslovljeno pismo dr. Valjavca, z dne 5. septembra 1940, s katerim je z navdušenjem sprejel predlog prof. Kelemine, mu zagotovil, da bo članek objavil v 4. zvezku letnika 1940 in brez oklevanja sprejel ponujeni rok oddaje sredi oktobra.⁸⁹ Ohranjena korespondenca se tu zaključuje, iz objavljene bibliografije SODF pa je razvidno, da je prof. dr. Jakob Kelemina članek res objavil v tej reviji. Pod naslovom "Die Meererin" je izšel v 5. zvezku letnika 1940 na straneh 823-831.⁹⁰

Prof. FRANJO BAŠ⁹¹

Dopisovanje med dr. Fritzem Valjavcem in znanim slovenskim - mariborskim etnologom, geografom, zgodovinarjem, arhivistom in muzeologom prof. Franjem Bašom, izvrstnim poznavalcem slovenskega, še posebej štajerskega nemštva, se je začelo že zelo zgodaj in je s prekinitvami trajalo skoraj šest let - od februarja 1936 do marca 1942. Začelo se je podobno kot s prof. Ramovšem. V pismu z dne 1. 2. 1936 je Valjavec Bašu napovedal izid knjige Doris Kraft "Das untersteierische Drauland" in mu zagotovil, da mu jo bo poslal v nekaj dneh. Večino enostranskega, tipkanega pisma, pa je namenil predstavitvi novi inštitutske revije za jugovzhodno Evropo, ki se bo ukvarjala tudi s Slovenijo. Baša je obvestil, da bo prva številka revije kmalu izšla in ga povabil k sodelovanju. Zagotavljal je, "da je revija nima nič opraviti s politiko" in da v njej "sodeluje vrsta mednarodno priznanih raziskovalcev iz vseh dežel

⁸⁷ Ibid., pismo Valjavca Kelemini, 16. 7. 1940, hrani avtor.

⁸⁸ Ibid., pismo Kelemine Valjavcu, 12. 8. 1940, hrani avtor.

⁸⁹ Ibid., pismo Valjavca Kelemina, 5. 9. 1940, hrani avtor.

⁹⁰ Südost-Forschungen, Register zu Band 1-50, Hrsg. Edgar Hösch in Karl Nehring, R. Oldenbourg Verlag, München 1993, str. 20. - V članku se je Kelemina poleg izvora pesmi dotaknil tudi zgodovine oz. etnoloških posebnosti kočevskih Nemcev.

⁹¹ Prof. Franjo Baš (1899-1967), etnolog, geograf, zgodovinar, muzeolog in arhivar, od leta 1932 direktor mariborskega banovinskega arhiva in muzeja. Urednik Časopisa za zgodovino in narodopisje (1937-1941). Prvi predavatelj muzeologije in spomeniškega varstva na FF v Ljubljani (1950-63), direktor Tehničnega muzeja Slovenije. Povezoval je kulturno in politično zgodovino, etnologijo, arheologijo, geografijo in muzeologijo. Njegova raziskovalna dela segajo v številna okolja in teme - posebej materialna kultura, od srednjega veka do najnovejše dobe. ES, zv. 1, Ljubljana 1987, str. 204.

jugovzhoda, kot prof. Hans Hirsch-Dunaj, prof. Julius Szekfü – Budimpešta, prof. Korović – Beograd, prof. (Mita) Kostić – Ūsküb (Skopje, op. p.), prof. Bologna – Klausenberg (Cluj op. pisca) in ekselenca Jorga iz Bukarešte.⁹²

Na odgovor ni dolga čakal. Prof. Baš mu je sredi februarja odgovoril vljudno, a kar nekako poslovno. Zahvalil se je za poslano knjigo a odločno prosil, da inštitut en izvod te knjige pošlje tudi banovinskemu arhivu t. j. arhivu, katerega direktor je bil od leta 1932. Svojo prošnjo je utemeljeval z dejstvom, da je avtorica knjige delala v tem arhivu in muzeju ter da je navada, da avtorji izvod svojega dela, potem ko izide, pošljejo v muzejsko oz. arhivsko knjižnico, ki sta združeni.

Vabilu k sodelovanju v SODF se je pozitivno odzval, vendar je svoje sodelovanje jasno zamejil. Zapisal je, da bo rad sodeloval v novi reviji vendar: "... v okvirih svojih sposobnosti; s čimer želim povedati, da bom rad sodeloval na antropogeografskem in etnografskem področju, v kolikor se to nanaša na materialno kulturo."⁹³

Valjavčev odgovor nosi pomotoma datum 17. II. 1935 (sic! 1936). Vesel je bil Bašovega pristanka, mu v popolnosti prepustil izbor tem in obseg prispevkov ter mu zagotovil, da bo banovinski arhiv takoj prejel izvod knjige Doris Kraft. Želel si je le čim prejšnjega začetka konkretnega sodelovanja, še posebej zato, ker je pričakoval izid prvega zvezka revije že v mesecu marcu. Priložnost pa je izkoristil še za prošnjo/predlog, da bi prof. Baš pomagal tudi pri izmenjavi publikacij med Valjavčevim inštitutom in izdajatelji sorodnih slovenskih revij. Poudaril je, da želi s tem prispevati k sodelovanju med narodi, obenem pa jasno priznal, da v Münchnu slovenske znanstvene literature praktično ni. Na ta način je želel po svojih močeh prispevati k vsaj delni zapolnitvi te pomanjkljivosti.⁹⁴

Intenzivnost dopisovanja se je nadaljevala in posebej za leto 1936 postala značilnost njune korespondence. Prof. Baš je v imenu Zgodovinskega društva v Mariboru Valjavcu še v februarju 1936 poslal izvod Časopisa za zgodovino in narodopisje (XXX, 1-2). Valjavec mu je konec istega meseca za "protiuslugo" poslal dva izvoda dela Konrada Schünemanna: "Österreichs Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia".⁹⁵ Enega je namenil njemu, v "znak posebnega spoštovanja", drugega pa, ne da bi to izrecno zapisal, muzejski oz. arhivski knjižnici. Obenem je predlagal, da bi se izmenjava publikacij med Zgodovinskimi društvom v Mariboru in njegovim inštitutom nadaljevala ter razširila tudi na starejše letnike Časopisa za zgodovino in narodopisje.⁹⁶ Očitno je torej želel začeti sistematično zbiranje periodike in literature s področja Slovenije, še posebej s tematiko, ki zadeva tiste kraje, kjer prebivajo tudi Nemci.

Baš mu je odgovoril takoj in se zelo zavzel za predloge oz. prošnje Fritza Valjavca. Na dopisnici, ki je bila datirana z 28. 2. 1936 je Valjavcu sporočil, da mu je poslal vse izvode Časopisa za zgodovino in narodopisje, ki imajo nemške ali francoske povzetke. Istočasno ga je informiral, da je priporočil umetnostno-zgodovinskemu, muzejskemu in geografskemu društvu v Ljubljani ter reviji Etnolog izmenjavo publikacij. Ponudil se je tudi za posrednika, če bi imenovani naslovniki

⁹² Ibid., pismo Valjavca Bašu, 1. 2. 1936., hrani avtor.

⁹³ Ibid., pismo Baša, 14. 2. 1936, hrani avtor.

⁹⁴ Ibid., pismo Valjavca, 17. 2. 1935 (sic!, 6), hrani avtor.

⁹⁵ Gre za delo, ki je izšlo kot 6/7 zvezek, Südosteuropäische Arbeiten, 1935, X, 409 strani.

⁹⁶ Ibid., pismo Valjavca Bašu, 25. 2. 1936, hrani avtor.

ne poslal nobenih publikacij.⁹⁷

Valjavec je bil Bašovega sodelovanja zelo vesel. V tako rekoč takojšnjem odgovoru se mu je zahvalil z besedami: "Z največjim veseljem sem prebral vaše ljubeznive vrstice z 28. II., da je moja vzpodbuda naletela na razumevanje. Zapovedal bom, da Vam pošljejo vse publikacije, ki še obstojajo v dveh izvodih. Eden je namenjen Zgodovinskemu društvu, drugi pa Vam osebno, zelo spoštovani gospod profesor."⁹⁸ Iz tega pisma je očitno, da se je Valjavec odločil sodelovanje na področju izmenjave publikacij v veliki meri nasloniti na prof. Baša. Potožil se mu je, da je že pred leti vzpodbudil akcijo, s katero naj bi v München prišlo več literature o Sloveniji. Obžaloval je, da takrat s svojo idejo ni uspel. Zato je izrazil toliko večjo hvaležnost prof. Bašu, da se je tudi pri drugih ustanovah v Sloveniji zavzel za "našo stvar".⁹⁹ Prepričan je bil, da je to v dobro tako nemške, kot tudi slovenske znanosti. Pismo je zaključil z besedami, ki naj bi prof. Baša še bolj počastile in ga s tem še dodatno zavezale za sodelovanje: "... Posebej pozdravljam, da ste pokazali toliko razumevanja za te zadeve! Seveda mi je ljubše in bi Vam bil hvaležen, če bi se osebno pri imenovanih ustanovah zavzeli za izmenjavo. Vaša intervencija bi imela seveda čisto drugačno težo..."¹⁰⁰

Prof. Baš je Valjavcu na zadnje pismo odgovoril tako rekoč z obratno pošto. Tipkano stran dolgo pismo, na pisemskem papirju z glavo Zgodovinskega društva v Mariboru, je Valjavcu poslal že 6. 3. 1936.¹⁰¹ Z izbranimi besedami se je zahvalil za poslane separate iz Mitteilungen der Deutschen Akademie (1935/1), še posebej za njegovo študijo o Rankeju. To, tako mu je obljubil, bo predstavil v katerem od nemških časopisov v Sloveniji. Obenem pa mu je tudi zapisal, da v enem prejšnjih pisem omenjenega dela Schünemanna o demografski politiki za časa Marije Terzije niso prejeli.

Baš se je v pismu iskreno zavzel za znanstveno sodelovanje in izmenjavo publikacij med obema institucijama in Valjavcu zagotovil, da "...pri izgrajevanju znanstvenih povezav lahko vedno računa nanj."¹⁰² Kritičen pa je bil do slovenske znanstvene produkcije, saj je v pismu zatrjeval, da "sedanji slovenski znanstveni dejavnosti, kar zadeva analitično delo, manjka potrebnega zagona..."¹⁰³ Na drugi strani pa je pohvalil znanstveno dejavnost na področju priročnikov in učbenikov. V izmenjavo je Valjavcu priporočal nekatere temeljna dela slovenske humanistične/družboslovne znanosti: Kidričevo delo o starejši slovenski literaturi,¹⁰⁴ umetnostno zgodovinska dela Izidorja Cankarja in Franceta Steleta,¹⁰⁵ Slovenski

⁹⁷ Ibid., pismo Valjavca Bašu, 28. 2. 1936, hrani avtor.

⁹⁸ Ibid., pismo Valjavca Bašu, 2. 3. 1936, hrani avtor.

⁹⁹ Ibid.

¹⁰⁰ Ibid.

¹⁰¹ Ibid., pismo Baša Valjavcu, 6. 3. 1936, hrani avtor.

¹⁰² Ibid.

¹⁰³ Ibid.

¹⁰⁴ Gre seveda za najpomembnejše Kidričevo delo "Zgodovina slovenskega slovstva" (1920-1938).

¹⁰⁵ Skoraj gotovo je imel v mislih dela Iz. Cankarja: Uvod v umevanje likovne umetnosti. Sistematika stila 2, 1926 in Zgodovina likovne umetnosti v zahodni Evropi, I-III, 1929-1951 in F. Steleta: Oris zgodovine umetnosti pri Slovencih, 1924, Umetnost zapadne Evrope, 1935 in Monumenta artis slovenice I-II, 1935-1938.

biografski leksikon in "velikopotezno zasnovano" Melikovo geografijo Slovenije.¹⁰⁶

Tudi Valjavec je odgovoril hitro (14. 3.) v zelo dolgem, skoraj tri stranskem pismu, ki zagotovo kaže na velik interes Valjavca in Südost Instituta po sodelovanju. Sodelovanje naj bi služilo obema stranema, vendar je mogoče njegovo pisanje razumeti tudi kot diplomatsko prikrit poudarek, češ da inštitut pravzaprav dela uslugo Slovencem oz. slovenski znanosti. Zapisal je: "... lahko le še enkrat ponovim, da po mojem mnenju to sodelovanje ni samo velikega pomena za nas, temveč zagotovo ustreza tudi slovenskemu znanstvenemu raziskovanju. Ne moremo si namreč zatiskati oči pred dejstvom, da je slovenska znanost v rajhu najmanj poznana. Menim, da je lahko naš inštitut zaslužen za tozadevno pojasnjevalno dejavnost, če bo pri tem deležen podpore od spodaj."¹⁰⁷

Valjavec je vljudno poskušal militi kritike Baša na račun "analitičnega znanstvenega raziskovanja", češ da je tak razvoj bilo zaznati tudi v Nemčiji in pri drugih narodih. Priznal pa je, da nobene od v Baševem pismu z dne 6. 3. 1936 omenjenih knjig v Münchenskih knjižnicah, nimajo. Zato bi bil zelo vesel, če bi jih bilo mogoče dobiti na osnovi izmenjave, še posebej Slovenski biografski leksikon. Svoj interes po izmenjavi literature je utemeljil tudi z namerom/napovedjo, ki ni bila nujno osnovana le na znanstvenem zanimanju in je bila v skladu s takratno nacistično zunanjo politiko, da bo inštitut "v bližnji prihodnosti, izdal dela, ki so neposredna povezana s slovenskimi razmerami."¹⁰⁸

Ker je bil Baš nekaj dni odsoten, je z odgovorom na Valjavčevo pismo malo zamudil. Oglasil se je šele 20. marca, v odgovoru pa Valjavcu sporočil, da je oceno Schünemannovega dela objavil v Jugoslovenskem zgodovinskem časopisu v Beogradu, čeprav ni bil čisto prepričan ali je delo vsebinsko zaključeno, ter mu poročal, da je za izmenjavo Geografskega vestnika vse uredil z glavnim urednikom revije prof. dr. Antonom Melikom, medtem, ko bo z glavnim urednikom Slovenskega biografskega leksikona, še govoril. Sporočil mu je še, da je uredništvo Glasnika muzejskega društva za Slovenijo, po njegovih informacijah, pristalo na izmenjavo publikacij ter da se mu bo spet javil, ko bo dobil odgovore od drugih uredništev in ko bo v 14 dneh izšla nova številka Časopisa za zgodovino in narodopisje.¹⁰⁹

Valjavec se mu je takoj (25. 3.) zahvalil za trud pri organizaciji izmenjave tiska in mu sporočil, da ima Schünemannovo delo še drugi del, ki pa bo izšel šele čez dve leti.¹¹⁰

V začetku maja 1936 je Valjavec sporočil Bašu, da z njegovo pomočjo teče izmenjava z ljubljansko Znanstveno družbo/Wissenschaftliche Gesellschaft, Muzejskim društvom/Musealverein in Geografsko družbo/Geographische Gesellschaft. Izmenjujejo tudi SODF in ČZN. Prof. Baša je spet zaprosil za članek, ki naj bi ga napisal nekako do septembra 1936.¹¹¹

Baš to pot ni odgovoril na pismo. Sredi junija 1936 se je zato zopet oglasil Valjavec. Bašu je sporočil, da je navezal izmenjavo tudi z Etnografskim muzejem v

¹⁰⁶ Gre za njegovo najpomembnejše delo: Slovenija I-II, 1935-36 (1954-60).

¹⁰⁷ Ibid., pismo Valjavca Bašu, 14. 3. 1936, hrani avtor.

¹⁰⁸ Ibid.

¹⁰⁹ Ibid., pismo Baša Valjavcu, 20. 3. 1936, hrani avtor.

¹¹⁰ Ibid., pismo Baša Valjavca, 25. 3. 1936, hrani avtor.

¹¹¹ Ibid., pismo Valjavca Bašu, 5. 5. 1936, hrani avtor.

Beogradu, kar je pripisal Baševi intervenciji, obenem pa ga ponovno zaprosil naj pošlje za jesensko številko SODF kakršen koli, četudi zelo kratek članek.¹¹²

Konec julija je Baš potrdil domnevo Valjavca, da je on posredoval pri direktorju Etnografskega muzeja v Beogradu, Drobňakoviću.¹¹³ Napotil ga je tudi na direktorja ljubljanskega Etnografskega muzeja dr. Nika Zupaniča. To naj bi bila nekakšna intervencija, saj naj bi mu urednik ljubljanskega Etnologa obljubil izmenjavo s SODF, vendar je ni izpeljal.¹¹⁴ Vendar pa so bila ta sporočila le vzporedni razlog za rokopisno pismo. V prvi vrsti je Valjavcu sporočil, da je njegov nekajmesečni molk pripisati iskanju teme za članek za objavo v SODF. Sedaj jo je našel in predlagal, da mu v objavo pošlje članek z naslovom: "Die Deutschen als Förderer des Liberalismus unter den steierischen Slowenen/Nemci kot pospeševalci liberalizma med štajerskimi Slovenci".¹¹⁵ Vse pa kaže, da tega članka Baš nikoli ni napisal za SODF, saj ga v bibliografiji ni najti.¹¹⁶ Valjavec v pismu, ki nosi datum 28. julij, torej samo en dan po Baševem, ponovno prosil za članek, ki naj ga odda do Božiča.¹¹⁷ Že naslednji dan, takoj po prejemu Baševega pisma pa je njegov predlog z navdušenjem sprejel in ga prosil naj članek opremi z znanstvenim aparatom, da bo še bolj instruktiven za nemške kolege. Dodal je še zahvalo za posredovanje za izmenjavo z ljubljansko revijo Etnolog in prošnjo za ponovno posredovanje za izmenjavo s Slovenskim biografskim leksikonom, kar mu je bilo še posebej važno.¹¹⁸

Pred izbruhom druge svetovne vojne sta si naslovnika izmenjala le še dve pismi. 2. novembra 1936 je Valjavec v svojem sporočil Bašu, da mu je poslal inštitutsko najnovejše delo o južni Štajerski¹¹⁹ V njem pa je bil skrajno previden in obziren do Baša, saj je zapisal, "da je knjiga sicer izšla v njihovi seriji publikacij, vendar se z rezultati in ugotovitvami avtorja v vseh podrobnosti ne strinjam. Kakorkoli že, delo vzemite prosim, kot izraz prijazne pozornosti našega inštituta. Vaš članek pričakujem z zanimanjem."¹²⁰ Konec novembra mu je Baš odgovoril na dopisnici. Zahvalil se je za prejeto delo (glej opombo 119) in ga vljudno kritiziral. Označil ga je za nekakšno zbirko gradiva, ki se ukvarja predvsem s Posavjem

¹¹² Ibid., pismo Valjavca Bašu, 18. 6. 1936, hrani avtor.

¹¹³ Drobňaković Borivoje, srbski antropogeograf, etnolog in muzeolog, kustos in direktor Etnografskega muzeja v Beogradu (1927-1950), zatem redni profesor za etnologijo na Filozofski fakulteti v Beogradu. Raziskoval je poreklo prebivalstva, tradicionalno gospodarstvo, promet, hiše, noše, običaje itd. – EJ, zv. 3, slovenska izdaja, Zagreb 1987, str. 637.

¹¹⁴ Očitno je ta intervencija zalegla, saj se je Valjavec 2. novembra 1936 s pismom zahvalil direktorju Slovenskega etnografskega muzeja dr. Niku Zupaniču za poslano separate. Zagotovil mu je, da bo muzej redno takoj po izidu dobival SODF in ga obenem, ko mu je bilo v navadi, prosil za sodelovanje v reviji, iz njegovega delovnega področja. To pismo je tudi edino pismo med Zupaničem in Valjavcem v korespondenci, ki mi je bila na voljo. Ibid., pismo Valjavca Zupaniča, hrani avtor.

¹¹⁵ Ibid., pismo Baša Valjavcu, 27. 7. 1936, hrani avtor.

¹¹⁶ Morda leži razlog za to v pismu Valjavca z dne 3. avgusta 1936, v katerem Baša prosi, da iz naslova članka izpusti besedo "liberalizem", kar bi seveda kazalo Nemce na Štajerskem povsem v drugi luči. Tega pa Baš očitno ni želel. Odgovora Baša v korespondenci ni najti, članka pa tudi ne.

¹¹⁷ Ibid., pismo Valjavca Bašu, 28. 7. 1936, hrani avtor.

¹¹⁸ Ibid., pismo Valjavca Bašu, 29. 7. 1936, hrani avtor.

¹¹⁹ Ibid., pismo Valjavca Bašu, 2. 11. 1936, hrani avtor. Gre za delo: Hugo Suetterle, *Der Nationale Kampf in der Südsteiermark 1867 bis 1897, Südosteuropäische Arbeiten, Band 12, 1936, VII, 133 strani, 1 zemljevid.*

¹²⁰ Ibid.

medtem, ko je Podravje, kjer so se narodnostni boji v resnici odvijali, potisnjeno preveč v ozadje. Valjavcu je zatrdil, da bo članek poslal do konca leta.¹²¹ Kot sem že zapisal v SODF/SOF kakršnega koli članka prof. Franja Baša ni najti.

Konec novembra 1936 je bila korespondenca prekinjena za skoraj natanko pet let. Ker je korespondenca med obema adresantoma, ki je bila v prvi vrsti namenjenega organiziranju izmenjave znanstvenih publikacij, prenehala za tako dolgo, je mogoče sklepati tudi, da je izmenjava potekala nemoteno. Vojna, napad nacistične Nemčije na Jugoslavijo in okupacija Štajerske, je položaj obeh korespondentov močno spremenila. Bašev se je v razmerah, ko je Maribor postal Marburg/Drau in je prenehal izhajati Časopis za zgodovino in narodopisje zagotovo močno poslabšal in zato ni čudno, da je poslal Valjavcu, ki je bil blizu nacističnim oblastem, v začetku junija 1941 kratko "Postkarte" s prošnjo za pomoč in sodelovanje: "Spoštovani gospod doktor! ČZN ne bo več izšel. Tako mi je v bodoče mogoče sodelovati z Südost-Forschungen. V mislim imam recenzije knjig in krajše prispevke. Če Vam je moje sodelovanje po godu, Vas prosim da mi to sporočite. Se najtopleje priporočam, s spoštovanjem, najvdanejši, Heil Hitler, Baš."¹²²

Odgovora ni čakal dolgo. 17. junija mu je Valjavec odgovoril s nekaj vrstičnim pismom, s katerim je sprejel njegovo sodelovanje: "Prisrčno se Vam zahvaljujem za dopisnico z dne 11.6 in s samoumevnostjo sprejemam Vaše prijazno ponudbo za sodelovanja pri Südost-Forschungen. Sporočite mi prosim, vaše predloge. In kako Vam gre dugače? Upam, da kljub vsemu dobro. Ostajam, s toplimi priporočili in s Heil Hitler, Vaš zelo vdani, Valjavec."¹²³

Kljub temu pa z sodelovanjem ni bilo nič, očitno zato ker se je premislil (?) Franjo Baš. Na tako misel me navaja zadnje Valjavčevo kratko pismo v korespondenci, skoraj leto dni po Baševi ponudbi in Valjavčevem odgovoru. Sredi marca 1942 je namreč ponovno prosil Baša za sodelovanje in ga v pismu spraševal ali je dobil njegovo pisanje, s katerim je pritrdilno odgovor na Bašovo ponudbo za sodelovanje.¹²⁴

Korespondenca je bila na tem mestu prekinjena oz. ni ohranjena.

Prof. dr. BALDUIN SARIA¹²⁵

Korespondenca dr. Fritza Valjavca s prof. dr. Balduinom Sario se je začela

¹²¹ Ibid., pismo Baša Valjavcu, 26. 11. 1936, hrani avtor.

¹²² Ibid., pismo Baša Valjavcu, 11. 6. 1941, hrani avtor: "Sehr geehrter Herr Doktor! ČZN wird nicht mehr erscheinen. So wäre es mir möglich in der Zukunft bei den Südost - Forschungen mitzuarbeiten, wobei ich an Bücherbesprechungen und kleine Mittelungen denke. Falls Ihnen meine Mitarbeit erwünscht wäre, bitte mir dies bekannt geben zu wollen. Mit besten Empfehlungen, hochachtungsvoll ergebenster Heil Hitler!, Baš".

¹²³ Ibid., pismo Valjavca Bašu, 17. 6. 1941, hrani avtor.

¹²⁴ Ibid., pismo Valjavca Bašu, 24. 3. 1942, hrani avtor.

¹²⁵ Prof. dr. Balduin Saria, (1893-1974), slovenski Nemec s Ptuja (starši žene so bili bački Nemci) je prišel na Filozofsko fakulteto Univerze v Ljubljani leta 1926, na stolico za arheologijo. Na oddelku za zgodovino je predaval staro zgodovino vse do leta 1941. Leta 1942 je postal profesor na graški univerze, kjer je dočkal konec vojne, vsaj do konca leta 1943 pa je stanoval na Ptuj in tam nekaj čas vodil tudi muzej. Po vojni je živel v Münchnu ter po upokojitvi postal sodelavec Südost-Instituta. KFV, hrani avtor; Oddelek za zgodovino 1920-2000 ob osemdesetletnici, Ljubljana 2000, str. 8; ES, zv. 10, Ljubljana 1996, str. 402.

relativno pozno, zato pa je bila najbolj obsežna in je trajala zelo dolgo – do julija 1944. Šele konec maja 1939 se je Valjavec obrnil na Sario s tipičnim pismom, v katerem ga je prosil za sodelovanje pri SODF, mu poslal zadnjo številko revije in mu zatrjeval, da gre za izključno znanstveno sodelovanje, ki naj okrepi raziskovanje "jugovzhodnih" narodov.¹²⁶ Saria je takoj pristal na sodelovanje, čeprav bi do zime ne mogel ničesar napisati in se je spraševal ali kot zgodovinar starega veka sploh sodi v koncept revije. Pri Valjavcu se je pozanimal, kakšni članki ga bolj zanimajo: širši, ki zajemajo večji prostor ali taki, ki obravnavajo posamezne probleme.¹²⁷

Valjavec mu je takoj postregel z odgovori na vprašanja. Vesel je bil njegovega pristanka in mu zagotavljal, da revijo zanimajo tudi prispevki iz stare zgodovine, če zadevajo Podonavje ali Jugovzhod. Še enkrat mu je podčrtal, da mu gre le za strokovne članke, ki pa naj imajo morda nekaj več domoznanskega (Landeskunde) v sebi. Zapisal je, da ga npr.: zelo zanima dežela Kranjska v starem veku, vendar na nekoliko drugačen način kot v strokovnem časopisu. Rimska doba na Jugovzhodu naj bi bila prav tako zanimiva, vendar ne v prvi vrsti kot časovno razdobje, temveč bolj kot razvoj območja. Vsekakor pa naj bi te "drobne razlike" pri pisanju za SODF nikakor ne bile nujen pogoj. Poslal mu je tudi drugi zvezek SODF, v katerem je bil med drugim članek iz starejše zgodovine, ki je govoril o Gotih in Antih.¹²⁸

Saria je z Valjavcem razvil delovno korespondenco, vendar del korespondence zagotovo manjka, zlasti del Valjavčevih pisem. Poleti 1939 sta predvsem izmenjavala informacije o literaturi in člankih in si pošiljala knjige in separate, ki so se dotikale vprašanj bačkih Nemcev (Wilhelm in Kallbrunner), rimskega limesa (Ondrouch) in paleokristijanstva (Kádár).¹²⁹

Sredi julija pa se je Valjavec odločil za najtesnejše sodelovanje z Sario. Povabil ga je namreč naj postane član znanstvenega sveta inštituta, kar je Saria konec julija sprejel. Da bi se o tem dogovorila, mu je Valjavec zato predlagal, da se 18. ali 19. avgusta 1939 na poti v Berlin na arheološki kongres ustavi v Münchnu.¹³⁰ Do srečanja očitno ni prišlo. Pač pa je direktor inštituta prof. Fritz Machatschek Sario septembra 1939 sporočil, da je postal član znanstvenega sveta.¹³¹

Večina korespondence med Valjavcem in Sario je posvečena dogovarjanju o recenzijah knjig. V drugi polovici leta 1939 je Saria poslal Valjavcu vsaj tri recenzije: Ondouch, Limes romanus na Slovensku, neimenovano delo Barcsay-Amanta in Kádárjev spis/disertacijo *L' iconografia dei monumenti paleocristiani della Pannonia*. Napovedal pa je tudi članek o rimskih cestah na ozemlju Jugoslavije, kar je Valjavec z veseljem sprejel, saj je tožil, da je jugoslovanska problematika v reviji najslabše zastopana.¹³²

¹²⁶ Ibid., pismo Valjavca Sarii, 24. 5. 1939, hrani avtor.

¹²⁷ Ibid., pismo Sarie Valjavcu, 30. 5. 1939, hrani avtor.

¹²⁸ Ibid., pismo Valjavca Sarii, 1. 6. 1939, hrani avtor.

¹²⁹ Ibid.: pisma Sarie Valjavcu, 27. 6. 1939; Sarie Valjavcu, 30. 6. 1939, Sarie Valjavcu, 7. 7. 1939 in 8. 7. 1939.

¹³⁰ Ibid., pismo Sarie Valjavcu, 31. 7. 1939, hrani avtor.

¹³¹ Ibid., pismo Sarie Valjavcu, 21. 12. 1939, hrani avtor.

¹³² Ibid., pisma Sarie Valjavcu, 31. 7. 1939; 21. 12. 1939; 1. 2. 1940; 10. 2. 1940 in Valjavca Sarii, 30. 12. 1939. v pismu omenjenega članka ni v bibliografiji SODF/SOF. Mogoče pa je, da gre za članek oz. osnutek za članek, Rom und Südosten im Altertum, ki ga je Saria objavil SOF, 1953, str. 1-20.

Najintenzivnejša je bila korespondenca leta 1940 in je bila skoraj v celoti posvečena literaturi in recenzijam strokovnih del. Opazno več je pisal Saria, saj je tako rekoč redno poročal o novo izšlih knjigah v Sloveniji in Jugoslaviji, s poučkom na tistih, ki so se dotikale nemštva v tem prostoru, stare zgodovine in arheologije. Valjavca je tudi vedno znova prosil za vse publikacije, ki so na to temo in na temo starejše zgodovine JV Evrope, izšle v inštitutski seriji Südosteuropäische Arbeiten v letih od 1935-1939. Tako je na primer prosil za knjige Doris Kraft o spodnještajerskem Podravju, Huga Suetta o narodnostnem boju na južnem Štajerskem 1867-1897, Rudolfa Karcherja o srednji Štajerski (Mittelsteiermark), spomine Edmunda Steinackerja in delo Isolde Schmidt o zgodovini strankarskega življenja Nemcev na JV.¹³³ Na drugi strani pa se je resno odzival na Valjavčeve prošnje po predlogih za nove sodelavce SOF iz Jugoslavije/Slovenije. Tako je predlagal za sodelavca A. Gaussa izdajatelja "Schwäbischen Volkserzieher-ja" iz Novega Vrbsa v Vojvodini in korg okoli bosanske revije Glasnik sarajevskega deželnega muzeja.¹³⁴ Valjavec pa je bil zlasti do ljudi iz Novega Vrbsa skeptičen in je Sarii odgovoril, da se boji, da ne dosejajo znanstvene ravni, kakršno zahteva njegova revija, čeprav z njimi ni imel "neposrednih znanstvenih povezav".¹³⁵

Valjavec je v začetku leta 1940 prosil Sario, naj recenzira zadnji zvezek revije Etnolog (X./XI. zv.), kar pa je ta zaradi osebnih razlogov odklonil, še posebej zaradi "sovražnega članka na strani 62, ki nima z znanostjo nobene zveze."¹³⁶ Predlagal je naj to številko Etnologa recenzira prof. Edmund Schne Weiss iz nemške univerze v Pragi, ki je tudi specialist za slovansko etnografijo.¹³⁷ Recenzijo je končno prevzel prof. Josef Matl, Saria pa je prevzel nalogo da recenzira knjige tako iz slovenskega kot tudi iz jugoslovanskega prostora.¹³⁸ Predlagal je zlasti recenzije izdaj Slovenske akademije znanosti in umetnosti, s katero Valjavec še ni izmenjaval publikacij, posebej prva tu objavljena dela Milka Kosa, Franceta Kidriča in Franceta Vebra.¹³⁹ Pošiljal je tudi bibliografske spise del, ki naj bi prišla upoštev za recenzije v Valjavčevi reviji, npr.: Josipa Žontarja, Zgodovina mesta Kranja, polemično delo Josipa Mala zoper dognanja Ljudmila Hauptmanna, Probleme aus der Frühgeschichte der Slovenen, Ivana Prijatelja, Kulturna in politična zgodovina Slovencev 1848-1895, Pax et bonum. Spominski listi posvečeni sedemstoti letnici minoritskega samostana na Ptuj ali Kočevski zbornik, ki ga je založila Ciril-Methodova družba. Družbo je Saria označil kot "slowenischer Schulverein", njegovo vsebino pa kot "iskanje "znanstvene osnove" za dokaz, da je Kočevska v resnici slovensko etnično ozemlje. V njem pa je najobširnejši članek (Franceta) Marolta "o

¹³³ Ibid., pisma Sarie Valjavcu, 6. 2. 1940; 26. 2. 1940; 21. 3. 1940 Valjavca Sarii, 6. 3. 1940, hrani avtor.

¹³⁴ Pisma Valjavca Sarii, 14. 2. 1940; Sarie Valjavcu, 26. 2. 1940; 6. 3. 1940, hrani avtor.

¹³⁵ Pismo Valjavca Sarii, 6. 3. 1940, hrani avtor.

¹³⁶ Ibid., pismo Sarie Valjavcu, 6. 2. 1940, Pismo Sarie Valjavcu, 26. 2. 1940. Na tej strani Etnologa je izšel članek o preklinjanju izpod peresa Ivana Koštiala iz Novega mesta, Kdo je – "divja horda", Etnolog X.-XI., 1937-1939, str. 62-64.

¹³⁷ Ibid.

¹³⁸ Ibid., pismo Valjavca Sarii, 6. 3. 1940; Pismo Sarie Valjavcu, 26. 2. 1940, hrani avtor.

¹³⁹ Ibid., pismo Sarie Valjavca, 26. 2. 1940; Valjavca Sarii, 6. 3. 1940, hrani avtor. Najbrž je imel v mislih dela Kosa: *Conversio Baogariorum et Carantanorum*, 1936 in/ali Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, 1926; Kidriča: glej op. 104; Vebra: *Znanost in vera 1923*, *Sistem filozofije 1923*, *Etika 1923*, *Knjiga o Bogu 1934*.

kočevarski ljudski pesmi.¹⁴⁰ Napotil ga je tudi na seznam (Slovenska knjiga) vseh slovenskih knjig, ki jih je mogoče kupiti v slovenskih knjigarnah. V knjigarni Kleinmayr & Bamberg je naročil, da en izvod pošljejo tudi Valjavcu.¹⁴¹ Valjavca je opozoril še na namero izdati 12- delno Hrvatsko enciklopedijo in ga prosil če mu lahko za recenzijo priskrbi 1. zvezek "veliko potezno zasnovane monografije o Vojvodini", ki zajema najstarejšo zgodovino in jo izdaja istorijsko društvo, Novi Sad. Valjavec mu je rad ustregel¹⁴² Posebej se je zadržal tudi ob napovedi izdaje Atlasa Slovenije, ki ga je označil za "velik, monumentalen atlas" s približno 110 zemljevidi in odgovarjajočimi besedili v slovenščini in francoščini. Slovenijo, deloma v etničnih mejah, deloma v mejah Dravske banovine, bo, tako je zapisal Saria, "izčrpno prikazal iz zgodovinskega kulturnega in gospodarskega vidika."¹⁴³

Saria je še menil, da bi za nemško publiko zanimive lahko bile še nekatere druge slovenske knjige, ki so izšle tega leta in bi jih morali predstaviti v SOF. Med njimi so bile knjige: M. Goršeta o politiku in pisatelju Valentinu Zarniku,¹⁴⁴ Franceta Steleta umetnostnozgodovinski vodnik po cerkvi na Ptujski gori in knjigi, katere urednik je bil prav tako Stele in jo je Saria Valjavcu toplo priporočil knjigo o Ljubljani.¹⁴⁵ Pozorno pa je spremljal tudi znanstveno delo Valjavca in inštituta, saj se je zanimal za čas izdaje napovedane knjige Fritza Valjavca o nemškem kulturnem vplivu na bližnjem JV in za Klebelovo delo o naselitveni zgodovini nemškega JV.¹⁴⁶ Ko je Valjavčevo delo izšlo, ga je očitno takoj prebral in občudujoče sporočil avtorju, da "je že ob bežnem pregledu tega obsežnega dela opazil, da je izdelano z presenetljivo temeljitostjo" ter da, "ga je prebral z velikim zanimanjem in se iz njega veliko naučil."¹⁴⁷

Svoje delo recenzenta publikacij iz jugoslovanskega prostora je tudi vestno nadaljeval in ocenil ali se zanimal za dela sarajevskega kustosa Dimitrija Sergijevskega o poznoatičnih spomenikih v Jajcu, ki je izšlo v Glasniku sarajevskega deželnege muzeja; za Heinricha Réza: Bibliographie zur Volkskunde der Donauschwaben, ki je izšla v seriji nemške akademije v Münchnu že leta 1935; ter za delo, ki je izšlo v založbi Deutsches Volksblatt-a v Novem Sadu: Das Werden der deutschen Volksgemeinschaft in Südslawien.¹⁴⁸ Kljub intenzivnem tozadevnem sodelovanju Sarie pa je Valjavec ljubljanskega profesorja tik pred koncem leta vendarle spet zaprosil za strokovni članek. V premislek mu je ponudil temo "Stanje in naloge arheološkega raziskovanja v Jugoslaviji", kar je ta, s pripombo, da o

¹⁴⁰ Ibid., pismo Sarie Valjavcu, s prilogo, 26. 2. 1940; 24. 4. 1940, hrani avtor. Gre za razpravo: F. Marolt, Slovenske prvine v kočevski ljudski pesmi, v: Kočevski zbornik, Ljubljana 1939, str. 177-320.

¹⁴¹ Ibid.

¹⁴² Ibid. in pismo Valjavca Sarii, 6. 3. 1940, hrani avtor.

¹⁴³ Ibid., pismo Sarie Valjavcu, 24. 4. 1940, hrani avtor.

¹⁴⁴ Gre za delo: Miroslav Gorše, Dragotin Lončar, Doktor Valentin Zarnik: narodni buditelj, pisatelj in politik, Ljubljana 1940.

¹⁴⁵ Ibid., pismi Sarie Valjavcu, 27. 6. 1940; 4. 10. 1940, hrani avtor.

¹⁴⁶ Ibid., pisma Sarie Valjavcu, 25. 5. 1940; 19. 8. 1940; 4. 10. 1940; 31. 10. 1940 Valjavca, Sarii 31. 5. 1940; 12. 10. 1940, hrani avtor.

¹⁴⁷ Ibid., pismi Sarie Valjavcu, 19. 8. 1940; 4. 10. 1940, hrani avtor.

¹⁴⁸ Ibid., pisma Valjavca Sarii, 18. 6. 1940; 26. 7. 1940 Sarie Valjavcu, 2. 7. 1940; 4. 10. 1940, hrani avtor. Rézevo bibliografijo je Saria prejel v začetku leta 1941 in jo hvalil zlasti zaradi tega, ker navaja tudi časopisne članke. Pismo Sarie Valjavcu, 8. 2. 1941, hrani avtor.

nezaključenih izkopavanjih ne bo mogel natančneje poročati, sprejel.¹⁴⁹ Še marca 1941 je intenzivno delal na članku, ko pa je Nemčija napadla Jugoslavijo je Valjavcu sporočil, "da njegov prispevek, vsaj v obliki kot je bil načrtovan, zagotovo ni več aktualen"... in da bo morda pripravil članek, ki bo ozemeljsko bolj omejen.¹⁵⁰ Očitno pa je delo na članku zastalo, saj se je s predlogom, da bi članek o stanju in nalogah raziskovanja stare zgodovine in arheologije v Jugoslaviji preoblikoval v članek, ki bi zajemal samo "nova ozemlja rajha na JV, torej Spodnjo Štajersko in Gorenjsko", Valjavcu ponovno predstavil šele v drugi polovici avgusta 1942.¹⁵¹ Valjavec se je s predlogom strinjal in ga prosil naj članek napiše do začetka leta 1943 in ta ga je v začetku februarja res poslal v München.¹⁵² Saria je zatem v skorajda v vsakem pismu tehnično urejal slikovne priloge k članku in spraševal Valjavca o usodi njegovega članka oz. o tem ali je že v tisku. Valjavec mu je odgovoril, da je predviden za izdajo v prvem zvezku leta 1944, toda vojna dogajanja in bombardiranje inštitutske zgradbe (1943 in 1944) so bili glavni razlogi, da članek leta 1944 ni izšel.¹⁵³ Članka tudi kasneje ni najti v bibliografiji SODF/SOF.

Valjavčev interes sodelovati z prof. Sario se ni ustavil le pri recenzijah, člankih in članstvu v znanstvenem svetu inštituta, pač pa je želel Sario predstaviti tudi širši nemški strokovni javnosti ter se z njim osebno srečati. Zato ga je za jesen 1940 povabil, da bi predaval v Münchnu in po možnosti tudi v Berlinu. Saria je vabilo sicer sprejel, vendar do realizacije ni prišlo, čeprav je v začetku maja Valjavec sporočil Sarii novico, da je "z novim trimestrom - začasno le provizorično - prevzel novoustanovljeno stolico za JV Evropo na berlinski univerzi".¹⁵⁴ Saria mu je za imenovanje prisrčno čestital.¹⁵⁵ Podobno nerealiziran je ostal tudi obisk Valjavca v Ljubljani, kjer naj bi delal v ljubljanski univerzitetni knjižnici. Oktobra ga je napovedal za božični čas, ko pa mu je Saria odgovoril, da so ljubljanske knjižnice v tem času zaprte, ga je najprej preložil na čas takoj po novem letu in končno na spomladanski čas leta 1941.¹⁵⁶ Do konca vojne se naslovnika zagotovo nista osebno srečala.

Valjavec je ravno v tem času pripravljaval izdajo korespondence med Kopitarjem in Romyem. Zato se je sredi maja obrnil na Sario s prošnjo, da mu priskrbi prepise in formate nekaterih pisem, ki jih hrani ljubljanska univerzitetna knjižnica.¹⁵⁷ Saria se je obrnil na univerzitetnega bibliotekarja dr. Jožo Glonarja in ta mu je priskrbel prepise, formate pisem in še nekatere podrobnosti v zvezi z njimi.¹⁵⁸ Očitno je na ta način dr. Glonar prišel v stik z Valjavcem, med katerima se je v času vojne prav tako razvila živahna korespondenca.

¹⁴⁹ Ibid., pismo Valjavca Sarii, 13. 12. 1940 in Saria Valjavcu, 7. 1. 1940, hrani avtor.

¹⁵⁰ Ibid., pismi Sarie Valjavcu, 17. 3. 1941 in 4. 6. 1941, hrani avtor.

¹⁵¹ Ibid., pismo Sarie Valjavcu, 16. 8. 1942, hrani avtor.

¹⁵² Ibid., pisma Valjavca Sarii, 26. 8. 1942; Sarie Valjavcu, 23. 1. 1943; 8. 2. 1943, hrani avtor.

¹⁵³ Ibid., pisma Sarie Valjavcu, 2. 3. 1943; 1. 5. 1943; 28. 8. 1943; 5. 11. 1943; 29. 7. 1944; Valjavca Sarii, 30. 8. 1943, hrani avtor.

¹⁵⁴ Ibid., pismo Valjavca Sarii, 6. 3. 1940; 4. 4. 1940; 4. 5. 1940; Sarie Valjavcu, 21. 3. 1940, hrani avtor.

¹⁵⁵ Ibid., pismo Sarie Valjavcu, 25. 5. 1940, hrani avtor.

¹⁵⁶ Ibid., pisma Valjavca Sarii, 12. 10. 1940; 8. 11. 1940; 13. 12. 1940; Sarie Valjavcu, 4. 10. 1940; 31. 10. 1940.

¹⁵⁷ Ibid., pismo Valjavca Sarii, 11. 5. 1940, hrani avtor.

¹⁵⁸ Ibid., in pismo Sarie Valjavcu, 25. 5. 1940; Valjavca Sarii, 31. 5. 1940; 18. 6. 1940; 27. 6. 1940, hrani avtor.

Značilnost korespondence med Sario in Valjavcem v letih od 1941-1944 je zagotovo dejstvo, da mnoga pismo, zlasti Valjavčeva, manjkajo. Kljub temu pa je mogoče rekonstruirati rdečo nit dopisovanja. Na drugi strani je Sarijevih pisem mnogo več kot Valjavčevih, kar kaže na velik Sariin interes po sodelovanju ter zaposlenost Valjavca z drugimi dogajanji v času vojno. Morda najbolj povedna značilnost/novost v korespondenci pa je sprememba v vsebini pisem. Še vedno prevladuje diskurz o znanosti, knjigah, ocenah in člankih, vendar z vedno več primesmi osebnih oz. osebno političnih sporočanj, pač pogojenih z radikalnimi spremembami, ki so v življenju obeh nastale z razširitvijo vojne.

Tik pred napadom na Jugoslavijo je Saria v ustaljeni maniri še sporočal Valjavcu o knjižnih novostih. Dalj se je zadržal na Krajevnem leksikonu Dravske banovine, katerega uredništvo ni bilo zainteresirano za recenzijo v SOF. Valjavcu pa je sporočil, da je leksikon v Geografskem vestniku tako in tako doživel "uničujočo kritiko" izpod peresa geografa Ilešiča, zgodovinarja Kosa in njega samega. Zlasti navedbe lokalno zgodovinskega pomena naj bi bile "neverjetni fantazijski produkti".¹⁵⁹ Opozoril je še na obsežno, pravkar izšlo "Kazalo h Grudnovi in Malovi zgodovini slovenskega naroda", za jesen 1941 predvideni izdaji Koroščeve biografije s strani Mohorjeve družbe in istočasno, 5. zvezka (1900-1907) del Janeza Evangelista Kreka. Zavmil pa je pisanje preglednega članka o južnoslovanski etnografiji (Volkskunde), ki naj bi izšla v načrtovanem priročniku "Südosteuropa-Handbuch"¹⁶⁰ Zato pa je sprejel pisanje članka o stari zgodovini in arheologiji Jugoslavije, predlagal pa je tudi naj o objavijo prispevek Dimitrija Sergejskega o raziskovanju stare zgodovine in arheologije v Bosni in Hercegovini.¹⁶¹ Sarijevega članka v bibliografiji SOF ni najti, Sergejevski pa je svojega z naslovom "Archäologische Forschungen in Bosnien in den Jahren 1920-1940" objavil v SOF, 8(1943), str. 156-157.

Do napada na Jugoslavijo je Saria redno pošiljal Valjavcu predloge del za recenzijo in recenzente ter naprošal Valjavca za nove knjige. Za delo Metoda Dolenca "Gorske bukve" je predlagal dr. Josipa Žontarja ali dr. Karla Torgglerja iz Innsbrucka ali Korošca Waltera Fresacherja, saj mu je dr. Janko Polec iz osebnih razlogov odpovedal recenziranje Dolenceve knjige. Za recenziranje pa je priporočal med drugim Malovo delo o slovenskih mitoloških starinah, 5. zvezek Prijateljeve Kulturne in politične zgodovine Slovencev ter na poseben način prosil za knjigo Lotte Busshoff, "Wandlungen im Landschaft - Siedlungsbild der Banater Heide", ko je Valjavca spraševal ali se avtorica dotika tudi jugoslovanskega Banata. Knjigo je takoj dobil, čeprav se avtorica z jugoslovanskim Banatom v njej ne ukvarja.¹⁶²

Prvo ohranjeno pismo iz časa po začetku vojne v Jugoslaviji je datirano z 4. junijem 1941. Pisal ga je Saria Valjavcu, ko je prejel zadnjo številko SOF (Zv. 2/3, 1941). V daljšem pismu, je več kot polovico obsega posvetil osebnim stvarim, ki so se mu dogajale ob začetku vojne in so določale njegova nadaljnja življenjska pot. Med drugim je zapisal: "...Od mojega zadnjega pisma se je mnogo kaj

¹⁵⁹ Ibid., pismo Sarie Valjavcu, 19. 2. 1941, hrani avtor.

¹⁶⁰ Ibid.

¹⁶¹ Ibid., pismo Sarie Valjavcu, 17. 3. 1941, hrani avtor.

¹⁶² Ibid., in pismo Valjavca Sarii, 24. 3. 1941, hrani avtor.

spremenilo. Vojne sem se udeležil v južni Srbiji, v Kosovski Mitrovici, ker tu na severu kot Volksdeutscher nisem veljal za zanesljivega. No, takoj sem se pridružil prvim nemškim enotam in daljši čas služil kot prevajalec v bataljonu motoriziranih strelcev (Kradschützenbataillonu). Od sredine maja sem spet tu in predavam. Ali bo naša univerza v bodočnosti še lahko obstojala je več kot vprašljivo. Ni namreč več dosedanjega zaledja, iz katerega so prihajali študentje. Nova provinca Ljubljana ima komaj več kot 300 000 prebivalcev, meja z rajhom pa poteka na mestni meji! Zato sem se prisiljen ogledati v rajhu. Upam, da mi bo uspelo priti v Gradec..."¹⁶³

Dne 27. julija 1941 je Saria Valjavcu sporočil, da se mu je želja uresničila in da ga je "univerza v Gradcu imenovala za ordinarija za staro zgodovino (Altertumskunde) in epigrafiko". Obenem je izkoristil poznanstvo z Valjavcem in ga prosil, naj posreduje pri pristojnem ministrstvu v Berlinu, da bi to imenovanje čim prej potrdilo. Povedal mu je še, da trenutno stanuje na Ptujju Kaiserfeldgasse 1 in da je zaposlen z novo postavitvijo ptujskega muzeja. Prav na koncu pisma je, nekako kot samo po sebi umevno informacijo in ki se je lahko razumela tudi kot odpoved sodelovanja, dodal še: "... Iz Ljubljane vam ta čas ne morem poročati nič novega. Literarna produkcija stoji. V doglednem času pa tu ne bo izšlo nič takega kar bi bilo zanimivo na SOF."¹⁶⁴ Tako je očitno citirane, zadnje stavke pisma razumel tudi Valjavec. Saj mu je v odgovoru sicer čestital za imenovanje, vendar takoj tudi pristavil, da upa, da to ne pomeni izgubo njegovega dragocenega sodelovanja. Za vsak slučaj ga je še prosil, naj mu predlaga kakšno zanesljivo osebo v Ljubljani, da bi se sodelovanje lahko nadaljevalo, saj v nasprotnem primeru grozi popolna prekinitev znanstvenih stikov. O intervenciji na ministrstvu v Berlinu niti besede. Pač pa informacija o tem, da je tudi on od napada na SZ vpoklican in da ne more opravljati vseh tistih del v zvezi z SOF, ki jih je opravljal prej. Zato se mu je zdelo sodelovanje Sarie na področju recenziranja in predstavljanja publikacij še toliko bolj pomembno in potrebno.¹⁶⁵

Saria, ki je od srede leta 1941 vsa pisma redno zaključeval s Heil Hitler, je konec leta 1941 sporočil Valjavcu, da upa, da se bo s 1. februarja preselil v Gradec in da ima zelo veliko dela s preselitvijo kulturnih dobrin ljubljanskih Volksdeutscherjev, ki se bodo januarja 1942 prav tako preselili. Med njimi je bil tudi Saria, ki je bil ob koncu leta 1941 razpet med Ljubljano, Ptujem in Gradcem. Poleg citiranega ptujskega naslova je imel še naslov "Šentvid ob Savi, poštno ležeče, južna Koroška", Valjavcu pa je še sporočil, da s potrditvijo njegovega imenovanja še vedno ni nič. Prošnja za intervencijo je izostala.¹⁶⁶

Sodelovanje pri recenzijah pa je teklo dalje. Spomladi 1942 je recenziral delo madžarskega avtorja A. Grafa o geografiji Panonije in predlagal v oceno vrsto del med njimi dela Antona Krošla, Zemljiška odveza na Kranjskem v letu 1948, Urbanija Piccolo mondo sloveno, Franca Grivca, Zarja starejše slovenske književnosti,¹⁶⁷ nekaj kasneje pa delo A. Alfeldija iz Budimpešte: Zur Geschichte des

¹⁶³ Ibid., pismo Sarie Valjavcu, 4. 6. 1941, hrani avtor.

¹⁶⁴ Ibid., pismo Sarie Valjavcu, 27. 7. 1941, hrani avtor.

¹⁶⁵ Ibid., pismi Valjavca Sarii, 22. 8. 1941 in 13. 4. 1942, hrani avtor.

¹⁶⁶ Ibid., pismo Sarie Valjavcu, 6. 12. 1941, hrani avtor.

¹⁶⁷ Gre za delo: Franc Grivec, Zarja stare slovenske književnosti: Frisinški spomeniki v zarji sv. Cirila in Metoda, Ljubljana 1942.

Karpatenbeckens im 1. Jh.v. Ch.¹⁶⁸ Bil je celo tako zagnan, da je recenziral delo, za katerega je Valjavec že imel recenzijo in ga je ta moral opozoriti, naj mu vendarle vnaprej pove svoje predloge za ocene.¹⁶⁹

V aprilu 1942 je bil Saria že "v rajhu", na Ptuju v Bürgergasse 1. Valjavcu je na pisemskem papirju z glavo ptujskega muzeja, sporočil, da je sedaj to kontaktni naslov, saj v Gradcu ni mogel najti stanovanja, univerzitetno imenovanje še ni bilo potrjeno, iz Ljubljane pa se je moral izseliti. Trenutno je upravljal ptujski muzej.¹⁷⁰ Saria je, kot je mogoče razbrati iz korespondence, v Gradcu začel redno predavati v šolskem letu 1942/1943¹⁷¹, vendar je vse do konca leta 1943 ostal na Ptuju. Šele decembra tega leta se je namreč s pismom s Ptuja javil Valjavcu in mu sporočil nov naslov: "Universität Graz, Archäologisches Seminar" ter novico, da se je dokončno preselil v Gradec.¹⁷²

Kljub vojni, drugim zaposlitvam Valjavca in "razseljenosti" Sarie, je sodelovanje potekalo dalje. Saria je še nadalje želel imeti knjige inštitutske serije, ki so ga posebej zanimale, npr.: Georga Wilhelma Köhlerja: Beiträge zur Ideologie der kroatischen Frage in ihrer Entwicklung bis 1918, (1942), Valjavčevo knjigo: Bartolomäus Kopitars Briefwechsel. 1. Teil, Kopitars Briefwechsels mit Karl Georg Rummy (1942) ali knjigo Güntherja Glauerta: Siedlungsgeographie von Oberkrain (1943).¹⁷³

Zadnji dve pismi iz korespondence sta bili poslani iz Gradca in nosita datuma 29. julij in 11. avgust 1944. Obe sta spremni pismi za poslane recenzije in v obeh se Saria zgroža in sočustvuje zaradi zavezniških bombardiranj Münchna in inštituta. Bombardiranja označuje s "terorističnimi napadi" in izraža upanje, da inštitut ni bil preveč poškodovan, a vseeno sprašuje naslovnika če je naslov inštituta še vedno isti.¹⁷⁴

Iz korespondence in iz bibliografije SODF/SOF nedvoumno izhaja, da je bil prof. dr. Balduin Saria najtesnejši in najbolj plodovit sodelavec Fritza Valjavca iz Slovenije. Ne samo njegova zagnanost in iniciativnost pri sodelovanju, celo nepopolni bibliografski podatki, ki so mi bili na voljo, govorijo o kvantiteti in kvaliteti njegovega sodelovanja. V SOF je Saria objavil najmanj devetnajst strokovnih člankov, recenzij, nekrologov in biografskih spisov.¹⁷⁵ Bil je član znanstvenega sveta SODF/SOF Südost-inštituta, v Sloveniji je organiziral razmeroma široko mrežo institucij, s katerimi je inštitut izmenjeval publikacije in v Nemčijo posredoval kar največ pomembnih knjig slovenskih avtorjev. Valjavcem se kljub strokovni in ideološki bližini v času, ki ga zajema korespondenca, osebno nista srečala, obojestransko naklonjenost pa je preseгла raven običajnega strokovnega dopisovanja.

¹⁶⁸ Ibid., pisma Valjavca Sarii, 19. 3. 1942 in Sarie Valjavcu, 5. 4. 1942; 28. 8. 1943, hrani avtor.

¹⁶⁹ Ibid.

¹⁷⁰ Ibid., pismo Sarie Valjavcu, 28. 4. 1942, hrani avtor.

¹⁷¹ Ibid., pismo Sarie Valjavcu, 16. 8. 1942, hrani avtor.

¹⁷² Ibid., pismo Sarie Valjavcu, 3. 12. 1943, hrani avtor.

¹⁷³ Ibid., pismo Sarie Valjavcu, 2. 3. 1943, hrani avtor.

¹⁷⁴ Ibid., pismi, Sarie Valjavcu, 29. 7. 1944; 11. 8. 1944, hrani avtor.

¹⁷⁵ Südost-Institut München 1930-1990, Mathias Bernarth zum siebzigsten Geburtstag, R. Oldenbourg Verlag, München 1990.

Dr. JOŽA GLONAR¹⁷⁶

Korespondenca med Fritzem Valjavcem in Jožo Glonarjem v celoti sodi v čas druge svetovne vojne na Slovenskem. Je med najpopolnejšimi, saj so vrzeli/manjkajoča pisma le redka tako, da je mogoče vsebino dopisovanja brez težav rekonstruirati. Njena posebnost pa je dejstvo, da se domala vsa dotika le problematike pisanja obsežnega članka/bibliografije z naslovom "Die Slowenen im Schrifttum 1914-1940", ki ga je Glonar tik pred koncem vojne objavil v SOF.¹⁷⁷ Vsa Glonarjeva pisma so bila, edina v vsej obravnavani korespondenci, vsa napisana z lepim, drobnim rokopisom.

Valjavec je za Glonarja zvedel in posredno prišel z njim s stik, kot sem že zapisal, sredi leta 1940, ko je po posredovanju Balduina Sarie za Valjavca priskrbel nekatere tehnične podatke o pismih iz korespondence Kopitar Rummy, ki jih je hranila ljubljanska univerzitetna knjižnica. Nanj pa se je s pismeno prošnjo za sodelovanje v SOF obrnil šele decembra 1941. Kot vsakega podobnega naslovnika je tudi Glonarja prosil za "prispevke in recenzije iz Vašega delovnega področja", ki pa ga je napačno označil za umetnostno zgodovino.¹⁷⁸ Glonar mu je odgovoril hitro na - v ohranjeni korespondenci - edinstven način. Najprej je Valjavcu sporočil, da bi z veseljem sodeloval s prispevki s področja jezika, literature, ljudske pesmi in etnografije (Volkskunde) v širšem smislu, nato ga popravil, da ni umetnostni zgodovinar, je pa za to področje pripravljen poiskati "primerne, pridnega sodelavca", končno pa mu tudi jasno povedal: "... Vsekakor pa moram pripomniti, da glede na današnje čase sodelovanje ne bi bilo mogoče brez odgovarjajočega plačila."¹⁷⁹

Valjavčev odgovor Glonarju na začetku leta 1941 sodi med najdaljša Valjavčeva pisma. Izražal je zadovoljstvo nad Glonarjevim pristankom na sodelovanje in mu natančno razložil kakšne prispevke želi in koliko jih honorira. Recenzije je plačeval 0,15 RM na tiskano vrstico, znanstvene prispevka pa povprečno 80 RM na avtorsko polo.¹⁸⁰ Glede na to, da je imel dr. Glonar kot bibliotekar v univerzitetni knjižni in drugi po položaju v njej, v času vojne manj kot 270 RM plače,¹⁸¹ so bili honorarji kar zavidanja vredni. Vsekakor je honorar ostal ena od rdečih niti dopisovanja, saj je Glonar očitno živel v ne najbolj primernih materialnih razmerah.

Valjavec je Glonarju sporočil, da bi za SOF potreboval tri znanstvene članke, ki naj bi zajemali razvoj slovenskega (pomotoma je zapisal slovaškega sic!) jezikoslovja, literarne zgodovine in etnografije, skupaj z ljudsko pesmijo (Volkskunde) od leta 1918 ali prej do sodobnosti. Vsak članek naj bi bilo dolg do 25

¹⁷⁶ Dr. Joža Glonar (1885-1946) bibliotekar v univerzitetni knjižnici v Ljubljani, literarni zgodovinar, prevajalec in leksikograf. Urednik in pisec pri Slovenskem biografskem leksikonu. Napisal okoli 150 razprav, ocen, poročil in člankov o slovenskem slovstvu in kulturi. Sestavil prvi slovenski enciklopedični Poučni slovar (1929-33) in prvi enojezični Slovar slovenskega jezika (1935-36) s polemičnim uvodom zoper Breznik-Ramovšev Slovenski pravopis 1935. Znal je 14 jezikov, zaslužen za slovensko bibliotekarstvo in NUK.

¹⁷⁷ SOF, 9/10, 1944/1945, str. 497-583.

¹⁷⁸ KfV, pismo Valjavca Glonarju, 19. 12. 1941, hrani avtor.

¹⁷⁹ Ibid., pismo Glonarja Valjavcu, 27. 12. 1941, hrani avtor.

¹⁸⁰ Ibid., pismo Valjavca Glonarju, 12. 1. 1941, hrani avtor.

¹⁸¹ Ibid., pismo Glonarja Valjavcu, 27. 7. 1943, hrani avtor.

tiskanih strani. Članek o razvoju slovenske literarne zgodovine bi lahko bil celo razdeljen na dva dela, na tistega, ki bi obravnaval starejši čas do 19. stoletja in na tistega, ki bi zajel obdobje do sodobnosti. Spraševal se je celo ali ne bi mogel tega dela prevzeti Ivan Grafenauer, Glonarju pa prepustil odločitev katerega od preostalih delov bo prevzel sam. Dodatno ga je še prosil, kot je navadno storil z vsemu drugimi naslovniki iz Slovenije pred njim, da bi recenziral nove slovenske knjige s področja jezika, literature in etnografije (Volkskunde). Hvaležen mu je bil za ponudbo, da bo našel primernega umetnostnega zgodovinarja za sodelovanje v SOF ter mu za vzorec kako naj se piše članek posređoval članek bolgarskega raziskovalca Vakarelskega o razvoju bolgarske etnografije (Volkskunde).¹⁸²

Kaj je vodilo Glonarja – nekakšna slaba izkušnja prof. Maxa Vasemerja¹⁸³ pri pisanju takega članka, ki jo je omenjal v odgovoru ali dejstvo, da je imel gradivo za članek že dodobra zbrano ali morda finančni razlogi –, da je Valjavcu z obratno pošto sporočil, da "se je odločil, da bo članek napisal sam", ni docela jasno. Jasno mu je bilo, kakšen naj članek bo. Koncipiral ga je, kot pregleden članek – neke vrste bibliografijo, v katerem se bo "bralec in interesent" zlahka dokopal tudi do podrobnosti. Sprejel je tudi ponudbo za recenziranje slovenskih knjižnih novosti in Valjavcu predlagal, da bi recenziral tudi v nemščini napisana dela, ki so dotikajo Slovencev. V p.s. pisma ga je moral še enkrat popraviti, to pot zato, ker ga je Valjavec imel za direktorja univerzitetne biblioteke in mu je sporočil, da je le po položaju drugi za njim.¹⁸⁴

Februarja 1941 je Valjavec sprejel vse Glonarjeve predloge, obenem pa obžaloval, da je v nemških knjižnicah tako malo slovenske literature, ki bi jo sam še posebej potreboval pri objavi 2. izdaje njegovega habilitacijskega dela o zgodovini nemškega kulturnega vpliva v JV Evropi. V letu 1942 je bil pripravljen celo za nekaj dni priti v Ljubljano, da bi jo preučil. Nekako mimogrede je Glonarju postavil še nekaj vprašanj o slovenski cerkveni pesmi: "1. Ali so bile slovenske cerkvene pesmi že v času pred reformacijo?, 2. V kateri čas je mogoče postaviti njihov nastanek? in 3. Ali so se najstarejše cerkvene naslanjale na latinske ali nemške predloge?" In prav na koncu še "ali morda ve če je prof. Radojčić še v Ljubljani?"¹⁸⁵

Glonar si je vzel skoraj mesec dni časa, da mu je sredi marca 1942 odgovoril. V najdaljšem pismu (dve gosto pisani strani A4 formata) mu je najprej odgovoril na zastavljena vprašanja. Prva cerkvena pesem v slovenščini nosi datum 1428, mu je sporočil, in ga za podrobnosti napotil na knjigo Franceta Steleta, Srednjeveški rokopisi v Sloveniji (str. 46) ter na v njej citirano literaturo. Kar pa zadeva v Nemčiji težko dostopno slovensko literaturo mu je svetoval, naj "Slovenico" bolj kot v univerzitetnih knjižnicah išče v inštitutih in seminarjih, ki se ukvarjajo z slovansko problematiko. Po njegovem vedenju je bil prof. Radojčić že v Beogradu. V nadaljevanju pa je Valjavca še prosil za 2. izdajo njegove knjige o nemškem kul-

¹⁸² Ibid., pismo Valjavca Glonarju, 12. 1. 1941, hrani avtor.

¹⁸³ Max(imilian) Vasmer (1886-1962), nemški slavist, jezikoslovec. Utemeljitelj in od leta 1925 izdajatelj Zeitschrift für Slavische Philologie. Luc Menaše, Svetovni biografski leksikon, Ljubljana 1994, str. 996.

¹⁸⁴ Ibid., pismo Glonarja Valjavcu, 3. 2. 1941, hrani avtor. Med deli, ki jih je predlagal so bila tista, ki jih je predlagal pred njim že Balduin Saria.

¹⁸⁵ Ibid., pismi Valjavca Glonarju, 15. 2. 1942 in 21. 2. 1942, hrani avtor.

turnem vplivu na JV Evrope, ker 1. izdaje v ljubljanski univerzitetni knjižnici ni bilo, in predlagal nekaj italijanskih del v recenzijo.¹⁸⁶

Osrednji del pisma je posvetil podrobnejši razlagi strukture svojega članka. Gradivo zanj naj bi zbral do srede aprila, saj je zato porabil kar šest ur dnevno. Nato bo takoj začel z redakcijskim delom tako, da bo vsaj prvi del rokopisa končan v teku maja. Edina dilema, za katero je želel imeti nasvet Valjavca je bila: Ali naj slovenske naslove prevaja v nemščino? To vprašanje je v času dopisovanja večkrat postavil, a v korespondenci odgovora nanj ni najti.¹⁸⁷ Strukturno članka/bibliografije je Valjavcu predstavil v petih razdelkih. Prvi naj bi vseboval publikacije na temo: splošno, bibliografije, enciklopedije,; spomini, revije in zborniki. Drugi na temo: dežela in ljudje ("...v vašem današnjem načinu izražanja, bi vi to kratko označili z "Blut und Boden", je zapisal Glonar), demografija v najširšem pomenu besede, gospodarske in socialne razmere, diaspora. Tretji na temo: jezik. Četrti na temo: literatura in peti na temo: zgodovina in etnografija (Volkskunde). Med zgodovinsko literaturo je nameraval navajati tudi dela iz umetnostne zgodovine, ki naj bi jih obdelal sam, če ne bo našel primernega sodelavca. Poudaril je, da bo v članek/bibliografijo uvrstil tudi brošure, ki so po njegovem mnenju mnogokrat v vseh pogledih značilnejše in bogatejše od znanstvenih del. Posebno pozornost bo posvetil tudi tuje jezičnim delom, zato ker so ta v nemških bibliotekah bolj prisotna, medtem ko bo članke v revijah navajal le izjemoma t.j., če so izšli tudi v separatih ali pa naj bi zadevali teme, ki jih drugje ni najti.¹⁸⁸

Čez približno mesec dni se je Glonar znova oglasil. To pot zelo kratko, le s sporočilom, da mu pošilja recenzije italijanskih del, centralno pa je bilo vprašanje na koncu zapisa: "Upam, da boste zdaj po praznikih in počitnicah (očitno je šlo za velikonočne praznike op. p.) našli čas za odgovor na moje zadnje, izčrpno pisanje."¹⁸⁹ Valjavec mu je odgovor hitro in kratko. Z zahvalo za prejeta poročila iz z: "Na vaše zadnje izčrpno pismo sem, tako mislim, že odgovoril. Ali se je morda to moje pismo izgubilo? V njem sem Vam, sporočil, da se strinjam z vsemi vašimi predlogi..."¹⁹⁰

Naslednji zastoj v korespondenci je "zakrivil" Glonar. Do srede julija se Valjavcu sploh ni oglasil, vse kaže, da zato, ker njegove ocene niso bile objavljeno tako hitro, kot si je sam predstavljal.¹⁹¹ Zato se je oglasil Valjavec z vprašanjem, kako napreduje delo na članku/bibliografiji in z vljudnostno, ponudbo, če bi Glonar hotel izdelati bibliografijo novitet izšlih v Ljubljanski provinci.¹⁹² Tudi za odgovor na to pismo si je Glonar vzel več kot mesec dni. V optimističnem in načrtov polnem pismu je pojasnil svoj molk. Prepričan je namreč bil, da je SOF zašla v težave in je njeno izhajanje zastalo. V tem prepričanju ga je utrdilo dejstvo, da več kot štiri mesece ni dobil korektur svojih recenzij, pa tudi zadnji zvezek revije, ki so ga dobili v Ljubljano, je nosil šele letnico 1940. Zato tudi njegovo delo

186 Ibid., pismo Glonarja Valjavcu, 15. 3. 1942, hrani avtor.

187 Ibid. in pismo Glonarja Valjavca, 23. 9. 1942, hrani avtor.

188 Ibid.

189 Ibid., pismo Glonarja Valjavcu, 9. 4. 1942, hrani avtor.

190 Ibid., pismo Valjavca Glonarju, 16. 4. 1942, hrani avtor.

191 Ibid., pismo Glonarja Valjavcu 24. 8. 1942, hrani avtor.

192 Ibid., pismo Valjavca Glonarju, 18. 7. 1942, hrani avtor.

za članek ni teklo tako kot bi moralo. Pismo z dne 18. 7. pa ga je zelo razveselilo, pregnalo dvome in dileme, tako da spet dela "s polno paro" in bo članek mogoče objaviti v letniku 1943. Valjavcu je predlagal še recenzijo Vasmerove knjige "Die Slawen in Griechenland" in se ponudil za recenzenta italijanskih publikacij, ki zadevajo tematike zanimive za SOF. Še več, Valjavcu je sporočil, da je za SOF navdušil tudi dva italijanska bibliotekarja, ki sta revijo zelo pohvalila. Kot podkrepitev veselja, da lahko nadaljuje z delom je mogoče razumeti dejstvo, da je pismu dodal še novico iz zasebnega življenja dr. Fritza Valjavca. Sporočil mu je namreč, da je slučajno srečal njegovo teto, ki da je bila polna hvale o svojem nečaku. Čeprav je bila bolna, šlo naj bi za "nervozno gospo", pa naj bi se v zadnjem času njeno zdravstveno stanje močno izboljšalo, je v pismu zapisal Glonar.¹⁹³ Valjavec na prijazen poskus zblíževanja sploh ni reagiral.

V odgovoru Glonarju je le izrazil zadovoljstvo, da so nesporazumi o izhajanju revije odpravljeni, da je Vasmerovo delo že sam recenziral in da se strinja, da bi recenzije italijanskih del opravljal on. Dal mu je celo ekskluzivno pravico za recenziranje takih del. Recenzije, ki jih je svoj čas poslal pa bodo izšle še v tekočem letu, mu je še sporočil.¹⁹⁴ Glonar se je nekako ustrašil ekskluzivne pravice. Valjavca je svaril, naj pri teh odločitvah ne bo preveč hiter in je zaenkrat predlagal le recenzije del tistih italijanskih slavistov in avtorjev, ki jih osebno pozna: Calvi, Damiani, Salvi... Pač pa je sprejel na znanje željo Valjavca po izdelavi bibliografije novitet iz ljubljanske province, ki naj bi jo izdelal do konca leta 1942. Prav tako je bil pripravljen za SOF recenzirati knjigi, korespondence med Zoisom in Kopitarjem, ki ju je izdal France Kidrič,¹⁹⁵ s predstavitvijo publikacije o Brižinskih spomenikih pa bo počakal, dokler se ne konča – po njegovem mnenju – preveč vroča polemika o Brižinskih spomenikih med Grafenauerjem in Grivcem.¹⁹⁶ Decembra 1942 je Glonar Valjavcu lahko poročal, da je njegov članek v grobem končan in da bo lahko še v tekočem letu dobil eno tretjino rokopisa, kar je Valjavec z zadovoljstvo sprejel.¹⁹⁷ Prve štiri razdelke (nekaj več kot polovico) članka/bibliografije Glonar Valjavcu sicer ni poslal do konca leta 1942 pač pa sredi januarja 1943. Prosil ga je za kritiko ter se oddahnil, češ da je najhujše za njim.¹⁹⁸ Valjavčevega odgovora z dne 18. 1. 1943 ni v korespondenci, pač pa je iz Glonarjevega pisma razvidno, da je potrdil prejem rokopisa in obljubil, da bo delo objavil v enem od naslednjih zvezkov SOF. Glonar je bil nad tem zelo zadovoljen in obljubil, da bo vse besedilo v Münchnu do konca januarja. To pot se je roka domala na dan natančno tudi držal in v prvih dneh februarja 1943 je bil rokopis v celoti pri Valjavcu.¹⁹⁹ Korespondenca se je od slej naprej omejevala v glavnem na redakcijsko tehnična vprašanja – dopolnila in vprašanja plačila, vsaj kar zadeva poslani članek/bibliografijo. Glonar je namreč po oddaji rokopisa zelo vljudno opozoril Valjavca, da je pri njih v navadi, da se po oddaji rokopisa izplača polovica hono-

¹⁹³ Ibid., pismo Glonarja Valjavcu, 24. 8. 1942, hrani avtor.

¹⁹⁴ Ibid., pismo Valjavca Glonarju, 9. 9. 1942, hrani avtor.

¹⁹⁵ Gre za delo: Zoisova korespondenca I-II., 1939.

¹⁹⁶ Ibid., pismo Glonarja Valjavcu, 23. 9. 1942, hrani avtor.

¹⁹⁷ Ibid., pismi Glonarja Valjavcu, 1. 12. 1942; Valjavca Glonarju, 7. 12. 1942.

¹⁹⁸ Ibid., pismi Glonarja Valjavcu, 14. 1. 1943; 16. 1. 1943, hrani avtor.

¹⁹⁹ Ibid., pisma Glonarja Valjavcu, 4. 2. 1943; Valjavca Glonarju 5. 2. 1943, 12. 2. 1943.

rarja in ta mu je – na zadovoljstvo Glonarja – takoj odobril 300 DEM.²⁰⁰ To in naslednje nakazilo pa je Glonar dobil šele julija 1943.²⁰¹

Za naprej si je Valjavec predstavljal sodelovanje tako, da bi mu Glonar letno pošiljal bibliografije, ki bi jih začel z letom 1941. Glonar je predlog sprejel.²⁰² Skrbelo ga je le ali bo revija, zaradi vojni okoliščin, sploh še mogla izhajati in Valjavec mu je odgovarjal, da vsaj do leta 1944 ne vidi nikakršnih problemov za izhajanje revije.²⁰³ Zato je Glonar še naprej pisal poročila o knjigah in se trudil da bi, potem ko se je v polemiko Grafenauer Grivec o Brižinskih spomenikih vključil še Isačenko,²⁰⁴ zaključil obsežno poročilo o tem. Valjavec pa ga je še naprej spraševal o tem kako bi prišel do posameznih knjig npr. izvoda slovenskega geografskega leksikona, obenem pa ga tudi zaprosil, da mu pomaga za sodelovanje v SOF pridobiti dr. Ivana Grafenauerja. Glonar je sicer nagovoril Grafenauerja, vendar je ta konkretno sodelovanje, diplomatsko, zaradi prezasedenosti zavrnil. "...Ta trenutek je zelo zaposlen, bo pa ob prvi priložnosti mislil na Vas in SOF." je Glonar sporočil Valjavcu. Ta je bil tudi s takim odgovorom zadovoljen in je Grafenauerja preko Glonarja pustil lepo pozdraviti.²⁰⁵ Zelo rad pa bi tudi za številko SOF, ki je bila sredi leta 1943 v prelomu, dobil čim več recenzij od Glonarja.²⁰⁶

Od druge polovice leta 1943 je postala korespondenca med obema naslovnikoma zelo neredna in se je pogosto izgubljala.²⁰⁷ Tudi tisk SOF ni potekal ravno normalno. Zato je konec novembra 1943 Glonar resignirano in razočarano pisal Valjavcu, da je žalosten ker njegovo besedilo ("... to delo je moja resnična bolečina/dieses Werk ist mein wahres und wirkliches Schmerzenskind ...") sploh še ni v tiskarni in da je njegov izid predviden šele za IX zv. (1944).²⁰⁸ Valjavec je Glonarja tolažil, da je to pravzaprav številka iz leta 1943 in da bo njegovo delo ugledalo luč sveta v marca ali aprilu 1944.²⁰⁹ Toda Glonar je lahko prve korekture svojega dela opravil šele konec aprila in v začetku maja 1944, z njimi pa je zaprosil Valjavca še za čim več separatov. Sporočil mu je še, da je za članek o problematiki Brižinskih spomenikov zaprosil Rajka Nahtigala, saj se je nabralo že preveč gradiva. Valjavec je bil tega predloga nadvse vesel, še bolj pa bi bil, če bi Glonarju uspelo nagovoriti za sodelovanje tudi Frana Ramovša. Zanimalo ga je tudi kje bo izšla korespondenca Čop-Savio.²¹⁰

²⁰⁰ Ibid., pisma Glonarja Valjavcu 26. 2. 1943, 12. 8. 1843 in Valjavca Glonarju, 6. 3. 1943, 17. 3. 1943, hrani avtor.

²⁰¹ Ibid. pismo Glonarja Valjavcu, 27. 7. 1943, hrani avtor.

²⁰² Ibid. pismi Valjavca Glonarju, 5. 2. 1943 in Glonarja Valjavcu, 26. 2. 1943, hrani avtor.

²⁰³ Ibid., pismi Glonarja Valjavcu, 17. 3. 1943 in Valjavca Glonarju, 9. 4. 1943, hrani avtor.

²⁰⁴ Gre za delo Aleksandra Vasiljeviča Isačenka, *Jazyk a pôvod frizinskih pamiatok*, Bratislava 1943.

²⁰⁵ Ibid., pismi Glonarja Valjavcu, 27. 7. 1943, 21. 11. 1943 in Valjavca Glonarju, 11. 8. 1943, 13. 12. 1943, hrani avtor.

²⁰⁶ Ibid., pismo Valjavca Glonarju, 23. 8. 1943, hrani avtor.

²⁰⁷ Ibid., pismi Glonarja Valjavcu, 23. 11. 1943; Valjavca Glonarju 13. 12. 1943, hrani avtor.

²⁰⁸ Ibid., pismo Glonarja Valjavcu, 21. 11. 1943, hrani avtor.

²⁰⁹ Ibid., pismo Valjavca Glonarju, 13. 12. 1943, hrani avtor.

²¹⁰ Ibid., pismi Glonarja Valjavcu 5. 5. 1944 in Valjavca Glonarju 12. 5. 1944, hrani avtor. Gre za korespondenco s Franzem Leopoldom Savio (1801-1847), sodnim svetnikom v Benetkah, rodom iz Gorice, v času od približno 1818-1834 oz. iz leta 1828. Literarni zgodovinarji sodijo, da je

Julija 1944 je bil izid Glonarjevega dela že zelo blizu. Valjavcu je sporočal svoje želje, kakšni podatki naj bodo na ovitku separatov in ga obenem prosil, da naj naziv "docent", ki ga je uporabljal zanj, nadomesti z "bibliotekar". Julij pa je bil tudi čas, ko so zavezniške bombe zadele Valjavčev inštitut. To je spet otežilo izdajanje SOF, vendar je imel Glonar za težave razumevanje. Pristal je, da je 2. korekture opravijo kar v Nemčiji, sočasno pa je napovedal nadaljevanja svojega članka/bibliografije, vendar šele potem, ko bodo dosegljiva tudi dela iz slovenske diaspore. Na vprašanje, kje bo izšla korespondenca Čop – Savio Valjavcu je odgovoril, da v Ljubljani in nadaljeval, da je v "surovem stanju" že gotova, čaka le še prihod Hofrata Zimmermanna,²¹¹ s katerim mora doreči še nekatere podrobnosti. Po njegovem bo to delo zanimiv prispevek k zgodovini kulturnega sodelovanja med Slovenci in Italijani v nemškem "predmarcu" na Primorskem.²¹²

Zadnji pismi v korespondenci sta Valjavčevi. Sredi septembra 1944 sporoča Glonarju, da mu je nakazal še 500 DEM, za katere upa, da jih bo v redu prejel. Prav tako pa je izrazil upanje, da se bo njuno sodelovanje kljub hudim časom nadaljevalo. Očitno pa ni bilo tako. Že iz naslednjega pisma, s konca oktobra 1944, ki se je sklicevalo na sicer neohranjeno pismo Glonarja z 7. 9. 1944, je postalo jasno, da Glonar z Valjavcem ne bo več sodeloval. Na drugi strani pa tudi Valjavec zaradi razmer ob koncu vojne, ni imel več potrebe za sodelovanje. V pismu je zapisal: "To, da Vi ta čas ne morete poslati novih prispevkov ni nič hudega, saj tudi pri nas delo počasneje napreduje in za naslednje leto ne potrebujemo nobenih prispevkov."²¹³

Sodelovanje dr. Jože Glonarja z Valjavčevo revijo Südost-Forschungen je bilo v glavnem omejeno na razpravo osredotočeno na pisanje članka/bibliografije "Die Slowenen im Schrifttum 1914-1940." V bibliografiji člankov v SOF ni najti nobenega drugega članka izpod peresa Jože Glonarja, pa tudi sicer vsebine in širine njegovega sodelovanja ni mogoče primerjati npr. s tistim Balduina Sarie ali Franja Baša. Nesporno najzaznavnejša značilnost njegovega sodelovanja s SOF in Valjavcem je Glonarjev izrazito profesionalen, strokoven, na trenutke pa tudi vehementen pristop.

"pomen Čopovih pisem Saviu ta, da se v njihovi vsebini v pravem obsegu odkrivajo Čopova literarna razgledanost, njegovo razmerje do največjih avtorjev sodobne evropske književnosti pa tudi do klasikov svetovne literature; njegovi pogledi na osrednja vprašanja starejših in novejših literarnih smeri, zlasti klasicizma in romantike ter na spor med njima; in končno tudi moralno-duhovne podlage njegovega pojmovanja literature." A. Slodnjak-J. Kos, Pisma Matije Čopa, 1, 2, Ljubljana 1986, str. 17/18.

²¹¹ Gre za Frana Zimmermana, ki je že leta 1914 pripravil natis Čopovih pisem Saviu za revijo "Veda".

Ibid., str. 18. Izdaje iz leta 1944 nisem našel.

²¹² Ibid., pismi Glonarja Valjavcu, 7. 7. 1944, 24. 7. 1944, hrani avtor

²¹³ Ibid., pismi Valjavca Glonarju, 13. 9. 1944 in 20. 10. 1944, hrani avtor.

Božo REPE

SLOVENSKA ZUNANJA POLITIKA IN MEDNARODNI VIDIK SLOVENSKE OSAMOSVOJITVE

ZUNANJA POLITIKA PRED LETOM 1990

Zunanja politika je eden najpomembnejših elementov v funkcioniranju države. Ker Slovenci do začetka devetdesetih let nismo imeli svoje države, lahko – kar zadeva prejšnja obdobja – govorimo le o posameznih fragmentih zunanje politike. Posamezni slovenski diplomati so se izkazali v diplomatskih službah Avstro-Ogrske, in obeh Jugoslavij. Prvič o načrti slovenski zunanji politiki lahko govorimo ob koncu prve svetovne vojne, ko je nastala Država Slovencev, Hrvatov in Srbov. Država SHS je izpolnjevala kriterije, ki jih mednarodno pravo zahteva za nastanek in obstoj držav (prebivalstvo, ozemlje, organizirana lastna oblast, sposobnost imeti zunanje odnose z drugimi državami, izpolnjevanje meddržavnih obveznosti). Čeprav v kratkem mesecu obstoja ni dosegla splošnega mednarodnega priznanja, pa so jo individualno priznale Nemška Avstrija, Kraljevina Srbija in Madžarska demokratična republika. Slovenska Narodna vlada je na mednarodnem področju prevzela velik del pristojnosti narodnega Vijeća v Zagrebu in se uveljavila kot subjekt tudi v mednarodnem življenju. Njeno obstoj in delovanje so upoštevale nekatere evropske vlade (Poljska, Avstrija, Češkoslovaška), ki so v Ljubljano poslale svoje diplomatske, trgovske ali vojaške predstavnike, z vlado je na mednarodnem področju sodelovala tudi Madžarska in predstavniki antantnih sil (zlasti v zvezi z mejnim vprašanjem na Koroškem in Štajerskem). Narodna vlada je imela svojega predstavnika na Dunaju.¹ Seveda pa gre pri odnosu antantnih sil in držav, s katerimi je imela stik Narodna vlada za čisti pragmatizem, s katerim so skušale reševati praktična vprašanja, dejanski mednarodni sogovornik v procesu nastajanja nove jugoslovanske države je bila srbska vlada. Za velik uspeh slovenske diplomacije oz. diplomacije Države SHS lahko štejemo ženevski dogovor s srbsko vlado o federativni ureditvi bodoče Jugoslavije, za katerega je bil zaslužen zlasti dr. Anton Korošec. Dogovor se, kot je znano ni uresničil, ker ga je anulirala srbska vlada. Precej slabše pa so se Narodna vlada v Ljubljani, Narodno vijeće v Zagrebu in kasneje diplomacija Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev izkazali pri reševanju mejnega vprašanja na Koroškem in Štajerskem ter na Primorskem. Ugodneje se je stvar iztekla z vzhodno mejo, vendar so priključitvi Prekmurja k Jugoslaviji bolj botrovale mednarodne okoliščine (zlasti ustvarjanje sanitarnega kordona proti Sovjetski Rusiji in revolucija na Madžarskem), kot pa spretnost slovenske (jugoslovanske) diplomacije na mirovni konferenci v Parizu in političnega vodstva v Ljubljani, ki se s Prekmurjem ni kaj dosti ukvarjala.

¹ Jurij Perovšek, Slovenska osamosvojitve v letu 1918. Študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov, Modrijan, Ljubljana 1998, str. 61-89.

Načrti o drugačnem mednarodnem položaju Slovenije in mednarodne pobude v zvezi z njim se v slovenski politiki znova začnejo pojavljati v času druge svetovne vojne, tako na partizanski strani kot v meščanskem taboru. Če pustimo ob strani načrte o rešitvi slovenskega narodnega vprašanja znotraj "novega evropskega reda" pod nemškimi nacističnim in italijanskim fašističnim škornjem, v katerem naj bi Slovenija dosegla status protekotrata po vzoru na Neodvisno državo Hrvaško ali Slovaško, in pa razne utopične načrte o srednjeevropskih (kon)federacijah, se kot opcija pri obeh taborih postopoma oblikuje zahteva po obnovi Jugoslavije (kot kraljevine oz. kot republike) na demokratični (federativni) podlagi s popravki mednarodnih meja, ki naj bi omogočili združitev vsega slovenskega etničnega ozemlja. Slovenske diplomatske dejavnosti, s katero naj bi zaveznikom prikazali problem slovenskega nacionalnega vprašanja in možnost za njegovo rešitev po vojni (še zlasti v zvezi z mejnim vprašanjem, Trstom, Koroško ipd.) je bilo med vojno kar precej, vendar je bila pri meščanskih politikih v osnovi potisnjena v okvire dejavnosti begunske kraljeve vlade, ki je hotela ohraniti Jugoslavijo pod Karadjordjevići, pri partizanskem taboru pa je bila podrejena Titovemu boju za mednarodno priznanje. Centralizacija zunanje politike je že med vojno šla tako daleč, da je bil eden vodilnih slovenskih politikov Boris Kidrič partijsko suspendiran in izoliran zato, ker je slovensko vodstvo spomladi 1944 preko zavezniške misije najelo posojilo brez vednosti Vrhovnega štaba in CK KPJ.² Podobno negativen odnos je imelo jugoslovansko (pa tudi slovensko) vodstvo do poluradne Kocbekove misije avgusta 1944 v Rimu (vodstvo je misijo sicer odobrilo) s katero je hotel prispevati k ureditvi odnosov med Nacionalnim komitejem osvoboditve Jugoslavije in Sveto stolico ter hkrati k umirjanju razmer med partizanskim taborom in katoliško cerkvijo v Sloveniji.³

Kljub temu je bilo slovensko vodstvo (v okviru jugoslovanskega) pri reševanju mejnega vprašanja po koncu druge svetovne vojne uspešno. Ni sicer doseglo združitve vsega slovenskega etničnega ozemlja, kar je bil eden glavnih ciljev narodnoosvobodilnega gibanja, vendar je bila tudi priključitev Primorske velik uspeh, saj se je z matico združila skoraj tretjina slovenskega prebivalstva.

Čeprav je Slovenija v socialistični Jugoslaviji dosegla federativen status pa niti povojna družbena ureditev niti politika nista dovoljevali samostojne zunanje politike. Tudi sicer je bil (z izjemo kratkega obdobja ob koncu vojne, ko je bil Edvard Kardelj nekaj časa vršilec dolžnosti ministra v začasni vladi DFJ in nato v letih 1948-1953 tudi zunanji minister) vpliv slovenskih politikov v jugoslovanski diplomaciji, ki so jo, podobno kot vojsko, obvladovali srbski in črnogorski kadri majhen. Šele v drugi polovici šestdesetih let je slovensko politično vodstvo začelo navezovati neposredne gospodarske in politične stike s sosednjimi deželami Avstrije in Italije ter z nekaterimi nemškimi deželami, zlasti Bavarsko. Zaradi take usmeritve je na ostro kritiko iz zveznega vodstva naletela "liberalno" usmerjena Kavčičeva vlada. V tem času je bila neuvrščena Jugoslavija v zenitu svoje mednarodne slave, zato je Beograd tako usmeritev sicer toleriral, ne pa ravno odobral.

² Bojan Godeša, Kdor ni z nami je proti nam, Cankarjeva založba, Ljubljana 1995, str. 393 (opomba št. 107).

³ Več o tem glej: Bojan Godeša: Kocbekova misija v Rimu poleti 1944, Zgodovinski časopis leto 1998, letnik 52 št. 2, str. 73-85.

Republike so po sprejemu ustave leta 1974 na področju mednarodne dejavnosti dobile nekaj več pooblastil (izvršni sveti so dobili komiteje za mednarodno sodelovanje, ki so predvsem skrbeli za "koordinacijo" z zveznim sekretariatom za zunanje zadeve, v slovenskem primeru pa tudi za stike s sosednjimi deželami in obiske slovenskih politikov v drugih državah, deloma pa se je - zlasti v zvezi z vprašanjem slovenskih manjšin in zaradi stikov s socialističnimi strankami po svetu - z "zunanjo politiko" ukvarjala tudi Socialistična zveza delovnega ljudstva (SZDL). Konec sedemdesetih let (1978) se je Slovenija vključila v delovno skupnost Alpe-Jadran, ki je povezovala posamezne dežele srednjeevropskih in sredozemskih držav. V osemdesetih se je - zlasti pri slovenskih intelektualcih - okrepila srednjeevropska usmeritev (posredno je v njej v razmerah naraščajoče krize odsevala težnja pokazati kulturno in civilizacijsko razliko med "srednjeevropsko" Slovenijo in drugimi "balkanskimi" deli Jugoslavije), pa tudi kritika neuvrščene jugoslovanske zunanje politike. Najbolj odmeven zunanjepolitični nastop iz vrst (tedaj še neorganizirane opozicije) je imel na zasedanju parlamenta v Strasbourgu 20. januarja 1988 dr. France Bučar. Bučar je v govoru dejal, da za Slovenijo predstavlja združena Evropa kot skupnost svobodnih narodov ideal, zavzel se je za Jugoslavijo kot "skupnost svobodnih, demokratičnih narodov, ki delujejo na temelju skupnih interesov, kot jih ugotavljajo sami"; kritiziral pa je zahod, ker zaradi geostrateških razlogov ekonomsko pomaga Jugoslaviji, s tem pa ohranja tudi njeno totalitarnost.⁴ Čeprav se je zavzel za to, da se Jugoslavije kot države ne razbija ampak, da se ji pomaga v demokracijo in do samostojnega odločanja njenih narodov, je njegov govor v Sloveniji in Jugoslaviji naletel na silovite reakcije. Predsednik Republiške konference Socialistične zveze delovnega ljudstva (RK SZDL) Jože Smole ga je celo obtožil narodnega izdajstva, vendar slovenska oblast proti Bučarju ni ukrepala.

Slovenska vlada se je proti koncu osemdesetih let skušala čim bolj vključiti v razne regionalne povezave, ki so izšle iz skupnosti Alpe-Jadran ali pa nastale na novo, zlasti v Pentagonalo (ta je prerasla v Heksagonalno), v t.i. Srednjeevropsko pobudo in v Konferenco regij v Evropi. Jedro njene zunanjepolitične strategije je bilo, da mora biti slovenska zunanja politika vodena in koordinirana, da mora čim bolj uporabljati vse obstoječe institucije, ki naj bi se usmerile predvsem v Evropo in da mora izkoristiti tudi prostor, ki ji pripada v jugoslovanski politiki.⁵ Ker so se v tem času intenzivirali evropski združevalni procesi, so začeli nastajati tudi projekti o vključevanju Slovenije v evropske integracije (t.i. Evropa 1992), ki so izhajali iz teze, da se mora Slovenija zaradi gospodarske usmeritve na zahod čim bolj približati evropskim standardom, v evropske integracije pa se bo formalno vključila kot del Jugoslavije.⁶ To je bil tudi največji problem, saj je po informacijah, ki jih je dobivala vlada iz evropskih prestolnic Jugoslavija močno zaostajala za drugimi možnimi kandidatkami (npr. Madžarsko).⁷ Iz ZDA so prihajali jasni signali, da le-te podpirajo demokratične spremembe, toda tudi enotno Jugoslavijo in da bo Slo-

4 France Bučar: Prehod čez rdeče morje, Mihelač, Ljubljana 1993, str. 8-10.

5 Magnetogram 37. seje Predsedstva Socialistične republike Slovenije (P SRS), 17. april 1987, Arhiv predsedstva.

6 Bela knjiga o vključevanju Slovenije v Evropo 1992, Arhiv vlade Republike Slovenije.

7 Magnetogram 76. seje P SRS 23. in 24. 11. 1989 (točka dejavnosti in ukrepi Slovenije na področju mednarodnih odnosov), Arhiv predsedstva.

venija svojo demokratično usmerjenost dokazala tako, da bo podprla vlado Anteja Markovića, dala najboljše ljudi v federacijo in jo pomagala demokratizirati.⁸ Slovenskemu vodstvu pa se je upirala misel, da bi – po besedah predsednika predsedstva SRS Janeza Stanovnika – nastopalo kot "lažnivi advokat Jugoslavije" (to je kot zagovornik reform, ki jih dejansko ni), še zlasti, ker so povsem svojo zunanjo politiko začele voditi tudi nekatere druge republike, zlasti Srbija.⁹ Ta je izhajala iz prepričanja, da je prilagajanje evropskim zahtevam izraz ponižnosti, po njeni strategiji (kot so jo ocenjevali v Sloveniji) pa naj bi "Milošević nas belem konju in ne kot lakaj prijahal v evropsko skupnost."¹⁰ Srbija je bila sicer zunaj na slabem glasu in celo od srbske emigracije so prihajala opozorila, da jo Prlja slabo zastopa, zlasti pa da mora Milošević izvesti večstrankarske volitve in izboljšati svoj ugled. Slovenska zunanjepolitična strategija naj zato ne bi bila usmerjena v poudarjanje odcepitve oz. dileme ali so Slovenci za samostojnost ali za Jugoslavijo, pač pa v poudarjanje demokratičnih procesov v Sloveniji, uvajanje tržnega gospodarstva, demokracije, spoštovanja človekovih pravic. Na tak način naj bi se krepil njen ugled na zahodu, in "če bo jutri pohod na Slovenijo, bo cel svet razumel kaj to pomeni."¹¹ Bolj kot je šla Jugoslavija h koncu, bolj so se mednacionalni in medrepubliški konflikti odražali tudi na zunanjepolitičnem področju, ostre politične in javne polemike pa niso potekale samo v zvezi z načelno zunanjepolitično usmeritvijo Jugoslavije in številnimi aferami, zaradi katerih so se vrstili zahtevki po odstopu zunanjega ministra Budimirja Lončarja¹² pač pa tudi v zvezi z imenovanjem posameznih diplomatskih predstavnikov.¹³ Jugoslovanska diplomacija (pa tudi del federalnega vodstva), desetletja navajena na ukazovalno besedo Josipa Broza-Tita, po njegovi smrti pa na dokončne odločitve v ozkem centru, se ni znašla v nasprotujočih si novih usmeritvah in soliranjih. Vedno bolj ji je šel na živce tudi novi nepredvidljivi predsednik predsedstva SFRJ iz Slovenije dr. Janez Drnovšek, ki si je skušal sam ali s pomočjo znancev v tujini in posrednikov iz Slovenije orga-

⁸ Prav tam, razprava Cvetke Selšek sekretarke republiškega komiteja za mednarodno sodelovanje.

⁹ Veliko polemik je npr. izzval obisk srbskega republiškega sekretarja za zunanje zadeve Aleksandra Prlje novembra 1989 v Izraelu. Obisk naj bi bil v nasprotju z uradno jugoslovansko (proarabsko) politiko, ki je imela z Izraelom prekinjene diplomatske odnose (Srbija je v zvezni skupščini tudi zahtevala obnovitev odnosov z Izraelom). Obisk so zlasti kritizirali v Bosni in na Hrvaškem (glej npr. Mehmed Halilović: Dogajanje diplomatije, Oslobođenje, Sarajevo, 14. 11. 1989 in Hido Biščević: Zaprljavanje Jugoslavije, Vjesnik, Zagreb, 16. 11. 1989).

¹⁰ Magnetogram 76. seje P SRS 23. in 24. 11. 1989 (točka dejavnosti in ukrepi Slovenije na področju mednarodnih odnosov, razprava Janeza Stanovnika), Arhiv predsedstva.

¹¹ Prav tam.

¹² Dejan Lukić: Predlog za ostavku Budimira Lončara, Nin 10. 6. 1990 (Srbi so Lončarju očitali, da svetu ni predočil resnice o kosovskem vprašanju, da je do konca podpiral Ceauscescujev režim v Romuniji in da ni vzpostavil diplomatskih odnosov z Izraelom). Še več očitkov na Lončarjev račun pa je po spremembi oblasti prihajalo iz Slovenije in Hrvaške, ker je trdovratno branil federativno Jugoslavijo in onemogočal zunanjepolitične pobude "secesionističnih" republik. Slovenski sekretar za mednarodno sodelovanje (kasneje zunanji minister) dr. Dimitrij Rupel je o njegovem prepričanju zapisal: "Lončar je do zadnjega mislil, da je Jugoslavija večna" (Dimitrij Rupel, Skrivnost države, Delo, Slovenske novice 1992, str. 60 – dalje Rupel, Skrivnost države).

¹³ Srbija je npr. zahtevala, da se umakne kandidatura bivšega sekretarja Predsedstva CK ZKJ mag. Štefana Korošca za veleposlanstvo v Lisboni, češ da ima nasprotna stališča od uradnih jugoslovanskih (glej Mihailo Ivezić: Hočemo dostojnog predstavnika, Politika 28. 3. 1990).

nizirati razne obiske na visoki ravni, tako, da naj bi makedonski predstavnik v predsedstvu dr. Vasil Tupurkovski celo predlagal, naj bi Drnovška izključili iz zunanje politike, njega pa uradno zadolžili naj bi v predsedstvu skrbel za zunanjepolitično področje, kar pa se je srbskim predstavnikom zdelo še bolj tvegano.¹⁴

Ob koncu delovanja socialistične vlade je Republiški komite za mednarodno sodelovanje pripravil gradivo z naslovom Ozemeljska suverenost Slovenije in državne meje SFR Jugoslavije (mednarodno pravni vidiki in problemi). Gradivo je bilo del projekta, ki ga je na osnovi zahteve skupščine pripravil Izvršni svet RS. Projekt je izhajal iz možnega konfederalnega statusa Slovenije, obravnaval pa je štiri področja (teoretično razdelavo pojma konfederacija, mednarodno pravne vidike in probleme ozemeljske suverenosti Slovenije in državnih meja SFRJ, gospodarski položaj in vpetost slovenskega gospodarstva v jugoslovansko in vojaški vidik konfederalizma). Izvršni svet je gradivo obravnaval tik pred koncem mandata 26. aprila 1990, na isti seji na kateri je obravnaval poročilo o svojem štiriletnem delu. Pri tem mu je bilo jasno, da bosta probleme morala reševati nova večstrankarska skupščina in izvršni svet, kljub temu pa je bilo gradivo solidna osnova, na kateri je v nadaljevanju (deloma) gradila tudi Demosova vlada. Po mnenju republiškega komiteja za mednarodno sodelovanje meje z Italijo, Avstrijo in Madžarsko v primeru izločitve Slovenije iz SFRJ ne bi smele predstavljati nobenega mednarodnopravnega dvoma, saj so natančno določene. Slovenija bi morala prevzeti sukcesijo mednarodnih pogodb, vendar je treba računati na to, da katera od sosednjih držav Sloveniji ne bi priznala popolne suverenosti, pri čemer je najbolj relevantno stališče velikih sil (podpisnic mirovne pogodbe z Italijo leta 1947 in državne pogodbe z Avstrijo leta 1955). Slovenija bi si reprezentativnost državnega in tudi mednarodnega subjekta lažje pridobila, če bi akt osamosvojitve oziroma teritorialne suverenosti temeljil na *prepričljivem referendumu*. (poudaril B. R.) Tudi sicer so v gradivu predlagane nekatere poteze, ki sta jih slovenska skupščina in izvršni svet kasneje na novo osmislila, deloma ob razpisu referenduma, deloma pa v dopolnjeni obliki (najpomembnejši sta izjava o prevzemanju mednarodnih obveznosti in mednarodnih pogodb in izjava o spoštovanju človekovih pravic).¹⁵

MEDNARODNA USMERITEV PO VEČSTRANKARSKIH VOLITVAH LETA 1990: V BRUSELJ PREKO LJUBLJANE IN NE PREKO BEOGRADA

Do bolj profilirane slovenske zunanje politike je prišlo po prvih večstrankarskih volitvah in z zamenjavo vlade spomladi 1990. V programskih usmeritvah novega izvršnega sveta, ki jih je junija 1990 obravnavala in tudi sprejela slovenska skupščina, je Republiški komite za mednarodno sodelovanje (RKMS) pod vodstvom novega sekretarja dr. Dimitrija Rupla ocenjeval, da so dotedanje delo RKMS spremljale mnoge omejitve, med njimi zlasti podvrženost nadzoru zveznih organov, specifična ideološka usmeritev (socializem, neuvrščenost, jugocentralizem),

¹⁴ Borisav Jović: Zadnji dnevi SFRJ, Odlomki iz dnevnika, Slovenska knjiga 1996, str. 59 (dalje: Jović: Zadnji dnevi SFRJ).

¹⁵ 230. seja Izvršnega sveta republike Slovenije (IS RS), 26. aprila 1990, gradivo Ozemeljska suverenost Slovenije in državne meje SFR Jugoslavije (mednarodno pravni vidiki in problemi), pripravil Republiški komite za mednarodno sodelovanje, Arhiv vlade Republike Slovenije.

neugodna kadrovska sestava Zveznega sekretariata za zunanje zadeve (ZSZZ) v katerem so Slovenci imeli le dobre tri odstotke v Beogradu in v tujini delujočega osebja. Temeljna usmeritev nove zunanje politike je izhajala iz generalnega okvira, ki je tedaj predvideval konfederativno ureditev Jugoslavije. Slovenija naj bi imela samostojno zunanjo politiko, v ZSZZ bi morala uveljaviti svoje interese v sorazmerju s finančnim prispevkom (za dejavnost ZSZZ je namreč dajala med 20 in 25% sredstev), Jugoslavija naj bi jo še naprej zastopala v tistih državah, za katere bi se dogovorili, Slovenija pa bi sama imela veleposlanike v tistih državah, ki so zanjo zanimive.¹⁶ Slovenska vlada je v sodelovanju z gospodarskimi podjetji tudi dejansko začela odpirati urade v raznih državah in pa imenovati pooblaščenca, ki so jo zastopali (pri čemer pa izbor ni bil vedno najbolj posrečen in je kasneje zaradi njega prihajalo do konfliktov zlasti med zunanjim ministrom Ruplom in predsednikom vlade Lojzeto Peterletom). Po spremembi oblasti, ko je bilo nezaupanje na obeh straneh na vrhuncu, je prihajalo do konfliktov tudi med Ruplom in predsednikom predsedstva Milanom Kučanom v zvezi s pristojnostmi na zunanjepolitičnem področju in kandidaturami za posamezna diplomatska mesta v jugoslovanski diplomaciji,¹⁷ vendar so se ti v času boja za mednarodno priznanje zgladili, Rupel pa si je pri nasprotnikih kasneje celo prislužil vzdevek "Kučanovega ministra." Predsednik predsedstva Milan Kučan je kljub nezaupanju novih oblasti postopoma postal glavni koordinator osamosvojitvene politike in je bil najpomembnejši sogovornik tujih diplomatov in predstavnikov drugih republik. "Razširjeno predsedstvo" (skupaj s predsednikom vlade, predsednikom parlamenta in posameznimi državotvornimi ministri) je razpravljalo tako o strateških usmeritvah zunanje politike kot o konkretnih ukrepih in imelo veliko aktivno vlogo v mednarodnih odnosih in v odnosih z drugimi republikami s katerimi so trajala pogajanja prvo polovico leta 1991. V prvih mesecih po zamenjavi oblasti, ko se je koordinacija šele vzpostavljala, pa so politiki na različnih ravneh kar tekmovali med sabo, kdo bo večkrat odpotoval v tujino, svoje obiske pri sorodnih strankah, deželnih vladah in na nižjih državnih ravneh so predstavljali kot velik uspeh za uveljavljanje Slovenije v svetu, manjkalo pa ni tudi tožarjenja čez politične nasprotnike.

Novembra 1990 je republiški sekretariat za mednarodno sodelovanje zunanjepolitično strategijo dopolnil in deloma tudi spremenil. V tem času (januarja 1991) je bil v vladi obravnavan tudi zakon o zunanjih zadevah, ki je nastajal več mesecev, vendar je bil deležen ostre kritike nekaterih članov, tako da je v skupščino prišel šele nekaj tednov pred osamosvojitvijo, konec maja 1991. Med prioriteta, ki jih je po plebiscitu sprejela skupščina je bil tudi začetek aktivnosti za včlanjenje Slovenije v mednarodne organizacije,¹⁸ vendar je bilo to glede na stališča zahodnih in drugih držav praktično nemogoče. Ruplova teza, da pot v Bruselj vodi preko Ljubljane in ne preko Beograda, je bila za tedanje evropsko in svetovno diplomacijo ne samo nesprejemljiva, ampak tudi nepojmljiva. Zelo jasno, da slovenska pot v evropske integracije vodi preko Beograda, je slovenskim politikom med obiskom v Ljubljani 1.

¹⁶ 8. seja IS RS 26. 6. 1990, Programske usmeritve izvršnega sveta sprejete in poslana v obravnavo skupščini, Arhiv vlade Republike Slovenije, glej tudi Rupel, Skrivnost države.

¹⁷ Magnetogram 7. seje P RS, 25. 6. 1990, Arhiv predsedstva.

¹⁸ Ocena razmer po plebiscitu in program aktivnosti za izvedbo plebiscitnih nalog, Poročevalec 29. 1. 1991, str. 6.

decembra 1990 (pred tem je obiskal Beograd) povedal italijanski minister Gianni de Michelis, tedaj eden redkih visokih zahodnih politikov, ki se je bil sploh pripravljen pogovarjati s slovenskim vodstvom na uradni ravni. Jedro sporočila je bilo, da samostojnosti Slovenije ne bo nihče priznal, ker je to predsedal za Češkoslovaško, Sovjetsko zvezo pa tudi druge države. Le če bi se vse republike odločile za odcepitev, bi bilo to realno dejstvo, ki bi ga zahod moral sprejeti. Evropske države ne bodo poslale svoje vojske, ki bi reševala nasprotja v Jugoslaviji. V integracijskih procesih so prve na vrsti Poljska, Madžarska in Češkoslovaška, z italijansko podporo bi bila četrta lahko Jugoslavija (pred Romunijo in Bolgarijo). Prepričljivost Ruplovih in Kučanovih argumentov o katastrofalnem ekonomskem in političnem položaju Slovenije v Jugoslaviji Michelisa ni ganila, ostal je odločen: enostransko odločanje Slovenije jo bo pripeljalo v osamelost. Edine tolažilne, vendar pomembne besede so bile, da tako stanje ne bo večno trajalo, da se bodo stvari spremenile (tudi v Sovjetski zvezi), vendar je treba vedeti, kdaj je pravi čas za določene postopke.¹⁹

V tem času se je zaradi kritik na račun vlade, da se prepočasi pripravlja na osamosvojitve, začela priprava štirinajstih projektov, med njimi tudi za zunanje zadeve (to področje so sicer zadevali tudi trije drugi projekti: gospodarski odnosi s tujino, finančne povezave s tujino, odnosi z drugimi republikami).²⁰ Osnovno izhodišče zunanjepolitične strategije je bila še vedno konfederalna ureditev Jugoslavije na podlagi mednarodne pogodbe, zunanja politika pa naj bi mednarodno skupnost skušala prepričati, da je slovensko - hrvaška opcija, ki so jo tako v Jugoslaviji kot v zahodnih državah zavračali, logična in nujna, prav tako pa tudi ukrepi, ki jih sprejemata. Slovenija naj bi, dokler bo še obstajala Jugoslavija v nespremenjeni obliki, delovala tudi v njenem zunanjepolitičnem sistemu, hkrati pa pripravljala svojega (v njem naj bi delalo okrog 300 ljudi, Slovenijo pa naj bi stal dvajset milijonov dolarjev letno). Sprememba usmeritve je zlasti zadevala regionalizem, ki se ga je dotlejš Slovenija oklepala pri uveljavljanju v evropskem prostoru. Te politike sicer ne bi smeli opustiti, vendar se mora Slovenija vključiti v evropske institucije kot nacionalna država, to je na ravni primarne ne pa sekundarne instance, kot je to označil Rupel poleti 1990.²¹ Pri tem čemer naj bi zaveznike iskala zlasti pri sorodnih postkomunističnih in sosednjih državah. Jasno pa je bilo, da je za mednarodno priznanje Slovenije bistveno stališče veselil, zlasti ZDA, SZ, ZRN in Japonske.²²

¹⁹ Zapis pogovora z ministrom za zunanje zadeve Italije Gianijem De Michelisom 1. decembra 1990 na predsedstvu Republike Slovenije, zabeležila Ida Močivnik, Arhiv predsedstva. De Michelis je sicer dober politični instinkt kasneje pokazal še večkrat, saj je v manj uradnih pogovorih trdo stališče ES relativiziral, nazadnje v času brionskih pogovorov in (precej nejasne) brionske deklaracije, ko je izrazil prepričanje, da bo Slovenija po trimesečnem moratoriju svobodna.

²⁰ Projekt zunanje zadeve je zajemal pripravo zakonodaje in deklaracij, program mednarodnih dejavnosti po osamosvojitvi, predloge za emisarje, ki naj bi tuje države obvestili o namenih in postopkih Slovenije in pripravo ter imenovanje pogajalskih misij, določitev prehodnega in dokončnega režima z Zveznim sekretariatom za zunanje zadeve, pripravo gradiv za informiranje tujih držav, pripravo potnih listov, urejanje vprašanja viz, odnosi s posameznimi državami in mednarodnimi organizacijami (Integralni projekt Osamosvojitve Slovenije, poročilo ob zaključku prve faze 30. 4. 1991, hrani pisec).

²¹ Dimitrij Rupel Slovenska pot do samostojnosti in priznanja, Kres, Ljubljana 1992, str. 106.

²² Elementi strateških usmeritev slovenske zunanje politike, Republiški sekretariat za mednarodno sodelovanje Ljubljana, november 1990, Arhiv vlade Republike Slovenije.

Temelje strategije je aprila 1991 podprla tudi skupščinska komisija za mednarodne odnose, kasneje pa vsi trije skupščinski zbori.²³ Rupel je v svojem uvodnem ekspoziju opozoril, da želijo zahodne države ohraniti enotno Jugoslavijo, zato mora Slovenija računati na dolgotrajne pritiske in veliko previdnost, ko bo šlo za priznavanje državnosti, obstaja pa tudi možnost izolacije Slovenije, na katero je vlada pripravljena, čeprav sicer računa, da do nje ne bo prišlo. Glede na trdo stališče zahodnih držav je slovenski zunanji minister rešitev za Slovenijo videl v t.i. postmodernem konceptu evropske ureditve, ki da je "tripasoven": Evropska skupnost, Srednjeevropske države in Jugovzhodne države. V meje Srednje Evrope morata biti vključeni tudi Slovenija in Hrvaška ter morda Bosna in Hercegovina, kar deli Jugoslavijo na njen zahodni in vzhodni del. Srednja Evropa naj bi se formirala kot gospodarska in carinska unija, ki bi se kasneje zlahka pridružila Evropski skupnosti. Tudi tretji pas, Vzhodna in Jugovzhodna Evropa naj ne bi bil izključen iz sistema.²⁴

Skupna srednjeevropska strategija se sicer iz vrste razlogov pri vključevanju v ES ni obnesla, čeprav si je Slovenija tudi po osamosvojitvi prizadevala za okrepitev stikov s srednjeevropskimi državami.

V času po plebiscitu si je Rupel prizadeval za reformo jugoslovanske diplomacije, vendar so njegove pobude naleteli na zavračanje in tudi posmeh. Šele 4. marca 1991 je prišlo do sestanka republiških sekretarjev za zunanje zadeve z zveznim sekretarjem Lončarjem (zadnji podoben sestanek je bil pred tem 16. julija 1990), na katerem pa je Lončar zgolj ugotovil, da mednarodna skupnost ni za odcepitev Jugoslavije, pač pa za njeno enotnost in demokratičnost, da je Jugoslavija zaradi sporov med republikami izgubila priložnost, da se pridruži evropskim integracijam, da za preživetje potrebuje štiri do pet milijard dolarjev kreditov, ki pa jih ne bo dobila, če republike ne bodo podrle Markovića. Zavrnil je možnost internacionalizacije jugoslovanske krize z besedami "Jugoslavija še nikoli ni bila na tako nizki ravni, da bi ji tujina ponujala dobre usluge" ter trdil, da v primeru razpada države nobena meja ni garantirana in da do vseh sosed mejna vprašanja ostajajo odprta. Ruplove predloge po pripravi različnih variant razdružitve in po reformi zveznega sekretariata za zunanje zadeve, je zavrnil.²⁵

V odnosu do Jugoslavije se je v Sloveniji oblikovalo stališče, da federacija ne more biti enakopraven partner za pogajanja, pač pa so to lahko le narodi, ki so Jugoslavijo ustvarili in ki se morajo – po načelu izvirne suverenosti – sami neposredno med sabo dogovoriti, kakšna bo v bodoče. Tako izhodišče je bilo v osnovi pravilno, slaba stran pa je bila, da Slovenija federalnih organov, (ki pa na dogovore niso bili pripravljene), ni mogla enostavno ignorirati. Razmere so se še bolj zakomplicirale z neizvolitvijo Stipeta Mesića za predsednika predsedstva SFRJ 15. maja 1991. Do kolikor toliko enakopravnih pogovorov s federalnimi organi, predvsem z Markovićem, je prišlo šele nekaj tednov pred osamosvojitvijo, do dejanskih

²³ Poročilo k Temeljem strategije zunanje politike Slovenije, Komisija za mednarodne odnose Skupščine republike Slovenije, 22. april 1991, Arhiv Državnega zbora republike Slovenije.

²⁴ Rupel: Skrivnost države, str. 108–111. To tezo je Rupel zaradi negativnih odzivov na slovensko osamosvojitve kasneje še dodelal, o čemer bo govora v nadaljevanju.

²⁵ Zabeležka razgovora republiških sekretarjev in ministrov za zunanje zadeve z zveznim sekretarjem za zunanje zadeve v Beogradu, dne 4. 3. 1991, zabeležil Matjaž Kovačič, Arhiv vlade Republike Slovenije, glej tudi Rupel: Skrivnost države, str. 93 in 100–101.

pogajanj pa na osnovi brionske deklaracije, čeprav je pred tem Ante Marković (tudi z obiski v Sloveniji) skušal slovensko vodstvo prepričati, naj odstopi od osamosvojitvenih načrtov (ni pa se bil pripravljen odreči pooblastilom, ki jih je imela federacija). V začetku leta 1991 (Jugoslavija je tedaj ekonomsko zaradi srbskega vdora v monetarni sistem praktično že razpadla) je Slovenija opravila pogovore s predstavniki vseh republik in jih seznanila s plebiscitno odločitvijo. Ponujala je možnost zveze samostojnih, suverenih in neodvisnih držav (konfederacijo) ali pa ekonomsko skupnost. Enakega mnenja je bila le Hrvaška (obe republikli sta kasneje pripravili tudi predlog konfederalne pogodbe), Črnogorci so bili za "moderno federacijo", Makedonci so dopuščali "vse opcije", če se le zanje jugoslovanski narodi dogovorijo, Bosanci so vztrajali pri modificirani zvezni državi.²⁶ Največ prahu je v javnosti dvignilo srbsko-slovensko srečanje, ker je v sporočilu za javnost pisalo, da mora reševanje jugoslovanske krize izhajati iz "prava naroda na samoopredeljenje koje ne može biti ničim ograničeno osim jednakim i istim takvim pravom drugih naroda", pri čemer pa "ostvarivanje toga prava... podrazumeva uvažavanje specifičnosti i različitosti u interesima i ne može biti na štetu drugih naroda... Sporen je bil zlasti stavek, da "Slovenija uvažava interes srpskog naroda da živi u jednoj državi i da budući jugoslovanski dogovor taj interes treba da poštuje."²⁷ Srbski mediji so – iztrgano iz konteksta – poudarjali zadnji stavek in v tem videli podporo srbskim zahtevam, slovenska stran pa drugi del izjave, ki so ga povezovali s helsinškim načelom o (nasilnem) nespreminjanju meja.²⁸ Na Hrvaškem je prišlo do sumničenj, da se Srbija in Slovenija dogovarjata o slovenskem odhodu iz federacije, Hrvaška pa naj bi v njej ostala. Kučan je tovrstne dogovore zanikal – razen neformalne Miloševićeve ponudbe med srečanjem predsednikov na Brdu, kjer naj bi mu Milošević dejal, da drugi ne vedo kaj hočejo in naj bi se onadva dogovorila, kaj se da narediti z Jugoslavijo²⁹ medtem ko sta se Milošević in Tuđman dejansko bolj ali manj tajno sestajala.

Dvajsetega februarja 1991 je slovenska skupščina sprejela resolucijo o sporazumni razdružitvi, vendar se skupščine drugih republik do nje sprva niso opredelile (razen hrvaškega sabora, ki je sprejel podobno resolucijo).³⁰ Bistvenega napredka niso prinesli niti pogovori v predsedstvu SFRJ (razširjeni s predsedniki

²⁶ Zabeležka o razgovoru z delegacijo SR Bosne in Hercegovine v Sarajevu, 26. januarja 1991, Zabeležka o razgovoru z delegacijo Črne Gore v Ljubljani 30. 1. 1991, Zabeležka o razgovoru z delegacijo SR Makedonije v Ljubljani, 6. 2. 1991, Arhiv predsedstva.

²⁷ "Saopštenje" z razgovora delegacije Srbije (Slobodan Milošević; dr. Slobodan Unković, predsednik srbske skupščine; dr. Dragutin Zelenović, mandatar za sestavo nove vlade; dr. Stanko Radmilović, predsednik srbskega izvršnega sveta; Milan Kučan; dr. France Bučar, predsednik slovenske skupščine; dr. Dušan Plut, član predsedstva RS; dr. Jože Mencinger, podpredsednik slovenskega izvršnega sveta; Arhiv predsedstva. Dokument je brez datuma, srečanje je bilo 24. januarja 1991.

²⁸ Slovenci uvek plačaju račune, intervju z Milanom Kučanom, *Vreme*, 27. november, leto VI, 1995, št. 266, str. 18-19.

²⁹ Prav tam.

³⁰ V odgovor na hrvaško resolucijo sta Srbski nacionalni svet in Izvršni odbor SAO Krajine v Kninu sprejela resolucijo o razdružitvi SAO Krajine od Hrvaške z obrazložitvijo, da Krajina nima razloga, da bi se ločila od jugoslovanske države, na Hrvaškem pa je prišlo do prvih incidentov (v Pakracu), sledili pa so spopadi na Plitvicah med hrvaško policijo in milico SAO Krajine, kmalu pa se je v spopad vključila tudi armada. Aprila je SAO Krajina sprejela sklep o priključitvi k Srbiji.

republik), niti srečanja predsednikov (predsedstev) republik, ki so potekala v marcu in aprilu.³¹ Na srečanju na Brdu so predsedniki prvič resneje razpravljali o dveh opcijah: zvezi suverenih držav (zanjo sta bili Slovenija in Hrvaška) in Jugoslaviji kot "enotni demokratični državi."³² Ena zadnjih misij, s katero sta – tokrat Kučan in Drnovšek – skušala na slovensko in hrvaško stran konec maja pridobiti Makedonijo in Bosno je nakazala spremembe v stališčih – obe republikli sta dopuščali zvezo suverenih držav oz. nekaj vmesnega med federacijo in konfederacijo (tak predlog sta oblikovala Gligorov in Izetbegović in ga ponudila v razpravo).³³ Še dva meseca prej bi bilo tako izhodišče za pogajanja – kljub hudemu pritisku radikalnega dela Demosa, da se Slovenija odcepi ne glede na posledice – najbrž sprejemljivo tudi za Slovenijo, konec maja, v razmerah popolne blokade jugoslovanskega ekonomskega in političnega sistema, pod grožnjo državnega udara, mednacionalnih konfliktov in že tudi posamičnih oboroženih spopadov pa ni imel več nobene perspektive, čeprav so ga tedaj podprle tudi evropske države in ZDA.

STALIŠČE EVROPSKE SKUPNOSTI IN ZDA: ENOTNA IN DEMOKRATIČNA JUGOSLAVIJA

Do spomladi 1991 je bila Jugoslavija v reševanju krize prepuščena sama sebi, kar je bil glavni namen jugoslovanske diplomacije. V nasprotju s tem si je slovenska prizadevala za internacionalizacijo jugoslovanskega problema.³⁴ Evropska

³¹ Prvi sestanek je bil 27. marca v Splitu, sledil je Beograd, 4. aprila Brdo pri Kranju 11. aprila, nato pa Ohrid 18. aprila in nazadnje Cetinje 29. aprila (sporočila s srečanj predsednikov republik in predsednikov predsedstev republik, arhiv P RS).

³² Po slovenskem in hrvaškem predlogu bi se republike formirale kot samostojne, suverene in neodvisne države, bile bi subjekt mednarodnega prava znotraj dotedanjih jugoslovanskih in mednarodnih meja. Skupnost bi temeljila predvsem na ekonomskih interesih, skupnem tržišču in morda carinski in monetarni uniji. Na skupnem tržišču bi bil svoboden pretok blaga, uslug, kapitala in delovne sile ter bila zagotovljena zaščita okolja. Skupnost bi tudi zagotavljala obrambo pred zunanjim napadom. Po srbskem in črnogorskem predlogu bi bila Jugoslavija enotna, demokratična zvezna država, v kateri bi narodi in republike del svojih pravic prenesli na Jugoslavijo, skupni interes, ki bi ga uresničevala federacija v imenu republik bi bilo področje človekovih, državljanskih in nacionalnih pravic, ekonomskih funkcij, varnosti in obrambe (skupne oborožene sile in oborožene sile republik) in mednarodnih odnosov (subjekt mednarodnih odnosov bi bila federacija, republike pa bi imele to pravico na področju regionalnih in kulturnih povezav). Makedonija je bila za zvezo suverenih držav, o posameznih pooblastilih federacije pa naj bi se dogovorili. Bosna in Hercegovina je zastopala stališče, da se morajo o izbiri med obema opcijama bosanski narodi odločiti na referendumu. Tudi sicer je bil sprejet sklep, naj bi referendum izvedli v vseh republikah najkasneje do konca maja, republiške skupščine pa naj bi se opredelile do slovenskega predloga za združitev. Srbija in Hrvaška sta tudi ustanovili mešano komisijo, ki naj bi reševala medsebojne spore. Saopštenje (priopčenje), Brdo kod Kranja 11. 4. 1991, Arhiv predsedstva.

³³ Zabeležka razgovora v Sarajevu in Skopju, dne 28. maja 1991 (sestankov so se v Sarajevu udeležili Kučan, Drnovšek, Izetbegović, član predsedstva SFRJ iz BiH Bogić Bogičević, v Skopju pa Gligorov, predsednik sobranja Stojan Andov in član predsedstva SFRJ dr. Vasil Tupurkovski, zapisal dr. Miha Ribarič).

³⁴ Po Jovičevih informacijah (Zadnji dnevi SFRJ str. 83), ki jih je nekaj kasneje potrdil tudi nemški tednik Spiegel, naj bi jugoslovanski problem skušale internacionalizirati že slovenske in hrvaške socialistične oblasti po tajnem sestanku predsednikov predsedstev Slovenije in Hrvaške Janeza Stanovnika in Iva Latina 10. decembra 1989 v gradu Brežice blizu Zagreba. Predsednika naj bi se

skupnost je več zanimanja za dogajanje v Jugoslaviji začela kazati jeseni 1990 (nekako od oktobra dalje). ES, pa tudi posamezni državniki in politiki so ob raznih priložnostih Markoviću izrekli podporo, tako mu je npr. Helmut Kohl 19. februarja 1991 pisal pismo, v katerem je izrazil podporo enotni Jugoslaviji in izrazil pričakovanje, da bodo narodi in republike razvili novo obliko sožitja v demokratičnem dialogu in brez uporabe sile.³⁵ S stopnjevanjem krize pa se je ES v razmere začela tudi neposredno vmešavati. Njeno stališče do razmer v Jugoslaviji, je četrtega aprila prišla sporočiti delegacija ES v kateri so bili zunanji ministri Italije Gianni De Michelis, Luksemburga Jacques Poos in Nizozemske Hans Van Den Broek.³⁶ Jacques Poos je v razgovoru z Markovičem dejal, da v ES lahko pride samo enotna in demokratična Jugoslavija in da si ES ne more predstavljati, da bi imela odnose s šestimi ločenimi jugoslovanskimi državami. Podprl je Markovičeve reforme in se zavzel za zvezne volitve.³⁷ Zaradi krize v Jugoslaviji, pa ES ni bila pripravljena razpravljati o pridružitvenem sporazumu, čeprav je Jugoslavija vložila vlogo že v februarju 1990. Skoraj v istem času (28. marca) je Marković dobil pismo od Busha, ki mu ga je izročil Zimmerman. V pismu je Bush podprl Markovičeve reforme, zapisal, da ZDA ne dajejo niti ne bodo dale prednost katerikoli nacionalni ali etnični skupini v Jugoslaviji, izrazil upanje, da se bodo "razlike med narodi rešile v okviru enotne demokratične Jugoslavije in obljubil, da ZDA ne bodo spodbujale ali nagrajevale tiste, ki želijo državo razbiti."³⁸ Podobno je med srečanjem s Kučanom 20. marca nastopil nemški zunanji minister Genscher, ki je "močno svetoval", naj Slovenija ne hiti in še posebej, naj ne sprejema unilateralnih potez, ampak naj raje išče možnosti za obdržanje Jugoslavije skupaj na drugačnih ustavnih osnovah.³⁹ Mesec dni kasneje, 22. aprila je ameriški ambasador Zimmermann isto ponovil na predavanju o Sloveniji in KVSE v Cankarjevem domu. Slovencem

dogovorila, da bosta prosila zvezno vlado v Bonu, naj v februarju 1990 skliče mirovno konferenco v Frankfurtu, na kateri bi poleg šestih jugoslovanskih republik sodelovale tudi Avstrija, Italija in Francija. Jugoslavija naj bi se s pomočjo ES preobrazila v zvezo držav (konfederacijo). Iskanje pomoči pri evropskih državah je potekalo v času, ko je Slovenija preživljala velik pritisk iz Srbije (vključno z gospodarsko blokado), ker je za 1. december 1989 napovedani "miting resnice" v Ljubljani prepovedala. Hkrati je tudi ameriški ambasador v Jugoslaviji Zimmerman zvezno vlado prepričeval, naj demonstracije v Sloveniji omogoči, Stanovniku pa na razgovoru 5. decembra rekel, da je upal, da bo Slovenija demonstracije lahko dovolila, čeprav je pokazal nekaj razumevanja tudi za Stanovnikove argumente, zakaj jih Slovenija ni mogla dovoliti (Prevod razgovora predsednika predsedstva SR Slovenije Janeza Stanovnika z veleposlanikom ZDA v SFRJ gospodom Warrenom Zimmermanom, 5. 12. 1989, hrani pisec). Navedeno Zimmermanovo stališče – kot še nekatera druga kasnejša – kaže na popolno nerazumevanje dogajanja v Jugoslaviji, saj je pravico do srbskega zborovanja v Ljubljani zahteval potem, ko je bilo v drugih delih države že organiziranih več kot 40 mitingov in nasilno zamenjana oblast v Vojvodini, na Kosovu in v Črni Gori.

- 35 Michael Libal: *Limits of Persuasion, Germany and the Yugoslav crisis, 1991-1992*, Praeger Westport, Connecticut 1997, str. 6 (dalje: Libal: *Limits of Persuasion*)
- 36 T.i. "trojke" ES so bile sestavljene po načelu trenutno predsedujoče države v ES, prejšnje in prihodnje predsedujoče, menjave potekajo vsakih šest mesecev,
- 37 Predrag Tasić: *Kako sam branio Antu Markovića, NIP, Skopje 1993*, str. 89 (dalje: Tasić, *Kako sam branio Antu Markovića*).
- 38 Predrag Tasić: *Kako sam branio Antu Markovića*, str. 86. Po Tasićevem mnenju je pismo podpore prišlo v času, ko sta hotela Tuđman in Milošević zrušiti Markovića o čemer naj bi se dogovorila mesec dni prej v Karadordevu
- 39 Libal: *Limits of Persuasion*, str. 6.

je svetoval, naj rok za razdružitve podaljšajo, Slovenija naj naredi vse za boljšo Jugoslavijo, saj bo v primeru odcepitve ostala izolirana.⁴⁰

Konec aprila je bilo stanje v zvezi z mednarodnim položajem Slovenije po gradivih in ocenah Republiškega sekretariata za mednarodno sodelovanje približno takšno: mednarodna skupnost daje poudarek enotni, demokratični Jugoslaviji, ne pristaja na njen razpad. Na to bi morda pristala le pod pogojem, da do razdružitve pride na temelju dogovora brez nevarnosti za oborožene konflikte in na osnovi zagotovil o celovitem izvrševanju mednarodnih obveznosti Jugoslavije. Iz deklaracije Ministrskega sveta Evropske skupnosti in pisma predsednika ZDA predsedniku jugoslovanskega izvršnega sveta bi se dalo sklepati, da bi mednarodna skupnost verjetno skušala s političnimi in ekonomskimi ukrepi posredovati proti Jugoslaviji, če bi v njej prišlo do nasilnega urejanja razmer. Podobna stališča imata tudi sosednji Italija in Madžarska. Nekoliko bolj je stališčem Slovenije in Hrvaške naklonjena Avstrija, ki pa verjetno ne bo nastopala ločeno od drugih držav (Slovenija pa je računala, da bo lahko preko nje finančno poslovala in da bi preko njene diplomatske službe vzdrževali stike s tretjimi državami, na kar je bila Avstrija načelno pripravljena, op. B. R.). Odcepitev Slovenije bi bila morda hipotetično priznana v primeru vojne ali razpada jugoslovanskega ekonomskega in državnega sistema, takojšnja enostranska odcepitev pa bi – vsaj v prvem trenutku – naletela na nasprotovanje. Od slovenskih rezerv in potencialov bi bilo odvisno ali bo uspela zdržati vse pritiske in se nato postopoma vključila v mednarodne ekonomske in politične tokove, vendar je trajanje tega obdobja nemogoče predvideti.⁴¹ Razlogi za tako politiko mednarodne skupnosti so bili po oceni slovenskega ministra za zunanje zadeve le slab mesec pred osamosvojitvijo naslednje: strah pred sprožitvijo dezintegracijskih procesov drugod (Sovjetska zveza, Češko-slovaška, Italija), strah pred varnostjo posojil in naložb, ki imajo federalni značaj, možna nestabilnost prostora, čez katerega potekajo važne poti in komunikacije. Enotnost Jugoslavije podpirajo pod naslednjimi pogoji: demokratičnost političnih procesov, tržno gospodarstvo, spoštovanje človekovih pravic, mirno civilno reševanje sporov, vendar se "pogoji podpore podrejajo strateškim zahtevam. Iz tega lahko sklepamo, da je podpora enotnosti Jugoslavije tako rekoč brezpogojna."⁴² Slovenska zunanja politika se je znašla pred izjemno težko nalogo spremeniti tak način razmišljanja, saj razdružitve ni mogoče izpeljati brez pomoči drugih držav.

Zvezni vrh je – še posebej od plebiscita dalje – skušal slovensko diplomacijo čim bolj ovirati, ji preprečevati vstop na mednarodne konference ali onemogočiti, da bi tam s svojimi stališči prepričevala tuje državnike, predvsem pa predstavila svoje videnje jugoslovanske problematike.⁴³ Hkrati je zbiral mnenja zahodnih

⁴⁰ Dnevnik, 23. 4. 1991.

⁴¹ Izvršni svet republike Slovenije, Osamosvajanje Slovenije, Gradivo 2, str. 3-15, Arhiv vlade Republike Slovenije.

⁴² Vidiki mednarodnega združevanja, razgovor v P RS, 20. 5. 1991 (magnetogram, razprava dr. Dimitrija Rupla), Arhiv predsedstva.

⁴³ Eden takih primerov je bil npr. vrh KVSE novembra 1990 v Parizu, kjer so bili sicer na pritisk Slovenije v delegaciji tudi predstavniki republik, vendar so Ruplu preprečili nastop in tudi organizacijo tiskovne konference (predstavniki baltskih držav so bili še na slabšem, saj so konferenco na intervencijo Mihaila Gorbačova pri gostitelju Françoisu Mitterrandu morali celo zapustiti).

držav, v različnih krogih pa so preigravali razne strateške variante, katerih osnovna ugotovitev je bila, da gre velikim silam za uničenje komunizma v Jugoslaviji, da Jugoslavija po koncu hladne vojne strateško ni več relevanten dejavnik, da se obnavlja velikonemški vpliv, poleg velike Nemčije pa naj bi (pod vatikanskim vplivom) obnovili tudi katoliško Srednjo Evropo.⁴⁴ Informacije so si bile često nasprotujoče, najbolj pa je zlasti vrh vojske marca 1991, po tajnem obisku ministra za obrambo Veljka Kadrijevića v Moskvi, pretreslo spoznanje, da Jugoslavije ob morebitni intervenciji zahoda (zaradi uvedbe izrednega stanja s strani JLA) Sovjetska zveza ne bo zaščitila in da celo ni jasno, ali ji bo sploh nudila kakšno pomoč razen diplomatske. Drugo spoznanje je bilo, da ZDA računajo na razpad Jugoslavije, kar je novembra 1990 objavil novinar David Binder.⁴⁵ Še pred objavo je Svet za nacionalno varnost ZDA ocenil, da so oboroženi spopadi v Jugoslaviji neizogibni, o analizi CIE pa je ameriški veleposlanik v Jugoslaviji Warren Zimmermann obvestil Budimirja Lončarja, vplivni podsekretar Lawrence Egelburger pa naj bi celo izjavil, da "ZDA ne bodo obrnile hrbta Sloveniji, če se bo odločila, da se izloči."⁴⁶ Dejansko se je ameriška politika po Miloševićevi zmagi na volitvah decembra 1990 vedno bolj odmikala od jugoslovanskega vprašanja in problem prepuščala ES, zlasti pa Nemčiji, čeprav je še naprej vztrajala pri enotni Jugoslaviji.

Stališča posameznih držav so bila nekaj tednov pred osamosvojitvijo po ocenah slovenskega državnega vodstva (tehtali so se zlasti gospodarski odnosi, kjer je vodstvo pričakovalo jedro težav in glavno bitko za preživetje, mednarodnega priznanja v kratkem času ni pričakoval nihče) naslednja: Avstrija je naklonjena (ne bo pa sama priznala Slovenije), na prijateljsko pomoč kar zadeva gospodarstvo je možno računati tudi v ZRN, težav ne bo na Madžarskem, čeprav tu ni "velikih možnosti za gospodarsko oporišče slovenske osamosvojitve", pričakovati je razumevanje Švice, zgolj upati, da ne bodo preveč nasprotovale druge članice EFTA in da bosta pomagala Belgija in Benelux. Nizozemsko politiko so ocenjevali kot "zadržano" (dejansko je oceptivni ves čas močno nasprotovala, kar se je odražalo tudi v kasnejših potezah vplivnega Hansa Van Den Broeka, in nato Henrya Wynaendtsa, ki je julija postal vodja evropske posredniške misije v Jugoslaviji, nato pa Carringtonov pomočnik pri izvajanju Konference o Jugoslaviji⁴⁷ – op. B. R.) Ni

⁴⁴ Več o tem glej: Veljko Kadrijević: *Moje videnje raspada, Politika*, Beograd 1993 in Jović: *Zadnji dnevi SFRJ*.

⁴⁵ David Binder: *Yugoslavia seen breaking up soon (C.I.A. paper Predicts Action in 18 Months and Adds Civil War Is Likely)*, *The New York Times*, Vol CXL, No 48, p A-7, November 28, 1990.

⁴⁶ Jović: *Zadnji dnevi SFRJ*, str. 216 in 217. Zimmerman in State Department naj bi sicer take ocene zavračala (vključno z možnostjo državnega udara v Jugoslaviji), Egelburgerjeva izjava pa je bodisi napihnjena ali pa v funkciji grožnje, naj JLA ne izvaja državnega udara, saj so ZDA tedaj še trdno branile stališče enotne Jugoslavije, Egelburger pa je veljal za prosrbskega človeka, čeprav naj bi (po Jovićevih informacijah) februarja 1991 že dopuščal možnost raspada Jugoslavije (v izogib državnemu udaru) in nato oblikovanja nove skupnosti.

⁴⁷ Henry Wynaendts je zvesto sledil Van Den Broekovi politiki (za katero so sicer stale tudi ZDA, Velika Britanija in Francija ter še nekatere države). Z nizozemskim Folkerjem F-27 je v spremstvu tajnice Edith Van Der Eek in pomočnika Huga Siblesza po Van Den Broekovih naročilih skoraj leto dni neutrudno letal od ene republiške prestolnice do druge in skušal doseči sporazum med jugoslovanskimi voditelji ter ohraniti Jugoslavijo vsaj v ohlapni obliki. Zlasti pa se je angažiral v času vojne na Hrvaškem, ko je požrtovalno skušal doseči številna premirja in zagotoviti delovanje

veliko upanja, da bi samostojnost priznala in sprejela Francija. Odkrito nasprotuje Španija (lahko pa gospodarsko pomaga Katalonija), Portugalska je za slovenske pobude "gluha." Velika Britanija "pozorno spremlja" slovenske aktivnosti. Ključni za prodor Slovenije sta ZDA in Italija. ZDA podpirajo federalno rešitev (ta politika bi se sicer lahko spremenila zaradi Nickels-Bentleyevega amandmaja, ki kaznuje nedemokratske republike, vendar je po ocenah avstrijskega zunanjega ministra Aloisa Mocka ameriški zunanji minister James Baker "slabo informiran o jugoslovanski situaciji in nič o slovenski"). Italija predvsem sledi ameriški politiki. Problem je Pentagonala, ki jo vodi Gianni de Michelis, ta pa je pod Lončarjevim vplivom.⁴⁸ Edina država, ki je bila takoj pripravljena priznati Slovenijo je bila Južna Afrika.

Slovenskemu vodstvu je bilo jasno, da gre, "za igro, ko ne moreš nič vnaprej predvideti", saj priznanja ni mogoče dobiti brez osamosvojitve oz. pred njo.⁴⁹ Vodstvo je računalo je na to, da bo večina držav dalj časa opazovala, kako Slovenija napreduje kot samostojna država, veliko bo odvisno tudi od tega, kako bo akt pojmovan (kot razdružitve, razpad Jugoslavije ali odcepitve) in pa, kako bo ravnala Nemčija, ki bo kot predsedujoča ES imela ključno vlogo.⁵⁰ Eden najtežjih

opazovalne misije. Sam je v enem od razgovorov Mesiću dejal, da se boji, da mu bodo očitali naklonjenost do Slovenije, ker je bil v mladosti zaljubljen v Slovenko. Iz njegovega opisa dogajanja v sicer diplomatsko zadržani knjigi, ki jo skuša poživiti z opisi jugoslovanskih politikov (*L'engagement. Chroniques Yougoslaves. Juillet 1991 – Aout 1992. Denoël, Paris 1993*), pa kakšne pretirane naklonjenosti do obeh republik ni opaziti, vendar – vsaj v primeru Slovenije – tudi ne izrazito negativnih ocen. Morda je to posledica dejstva, da je bila knjiga napisana po vojni na Hrvaškem, v času vojne v Bosni in po propadu Carringtonove Konference o Jugoslaviji, kar je Slovenijo postavljalo v precej drugačno luč kot v času Wynaendtsovega delovanja. Wynaendts je veliko upov polagal v Markovića, za katerega je menil, da lahko pomaga obnoviti Jugoslavijo. Dolgo je zaupal tudi Kadrijeviću. Nasprotoval je nemški politiki, ki si je prizadevala za priznanje Slovenije in Hrvaške in skušal doseči, da bi podaljšali brionski moratorij. Viktor Meier (Zakaj je razpadla Jugoslavija, str. 319 in 320), pa tudi nekateri drugi publicisti z nemškega govornega področja, ki so spremljali dogajanje, Wynaendtsovo vlogo ocenjujejo zelo kritično, kot podaljšano anglosaksonsko politiko, ki je bila bodisi enostranska, bodisi naivna. Ta ocena je sicer razširjena na vlogo celotne nizozemske diplomacije v jugoslovanski krizi, od Van Den Broeka preko Wynaendtsa do nizozemskih predstavnikov v opazovalni misiji ES v Zagrebu, še posebej pa njenega vodje veleposlanika Van Der Valka (ta je bil po poročilih slovenskega predstavništva pri opazovalni misiji v dobesedno sovražnih odnosih s Hrvaško). Van Der Valk je tudi o ravnanju slovenskih oblasti v zvezi z uresničitvijo brionske deklaracije ES sprva pošiljal negativna poročila. O tem je Milana Kučana na razgovoru 16. 8. Obvestil tudi Wynaendts (Osnovni poudarki iz razgovora predsednika predsedstva Republike Slovenije Milana Kučana s posebnim odposlancem predsedujočega ES veleposlanikom Wynaendtsom 16. 8. 1991 na Strmolu, Arhiv ministrstva za zunanje zadeve). Van Der Valkov odnos je potem (kot kažejo zapisniki razgovorov s slovenskimi predstavniki pri opazovalni misiji v Zagrebu) postal bolj spravljiv. Nizozemski opazovalci so si v Sloveniji med vsemi najbolj prizadevali, da se razmere vrnejo na stanje pred 25. junijem. Še zlasti jih je motilo, ker na nekatere mejne prehode niso bile vrnjene jugoslovanske oznake in zastave. Meier celo navaja, da je tedaj v Sloveniji slišal komentarje: Osvobodili smo se Srbov, sedaj bi se morali še Nizozemcev (Zakaj je razpadla Jugoslavija, str. 320).

⁴⁸ Vidiki mednarodnega razdruževanja, razgovor v P RS, 20. 5. 1991, Arhiv predsedstva, magnetogram (uvodna razprava dr. Dimitrija Rupla).

⁴⁹ Prav tam, str. 17.

⁵⁰ Upanje, da bo Nemčija pomagala Sloveniji in Hrvaški ni bilo neupravičeno. V Nemčiji so posamezne stranke že konec maja imele drugačno stališče od uradne politike. Eden od vodilnih zunanjepolitičnih ekspertov v parlamentu, član SPD Norbert Gansel je, potem, ko je skupaj s sku-

problemov bodo mednarodne finančne institucije, ki bodo hotele izterjati jugoslovanski dolg od tistega, od katerega ga bodo lahko in s tem pogojevale včlanitev. Iluzij pred osamosvojitvijo ni bilo, saj je "sedaj popolnoma jasno, da bosta Evropa in ZDA pripravljene tolerirati tudi obrambne integritete Jugoslavije, se pravi zaprtje meja."⁵¹ To prepričanje se je še utrdilo po obisku predsedujočega Evropske skupnosti Jacquesa Santerja in predsednik Komisije Evropske skupnosti Jacquesa Delorsa 29. in 30. maja v Beogradu (še pred tem je sredi maja s štiridesetminutnim telefonskim pogovorom ponovno podporo Markoviću dal Bush, Mitterrand in Kohl pa sta po prvih krvavih spopadih na Hrvaškem podobno pismo, kot ga je Kohl poslal Markoviću, februarja poslala vsem članom zveznega predsedstva in predsednikom republik). Obiskovalca sta prišla z mandatom dvanajsterice, ki je bila "zaskrbljena" zaradi položaja v Jugoslaviji, da bi zbrala informacije o krizi v predsedstvu SFRJ (neizvolitvi Mesića) "v nobenem primeru" pa naj obisk ne bi pomenil vmešavanja v notranje zadeve Jugoslavije, ker naj bi bila po oceni dvanajsterice Jugoslavija sama zmožna reševati svoje probleme. Ločeno sta se pogovarjala z Mesićem, Tupurkovskim in Jovićem, z Markovićem (pogovor z njim je v presledkih trajal kar osemnajst ur) in Lončarjem ter s predsedniki republik (po pričevanju Predraga Tasića naj bi Markoviću zaupala, da sta bila presenečena nad njihovim nezanimanjem za ekonomske in socialne probleme v državi). Podpora njihovi misiji je bila v ES popolnoma enotna, Gianni de Michelis je npr. v tistem času zapisal, da bo Slovenija ostala še petdeset let izolirana, če bo enostransko razglasila neodvisnost.⁵²

Milan Kučan jima je v svojem odgovoru na vprašanje, kaj se bo zgodilo, če Slovenija 26. junija razglasi, neodvisnost in ali ne bo to enostransko dejanje dejal, da je možnost za dogovor med republikami do 26. junija minimalna, vendar je Slovenija vezana s plebiscitom in če ne bo dogovora, bo to enostransko dejanje. Slovenija pa pričakuje, da bo potem prišlo do resnih pogajanj s tistimi, ki so jih doslej arogantno odbijali.⁵³

pino parlamentarcev obiskal Jugoslavijo, napisal poročilo, v katerem je ugotovil, da je Jugoslavija v globoki krizi, ki bo pripeljala do državljanske vojne, zaradi česar bi ES morala opustiti stereotip o "enotni, demokratični Jugoslaviji" in priznati jugoslovanskim narodom pravico do samoodločbe, čeprav bo to pripeljalo do neodvisnosti Slovenije in Hrvaške. Pričakovanja Hrvaške je povezal z avtonomijo za srbsko manjšino, notranje meje naj se ne bi spreminjale brez soglasja, OZN pa naj bi nudila zaščito tistim republikam, ki so želele za lastno obrambo ustvariti svoje armade. 19. junija 1991 (prav v času, ko je KEVS v Berlinu razpravljalo o Jugoslaviji) je to pripeljalo do Resolucije Bundestaga o krizi v Jugoslaviji, ki so jo predlagale CDU/CSU, FDP in Zveza zelenih 90, podprlo pa še več drugih strank. Bila je sicer mnogo bolj kompromisna, vendar je priznavala pravico do samoodločbe in odcepitve s poudarkom, da je v interesu ES, da Jugoslavija ostane kot zveza šestih republik (Libal: Limits of Persuasion, str. 7-8, Ivanković: Bonn, druga hrvatska fronta – besedilo resolucije, str. 173-176).

51 Vidiki mednarodnega razdruževanja, razgovor v P RS, 20. 5. 1991, Arhiv predsedstva, magnetogram, str. 24, razprava Milana Kučana.

52 Die österreichische Jugoslawienpolitik, Österreichisches Jahrbuch für Politik 1992, Oldenburg, Verlag für Geschichte und Politik, eine Publikation der politischen Akademie 1992, str. 829.

53 Zapis o razgovoru predsednika Predsedstva Republike Slovenije Milana Kučana s predsednikom ministrskega sveta Evropske skupnosti Jacquesom Santerjem in predsednikom Komisije Evropske skupnosti Jacquesom Delorsom 30. 5. 1991 v Beogradu, zabeležil Marko Kosin, Ljubljana, 3. 6. 1991, Arhiv predsedstva.

V svojem govoru sta povedala stališče ES: Jugoslavija se mora demokratizirati, vendar tudi ohraniti, spoštovati je treba institucionalni in državni okvir, notranje in zunanje meje Jugoslavije, izogniti se je treba enostranskim aktom in unilateralnim dejanjem, zagotoviti izvolitev Mesića.⁵⁴ ES podpira program reform Anteja Markovića, Evropa je pripravljena dati toliko pomoči, kot jo bo Jugoslavija želela (vendar pod pogojem, da se razmere umirijo), odpisati polovico dolgov (2,7 milijarde dolarjev), reprogramirati preostanek v t.i. pariškem klubu, podpreti konvertibilni dinar (z dodatno milijardo dolarjev) itd., vendar je za to pomoč malo možnosti, dokler bo situacija blokirana. V Markovićevi vladi so sprva evforično ocenjevali, da je ES Jugoslaviji ponudila več kot kdajkoli prej kakšni drugi državi (v nekaj tednih naj bi dobila pet milijard dolarjev), potem pa, ko denarja ni bilo, da je ES Markovića pustila na cedilu, zaradi česar je izpadel kot blefer. Ta dvolična politika naj bi že kazala, da se Evropa potihem pripravlja na razpad Jugoslavije. Kučanova ocena po obisku je bila, "da bi ob pozitivnem stališču naše vlade (zvezne, op. B. R.) tudi Evropska skupnost več ali manj mirno tolerirala vojaško intervencijo v Sloveniji."⁵⁵ (Take ocene je – iz sovjetskih, italijanskih in še nekaterih virov – dobivalo tudi zvezno oz. srbsko vodstvo, op. B. R.). Njuna ocena je, da nobena od strani ne bo popustila, to bo pripeljalo v konflikt, ki bo problem za Evropo, ker ogroža njeno varnost. Ne verjameta, da bo po odhodu Slovenije možno vzpostaviti kakršnokoli novo skupnost. V tem smislu bosta tudi napisala poročilo za sestanek evropske komisije, ki naj bi bila 29. junija. Kučanovo mnenje je še potrdil Rupel, ki se je pravkar vrnil s turneje po skandinavskih državah in ocenil, da vse bolj prihaja v poštev "črna varianta" (to je gospodarska in politična blokada, zaprtje meja, intervencija JLA, op. B. R.).⁵⁶

Slovensko vodstvo ni bilo v lahkem položaju in bolj kot se je bližal dan osamosvojitve, ostrejšje so bile razprave, zlasti v zvezi z vprašanjem, koliko je Slovenija gospodarsko pripravljena na osamosvojitve (polemika je izzvala zlasti izjava finančnega ministra Dušana Šešoka 5. junija v skupščini, ko je dejal, da se bo Slovenija normativno sicer osamosvojila, dejanske osamosvojitve pa še nekaj časa ne bo).⁵⁷ Zastavljalo se je vprašanje ali je Slovenija sposobna v primeru "črne variante" gospodarsko preživeti, saj vzpostavitev državne strukture zgolj na poli-

⁵⁴ Za podporo Evrope sta po vladnih virih postavila pet pogojev: funkcioniranje P SFRJ, spoštovanje človekovih pravic po vsej državi (tu sta mislila predvsem na Kosovo), da se iz krize izide na miren način in brez nasilja (mišljena je bila odcepitev Slovenije), da se nadaljuje proces demokratizacije v državi in razpišejo zvezne volitve ter da se Jugoslavija vrne na pot ekonomskih reform iz leta 1990 (Tasić: Kako sam branio Antu Markovića, str. 103).

⁵⁵ 41. seja P RS, prvo nadaljevanje 31. 5. 1991 (seja se je sicer začela 29. 5., sklical jo je član predsedstva Ciril Zlobec na zahtevo predsednika IS Lojzeta Peterleta zaradi novih groženj in zaostrovanj s strani JLA. Sejo so potem preložili najprej na večer, nato pa na naslednji dan, dokler se ni iz Beograda vrnil Kučan).

⁵⁶ 41. seja P RS, drugo nadaljevanje, 1. 6. 1991, Arhiv predsedstva.

⁵⁷ Slovensko vodstvo je – po nekaterih ustnih virih – osamosvojitve načrtno planiralo na začetek poletja, ko se šole zaprejo, številne tovarne pa imajo kolektivne dopuste, tako, da bi bila škoda čim manjša. S pripravljenimi zalogami hrane in nafte ter skromnimi deviznimi rezervami v tujih bankah bi lahko Slovenija preživela do jeseni, do tkrat pa naj bi najhujši gospodarski in politični (morda tudi vojaški) pritisk iz centra popustil, začela naj bi se pogajanja, v katerih bi si Slovenija postopno zagotovila konfederativni status.

tičnem in vojaškem področju ne bo zadoščala. Če ljudje od osamosvojitve ne bodo imeli nič, se bo zastavljalo vprašanje, kakšen smisel je imelo vse skupaj, še zlasti če bodo žrtve.

Zato je bil v odnosu do federacije pri nekaterih vprašanjih izvršni svet v skrajnem primeru pripravljen tudi popustiti in carine znova plačevati po starem – na kar je podpredsednik vlade dr. Andrej Ocvirk že sicer pristal na sestanku predsednikov republiških vlad 27. maja v Beogradu (podpisal pa je tudi sporazum s podpredsednikom ZIS Mitrovićem, op. B. R.). Znova je prišlo do razmišljanj, da bi ustvarjali konfederalno zvezo s Hrvaško oz. takoj po razglasitvi osamosvojitve ponudili možnost ponovne povezave v konfederacijo. S tem bi ublažili prepričanje, ki ga je v zahodnih državah načrtno širila jugoslovanska diplomacija in zvezni organi, da ima Slovenija vso možnost oditi iz Jugoslavije, vendar mora o tem odločiti jugoslovanska skupščina, če do tega ne bo prišlo, gre za odcepitev, ki bo sprožila verižno reakcijo in državljansko vojno (ena od dodatnih razlag je tudi bila, da gre za bogato in sebično republiko, ki je ves čas uživala prednosti jugoslovanskega trga, sedaj, ko so gospodarske težave pa hoče oditi).

Kljub razmišljanjem o variantah in negotovosti glede izida pa pri slovenskem vodstvu v osnovni odločitvi dilem ni bilo, v zadnjih tednih pred osamosvojitvijo so pospešeno tekle obrambne priprave in načrti za prevzem meje, vladna ministrstva in drugi organi so skušali zagotoviti poti za pretok slovenskega kapitala in blaga v primeru blokade, za zavarovanje poslov in sodelovanje z mednarodnimi finančnimi institucijami. Zaloga osnovnih živil naj bi zadoščala za več mesecev, Slovenija je začela pospešeno ustvarjati devizne rezerve, pa tudi sicer so bile priprave na ekonomsko osamosvojitve dalj, kot se je to dalo razbrati iz javnih polemik in Šešokovega nastopa v skupščini.

Zaradi novonastalih razmer pa se je Slovenija bolj kot prej začela ukvarjati tudi z zveznimi organi. Tako so 5. junija na razgovorih v Beogradu (povod so bile carine) dogovor o razdružitvi z Markovićem in Kadijevićem skušali brezuspešno doseči Kučan, Drnovšek in Peterle. Marković je sicer že pred tem konec aprila z obiskom v slovenski skupščini skušal Slovence pridobiti, da bi podprli minimalno funkcioniranje federacije, nato pa je v slovenski skupščini nastopil še enkrat, 12. junija, dva dni pred prihodom ameriškega veleposlanika Zimmermana v Ljubljano, ki je prav tako hotel spremeniti slovensko odločitev. Na pogovorih s slovenskimi politikami je Zimmerman hotel izvedeti, kaj bo Slovenija po 26. juniju storila glede carin, predstavnikov v zveznih organih, obrambe in nabornikov. Zagovarjal je Markovića in enotno Jugoslavijo, čeprav s pristavkom, da podpora enotni Jugoslaviji ne pomeni hkrati tudi podpore Srbiji (čeprav je de facto to pomenila, op. B. R.). Koordiniran pritisk na Slovenijo se je stopnjeval v naslednjih dneh, ko je Marković na zasedanju zveznega zbora jugoslovanske skupščine 21. junija javno dejal, da bo ZIS prisiljen z vsemi sredstvi preprečiti enostransko spreminjanje notranjih ali zunanjih meja.

Podporo Markovićevo stališčem je pomenil obisk ameriškega zunanjega ministra Jamesa Bakerja, ki se je 21. 6. v Beogradu pogovarjal s predstavniki zveznih organov in posameznih republik ter Kosova. V enem dnevu je imel kar devet zaporednih sestankov. Baker je prišel v Beograd po berlinski konferenci KEVS na kateri so razpravljali tudi o Jugoslaviji. Za sestanek ZDA niso dale pobude, so se ga pa udeležile, ker so zainteresirane za rešitev jugoslovanske krize, je povedal Baker sogovornikom. V razgovoru s slovenskimi predstavniki je katego-

rično izjavil, da bo enostranska razglasitev neodvisnosti s strani Slovenije pripeljala do nasilja in prelivanja krvi v Jugoslaviji, da je ameriško stališče ohraniti enotno Jugoslavijo (sicer na novih osnovah). Zaskrbljeni so nad akcijo Slovenije za enostransko osamosvojitve in ne razumejo natančno, kaj se s tem želi. ZDA ne bodo priznale samostojnosti Slovenije, prav tako pa jim ni poznano, da bi bila to pripravljena storiti katerakoli druga država. Če Slovenija odide, bo s tem spremenila ravnovesje v korist Miloševića. Baker je ponudil "tehnično komisijo", ki naj bi pomagala pri vodenju razgovorov centra in republik, od Kučana zahteval, da izjavi, da je prihodnost Jugoslavije še mogoča, če bi Srbija in Črna Gora pristali na izvolitev Mesića za predsednika predsedstva SFRJ in da pristane na predlog Makedonije in BiH (kompromisni predlog med konfederacijo in federacijo, op. B. R.) za rešitev jugoslovanskega vprašanja. Prosil je tudi za odgovor, kako bo Slovenija po 26. juniju reševala vprašanje carin, zunanjih in jugoslovanskih notranjih meja.⁵⁸ Kučan je odgovoril z že dobro naštudirano in neštetokrat ponovljeno zgodbo o zapletenosti jugoslovanske situacije, o več resnicah (in ne le tisti, ki jo širi zvezna administracija), o zavezanosti plebiscitu, o tem, da nasilje, duhovno in fizično, v Jugoslaviji že obstaja, o vseh ponudbah in pobudah, ki sta jih v zadnjih desetih mesecih dali Slovenija in Hrvaška, pa niso bile upoštevane. Načrt Izetbegovića in Gligorova Slovenije ne zanima več. Slovenija se želi tudi po osamosvojitvi pogajati o postopnem prevzemanju funkcij federacije, urejanju medsebojnih pravic, kar vključuje tudi odgovornost do varnosti tretjih držav in o možnosti vzpostavljanja osnov za novo integracijo, ki bo slonela na isti logiki kot ES (nad tem je bil – po lastnem pričevanju zelo šokiran Zimmerman, saj naj bi Kučan v razgovoru z njim le teden dni prej omenjal konfederacijo, torej neke vrste balkansko Švico, sedaj pa Slovenci razmišljajo o Sloveniji kot povsem neodvisni državi). V zvezi s carinami je Kučan odgovoril, da bodo prevzete, Slovenija pa bo še naprej plačevala delež v zvezni proračun, saj ne želi carinske vojne. Razgovor je Baker zaključil s stavkom: "Ključna beseda je pogajanje."⁵⁹

Bakerjev obisk je izzvenel kot neposredna podpora Markoviću in federalnim organom, ki so si ga razlagali kot dovoljenje za omejeno intervencijo, s katero naj bi

⁵⁸ Na vprašanje carin je Bakerja po pričevanju Rupla spomnila Margaret Tutweiler, predstavnica za tisk State departmenta, ki je tako njemu kot Kučanu šla "še posebej na živce" (Rupel, Skrivnost države, str. 134).

⁵⁹ Zabeležka razgovora predsednika predsedstva Republike Slovenije Milana Kučana z Jamesom Bakerjem III., državnim sekretarjem za zunanje zadeve ZDA, Beograd, 21. 6. 1991, zapisal Marjan Šiftar (šef Kučanovega kabineta), Ljubljana 24. 6. 1991, Arhiv Predsedstva RS (na seji so sodelovali še Warren Zimmerman, Dimitrij Rupel in Matjaž Kovačič, podsekretar v ministertvu za mednarodno sodelovanje – po Ruplovem pričevanju tudi Margaret Tutweiler, vendar je slovenski zapisnik ne omenja –, razgovor se je zavlekel, kar je povzročilo nejevoljo pri Miloševiću, ki je bil za razgovor na vrsti za Kučanom). S slovenske strani je bil narejen še en zapisnik z istim naslovom, (ki napačno nosi datum 20. 6. 1991), napisala sta ga Marjan Šiftar in Matjaž Kovačič skupaj, hrani ga Ministrstvo za zunanje zadeve. Zapisnika imata nekaj različnih poudarkov, vsebinsko pa se bistveno ne razlikujeta. V besedilu sem upošteval oba zapisnika, prav tako tudi spomine Bakerja in Zimmermanna. (Warren Zimmermann: *Origins of a Catastrophe. Yugoslavia and its destroyers—America's last Ambassador tells what happened and why*, Random House, New York 1996, str. 71. Slovenska izdaja *Izvor pogube. Jugoslavija in njeni uničevalci*. Zadnji ameriški pripoveduje, kaj se je zgodilo in zakaj. Mladinska knjiga, Ljubljana 1989 – dalje *izvor pogube*; James A. Baker III, *The Politics of Diplomacy*, New York 1995.

disciplinirali Slovenijo, čeprav sta tako Baker kot Zimmermann to kasneje zanikala. ZDA so svojo podporo Markoviću in nasprotovanje slovenski osamosvojitvi koordinirale z ES, ki je 23. junija sprejela stališče, da ne bo priznala neodvisnosti Slovenije in Hrvaške, če bosta enostransko zapustili federacijo, dokler niso izčrpane vse možnosti za pogovor.⁶⁰ Kljub temu je slovenski parlament 25. junija sprejel temeljno ustavno listino, ustavni zakon za njeno izvedbo in deklaracijo o neodvisnosti, s čimer je Slovenija razglasila neodvisnost (zvezni zbor jugoslovanske skupščine je odločitev slovenske skupščine na seji še istega dne zavrnil in naložil vladi in jugoslovanski armadi, naj preprečita spreminjanje meja Jugoslavije, na osnovi tega pa je sklepe o preprečitvi sprejela tudi zvezna vlada). Podobno deklaracijo kot slovenska skupščina je istega dne sprejel tudi hrvaški sabor. Sloveniji je bilo sicer vedno manj v prid tesno povezovanje s Hrvaško, ki je bilo sprva v boju s federalnimi oblastmi občasno obojestransko koristno, v primeru oboroženih spopadov, v katere bi bile hkrati povezano zapleteni obe republiki, pa bi zaradi bistveno drugačnega položaja obeh republik Slovenijo (Hrvaška je bila na osamosvojitvev tudi bistveno slabše pripravljena) lahko potegnili v vrtnec državljske vojne.

Sodelovanje med Hrvaško in Slovenijo se je od zamenjave oblasti, še posebej intenzivno pa spomladi 1991 odvijalo na ravni zelo pogostih osebnih srečanj, dnevnih telefonskih pogovorov in drugih stikov na vseh ravneh, medsebojnega obveščanja, dogovorov o skupnih nastopih v federaciji, (ki pa se jih Hrvaška pogosto ni držala), priprave skupnega predloga za konfederalno pogodbo ipd. Povezanost je šla tako daleč, da sta obrambna in notranja ministra obeh republik že januarja 1991, (ko so bile zaradi iztekajočega se roka zveznih organov, do katerega bi paravojaške in druge enote, tudi slovenska TO, morale vrniti orožje) predlagala, naj bi Slovenija in Hrvaška sklenili sporazum o skupni obrambi primeru oborožene intervencije proti obema republikama. Razglasili naj bi popolno samostojnost, odpoklicali svoje predstavnike iz federacije in prekinili njeno financiranje, zahtevali intervencijo mirovnih sil OZN, zasegli vse imetje federacije na svojem ozemlju in uskladili obrambo.⁶¹ Slovensko predsedstvo je predlog štirih ministrov zavrnilo, namesto tega pa je bila sprejeta samo splošna izjava obeh predsedstev o

⁶⁰ Od jugoslovanskih agencij je o sestanku prva in najbolj izčrpno poročala hrvaška Hina. Po njenem poročilu je luxemburški minister za zunanje zadeve Jacques Poos na tiskovni konferenci povedal, da so se ministri strinjali, da ne bodo priznali neodvisne Slovenije in Hrvaške, če se obe republiki odločita enostransko zapustiti federacijo. V tem primeru bodo "odbili... vsak kontakt na visoki ravni" z obema republikama. Ta teden naj bi oba parlamenta glasovala o neodvisnosti svojih republik, vendar taka "enostranska" dejanja ne bi bila "primerna", ker "proces notranjih pogajanj še ni izčrpan", vendar to (po Poosu) "nima nikakršne povezave s pravico narodov, da razpolagajo sami s sabo." ES bo pripravljena sprejeti neodvisnost jugoslovanskih republik, če bo to "rezultat pogajanj in notranjih dogovorov." ES s tem zavzema enako stališče kot ZDA, Avstrija in Madžarska. Dvanaajsterica je tudi ponudila federalni vladi in republikam (tistim, ki to želijo) pomoč pri izdelavi nove, demokratične ustave, ministri pa so tudi podprli gospodarsko prestrukturiranje države. ES naj bi z Jugoslavijo prihodnji dan podpisala nov finančni protokol, v katerem se do 1995 leta predvideva več kot 700 milijonov Ecujev pomoči. (Dvanaestorica neče priznati nezavisnost Slovenije i Hrvatske, poročile Hine, hrani pisec).

⁶¹ Sklepi s sestanka sekretarja za ljudsko obrambo republike Slovenije in ministra za obrambo republike Hrvatske ter sekretarja za notranje zadeve republike Slovenije in republiškega ministra za notranje zadeve Hrvatske v Zagrebu dne 20. 1. 1991, hrani pisec. Glej tudi Delo, 13. 2. 1991 (Slovensko-hrvaški sporazum o medsebojni obrambi).

razmerah in o tem, da bosta obe predsedstvi v primeru intervencije sklepali usklajeno v okviru svojih pooblastil.⁶² Še sredi maja 1991 – na pogovorih delegacij Republike Slovenije in Republike Hrvaške, na katerem je slovenska stran hrvaško obvestila, da ocenjuje, da sporazumna združitev ni več možna zaradi česar se Slovenija pripravlja na enostransko združitev, ki jo bo razglasila najkasneje do 26. junija – so Hrvati slovensko stran vprašali, "ali je Republika Slovenija pripravljena sprejeti zvezo suverenih držav z republiko Hrvaško." Na naslednjem srečanju predsednikov republik pa naj bi vstop v zvezo ponudili Makedoniji in Bosni in Hercegovini. Hrvati so tudi povedali, da bodo razglasitvi neodvisnosti Slovenije sledili tudi sami, "če ne istega, potem zagotovo naslednjega dne", vendar razglasitve ne bi smelo biti pred 19. majem, ko bo na Hrvaškem plebiscit. Njihovo stališče je tudi bilo, naj bo meja med Slovenijo in Hrvaško brez posebnih institucij ("evropska" kot so se izrazili), izvajanje pravih mejnih funkcij pa naj bi imeli na državnih mejah z Avstrijo, Italijo in *Srbijo* (podčrtal B. R.).⁶³ V tem času se je slovensko vodstvo sicer že zavedalo posledic tesnejših povezav s Hrvaško, saj je tam že potekala vojna in je bilo v dogovorih previdnejše, bilo pa je tudi odločeno, da s Hrvaško vzpostavi pravo mejo, čeprav se je zavedalo, da bo glede na razmere (za načrtovanih 34 mejnih prehodov bi potrebovali 600 miličnikov in še 250 za varovanje zelene meje) to potekalo skuscesivno.

Povezovanje s Hrvaško so kot oviro za slovensko osamosvojitve šteli ne samo Srbi, pač pa tudi Bosanci. Po mnenju predsednika predsedstva Bosne in Hercegovine Alije Izetbegovića, bi bilo za Slovenijo bistveno lažje, če "ne bi šla v kompozicijo s Hrvaško", kajti če bi šlo samo za združevanje Slovenije bi bila v Jugoslaviji večja pripravljenost, osamosvojitve obeh pa pomeni možnost verižne reakcije, ki bo prizadela zlasti Bosno.⁶⁴

PRVO POSREDOVANJE EVROPSKE SKUPNOSTI: POGOVORI V ZAGREBU

Napad JLA na Slovenijo je dotedanje hipotetične možnosti in kalkulacije slovenskega vodstva v zvezi z mednarodnim priznanjem postavil na dejansko preizkušnjo. V noči, ko je jugoslovanska armada napadla, slovenski politiki niso mogli priklicati nobenega od pomembnejših evropskih politikov (tudi ne jugoslovanskega premiera Markovića). Dimitrij Rupel, ki se je v zgodnjih jutranjih urah "obesil" na zvonec avstrijskega in italijanskega konzulata, je lahko samo žalostno ugotovil, da "bolj zaspanih konzulov kot sta bila tisto jutro, 27. junija 1991, avstrijska konzulica in gospod Christiani, ni bilo nikjer na svetu. Očitni nista nameravala komunicirati z nami. Očitno nista imela navodil."⁶⁵

Dopoldne je bil stik z Mockom, ministrsko "trojko", z Genscherjem, (ki je na

⁶² 26. seja P SRS 22. 1. 1991, Arhiv predsedstva.

⁶³ Zapis pogovora delegacij republike Slovenije in republike Hrvaške v Zagrebu, dne 14. 5. 1991, zapisal Bojan Ušeničnik, (Milan Kučan, dr. France Bučar, Janez Janša, dr. Franjo Tuđman, dr. Žarko Domljan (predsednik sabora), Josip Manolić (predsednik vlade), Stipe Mesic (član P SFRJ iz Hrvaške), Arhiv predsedstva.

⁶⁴ Zabeležka razgovora v Sarajevu in Skopju dne 28. maja 1991, Arhiv predsedstva.

⁶⁵ Rupel: Skrivnost države, str. 140.

slovensko pobudo skušal aktivirati KVSE)⁶⁶ in še nekaterimi evropskimi politikami vzpostavljen. Mednarodna akcija se je – glede na slabo utečeno evropsko zunanjo politiko – začela hitro. K temu so pripomogli številni klici in pisma iz Slovenije, naslovljena na vlade in razne evropske institucije (Rupel je eno prvih pisem poslal Helmutu Liedermanu, generalnemu sekretarju KVSE na Dunaju), še zlasti pa mediji v zahodnih državah. Vojni prizori iz Slovenije so pomenili hud šok za evropske gledalce, s tem pa tudi pritisk na evropske politike. Drugi dan vojne je najprej v Beograd, nato pa v Zagreb priprotovala evropska trojka v sestavi Jacques Poos (predsedujoči), Hans Van Den Broek (ta je predsedovanje prevzel 1. julija⁶⁷) in Gianni De Michelis. V Zagrebu so se 28. in 29. junija pogovarjali s predsednikom predsedstva republike Slovenije Milanom Kučanom, zunanjim ministrom dr. Dimitrijem Ruplom, hrvaškim predsednikom Franjom Tuđmanom, neizvoljenim predsednikom P SFRJ Stipetom Mesićem in predsednikom ZIS Antejem Markovićem. Evropsko delegacijo so sicer sestavljali še Abel Matutes, član komisije Evropske skupnosti za Sredozemlje ter veleposlaniki Luxemburga, Italije in Nizozemske v Jugoslaviji. Sicer zmedena evropska politika do Jugoslavije je v Zagrebu dobila osnovni obris, ki so se ga evropski pogajalci v osnovi držali tudi na Brionih. Pogovore je vodil Van Den Broek, ki je za izhodišče vzel stavek iz Kučanovega pisma Santerju (v njem je Kučan zapisal, da je bilo slovensko dejanje mišljeno kot oblika pritiska na centralno vlado, ki je zavračala predloge za novo ureditev odnosov med jugoslovanskimi republikami) in iz pisma Dimitrija Rupla Van Den Broeku, ki ga je zaključil z izjavo, "da slovenska vlada izraža pripravljenost na pogajanja o žgočih vprašanih jugoslovanske politike takoj, ko bodo prenehale tekoče vojaške akcije."⁶⁸ Delegacija je slovenski in hrvaški strani (tako kot v poprejšnjih pogovorih v Beogradu Miloševiću

- ⁶⁶ Genscher je bil 25. junija na obisku v Rimu, od tam je klical Lončarja, ker je izvedel za govorice, da armada pripravlja intervencijo proti Sloveniji, ki je tega dne razglasila neodvisnost. Lončarju je rekel, da vojaška intervencija v nobenem primeru ni sprejemljiva, ker je nasilno reševanje političnih vprašanj v nasprotju s principi zaključnih aktov iz Helsinkov in Pariške listine. Tudi De Michelis je od Lončarja zahteval, naj govori z vodilnimi politikami v Beogradu in prepreči intervencijo. Naslednji dan, 26. junija je v tem smislu dal po seji nemške vlade izjavo tudi predstavnik za tisk Wolfgang Vogel, ki se je pri tem skliceval na Resolucijo Bundestaga o Jugoslaviji z dne 19. junija, ki je narodom Jugoslavije priznavala pravico do samoodločbe vključno s pravico do odcepitve, vendar tudi izražala željo, da se Jugoslavija zaradi stabilnosti v Evropi ohrani v dotedanem državnem okviru. Resolucija je bila tudi kritična do politike ES v odnosu do Jugoslavije.
27. junija, v času ko je ES že poslal trojko v Jugoslavijo, pa je predlagal da naj bi dvanajsterica sprožila mehanizem KEVS (Hans Dietrich Genscher: *Erinnerungen*, Berlin 1997, str. 939, Libal: *Limits of Persuasion*, str. 12-15, Ivankovč: Bonn, druga hrvaška fronta, str. 36).
- ⁶⁷ Ceremonial predaje vloge predsedujočega z Luxemburga na Nizozemsko so izvedli v Beogradu na seji zveznega predsedstva na kateri so ob navzočnosti trojke Mesića izvolili za predsednika. Poos je v ta namen s sabo celo prinesel leseno kladivce. Ob predaji je trojka, ki naj bi se (po Zimmermannu, *Origins of a Catastrophe*, str. 148) svoje misije lotila bolj pedagoško kot pa politično, "člane jugoslovanskega predsedstva poučila o dobrih nameni, sodelovanju in zaupanju, ki je potrebno za demokratično izmenjavo oblasti").
- ⁶⁸ Neavtoriziran magnetogram razgovora predsednika Predsedstva Republike Slovenije Milana Kučana in predsednika Republike Hrvaške dr. Franja Tuđmana z delegacijo Evropske skupnosti, Zagreb 28./29. 6. 1991 od 23,30 do 01,15, str. 2, Arhiv predsedstva; Magnetogramski zapis intervjuja predsednika Milana Kučana za BBC, v Ljubljani, dne 6. 5. 1994, str. 27-28, hrani pisec. Glej tudi Rupel: *Skrivnost države*, str. 145-150.

in Markoviću) zastavila tri osnovna vprašanja: ali je možen dogovor o takojšnji prekinitvi ognja in umiku vojske v vojašnice; ali je mogoče zadržati uresničevanje slovenske in hrvaške deklaracije o samostojnosti za tri mesece in ali podpirate izvolitev Stipeta Mesića za predsednika predsedstva SFRJ?⁶⁹ Marković je na vprašanja odgovoril pozitivno (pod pogojem, da bi Slovenija odložila uresničevanje deklaracije o samostojnosti in neodvisnosti), medtem ko je Milošević v zvezi z izvolitvijo Mesića odgovoril, da bo "premislił."⁷⁰ Če bi Slovenija in Hrvaška odstopili od sprejetih zakonov o osamosvojitvi, "bi bil Mesić lahko sprejet."⁷¹ Pogajalci so zagrozili, da bo Evropska skupnost – če misija ne bo uspela – zaustavila vso pomoč. Jacques Poos je Slovenijo in Hrvaško obtožil, da so njuna dejanja v nasprotju s helsinškim dokumentom in Berlinsko deklaracijo z 19. junija in da mednarodnega prava ni mogoče spremeniti, ES oz. trojka pa lahko poskusi prispevati k ustvarjanju ozračja, v katerem bi se lahko odvijala pogajanja.

Kučan je na zahteve trojice odgovoril v diplomatsko pretehtanem, a zanj ne navadno ostrem tonu.⁷² Stališča zahoda je označil za "trda", kar mu je bilo jasno že po pogovoru z Bakerjem, vendar sam ne bo pripovedoval tisto, kar je mogoče prijetno, ampak tisto, kar je za jugoslovanske razmere realno. ES je obtožil, da so bili zaradi njenega stališča o enotni Jugoslaviji prekinjeni demokratični procesi. Slovenija je v veliki meri gospodarsko vlekla Jugoslavijo, sedaj je popolnoma izčrpana – gospodarski vojni, ki jo je tolerirala zvezna vlada, je sledila prava vojna.

⁶⁹ Mesiću so sicer očitali njegovo izjavo, da bo zadnji predsednik Jugoslavije, ta pa se je branil, da gre za napačno interpretacijo medijev, ki so jo izrabili kot povod za njegovo neizvolitev.

⁷⁰ Rupel: Skrivnost države, str. 149–150.

⁷¹ Stipe Mesić: Kako je srušena Jugoslavija, Mislav Press, Zagreb 1994, str. 53 (dalje: Mesić: Kako je srušena Jugoslavija).

⁷² Kučan je v svojem nastopu skušal kar najbolj izkoristiti psihološko prednost, ki jo je imela Slovenija kot napadena stran ("Upam, da razumete, da se vojne operacije vodijo na slovenskem ozemlju, na ozemlju slovenske države, proti prebivalcem Republike Slovenije"). Poudaril je dramatičnost situacije in sprenevedanje jugoslovanskih oblasti, ki sprva sploh niso hotele vzpostaviti kontakt s slovensko stranjo. Naštel je, kaj vse je armada zrušila še po dogovorjeni prekinitvi ognja (Kučan in Rupel sta v Zagreb prinesla tudi kasete s posnetki razrušenih krajev). Že v začetku se je opravičil, ker zaradi neprespanih noči ni najbolj zbran in ker sta z Ruplom več ur po skrivnih poteh morala potovati v Zagreb ("nikoli nisem pričakoval, da se bom moral po svoji lastni republiki voziti po skrivnih poteh, ker bo ta republika v vojni "žal mi je, da vas nisem mogel sprejeti v svoji domovini, da bi videli, kako potekajo stvari"). Začudil se je, ker Marković obljublja umik armade, (ki se sicer res sklicuje na sklepe izvršnega sveta), ko pa je njemu v več razgovorih dejal, da nima nobenih formalnih pooblastil, da bi armadi lahko ukazoval. Evropski trojki je izročil načrt Bedem (vojaški načrt jugoslovanske armade o napadu na Slovenijo, op. B. R.), z obrazložitvijo, da "tam vi gospodje nastopate kot agresorji na Jugoslavijo v sodelovanju z gospodom Tudmanom in mano in napadamo vsi skupaj družno socialistični režim v Beogradu, ki ga brani Jugoslovanska ljudska armada". Poudaril je, da jugoslovanska stran od plebiscita dalje ni kazala nobene pripravljenosti na pogovore in da Slovenija ni ovirala pretoka blaga, ljudi, kapitala in idej, "šeke ko so se tanki Jugoslovanske armade pojavili na mejah in ko so rakete in lovci šli tudi čez zračni prostor prek Avstrije, je bilo vse to ovirano." Slovenija tudi ni sprožila etnične vojne (konflikti so na Hrvaškem potekali že prej), prišlo pa je do agresije na Slovenijo. Slovenija je pripravljena na pogovore o postopnem prevzemanju suverenih funkcij s strani zveznih organov, če je sprejeto, da slovenska ustavna listina velja, vse drugo pa je lahko stvar dogovorov, "nikakor pa ne more biti razgovor o ohranitvi te države, ker mislim, da je sedaj povsem jasno, da niti minimalne stopnje zaupanja, ki je za to potrebno, ni več." (citati so vzeti iz magnetograma).

Slovenija se bori za svobodo, vendar suverenost ne bo nič vredna, če ljudje ne bodo imeli od česa živeti, v Jugoslaviji pa žal nimajo od česa živeti. K zahtevam Evropske skupnosti je dodal še četrto točko, to je internacionalizacijo jugoslovanskega problema. Tuđman je v svojem govoru poudarjal izkoriščanje "enega najstarejših evropskih narodov" v Jugoslaviji, in dejal, da Hrvaška sicer ni neposredno napadena, vendar v njej poteka "tiha okupacija", saj v terorističnih akcijah ni padlo nič manj ljudi kot v Sloveniji. Zahteve trojke je brez zadržkov sprejel z obrazložitvijo, da je Hrvaška sama predlagala razgovore o zvezi suverenih držav, ker velik del njenega prebivalstva živi v Bosni in Hercegovini in v Srbiji. Podprl je tudi predlog o internacionalizaciji jugoslovanske krize, da bi se ubranili pred poskusom restavracije jugoslovanskega komunizma in hegemonizma.

Sprejem zahtev za Hrvaško takrat ni predstavljal težav, saj na osamosvojitve efektivno ni bila pripravljena, čeprav je prva razglasila samostojnost.⁷³

Osnovna dilema pogovora (enako tudi kasneje na Brionih) je bila v interpretaciji sklepa ali "zamrznitev" slovenske odločitve pomeni samo prekinitev načrtovanega izvajanja ukrepov za osamosvojitve ali pa "začasni" odstop od sprejetih osamosvojitvenih aktov – kot so formulacijo o vrnitvi na prejšnje stanje razlagali zahodni pogajalci, še zlasti Van Den Broek. Trojka je za vsako ceno potrebovala uspeh, čeprav nedorečen. Svetu ES je hotela naslednji dan poročati, da so na vsa

⁷³ Slovenski politiki so z začudenjem spremljali hrvaško "verbalno" osamosvajanje, saj je bila Slovenija na neodvisnost v vseh pogledih bistveno bolje pripravljena. Vendar je Hrvaška z razglasitvijo neodvisnosti dobila veliko psihološko prednost: prišla je v ospredje medijskih poročil v zahodnih državah, še zlasti v Nemčiji, predvsem pa je dosegla, da so zahodni politiki v kasnejših mesecih vprašanje mednarodnega priznanja Slovenije in Hrvaške povezovali, čeprav si je Slovenija prizadevala, da bi ga ločili. Dimitrij Rupel je tako npr. nemškemu zunanjemu ministru Hansu Dietrichu Genscherju na razgovoru 20. avgusta 1991 za Jugoslavijo predlagal formulo, po kateri bi bila Slovenija neodvisna, štiri južne republike bi tvorile federacijo, Hrvaška pa bi bila z njo v konfederalnem odnosu. Hrvati so na Ruplovo "diplomacijo v gojzericah" (kot jo je označil bonski dopisnik Vjesnika Nenad Ivanković) in na slovenska prizadevanja po ločitvi problema Hrvaške in Slovenije, reagirali zelo jezno, čeprav so s protislovno politiko tudi sami precej prispevali k temu in to ne zgolj z neaktivnostjo v času napada na Slovenijo, ampak tudi z "dvojno" politiko v federaciji, kjer je Mesić po izvolitvi igral vlogo predsednika in vsaj navzven ustvarjal vtis, da se Jugoslavijo da rešiti in armado podvreči civilni kontroli (še julija je npr. Der Spiegelu izjavil, da "morajo Slovenci razumeti, da je suverenost proces, ki se ga ne more doseči v teku" in da "če nam je všeč ali ne" še vedno obstaja mednarodno priznana suverenost Jugoslavije). Kritičnosti zahodnih držav je bila deležna tudi hrvaška politika do srbske manjšine in Tuđmanovi poskusi kupčevanja z Miloševićem o Bosni. Dejansko je – še zlasti po začetku vojne na Hrvaškem – ideja o ločitvi slovenskega vprašanja od hrvaškega za mnoge zahodne politike postala zelo privlačna. V tej smeri je večkrat pisal vplivni Viktor Meier v FAZ, ko je interpretiral slovenska stališča, parlamentarna skupina SDP v nemškem parlamentu pa je npr. še 20. oktobra 1991 sprejela izjavo v dvanajstih točkah, v kateri je zapisala, da "je Slovenija izpolnila vse predpostavke za mednarodno priznanje" in jo je zato treba priznati, Hrvaško pa naj bi ES priznala le, če ne bo prišlo do premirja oz. če bo onemogočena rešitev s pogajanj. Tudi v tem primeru pa bi se morala Hrvaška obvezati, da bo spoštovala načela KEVS-a in morala bi Srbom na Hrvaškem zagotoviti vseobsegajoče manjšinske pravice. (Več o tem glej Nenad Ivanković: Bon, druga hrvatska fronta, Mladost Zagreb 1993 – dalje Ivanković: Bon, druga hrvatska fronta). Zaradi vrste razlogov (širitve vojne na Hrvaško in v Bosno, odločitve Baadinterjeve komisije, da je Jugoslavija razpadla in imajo bivše republike pravico do mednarodnega priznanja, če to želijo in če izpolnjujejo pogoje), je ES vprašanje mednarodnega priznanja bivših jugoslovanskih republik na koncu vendarle reševala "v paketu", vendar (zlasti na zahtevo Francije) z zahtevami po dodatnih garancijah za manjšine.

tri vprašanja dobili tri pozitivne odgovore. Slovenska stran je hotela zaustaviti vojno, vendar ne za ceno neodvisnosti. "Ne bomo šli nazaj", je bil na koncu pogovora jasen Rupel. Tudi Kučan je pred tem dejal, da Slovenija ne bo delala novih osamosvojitvenih korakov, vendar le pod pogojem, da ima zagotovila za pogajanja s federacijo. Zadnjo besedo o tem bo rekel slovenski parlament, ki bo zasedal v ponedeljek. Za Slovenijo izvolitev Mesića ni vprašljiva, pač pa je vprašljivo sodelovanje v predsedstvu, čeprav ni razloga da pri razpravi o stvareh, ki zadevajo Slovenijo in vprašanje miru ne bi sodeloval tudi predstavnik Slovenije. Na Poosovo vprašanje, ali bo parlamentu priporočil, naj predlog o zamrznitvi sprejme, je Kučan odgovoril pritrdilno.

Hrvaška je na sestanku, čeprav je bila gostiteljica bolj ali manj sekundirala, vendar je Tuđman dogovore o "suspenu" osamosvojitvenih dejanj razumel tako kot trdi in arogantni Van Den Broek: kot vzpostavitev stanja pred 25. junijem 1991. Tudi Jacques Poos se tedaj ni bistveno razlikoval od Van Den Broeka in je med drugim izjavil, da jugoslovanske republike ne morejo živeti samostojno. Edini v trojki, ki je suspenz razumel zgolj kot prehodno dejanje je bil (vsaj sodeč po njegovih izjavah na drugem zagrebškem srečanju 1. julija) Gianni de Michelis.

Zaradi pozne ure in utrujenosti na sestanku ni bil sprejet skupen protokol, pač pa so se zgolj zelo okvirno dogovorili, kaj naj bi sporočili javnosti. Prvo sporočilo je prinesel zagrebški radio v zgodnjih jutranjih urah, interpretacija je bila v smislu Van Den Broekovega videnja, da gre za moratorij na odločitve sprejete 25. junija, ne pa za zamrznitev nadaljnjih korakov osamosvajanja. Podobno je sestanek interpretiral tudi Tanjug ter še nekateri drugi mediji. Tudi tuji novinarji in analitiki so sprva dogovor razumeli kot preklic osamosvojitve, ne pa kot zamrznitev nadaljnjih osamosvojitvenih potez in šele v naslednjih dneh je v javnost prišla tudi slovenska interpretacija dogovora.⁷⁴

29. in 30. junija je bil v Luxembourg sestanek šefov držav in vlad ES, ki je potrdil trojkinjo intepretacijo zagrebškega dogovora, sicer pa zelo na splošno sklenil, naj se institucije ES še naprej ukvarjajo z jugoslovansko krizo. Razlike v pogledih držav glede jugoslovanske krize so bile prevelike, da bi lahko sprejeli konkretnije predloge. Po sestanku je Jacques Poos Kučanu (verjetno pa tudi drugim vpletenim) poslal pismo v katerem znova našteva vse pogoje, na katere je pristal Kučan v Zagrebu, pri čemer pa je vprašanje o suspenu formulirano nedoločno kot "suspenz uveljavljanja deklaracije o neodvisnosti za obdobje treh mesecev."⁷⁵ Nemški kancler Helmut Kohl je sicer na sestanku predlagal, da ES podpre pravico do samoodločbe jugoslovanskih republik (tedaj konkretno Slovenije in Hrvaške), vendar so bile proti Velika Britanija, Francija, Italija in Španija (zaradi bojazni, da bi do podobnih zahtev prišlo tudi v zvezi s severno Irsko, Korziko, Južno Tirolsko in Baskijo). Kohl je kljub temu dal jasno vedeti, da bo Nemčija pri svojem stališču vztrajala, vendar pri tem upoštevala interese drugih članic ES. Dosegel pa je, da so finančno pomoč Jugoslaviji v višini 1, 7 milijarde

⁷⁴ Wolfgang Liberal: *Das Ende Jugoslawiens: Selbstzerstörung, Krieg und Ohnmacht der Welt*, Europa-verlag, Wien, Zürich 1993, str. 171.

⁷⁵ Prevod pisma Jacquesa F. Poosa, izvršilnega predsednika Sveta Evropske skupnosti Milanu Kučanu, predsedniku Republike Slovenije, 30. 6. 1991, Arhiv predsedstva.

mark, ki je bila odobrena le teden dni prej, zamrznili, dokler ne bo zagotovljena mirna rešitev krize.⁷⁶

Zaradi mlačnega stališča ES in kršitev premirja (armada je z akcijami nadaljevala in jih še stopnjevala, Kadrijević pa je grozil s frontalnim napadom) je Rupel pisal pismo Poosu, v katerem ga je opozoril, da je Slovenija, tako kot je obljubila, pripravljena odložiti uresničevanje neodvisnosti, vendar le, če se bo armada umaknila v vojašnice ali z ozemlja Slovenije.

Po vrnitvi iz Zagreba sta morala Kučan in Rupel zagovarjati svoja stališča najprej pred ožjim slovenskim vodstvom, potem pa še pred skupščino.⁷⁷ Predsedstvo v razširjeni sestavi je nastop na zagrebških pogajanjih potrdilo. Tudi operativna skupina, ki je vodila vojaški del operacij je presodila, "da je v dogovorjenih stališčih (ustavitev sovražnosti, nejasna zamrznitev ustavne listine o neodvisnosti, obnovitev dela predsedstva SFRJ) dovolj manevrskega prostora, kajti v tistih dnevih je bilo najpomembnejše vojaško vprašanje in stvarno razmerje sil na terenu."⁷⁸ Aktivnosti vlade in predsedstva je – ob nekaterih vročih razpravah, pripombah in dodatnih stališčih – potrdila tudi skupščina, vendar s stališčem, da ne na račun že doseženega. Skupščina je sicer razpravljala o celotnih razmerah in ne le zagrebških pogovorih, čeprav so bila ta v ospredju. Delegati so najprej poslušali poročila obrambnega in notranjega ministra, predsednika vlade, predsednika predsedstva in zunanjega ministra, nato pa imenovali posebno skupino za oblikovanje stališč. V stališčih so bile podprte aktivnosti predsedstva in vlade, v zvezi s pogajanjmi v Zagrebu pa je v šesti točki stališč zapisano: "Skupščina republike Slovenije soglaša s stališčem predsednika Predsedstva Republike Slovenije izrečenim v zvezi s pogovori s predstavniki dvanajsterice v Zagrebu. Obenem poziva dvanajsterico, da v republiko Slovenijo nemudoma pošlje svoje opazovalce in tako zagotovi nadzor nad spoštovanjem sprejetih dogovorov."⁷⁹ Predlog za opazovalno misijo je dal Rupel in v smislu sklepov skupščine je nato Kučan pisal Poosu. 30. junija je bila na pogajanjih v Ljubljani tudi Marković, sklenjen je bil dogovor o deblokadi vojaških kolon in prekinitvi ognja, ki pa se ni uresničila.

EVROPSKA TROJKA DRUGIČ V ZAGREBU

Tridesetega junija zvečer je slovenska delegacija (Kučan, Rupel, minister za informiranje Jelko Kacin in šef Kučanovega kabineta Marjan Šiftar) znova od-

⁷⁶ Ivanković. Bonn, druga hrvatska fronta, str. 44; Libal: Limits of Persuasion str. 15, Daniele Conversi: German-Bashing and breakup of Yugoslavia, The Donald W. Treatgold papers No 16, Jackson School of International Studies, University of Washington, March 1998, str. 13 (dalje: Conversi, German-Bashing). Hubert Védrine: Les mondes de François Mitterrand, Fayard Paris 1996, str. 606 (dalje: Védrine: Les mondes de François Mitterrand).

⁷⁷ 46. seja P RS, 29. 6. 1991, Arhiv predsedstva; Zapisnik 22. – izredne skupne seje vseh zborov skupščine republike Slovenije, ki je bila 29. oziroma 30. junija 1991 ob 22 uri v veliki dvorani skupščine, Dokumentacija Državnega zbora Republike Slovenije.

⁷⁸ Janez Janša: Premiki, Mladinska knjiga, Ljubljana 1992, str. 191.

⁷⁹ Stališča, ki jih je sprejela Skupščina Republike Slovenije na skupni izredni seji vseh zborov 29. oziroma 30. junija 1991, Zapisnik 22. – izredne skupne seje vseh zborov skupščine republike Slovenije, ki je bila 29. oziroma 30. junija 1991 ob 22 uri v veliki dvorani skupščine, Dokumentacija Državnega zbora Republike Slovenije, str. 3.

potovala v Zagreb na pogajanja s trojko. Medtem je bil Mesić izvoljen za predsednika predsedstva SFRJ, ES je bila prepričana, da bo vojsko lahko spravil pod civilni nadzor in trojka je na sestanku 1. julija močno pritiskala na slovensko delegacijo, naj deblokira vojašnice in naj dovoli, da se vojska vrne v vojašnice z orožjem. Jedro pritiska, ki ga je izvajal zlasti Van Den Broek kot novi vodja trojke, je bila znova interpretacija zamrznitve. Van Den Broek je znova grozil, da bo ES, posredovanje opustila, če bo Slovenija "razvezala paket", govoril pa je tudi o novi ustavni ureditvi Jugoslavije. Tuđman je predlagal naj bi KEVS angažiral modre čelade v Jugoslaviji. Kučan je rekel, da je svojo obljubo izpolnil in prepričal parlament, vendar Slovenci v zameno niso dobili miru, na drugi strani pa je Srbija pristala samo na izvolitev Mesića in na nič drugega, hkrati pa mobilizirala 200.000 ljudi. Armada še naprej postavlja ultimato, nihče pa nima kontrole nad njo. Doseči je treba njeno izločitev iz političnega odločanja o Jugoslaviji. Poos je poudarjal, da gre za odložitev (suspenz) odločitve o samostojnosti, ne pa za moratorij, vendar se mora stanje – tudi oborožene sile Slovenije – vrniti na status quo ante, tako kot je zapisal v pismo vsem trem stranem. De Michelis je poudarjal, da gre le za tri mesece, potem bo Slovenija svobodna (Ruplu zasebno je dejal, da zaenkrat Hrvaška še ne bo).⁸⁰ Kučan je v nadaljevanju rekel, da se slovenska teritorialna obramba nima kam vrniti razen domov, saj nima kasarn, zato so nujni opazovalci, slovenska stran vztraja pri doseženem, ne bo pa nadaljevala z uresničevanjem samostojnosti do izteka moratorija. Sklepe pa je treba formalizirati tudi s strani JLA, drugih republik in zvezne vlade.

Kakšnih novih sklepov sestank ni prinesel. Evropska skupnost si ni bila popolnoma na jasnem kako ravnati. Kučanov vtis, ki ga je povedal nasledni dan na seji predsedstva je bil, "...da jih motimo, pred njihovim pragom se nekaj kadi, ne vedo pa čisto natančno, ali je eksplozivno ali ni. To jih moti in bi čimprej radi spravili stran in naj že enkrat za boga svetega zastopimo, da imajo oni druge probleme."⁸¹ Za slovensko stran je še vedno ostala odprta interpretacija zamrznitve: ali to pomeni, da bo Slovenija morala vrniti večino mejnih prehodov, ki jih je dobila nazaj, ali bo vrnila zasežena skladišča in kasarne armade, ali bo na zeleno mejo znova prišla armada, ali bo vrnila carine pod zvezno kontrolo itd. To je v naslednjih dneh – še bolj pa po brionski deklaraciji – postalo predmet pogajanj in tudi natezanj z zveznimi organi in predstavniki ES. V zvezi s tem so bile hude dileme tudi v slovenskem vodstvu zlasti pri vprašanju, kako na eni strani ohraniti težko pridobljeno vojaško prednost, obdržati jugoslovansko armado pod kontrolo in preprečiti, da bi se pod pretvezo vračanja na začetno stanje reorganizirala in dobila okrepitve (prednost na terenu, še posebej blokirane vojašnice so bile edino s čimer je lahko Slovenija nekako "vzdrževala" ravnotežje proti zračnim napadom, kjer je bila povsem nemočna), na drugi strani pa je bilo treba dokazati, da je Slovenija kooperativna in spoštuje dogovore z ES.

⁸⁰ Magnetofonski zapis seje predsedstva Republike Slovenije, dne 1. julija 1991; Zapisnik 48. seje P RS, ponedeljek 1. 7. 1991 od 10,15 do 11,30, Arhiv predsedstva.

⁸¹ Magnetofonski zapis seje predsedstva Republike Slovenije, dne 1. julija 1991, Arhiv predsedstva.

GENSCHERJEV NEUSPELI OBISK V SLOVENIJI IN NJEGOVE POSLEDICE

Slovensko vodstvo je veliko upanja polagalo v napovedani prihod Gencherja v Ljubljano, saj je bila Nemčija tedaj edina odkrita zagovornica Slovenije in Hrvaške v ES, Genscher pa je bil tudi predsedujoči KEVS. Razen tega pa bi njegov obisk lahko vsaj za nekaj časa odvrnil ponoven napad armade, če bi prišel z letalom iz Beograda (kamor je odšel 1. julija), pa bi z obiskom hkrati lahko odprli brniško letališče. Genscherjev obisk je zaradi lastne promocije hotel tudi Tuđman v Zagrebu. Nemški diplomati so Genscherja svarili zaradi nevarnosti napadov. Zato je bilo najprej dogovorjeno, da pride z letalom v Celovec, od tam z avtom v Beljak in z vlakom v Ljubljano. Ker pa se je medtem začel drugi val (zračnih) napadov armade, so pogovori (2. julija) Rupla z Genscherjem potekali v avtu med vožnjo z letališča, nato pa še skupaj s Kučanom v pisarni železniškega postajnega načelnika v Beljaku in v hotelu.⁸² Genscher je bil zelo jezen, ker so mu obisk v Ljubljani

⁸² V Sloveniji je v času Kučanove odsotnosti zaradi pogovorov z Genscherjem prišlo do kratkotrajne, a dokaj hude krize v političnem vrhu, ki je minila brez hujših posledic, a se je kasneje izrazila v interpretacijah, da se slovensko vodstvo deli na "jastrebe in golobe". Kučana je nadomeščal Ciril Zlobec, vendar na razširjeno sejo predsedstva, sklicano za 2. julija ob devetih zjutraj, nista prišla obrambni minister Janša in notranji minister Bavčar. Vodstvo TO se je namreč ponoči odločilo za napad na tankovsko kolono JLA pri Krakovskem gozdu. Razmere so bile zelo napete, saj je že prejšnji dan admiral Brovet na seji zveznega predsedstva zahteval, da Slovenija omogoči prihod helikopterjev s hrano in sanitetnim materialom na vse lokacije, če bo le en helikopter zrušen, pa bo vojska udarila z vso silo, v zagrebški armadni oblasti je generala Kolška zamenjal Života Avramović, bila pa so še druga znamenja, da je armada pripravljena obnoviti spopade. Napad TO v Krakovskem gozdu se je začel 2. julija ob 5,25 zjutraj, sledili pa so letalski napadi JLA najprej na barikade pri Krakovskem gozdu (6,45), nato pa okrog desetih na oddajnike na Kravcu in na Nanosu, ki so se čez dan še razširili in intenzivirali. General Blagoje Adžić je po začetku napada v Krakovskem gozdu zagrozil s silovitim obračunom. (Janša: Premiki, str. 332 in 333, Janez Švajncer: Obranili domovino, Viharnik, Ljubljana 1993, str. 62-65). Medtem, ko so vodilni slovenski politiki čakali, da prideta Janša in Bavčar in se bo lahko začela seja predsedstva v razširjeni sestavi, je prišla depeša od Giannija de Michelisa, ki je slovenski strani očital, da ne spoštuje premirja, kasneje pa tudi sporočilo dr. Iztoka Simonitija, slovenskega predstavnika v Rimu, da je De Michelis dal izjavo za javnost v kateri pravi, da ne razume Slovencev, kako ne morejo kontrolirati svoje TO in zakaj po vsej sili zahtevajo, da mora JLA pustiti orožje, ko gre vendar za vprašanje miru. Klical je tudi bosanski predsednik Alija Izetbegović iz Sarajeva, ki je hotel vedeti, kaj se dogaja, saj je bila pri njem skupina mater, ki so razburjene hotele zvedeti, kaj se dogaja z njihovimi otroki, ki so bili v JLA (JLA je namreč širila dezinformacije, da jih v Sloveniji pobijajo, koljejo, žive zakopavajo ipd.). V prostore predsedstva je prišel Janšev namestnik Miran Bogataj, ki je povedal, da sta Janša in Bavčar "na položaju" (to je v centru operacij v kleti Cankarjevega doma) od koder spremljata operacije. Člani predsedstva (poleg Zlobca dr. Matjaž Kmecl, dr. Dušan Plut in Ivan Oman) ter član zveznega predsedstva dr. Drnovšek so vztrajali, da seja predsedstva mora biti. Predsednik skupščine dr. France Bučar se je čakanja naveličal in odšel, predsednik vlade Lojze Peterle je že zjutraj šel iskat oba ministra, pa se potem ni vrnil, ampak je ostal v centru operacij. V predsedstvu so nato uspeli dobiti zvezo s Kučanom v Beljaku, Zlobec mu je razložil situacijo z besedami, da "diši po državnem udaru". Kučan mu je naročil, naj poišče Bavčarja in Janšo in da naj uredijo stvari v smislu spoštovanja premirja. Predsedstvo je nato okrog dvanajstih odšlo na sestanek z Bavčarjem in Janšo v "bunker." Medtem je znova klical Izetbegović, s katerim je Zlobec govoril iz "bunkerja". Zlobec naj bi Bavčarju in Janši rekel, da naj, če hočeta vojno, najprej prevzameta oblast, ne bosta pa je vodila za hrbtom predsedstva, Bavčar pa ga je zavrčal, da vojna že je. Zlobec je po vrnitvi v pisarno v telefonskem razgovoru z italijanskim generalnim konzulom Cristianijem in nekim diplo-

preprečili (po pričevanju Rupla ga je že prej razjezilo tudi to, da so v Beogradu zahtevali njegov potni list).⁸³ Po Kučanovem pričevanju je Genscher tedaj spoznal, da gre za pravo vojno in obljubil, da bo v tem smislu posredoval pri dvanajsterici.⁸⁴ Obisk v Beogradu, pogovor z Miloševićem ter demonstracija vojaške moči le nekaj deset kilometrov stran ob slovensko-avstrijski meji (JLA je napadla karavanški predor), ki je spremljala njegove razgovore s Kučanom in Ruplom, so v Genscherju zbudili prepričanje, "da bodo vodstvo jugoslovanske armade in za njim stoječe politične sile izkoristile vsa sredstva za dosego svojih ciljev."⁸⁵ Analitiki dogajanja se večinoma strinjajo s tem, da je Genscher spremenil svoje stališče po spoznanju, da gre v Sloveniji za pravo vojno (upoštevati pa je seveda treba tudi notranji politični pritisk v Nemčiji, op. B. R.)⁸⁶ Tudi sam piše, da je med obiskom Beograda in po pogovorih dobil vtis, da hoče JLA in politične sile, ki stojijo za njo doseči svoje cilje z vsemi sredstvi, ki so jim na razpolago.⁸⁷ Genscherjeva prizadevanja je 1. julija podprl tudi kancler Kohl s posebno izjavo, v kateri je podprl napore trojke, vendar tudi dejal, da Jugoslavije ni mogoče obdržati skupaj s silo. Nemčija bo vztrajala, da se demokratično izražena volja posameznih republik spoštuje.⁸⁸ Genscherjeva aktivnost v evropski diplomaciji je vsaj malo nevtralizirala prizadevanja Van Den Broeka, ki je hotel ponovno vzpostaviti Jugoslavijo.⁸⁹ Van Den Broek ne samo da ni bil naklonjen osamosvojitvi Slovenije in Hrvaške, ampak je tudi zaradi osebne užaljenosti nasprotoval Genscherjevim pobudam. Po mnenju novinarjev, ki so pozorno spremljali diplomacijo ES odnosi med njima nikoli niso bili tako hladni, kot v času, ko je bila Nizozemska predsedujoča ES, normalizirali so se šele, ko je vodenje prevzela Španija.⁹⁰ 3. in 4. julija se je na Genscherjevo pobudo v Pragi sestal Committee of Senior Officials (CSO) KVSE, ki je obravnaval jugoslovansko krizo. Jugoslovanska diplomacija si je prizadevala, da bi preprečila internacionalizacijo problema, pri čemer jo je zlasti podpirala Sovjetska zveza. Od treh sprejetih dokumentov je bil najvažnejši predlog za posredovalno misijo KEVS-a v Jugoslaviji, ki naj bi pripravila mednarodno konferenco o Jugoslaviji. Predlog je jugoslovanska stran uspela ublažiti s formulacijo, "če in ko bo to sprejeto s strani Jugoslavije."⁹¹ Nekaj dni prej je Rupel

matom na rimskem zunanjem ministrstvu označil delitev slovenskih politikov na "jastrebe" in "golobe", ki je nato prišla v evropske medije (Ciril Zlobec: Lepo je biti Slovenec, ni pa lahko, Mihelač 1992, str. 129-130). Janša je kasneje v Premikih v zvezi z dogajanjem 2. julija zapisal, "da so bili nekateri politiki druge lige že močno omajani (Janša: Premiki, str. 201). Zadeve so se nato pomirile, popoldne sta v Slovenijo prišla Mesić in Tupurkovski, ki sta sodelovala na (49.) razširjeni seji slovenskega predsedstva, kjer so se dogovorili o pogojih premirja.

⁸³ Rupel: Skrivnost države, str. 154-157.

⁸⁴ Razgovor pisca z Milanom Kučanom, 12. marec 1997.

⁸⁵ Hans Dietrich Genscher: *Erinnerungen*, Siedler Verlag, Berlin 1995, str. 941 (dalje: Genscher *Erinnerungen*).

⁸⁶ Christopher Bennett: *Yugoslavia's Bloody Collapse: Causes, Course, and Consequences*, New York University Press, New York, 1994, *Conversi: German-Bashing*, Libal: *Limits of Persuasion*.

⁸⁷ Hans Dietrich Genscher: *Erinnerungen*, str. 939, Libal: *Limits of Persuasion*, str. 17.

⁸⁸ Libal: *Limits of Persuasion*, str. 16.

⁸⁹ Meier, Zakaj je razpadla Jugoslavija, str. 312-315 (Meier o tem sklepa na osnovi pričevanj slovenskih politikov, zlasti Rupla in Kučana. Slovenski politiki so sicer v času osamosvojitve in po njej Van Den Broekovo dejavnost iz diplomatskih razlogov ocenjevali s precejšnjo zadržanostjo.

⁹⁰ Ivanković: *Druga hrvatska fronta*, str. 51.

⁹¹ Libal: *Limits of Persuasion*, str. 18.

poslal pismo generalni sekretarki Sveta Evrope Catherine Lalumière, v katerem predlagal naj Svet Evrope obsodi agresijo JLA, zahteva ustavitev sovražnosti in umik vojske v vojašnice, podpre mednarodno nadzorstvo izvajanja premirja, plebiscitarno odločitev slovenskega naroda in demokratičen dialog v procesu združevanja ter ustanovitev mednarodne skupine strokovnjakov, ki bi pomagala izvesti suksesijo. Slovenija je s tem, kot piše Rupel, predlagala tisto, kar se je kasneje uresničilo skozi brionski sestanek, haaško konferenco in Baadinterjevo komisijo.⁹²

TRETJA EVROPSKA MISIJA: POGOVORI NA BRIONIH IN BRIONSKA DEKLARACIJA

Sestanek zunanjih ministrov ES v Haagu dan po sestanku v Pragi, 5. julija je potekal v znamenju obnovljenih spopadov v Sloveniji in hudih kritik zunanje politike ES v Nemčiji. Na sestanku je bila sprejeta Deklaracija o Jugoslaviji in sklep, da se v Jugoslavijo znova pošlje trojko v tretjo misijo. V deklaraciji je bila izražena zahteva po zamrznitvi vseh odločitev o samostojnosti od 25. junija dalje in ne od 28. junija, ko je prva trojka začela misijo. V deklaraciji je bila še zahteva, da je treba takoj začeti pogajanja brez kakršnih koli predpogojev in izražena podpora pravici do samoodločbe vendar z upoštevanjem ozemeljske celovitosti držav. Na zahtevo Nemčije je bila vnesena tudi formulacija, da bo ES v primeru kršitve premirja ponovno pretehtala svoje stališče do neodvisnosti Slovenije in Hrvaške. To je bilo mišljeno kot grožnja in ne kot morebitno spreminjanje stališča, kar je razvidno tudi iz pogovora italijanske delegacije z Mesićem ponoči s 4. na 5. julij, v katerem so Mesiću prenesli De Michelisovo pričakovanje, da se bo Jugoslavija po ustavni reformi priključila ES z vsemi šestimi republikami.⁹³

Trojka je na osnovi deklaracije pripravila osnutek sporazuma in z njim prišla na Brione. Na pogajanjih 7. julija so z evropske strani sodelovali Van Den Broek, Poos in Joao D. Pinheiro, slovensko delegacijo so sestavljali Bučar (predsednik skupščine), Kučan (predsednik predsedstva), Drnovšek (po dogovoru s slovensko delegacijo je na sestankih nastopal v dveh funkcijah, tudi kot član predsedstva SFRJ, tako da so slovenski pogajalci vedeli tudi za vsebino pogovorov, kjer niso bili navzoči), Peterle (predsednik izvršnega sveta) in Rupel (republiški minister za mednarodno sodelovanje).⁹⁴ Zvezno vlado so predstavljali Markovič, Lončar, Brovet in Gračanin, predsedstvo pa Mesić, Bogičević, Tupurkovski in Kostić. Srbijo je zastopal Jović, ki pa ni ostal na skupnem zaključnem delu pogajanj. Srbsko stališče je bilo, da jo pogajanja ne zadevajo neposredno, ker ni vpletena v spopade, kljub temu pa je Jović sodeloval na sestanku federalne skupine s slovensko delegacijo. Na sestanku s trojko je sicer dejal, da lahko pove svoje mnenje, da pa bo predloge ES preučil, ko bodo uradno prišli na sejo predsedstva. Hrvaška predstavnik sta bila Tuđman in zunanji minister Hrvoje Šarinić. Celotno pogajanje se je začelo ob osmih zjutraj, trajalo je šestnajst ur, sestavljeno je bilo iz štirih uradnih sestankov in vmesnih

⁹² Rupel: Skrivnost države, str. 157.

⁹³ Mesić: Kako je srušena Jugoslavija, str. 85.

⁹⁴ Delegacijo so spremljali še Marjan Šiftar, šef kabineta republike, Janez Sirše, šef kabineta Drnovška in pomočnik ministra za notranje zadeve Boris Žnidarič.

internih posvetovanj. Predstavniki ES so imeli prvi sestanek s Slovenci, nato s Hrvati, nato z Jovičem kot predstavnikom Srbije, nato s člani predsedstva in predstavniki zvezne vlade skupaj.⁹⁵ Van Den Broek je na prvem pogovoru s slovensko delegacijo jasno povedal, da so s "suspenzom implementacij deklaracije o neodvisnosti" tako v Zagrebu kot sedaj na Brionih mislili na vračanje v status quo ante pred 25. junijem. Ustavni akt, ki ga je sprejela Slovenija, je označil za enostransko dejanje. Slovenijo je obtožil enostranskosti in zahteval, da je treba režim na mejah vrniti na staro stanje, postaviti stare oznake in simbole, deblokirati vojašnice in spoštovati dogovor o carinah. Vojska se mora vrniti tudi na zeleno mejo. Poslati je treba opazovalce. Obnoviti je treba delo predsedstva v polni sestavi (tudi z Drnovškom).

Slovenska delegacija je izhajala iz sklepov, ki jih je sprejela slovenska skupščina na seji po pogovorih s trojko v Zagrebu ter na osnovi dogovora, ki ga je v razširjeni sestavi sprejelo predsedstvo RS 6. julija ob 20.30.⁹⁶ Kučan je povedal, da JLA spet napada, da še ni bila ustanovljena komisija za nadzor premirja, da je treba spor internacionalizirati. Slovenija trimesečni rok razume kot čas za pogovore, v katerih so odprte vse opcije, tudi morebitna zveza držav, vendar je treba pred tem armado spraviti pod civilni nadzor in zagotoviti poroštvo mednarodnih institucij, da ne bo znova napadla Slovenije. Slovenija spoštuje sklepe zadnje seje zveznega predsedstva, razen zahteve po vračanju starega režima na meje. Kučan je nasprotoval temu, da se armada vrne na meje in predlagal, naj bo meja evropska, samo s policijo in carino. V pogajanjih morajo biti odprte vse opcije. Menil je, da je bila interpretacija suspenza v Zagrebu drugačna, kot je sedaj.

Poos je skušal iskati skupne točke zlasti pri praktičnih vprašanjih. Menil je, naj bi v prehodnem času na mejah visele tri zastave: slovenska, jugoslovanska in evropska, carine naj bi se stekale na poseben račun in bi jih na koncu razdelili. Podprl je Kučanov predlog, naj bi bila meja evropska, torej brez vojske samo s policijo in carino, vendar po izteku moratorija. Lojze Peterle je pojasnil, na katerih področjih je Slovenija prevzela efektivno oblast, vendar tudi poudaril, da še vedno deluje po jugoslovanskih zakonih, tudi kar zadeva carino. Orisal je tudi odnose z zvezno vlado. V nadaljevanju razprave so nato premlevali ista vprašanja, pa tudi zahtevo po vrnitvi vojaške opreme, omenjena je bila tudi vojna škoda, vendar brez opredelitve, kaj bo z njo.

Na sestanku slovenske delegacije s federalnimi predstavniki (Mesić, Bogičević, Tupurkovski, Jović in Kostić iz predsedstva, Marković, Gračanin, Lončar in Brovet iz vlade) so bile obravnavane teme enake, zahteve federalne strani pa, da se v vseh

⁹⁵ V celoti je imela slovenska delegacija dva daljša pogovora s trojko, enega s predstavniki federacije na čelu z Mesićem in Markovićem in več delovnih sestankov s Tuđmanom.

⁹⁶ Magnetogram 52. seje predsedstva RS 6. 7. 1991, drugi del. Seje so zaradi burnega dogajanja in obveznosti vabljenih v tem času pogosto potekale v dveh (včasih tudi več) delih, od jutra do večera pa so se stališča tudi močno spremenila, pač v odvisnosti od poteka dogajanja in potrebe po sprotnih reakcijah. Zato je zapis ure sestankov pomemben, z nekaterih ključnih sej pa niti nimamo magnetogramov ali zapisnikov. 44. seja 27. 6. 1991 na kateri je prišlo do odločitve za oborožen odpor proti JLA, se je npr. po pričevanjih navzočih začela nekako ob sedmih zjutraj. Uradno ima dva dela, jutranjega in večernega, dejansko pa so vsaj v delni sestavi razširjenega predsedstva intenzivna posvetovanja potekala ves dan. S seje zaradi razmer ni ohranjen niti magnetogram niti zapisnik seje, pač pa z obeh delov le ugotovitve in sklepi, ki veljajo kot zapisnik, ter nekaj skopih spominskih zapisov.

pogledih vzpostavi staro stanje. V napetem ozračju je sestanek formalno vodil Mesić, dejansko mu je ton dajal Marković. Slovenska stran je zagovarjala Poosove predloge in vztrajala pri interpretaciji dogovora, da ne bo sprejemala nobenih nadaljnjih korakov pri osamosvajanju. Kompromis med obema stranema sta brezuspešno poskušala vzpostaviti Tupurkovski in Lončar, vendar se je sestanek končal brez rezultatov.

Na sestanku se je Drnovšek z Jovićem začel dogovarjati o morebitnem umiku JLA iz Slovenije (Jović je kasneje pridobil štiri srbske glasove za predlog, tako da je v predsedstvu proti glasoval samo Mesić).

Van Den Broek je po dopoldanskih sestankih poslal slovenski delegaciji štiri točke, ki so se (po Ruplu) glasile: mejne prehode nadzira slovenska policija v skladu z zveznimi predpisi, carine so zvezna pristojnost, na mejah je treba vzpostaviti stanje, kakršno je bilo pred 25. junijem, odpraviti je treba blokado vojašnic in vrniti vojsko v vojašnice. Zahteval je, da se sporazuma sprejme v paketu, ali pa bo ES od posredništva odstopila. Slovenska delegacija je bila v hudih dilemah. Predlagali so popravek, tako, da bi se carina plačevala na poseben račun pod kontrolo tujcev, mejo naj bi varovala policija. Van Den Broek je predloge upošteval tako, da je dodal stavek o posebnem računu in da mora JLA v treh mesecih oditi z meje.

Med pogajanja je potekala huda propagandna vojna. Markovičev predstavnik za tisk je dal prevesti poročilo o maltretiranju ujetih oficirjev v Sloveniji, ki mu ga je dal Brovet. Posledica je bila, da je v skupno deklaracijo prišla tudi zahteva, da je treba ujetnike v Sloveniji čim prej izpustiti, najkasneje pa do 8. julija do štiriindvajsetih. Slovenska stran je kot odgovor prevedla in razdelila govor generala Adžića v Centru visokih vojaških šol v Beogradu (po pričevanju Predraga Tasića naj bi besedilo delili kar slovenski novinarji, ki so spremljali pogajanja). Adžić je v govoru grozil, da bo vojska s Slovenijo obračunala tudi, če pri tem ne bo imela podpore predsedstva SFRJ. Zaradi oficirjev so na slovensko delegacijo pritiskali vsi trije predstavniki ES, ker je obstajala bojazen, da bo dogovor padel v vodo, po Drnovškovem pričevanju pa naj bi v Beogradu vojska že pripravljala letalski napad. Slovenski predstavniki, zlasti Peterle so zanikali grobo ravnanje z ujetniki. Kučan je nato sklical telefonično sejo predsedstva, ki je sprejelo sklep, da je treba ujetnike takoj izpustiti, vendar je minister Janša z izpustitvijo zavlačeval in je eno skupino oficirjev izpustil šele na Kučanovo telefonsko intervencijo.

Na drugem sestanku trojke s slovensko delegacijo 7. julija ob sedmih so zato obravnavali zlasti ti dve vprašanji. Kučan je v zvezi z vprašanjem vojnih ujetnikov dejal, da je treba upoštevati tudi položaj slovenskih vojakov v jugoslovanski armadi (Van Den Broek se je načeloma strinjal, da jih je treba izpustiti ob posredovanju RK, vendar to v deklaraciji ni prišlo), v zvezi s predlogom trojke pa, da bodo to v Sloveniji sprejeli kot kapitulacijo, da pomeni omejevanje pravice do samoodločbe, da od sprejete deklaracije o samostojnosti in nedovisnosti ne ostaja skoraj nič, ostajajo pa mrtvi in ranjeni in milijardna škoda. Mesić in predsedstvo ne moreta dati garancije, da lahko obvladujeta vojsko, ki dejansko tudi ni več jugoslovanska vojska. Podobno so nastopili tudi drugi slovenski predstavniki, Peterle z ugotovitvijo, da trimesečni moratorij pomeni ponovno tlačenje Slovenije v Jugoslavijo.

Van Den Broek je ostal pri stališču, da vztrajanje na enostranskih odločitvah pomeni konec posredovanja ES, za Slovenijo pa, da se bo sama soočila z najhujšim sovražnikom.

Pogovori so se končali ponoči s skupnim sestankom (začel se je ob desetih, končal ob dvanajstih), na katerem pa je Marković hotel dogovor spremeniti, zaradi česar je prišlo do ponovnega sestanka Van Den Broeka, Markovića, Drnovška in Kučana. Van Den Broek je Markovićeve zahteve po natančnejši opredelitvi pristojnosti federacije zavrnil.⁹⁷

Skupna deklaracija, na katero je slovenska delegacija potem pristala (Bučar je kasneje dejal, da na Brionih ni šlo za pogajanja, ampak za ultimatum, čeprav to ne drži povsem) je izhajala iz načela, da samo narodi Jugoslavije lahko odločajo o svoji prihodnosti, da je v Jugoslaviji nastala nova situacija, ki zahteva bolj natančen nadzor in pogajanja med različnimi stranmi. Ta pogajanja se morajo začeti najkasneje 1. avgusta na načelih Helsinške deklaracije in Pariške listine, vsebovati pa morajo tudi vprašanje spoštovanja človekovih pravic, pravico narodov do samoodločbe v skladu z načeli mednarodnega prava, tudi tistimi, ki se nanašajo na ozemeljsko celovitost države. Kolektivno predsedstvo mora izvajati polno oblast in odigrati svojo politično in ustavno vlogo, zlasti v zvezi z oboroženimi silami. Vse strani se morajo vzdržati vsakršnega enostranskega dejanja, zlasti takšnega, ki bi imelo nasilen značaj. ES bo nudila pomoč pri pogajanjih in poslala opazovalno misijo, ki bo pomagala pri stabiliziranju prekinitev ognja in pri uresničevanju drugih delov sporazuma.

V prilogi I so bile navedene oblike in načini uresničevanja pogajalskih priprav. Priloga je vsebovala šest točk: nadzor na mejah bo v rokah slovenske policije, ki pa bo delovala v skladu z zveznimi predpisi; uresničen bo sporazum o carinah med vlado republike Slovenije in zvezno vlado 20. 6. 1991 (sporazum Ocvirk-Mitrović, op. B. R.), carine ostanejo zvezni prihodek, pobirali pa jih bodo slovenski cariniki in jih nato nakazali na skupni račun, ki bo pod nadzorom zveznih in republiških ministrov ter tujih opazovalcev; za celotno Jugoslavijo obstaja enoten nadzor zračnega prometa, zračni promet nadzorujejo zvezne oblasti; na mejah se ponovno vzpostavi stanje, ki je veljalo pred 25. 6. 1991, v obdobju moratorija treh mesecev bodo končana pogajanja o prenosu pristojnosti, ki jih ima na tem področju JLA, cilj pa je mejni režim po evropskih normah; prekinitvev ognja se v nadaljevanju izvede z odstranitvijo blokad enot in objektov JLA, brezpogojno vrnitvijo JLA v vojašnice, zagotovitvijo prehodnosti vseh cest, vrnitvijo vseh objektov in opreme JLA, deaktiviranjem enot TO in njihovo vrnitvijo v kraje, kjer so nastanjene, kar vse

⁹⁷ Potek pogovorov in dogajanja v zvezi z njimi povzemam po naslednjih dokumentih: Zabeležka razgovora predstavnikov republike Slovenije s "trojko" Evropske skupnosti, 1. razgovor, Brioni 7. 7. ob 10. uri in Zabeležka o razgovorih, ki so bili na Brionih dne 7. 7. 1991 (Ljubljana 8. 7. 1991, zapisal mag. Boris Žnidarič); Zabeležka drugega razgovora predstavnikov republike Slovenije s "trojko" Evropske skupnosti, Brioni, 7. julij ob 19 uri; Zabeležka razgovora predstavnikov republike Slovenije s predstavniki predsedstva in vlade Jugoslavije, Brioni 7. julij 1991; Zapisnik 53. seje P RS, 8. 7. ob 11,30 uri in nadaljevanje ob 16,30 uri, Magnetogram 53. seje P RS 8. 7. 1991 (Arhiv predsedstva RS); Rupel, Skrivnost države, Mesič: Kako je srušena Jugoslavija, Janez Drnovšek: Moja resnica, Mladinska knjiga, Ljubljana 1996, Jović: Zadnji dnevi SFRJ, Tasić: Kako sam branio Antu Markovića. Novinarski vtisi s konference so objavljeni v knjigi Od vojne do priznanja, Cankarjeva založba 1992. Večino Žnidaričevih zapiskov objavlja tudi Janez Janša v knjigi Premiki in (tudi na podlagi pripovedovanja sodelujočih na pogajanjih) ocenjuje, da so se "...naši pogajalci (Kučan, Peterle, Drnovšek, Bučar in Rupel) dobro držali, vendar so bili Evropejci neusmiljeni. Predvsem Van Den Broek je bil skoraj sovražno razpoložen do Slovenije." (str. 235).

mora biti izvedeno najkasneje 8. 7. 1991 ob 24 uri; vsi ujetniki, ki so bili zajeti v času sovražnosti od 25. 6 1991 dalje, bodo izpuščeni čim prej, vendar ne pozneje kot 8. 7. ob 24 uri, pri uresničitvi tega bo sodeloval mednarodni Rdeči križ. V prilogi II. so bile podrobneje razdelane smernice za opazovalno misijo v Jugoslaviji.⁹⁸

Brionski sestanek je v slovenskem vodstvu pustil precej dvomov, zlasti pa skrb, kako ga bodo sprejeli v Sloveniji. Kučan je v prvi izjavi, še na Brionih 8. 7. ob njih zjutraj poudarjal predvsem, da je bil prvi cilj dosegati miru in da se bodo avgusta začela pogajanja o rešitvi jugoslovanske krize, da je Slovenija pokazala fleksibilnost in si pri Evropejcih pridobila kredibilnost, da pa bo pot do dokončne uveljavitve slovenske samostojnosti dolga. Takoj po vrnitvi z Brionov je prišlo do težke razprave, ali naj Slovenija dogovor sprejme ali zavrne (zadnja odločitev je bila na slovenskem parlamentu).⁹⁹ Če bi se dogovor dosledno uresničil, bi v vojaškem smislu pomenilo zapraviti vso prednost, ki jo je Slovenija pridobila, enote JLA bi bile (lahko) popolnjene s srbskimi rezervisti in Slovenija tako pod okriljem dogovora dejansko okupirana. Razen tega ni imela nobene obrambe pred zračnimi napadi in relativno šibko za primer zračnih desantov, razen opazovalcev (monitorjev) pa nobene trdnejše garancije ES. Po drugi strani je bilo vodstvu jasno (tega se je zavedal tudi obrambni minister Janša), da bi ob zavrnitvi dogovora zelo verjetno prišlo do letalskih napadov in kopenskih spopadov večjih razsežnosti, ki jih Slovenija vojaško ne bi zdržala. Hkrati bi zapravila naklonjenost evropske javnosti, prepuščena bi bila sama sebi in verjetno tudi ekonomsko blokirana. Nekatera znamenja pa so kazala, da srbska politika ne namerava zadrževati Slovenije s silo v Jugoslaviji in da so njene prioritete drugje (na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini). O tem, da se Črnogorci niso pripravljali boriti v Sloveniji, je na brionskih pogovorih govoril črnogorski član zveznega predsedstva dr. Branko Kostić, pa tudi Drnovškovi pogovori z Jovičem so šli v dobro smer. Zato je na koncu prevladalo mnenje, da je treba politiko (kljub nekaterim slabim izkušnjam) vendarle graditi na zaupanju v ES.¹⁰⁰ V tem smislu so

⁹⁸ Joint declaration (kopija izvirnega besedila, hrani pisec); Skupna deklaracija, sprejeta 7. julija 1991 na Brionih, s prilogama kot sestavni del zapisniku 23. skupne seje vseh treh zborov skupščine Republike Slovenije 10. julija 1991, Arhiv Skupščine Republike Slovenije (deklaracija je bila sicer objavljena tudi v skupščinskem poročevalcu in v časopisih, v celoti tudi v Ruplovi knjigi Skrivnost države).

⁹⁹ Magnetogram 53 razširjene seje Predsedstva 8. 7. 1991 ob 11,30 (I. del) in nadaljevanje seje popoldne (II. del), Zapisnik 53. seje predsedstva, ponedeljek 8. 7. 1991 ob 11,30 uri in nadaljevanje ob 16,30 uri, Arhiv predsedstva.

¹⁰⁰ Tako usmeritev je na tiskovni konferenci po brionskih pogovorih in po prvem delu razširjene seje predsedstva 8. julija napovedal Milan Kučan, potrdili pa so jo tudi drugi udeleženci pogajanj, ki so se v potrditev enotnosti udeležili konference. Kučan je dejal, da je odločanje o deklaraciji odločanje med vojno in mirom, da deklaracija, ki jo je treba sprejeti v paketu v tistem trenutku predstavlja "možno ravnotežje interesov", ki sicer ne rešuje problema, omogoča pa začetek njegovega reševanja s pogajanja (do katerih bi tudi sicer moralo priti, tudi če bi se vojna nadaljevala, tako pa je možnost, da se ta faza preskoči); da obstaja varovalka v izjavi dvanajsterice o avtomatičnem priznanju Slovenije v primeru novega vojnega nasilja, da je deklaracija uveljavila Slovenijo kot evropskega pogajalca in tudi kot mednarodni subjekt čeprav se ji slednje v celoti ne priznava. Slovenska razglasitev samostojnosti je bila strogo formalno gledano res enostranska, ni pa bila nasilna in zato nanjo ni bilo treba odgovarjati z vojno. V vojni so Slovenci pokazali, da znajo braniti svobodo in samostojnost, brez tega tudi deklaracije ne bi bilo in mir bi bil veliko dlje, kot pa se kaže v tem trenutku. (Prepis po tonskem zapisu, Ministrstvo za informiranje, Ljubljana 9. 7. 1991, hrani pisec).

slovensko vodstvo pred razpravo v parlamentu prepričevali tudi Sloveniji naklonjeni tuji politiki, zlasti Genscher in Mock. Vodstvu je bilo jasno, da bi razcep v vrhu za sabo potegnil razcep v političnem prostoru nasploh in v javnosti. Šibko politično ravnotežje v Sloveniji, vzpostavljeno predvsem zaradi zunanjega pritiska, bi se podrlo. Del slovenskih medijev je namreč hitro opazil začetne razlike v pogledih,¹⁰¹ vendar tega potem ni napihoval, ker je (preko neke vrste neformalne cenzure, ki jo je pri glavnih medijih med spopadi vzpostavil minister za informiranje Jelko Kacin) prišlo do opozoril s političnega vrha. O disonancah ali celo sporih v slovenskem vrhu, ki so zadevali različno razlago brionske deklaracije je poročal tudi tuji tisk, tako frankofonski¹⁰² kot avstrijski in italijanski.¹⁰³ Zato je po dogovoru, da bo vodstvo nastopilo enotno in brionsko deklaracijo branilo znotraj svojih strank in v javnosti, še 8. julija zvečer predsedstvo sklicalo prave parlamentarnih strank, pogajalci pa so jih seznanili s potekom pogajanj in vsebino brionske deklaracije. Kot je naslednji dan poročal član predsedstva Dušan Plut je deklaracija "v začetku vnesla precej neravno vzdušje in precejšnje začudenje oz. nerazpoloženje. Potem, ko soudeleženci sestanka na Brionih pojasnili bistvene elemente deklaracije, se je razprava nekoliko umirila, tako, da je večina udeležencev z določeno grenkobo in zadržki vendarle sprejela vsebino deklaracije kot nujno dejstvo, mimo katerega se ne more."¹⁰⁴ O deklaraciji so še isti dan razpravljali v vodstvih strank, zvečer pa je bil še enkrat sestanek predsednikov strank in poslanskih klubov. V prid sprejemu se je še istega dne na seji opredelila vlada. Najhujša nevarnost zavrnitve deklaracije je bila tako odvrnjena še pred sejami poslanskih klubov (ti so jo po burnih razpravah potrdili) in nato parlamenta. Seja parlamenta 10. julija je bila javna, neposredno jo je prenašala televizija, deklaracija z obema prilogama pa je bila sprejeta s 189 glasovi za, 11 proti in 7 vzdržanimi.¹⁰⁵

O sprejetju resolucije so takoj obvestili ES, kjer so isti dan zasedali ministri

¹⁰¹ Slovenska televizija (Blanka Doberšek) je za dnevnik že z Brionov sporočila, da je slovenska delegacija med pogovori pokazala neenotnost v stališčih, vendar je slovenska delegacija to na tiskovni konferenci po vrnitvi zanikala. Poročilo televizije so potem na prvih straneh objavili tudi dnevnik.

¹⁰² Opozorilo, dodatno k faxu Stališča političnih in medijskih krogov (Informacija 25). Oboje je iz iz Bruslja 8. julija poslal predstavnik Lojze Sočan, Arhiv predsedstva.

¹⁰³ Avstrijski tisk je (kot je poročal Rupel na seji predsedstva 9. julija) citiral izjavo dr. Lea Šešerka, da je deklaracija katastrofa. V Italiji so ocenjevali, da ni nujno, da bo deklaracija zdržala tako zaradi Srbov, ki ne želijo pustiti na cedilu Srbov na Hrvaškem kot zaradi "jastrebov" v Sloveniji, ki se zbirajo okrog obrambnega ministra Janše ("jastreb" naj bi bil po njihovih ocenah tudi minister za informiranje Jelko Kacin).

¹⁰⁴ 54. seja P RS, 9. 7. 1991 ob 9. in 12. uri, Arhiv predsedstva. Med strankami so bili največji nasprotniki kranjski liberalci, ki so jo označili kot "sramotno kapitulacijo", v kateri se "Slovenijo obravnava kot cestnega razbojnika." Janez Janša je menil, da je potrebna dodatna razlaga deklaracije s strani ES in tudi s strani Slovenije in da bi morali zahtevati dodatna jamstva za obdobje treh mesecev in za spoštovanje slovenske odločitve po treh mesecih. Večina strank (tudi liberalci) so se potem strinjali s tem, da je treba deklaracijo sprejeti, čeprav je neugodna, sprejeli pa so predlog Janše, da naj bi jo sprejeli le ob dodatnih ukrepih, ki bi preprečili nov dovoz sil napadalcev, ob vzpostavitvi učinkovitega protiletalskega sistema in krepitevi obrambno-varnostnega sistema Slovenije.

¹⁰⁵ Magnetogram 23. skupne seje skupščine RS 10. julija 1991, Arhiv Državnega zbora RS. Na isti seji je bila izvoljena delegacija skupščine RS, ki naj bi sodelovala v skupščini SFRJ v pogajanjih o razdružitvi in pismo skupščinam drugih republik s pobudo naj priznajo samostojnost Slovenije, sodelujejo v pogajanjih o razdružitvi in podprejo predlog o umiku JA s slovenskega ozemlja.

dvanajsterice in čakali na razplet razprave v Sloveniji (vodstvo je zato želelo, da bi bila razprava čim bolj racionalna in čim krajša). Na zasedanju je Genscher predlagal naj bi ES še naprej razvijala pogajalski proces med sprtimi stranmi, kar je bilo sprejeto z dodatno (De Michelisovo) solucijo, da so notranje meje nespremenljive in da je treba zagotoviti manjšinam pravico na osnovi mednarodnega prava.¹⁰⁶ Dan prej (9. julija) je zasedal tudi evropski parlament in sprejel resolucijo o Jugoslaviji v 14. točkah. Obsodil je uporabo sile v Sloveniji in vmešavanje vojske v civilne zadeve, podprl dotedanje ukrepe ES in menil, da je treba ustaviti dostavo orožja vsem stranem v Jugoslaviji. 16. julija je izjavo dala tudi sedmerica najrazvitejših držav, ki se je sestala v Londonu. V izjavi je podprla napore ES za rešitev jugoslovanske krize.

MED BRIONSKO DEKLARACIJO IN KONFERENCO O JUGOSLAVIJI: NEMČIJA PREVZEMA GLAVNO VLOGO

Slovenska zunanjepolitična strategija se je po sprejetju deklaracije usmerila v prepričevanje držav, naj po izteku moratorija priznajo Slovenijo. Hkrati je potekal boj za interpretacijo posameznih točk dogovora, kar je v praksi pomenilo vsakodnevna natezanja z armado in zveznimi organi, sklepanje raznih dogovorov, imenovanje komisij na raznih ravneh, odgovarjanje na ultimatske zahteve evropskih politikov v nezmožnost uresničitve zahtev zveznih organov, v medijsko vojno z zvezno administracijo v tujini, dolgoročneje pa v poskus, da se Slovenija čim bolj distancira od jugoslovanske krize. Julija je vlada pripravila izhodišča za pogajanja z drugimi republikami (predsednik vlade Peterle jih je skupščini predstavil 31. julija), posebna misija dobre volje, ki jo je vodil član predsedstva dr. Dušan Plut, pa je avgusta z obiski v Sarajevu, Skopju in Zagrebu (Črna Gora je pobudo zavrnila, Srbija pa sploh ni odgovorila) skušala vzpostaviti osnovo za pogovore. Slovenski predstavniki na raznih ravneh so tudi še sodelovali na sejah zveznega predsedstva in skupščine ter drugih organov v Beogradu.¹⁰⁷ Hrvaška je še v juliju predlagala

¹⁰⁶ Hans-Dietrich Genscher: *Erinnerungen*, str. 941.

¹⁰⁷ Prva seja predsedstva po brionski deklaraciji je bila 12. julija (na njej je Jović prvič načel vprašanje umika jugoslovanske armade iz Slovenije) napovedana seja za 16. julij ni uspela, ker srbski del ni hotel na Brione, tako da je bila potem 18. julija v Beogradu (sprejet je bil sklep o umiku JLA iz Slovenije). 22. julija se je predsedstvo skupaj s predsedniki republik sestalo na Ohridu (ves čas med sejo so prihajala sporočila o spopadih na Hrvaškem). Dogovorjeno je bilo le, da naj bi čimprej dosegli dogovor o funkcioniranju federacije v prehodnem obdobju na osnovi predloga, ki ga je pripravil ZIS (udeleženci sestanka naj bi predlog do prihodnje seje preučili) in da se začne priprava pri iskanju rešitev za odnose v prihodnosti. Mesec in Tuđman sta zahtevala, da se vojska na Hrvaškem umakne v vojašnice, kar ni bilo sprejeto. 26. julija se je v Beogradu znova sestalo zvezno predsedstvo samo, 30. julija pa v razširjeni sestavi s predsedniki republik (razen Tuđmana, ki ni hotel priti zaradi spopadov na Hrvaškem). Na seji bi moralo sprejeti ali zavrniti predlog ZIS-a o prehodnem funkcioniranju federacije, vendar je bila v ospredju vojna na Hrvaškem. 31. julija je bila znova seja samo članov predsedstva, prav tako 2. avgusta, 6. avgusta (vmes je bila 3. in 4. avgusta v Jugoslaviji na neuspešni misiji trojka ES) in 13. avgusta. 20. in 22. avgusta (vmes je prišlo do državnega udara v Sovjetski zvezi) se je predsedstvo znova sestalo skupaj s predsedniki republik. Kučan je jasno povedal, da je bila Slovenija do agresije pripravljena na določene oblike združevanja, sedaj pa ni več, pa tudi sicer se udeleženci niso mogli sporazumeti o funkcioniranju države. Sledile so seje 28. avgusta (predsedstvo se je moralo odločiti, ali bo sprejelo predlog za

program rešitve jugoslovanske krize, v katerem je predlagala priznanje suverenih in samostojnih držav, spoštovanje mednarodnega prava v medsebojnih odnosih, začetek postopka združevanja, sprejem dogovora o zvezi suverenih držav po modelu Evropske skupnosti, striktno spoštovanje človekovih pravic in pravic manjšin pod notranjim in mednarodnim nadzorom.¹⁰⁸ Slovenskim politikom, ki so se v tem času že oddaljevali od Hrvaške, se ni zdela sprejemljiva točka o zvezi suverenih držav, ki so je še nekaj tednov prej vneto zagovarjali, saj je Hrvaška vedno hitreje drsela v vojno, kar so opazale tudi druge države (12. julija je Stipe Mesić med sejo predsedstva dobil Zimmermanovo pismo, v katerem ga je ameriška vlada opozorila, da se pripravljajo vojaške akcije na Hrvaškem).¹⁰⁹ Slovenija je tudi za zahodne politike postajala "čist" primer, čeprav so bili osamosvojitvi nenaklonjeni zaradi bojazni pred "domina" efektom". Le nekaj dni po hrvaškem predlogu (18. julija) je zvezno predsedstvo sprejelo sklep o umiku JLA iz Slovenije. Načrt dogo-

konferenco o Jugoslaviji, ki jo je ministrski svet ES predlagal dan prej, vendar je srbski blok nasprotoval, češ da so potrebna posvetovanja po republikah). Na 140. seji 1. septembra je bila odločitev za sodelovanje na pritisk ES sprejeta (v tem času je bil v Beogradu posebni odposlanec ES za Jugoslavijo, nizozemski ambasador v Parizu Henry Wynaendts ter trojka ES - Van Den Broek, Poos in Deus Pinheiro), predsedstvo SFRJ, ZIS predsedniki vseh šestih republik in predstavniki ES pa so jo podpisali v Beogradu 2. septembra ob 1,20 zjutraj. Sledile so seje 3. septembra, 6. septembra (sprejet je bil Mesićev govor za konferenco v Haagu, v katerem je povedal, da se pripravlja politični dogovor o prihodnosti Jugoslavije na naslednjih načelih: spoštovanje pravice vsakega naroda do samoopredelitve, upoštevanje demokratično izražene volje narodov in republik, da uredijo svoj status v skladu z lastnimi specifičnimi in realnimi interesi, princip enakopravnosti vseh opcij, brez vsiljevanja tuje volje in uporabe sile, princip legalnosti, po katerem naj bi se politično izražena volja pravno sankcionirala, moral pa bi biti zagotovljen tudi legalni postopek za njeno uresničitev. Naslednja seja (po haaški konferenci 7. septembra) je bila načrtovana za 10. september, vendar je Mesiću ni uspelo sklicati. Hotel jo je namreč sklicati na Brionih, čemur je srbski del, (ki je čakal v Beogradu) nasprotoval. Predsedstvo se v polni sestavi po haaški konferenci ni več sestalo, prav tako ne predsedniki republik. V Beogradu je seje "okrnjenega" predsedstva (nekaj časa z navzočnostjo Bogića Bogičevića in Vasila Tupurkovskega a brez predsednika Mesića in člana Drnovška, potem pa samo s člani srbskega bloka) skliceval podpredsednik dr. Branko Kostić (4. oktobra je namreč predsedstvo brez Mesića in Drnovška sprejelo sklep, da deluje v razmerah vojne nevarnosti, torej v vsaki sestavi, ki je mogoča, vendar sta od tega sklepa kasneje Bogičević in Tupurkovski odstopila). K zadnji skupni seji je predsedstvo prisilila ES na mirovni konferenci v Haagu 18. oktobra (vmes je Van Den Broek s Tuđmanom in Miloševićem ter Kadijevićem podpisal že drugi mirovni sporazum v Haagu - prvega je Carrington v Igalu -, objavljena pa je bila tudi vrsta deklaracij organov ES, OZN in posameznih vlad). Sej polpredsedstva Carrington ni priznal, zato se je seja v Haagu vodila pod zaporedno številko 143, to je naslednja od seje 6. septembra, ko je zadnji predsedoval Mesić. Predsedstvo je podpisalo predlog Carringtona in Van Den Broeka v štirih točkah (brezpogojna ustavitve ognja, deblokiranje kasarn na Hrvaškem, evakuacija vojske iz kasarn). Po tej seji je iz predsedstva izstopil Drnovšek. Del predsedstva je prišel še na haaško konferenco 25. oktobra (brez Drnovška in Bogičevića), vendar so bili samo opazovalci. Predsedstvo (brez Drnovška) je sodelovalo še na haaški konferenci 5. novembra (vmes je bil na mirovni misiji v Jugoslaviji znova Wynaendts), na kateri so bili tudi predsedniki republik in predstavniki zvezne vlade. Konferenca ni uspela, v Beogradu se je še naprej sestajal srbski del predsedstva, predsednik Mesić pa je po svoji presoji deloval iz Zagreba. 22. oktobra je poslal zadnje pismo v funkciji predsednika SFRJ predsedniku OZN in državnikom sveta. 5. decembra je na zasedanju hrvaškega sabora dal ostavko, 8. decembra mu je po sklepu sabora funkcija prenehala.

¹⁰⁸ Plan o razrešenju jugoslovanske državne krize in dopis dr. Davorina Rudolfa, hrvaškega ministra za zunanje zadeve Dimitriju Ruplu, 12. 7. 1991, Arhiv vlade Republike Slovenije.

¹⁰⁹ Mesić: Kako je srušena Jugoslavija, str. 99.

vora o prihodnosti jugoslovanske skupnosti, ki je bil podoben slovenskemu predlogu o asimetrični federaciji še iz konca osemdesetih let, so pripravili tudi v predsedstvu SFRJ.¹¹⁰ Do teh vprašanj so se opredeljevale tudi republiške skupščine (hrvaška je izvedla referendum o samostojnosti, Makedonija prav tako 8. septembra). Tudi skupščina SFRJ oz. njene komisije so izdelovale razne elaborate o funkcioniranju političnega in ekonomskega sistema (dejansko zvezna skupščina ni imela nikakršnega vpliva na razplet jugoslovanske krize), v praksi pa je zvezna vlada z raznimi ukrepi hotela Slovenijo spraviti v položaj, v katerem bi se bila prisiljena podrediti politiki beograjskega centra.¹¹¹ Zaradi povečevanja spopadov na Hrvaškem ji ni uspelo, da bi mednarodne dejavnike prepričala, da Jugoslavija po prekinitvi spopadov v Sloveniji lahko sama rešuje svoje probleme. Zaostrovanje vojne na Hrvaškem je bilo v mednarodnem smislu Sloveniji v korist, saj je potrjevala njeno tezo, da se Jugoslavije ne da obdržati skupaj.

Sredi julija je bil položaj Slovenije še močno negotov, vladal je strah pred gospodarskim zlomom, kljub obljubljenemu umiku armade je obstajala bojazen, da bi se ob izbruhu vojne na Hrvaškem in v Bosni operacije (zaradi blokad meja in zasedbe strateških točk) razširile na Slovenijo. Slovenija je bila v očeh večine zahodnih držav, zlasti velesil, začetnik procesov, ki bi lahko sprožili plaz ne samo na Balkanu, ampak tudi v Sovjetski zvezi, hkrati pa bi lahko bila zgled za nerešene nacionalne probleme v zahodnih državah in spodbujevalec naraščajočih avtonomističnih procesov (npr. v sosednji Italiji). Zato je bila zahodna politika še vse poletje in jesen usmerjena v ohranjanje Jugoslavije, kjer naj bi Slovenija imela vlogo demokratizacijskega dejavnika. Po ocenah slovenskega ministrstva za zunanje zadeve z dne 24. julija bo akcija Slovenije za mednarodno priznanje zaradi vojne sicer nekoliko jasnejša, "kljub temu pa najverjetneje dolgotrajen, zapleten in naporen proces."¹¹² ZDA in Francija sta sicer nekoliko spremenili stališče. Tako je Mitterrand 14. julija izjavil, da nobene federacije, niti jugoslovanske ne, ni mogoče ustvariti s silo, stališče ZDA pa je, da ni zadržkov za priznanje Slovenije, če bo do razdružitve prišlo po mirni poti. Odločno sta proti priznanju Kitajska in Sovjetska zveza, nekaj držav pa je napovedalo, da bodo ob primernem času Slovenijo morda

¹¹⁰ Politički dogovor o budućnosti jugoslovenske zajednice, Predsedništvo SFRJ, Komisija za pripremu političkog dogovora o budućnosti jugoslovenske federacije, Beograd, 30. avgusta 1991, Arhiv predsedstva.

¹¹¹ Nekatere ukrepe so sprejemali tudi drugi zvezni organi, ki jih Marković ni imel pod kontrolo. Tako je Svet guvernerjev Slovenijo izločil iz kreditno-monetarnega sistema (Marković je s tem sam nekaj časa grozil Sloveniji, vendar se potem z odločitvijo ni strinjal), zaradi česar Slovenija ni mogla uporabljati deviznih rezerv NBJ, ki so se v tem času zmanjšale z devet na manj kot tri milijarde dolarjev, ni mogla črpati kreditov iz primarne emisije, kupovati deviz in najemati tujih kreditov, ter ni dobivala gotovine. Zvezna vlada je na različne načine omejevala slovenski izvoz in tudi sicer izkoriščala svoje "vrnjene" pristojnosti, da bi Slovenijo prepričala, kako njeno gospodarstvo brez Jugoslavije ne more funkcionirati. Armada je do srede avgusta imela zaprt slovenski zračni prostor, po odprtju pa ga je še iz različnih razlogov še večkrat zaprla, tako da je promet potekal iz bližnjih avstrijskih letališč, kamor so preselili slovenska letala, (Analiza uresničevanja brionske deklaracije in predlogi za aktivnosti Republike Slovenije po izteku moratorija, Izvršni svet republike Slovenije, 30. 9. 1991 in Uresničevanje samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije, gradivo za zasedanje skupščine dne 2. 10. 1991, Izvršni svet republike Slovenije, Arhiv vlade Republike Slovenije).

¹¹² Mednarodno priznanje Slovenije (pregled stanja in možni nadaljnji koraki), Ministrstvo za zunanje zadeve, 24. 7. 1991, Arhiv predsedstva.

priznale (Avstrija, ČSR, Bolgarija, Madžarska, Poljska in Avstralija). Več držav je izjavilo, da bodo to storile, če bo Slovenija še enkrat napadena (ZRN, ZDA, Italija), vendar je to izrečeno predvsem kot opozorilo JLA, ne pa kot izraz dejanske pripravljenosti na priznanje.

Obstajale so torej pomembne razlike med državami, kar je slovenski politični vrh skrbno analiziral. Slovenska zunanja politika se je usmerila v tri strateške točke. Prva je bila opiranje na Nemčijo in Avstrijo s hkratnimi poskusi spremeniti mnenje Italije, Francije, ZDA in drugih nasprotnic priznanja (za vsako državo posebej je bila pripravljena strategija). Temu so bili namenjeni številni kontakti in potovanja v juliju in avgustu, "tiha diplomacija" na vseh ravneh, strankarski, kulturni, poslovni in drugi stiki. Hkrati je Slovenija skušala čimprej normalizirati finančne in denarne tokove s tujino in dobiti zavarovanja za posle.

Druga točka je bila poskus doseči dogovor s Srbijo, takoj po brionski deklaraciji najprej glede umika vojske, potem pa tudi glede drugih vprašanj. Tu se je angažiral zlasti Drnovšek, vendar dalj kot do umika vojske (kar je bil sicer velik uspeh) Slovenija ni prišla.¹¹³ Vsa druga morebitna vprašanja (razdružitev, sukcesija, vprašanje premoženja, gospodarskih in drugih stikov) so ostala nerešena tudi po mednarodnem priznanju Slovenija. Tretja točka je bila distanciranje od Hrvaške. To je nakazal Rupel že med obiskom v ZDA v razgovoru z Lawrenceom Eagleburgerjem,¹¹⁴ nato med že omenjenim obiskom pri Genscherju 20. avgusta v istem času (17. ali 22. avgusta) pa tudi v memorandumu članicam ES in KVSE, v katerem je razložil svojo idejo o jugoslovanski konferenci o varnosti in sodelovanju (Jugoslavija kot "mini KVSE"), kjer bi se republike povezovale glede na to, kako so izrazile svoje interese, Slovenija pa bi kot samostojna država predstavljala vmesni člen med zahodom in jugovzhodom.¹¹⁵ Ruplov načrt o "treh pasovih" je v osnovi razširjeno predsedstvo potrdilo že 2. avgusta (še isti dan je bil objavljen v Informacijah mednarodnega tiskovnega središča v Ljubljani pod naslovom Ugotovitve in predlogi republike Slovenije za pogovore s "trojko" Evropske skupnosti), skoraj istočasno pa se je odrazil v korespondenci zunanjega ministrstva in predsedstva z evropskimi državniki). Načrt je bil nato dodelan 18. avgusta, osnovni namen pa je bil pokazati kooperativnost in pripravljenost reševati jugoslovansko krizo, hkrati pa ohraniti doseženo samostojnost. Na drugi strani pa si je Hrvaška – še zlasti po odločitvi o umiku JLA iz Slovenije – prizadevala za to, da bi jo ES obravnavala enako kot Slovenijo. V to je skušal nemškega kanclerja Kohla prepričati hrvaški predsednik Tuđman med obiskom 18. julija (prav na dan, ko je zvezno predsedstvo sprejelo sklep o umiku) v Bonnu, vendar mu ne Kohl in ne Genscher nista dala nobenih zagotovil, razprava pa je tekla le o umiku vojske v vojašnice (po slovenskem vzoru) ne pa tudi o morebitnem priznanju.¹¹⁶

¹¹³ Tudi zahodne države – zlasti tiste, ki so si prizadevale za ponovno vzpostavitev Jugoslavije – umika armade niso pozdravile z navdušenjem, saj je to zgolj pomenilo selitev krize na nacionalno bistveno bolj občutljiva območja Hrvaške in Bosne ter hkrati uresničevanje načrta o veliki Srbiji. ES je 19. julija sklep o umiku JLA iz Slovenije sicer pozdravila, vendar pod pogojem, da to izraža pripravljenost vseh vpletenih strani, da se odrečejo uporabi sile.

¹¹⁴ Rupel: Skrivnost države, str. 169.

¹¹⁵ Prav tam.

¹¹⁶ Libal: Limits of Persuasion, str. 24.

Slovenska strategija "treh točk" kot bi jo lahko poimenovali, se je v oblikovala v razmerah po brionski deklaraciji, še zlasti pa pod vtisom politike, kakršna se je v ES oblikovala v začetku avgusta – in je trajala do izteka moratorija oz. neuspeha prvih dveh zasedanj haaške konference, ko je bila nevarnost, da Slovenijo znova potisnejo v Jugoslavijo bistveno manjša.¹¹⁷

Čez poletje je iniciativo v zvezi z jugoslovansko krizo vedno bolj prevzemala Nemčija. Umik JLA iz Slovenije je pri nemških politikih vzbujal vtis, da Milošević želi preprečiti, da bi Slovenija iskala kompromis z drugimi republikami in vsestransko sprejemljivo jugoslovansko rešitev, hkrati pa je protisrbsko razpoloženje v Nemčiji dvigovala izrazito sovražna srbska propaganda, pa tudi smrt nemškega novinarja Egona Scotlanda, ki so ga ubile srbske paravojaške enote na Hrvaškem. Kljub temu pa še konec julija niti v Bundestagu niso načenjali vprašanja priznanja Slovenije in Hrvaške. V zadnjem tednu julija je učinke evropske politike v Jugoslaviji preverjal Wynaendts. Njegova naloga je bila, da izve, kaj o prihodnosti

¹¹⁷ Osnove navedene strategije se da razbrati iz tedanjih zapisnikov in dokumentov ministrstva za zunanje zadeve, vlade in predsedstva, pa tudi iz nekaterih objavljenih del. Strnjeno jo je v kriznem času po brionski deklaraciji, 17. julija, prikazal eden vodilnih slovenskih analitikov mednarodnih in vojaških razmer dr. Anton Bebler v internem dokumentu, namenjenemu slovenskemu vodstvu, z naslovom Spomenica o nekaterih vidikih mednarodno-politične (vključno jugoslovanske) strategije in taktike Republike Slovenije (Arhiv predsedstva Republike Slovenije). V dokumentu je predlagal, naj se slovenska zunanje-politična strategija usmeri predvsem na Nemčijo in na Italijo (na kateri so ZDA prenesle večji del odgovornosti za Balkan), pri čemer pa je treba upoštevati, da Nemčija gradi svojo politiko na ravnovesju s Francijo in drugimi članicami ES in da bo tudi Avstrija, ki ima do Slovenije še bolj naklonjeno politiko spoštovala splošno usmeritev zahoda. Slovenija mora strategijo graditi na iskanju skupnih racionalnih interesov z dejavniki zunaj in znotraj jugoslovanskega prostora, ki so združljivi ali ustrezajo slovenskemu temeljnemu strateškemu cilju. To pomeni, da se ta interes pokriva s stališči Srbije, da je Slovenija moteč dejavnik za ustvarjanje Srboslavije, zato Slovenija ne bi smela postavljati pod vprašaj nadaljnji obstoj kakorkoli že urejene Jugoslavije brez Slovenije. Potreba po tesnem zavezništvu in skupnem nastopanju s hrvaško vlado se je obojestransko izčrpala. V interesu Slovenije je, da prispeva k preprečevanju državljanske vojne v Jugoslaviji. Srbiji je treba sporočiti, da se v jugoslovanske razmere – kosovsko vprašanje, hrvaško-slovenski spor – Slovenija ne bo vmešavala, v zameno za to (in nekatere prometne in gospodarske ugodnosti) pa lahko Slovenija zahteva miren in pravno urejen odhod iz Jugoslavije, priznanje s strani Srbije in Jugoslavije ter status pravnega naslednika Jugoslavije. Jugoslovanski vladi in vrhu armade bi Slovenija lahko ponudila pomoč pri gašenju državljanske vojne na Balkanu, predvsem pa korekten odnos v času njenega umika iz Slovenije. Zahod je treba prepričati, da je neodvisnost Slovenije združljiva z njegovimi interesi v tem delu sveta in v Evropi in da to ne bo sprožilo vala razdiranj obstoječih držav tako na vzhodu kot na zahodu. Slovenija se mora predstavljati kot "demokratska, stabilna, gospodarsko globoko reformirana in uspešna, laična, po kulturi katoliško-protestantska, ekološko čista in zelena, po srednjeevropsko urejena pravna država in republika "na sončni strani Alp", ki je zanesljiv mednarodni partner, ki vodi prijateljstvo do zahoda, aktivno, konstruktivno mednarodno politiko oborožene nevtralnosti in ki zna sama poskrbeti za svojo varnost." Slovenija mora zastopati stališče, da je za Jugoslavijo (minus Slovenija), pripravljena je pomagati, da se sporne zadeve uredijo na miren način, brez prelivanja krvi, zato bo za obdobje treh mesecev vrnila v zvezne organe del slovenskih funkcionarjev, uporabila zveze na vseh področjih, da bi Jugoslaviji pomagala pri izvajanju gospodarskih in političnih reform, urejanju vprašanja človekovih pravic, ipd. Slovenija se ne bo spuščala v propagandno vojno, delovala bo kot blažilen dejavnik z "misijami dobre volje", morda tudi ponudila kontingent miličnikov, ki bi deloval v vlogi mirovnih čet na Hrvaškem in v Bosni. Dosledno bo spoštovala obveznosti iz brionske deklaracije.

mislijo federalni organi in kaj republiška vodstva.¹¹⁸ Wynaendtsove ugotovitve so bile, da polovico zveznega predsedstva obvladujejo Srbi (kar je bilo znano že več kot dve leti, op. B. R.), da je za Slovence (kot mu je povedal Kučan) sprejemljiva samo svobodna zveza samostojnih držav, pa še to le v primeru, če bodo članice spoštovale človeške pravice, politično avtonomijo in tržno ekonomijo. Srbija je vztrajala pri federaciji, Bosna in Makedonija bosta sledili Sloveniji in Hrvaški ker nočeta ostati pod srbsko hegemonijo, hrvaški primarni cilj pa je bil, spraviti JLA v vojašnice in nato doseči njen umik s hrvaškega ozemlja, zato je Tuđman tudi prosil, naj bi se misija opazovalcev iz Slovenije razširila na Hrvaško, ES pa naj bi omogočila pogajanja s Srbijo.

Milošević je Van Den Broekovemu odposlancu tudi jasno povedal, da odcepitev Slovenije in Hrvaške sprejema, vendar le pod pogojem, da to pravico dobijo tudi krajinski in slavonski Srbi. Wynaendtsov zaključek je bil, da je treba na vsak način preprečiti hrvaško-srbski konflikt, ker pred tem ne bo mogoče rešiti drugih jugoslovanskih problemov, kar pa brez posredovanja ES ne bo mogoče.

Na osnovi Wynaendtsovega poročila so ministri dvanajsterice o Jugoslaviji sklepali 29. julija na srečanju v Bruslju.¹¹⁹ Dan kasneje so svet obšli posnetki vojne na Hrvaškem, ki jih je posnela nemška televizija, kar je povzročilo dodaten pritisk javnega mnenja na politike, ki so se po prekinitvi spopadov v Sloveniji znova začeli obnašati bolj ležerno (razprava o Jugoslaviji je bila kar med kosilom). Tema pogovra je bila, kako razširiti opazovalno misijo na Hrvaško (zahteve so bile da tudi v Bosno), trojko pa naj bi znova poslali v Jugoslavijo, da dokončno ugotovi ali so predstavniki republik v zvezi s prihodnostjo Jugoslavije pripravljeni sprejeti posredovalno misijo na visoki stopnji, ki jo je KVSE predlagala že na srečanju 3. in 4. julija. Van Den Broek je znova obljubljal gospodarsko in finančno pomoč Jugoslaviji, če se bo premirje obdržalo in če se bodo začela pogajanja o prihodnosti države. Ad Hoc skupina o Jugoslaviji je dobila pooblastila, da razpravlja o celotnem kompleksu vprašanj, povezanih z jugoslovansko krizo.

V naslednjih dneh je (zlasti pod vplivom Velike Britanije in Francije) oblikovala tri temeljna načela, ki naj bi vodila k rešitvi jugoslovanske krize: ohranitev vsaj minimuma skupnih jugoslovanskih institucij, nobene enostranske spremembe notranjih jugoslovanskih meja, za tisti del prebivalstva, ki bi postal manjšina v kateri od republik pa močna zaščita avtonomnih pravic.

¹¹⁸ Henry Wynaendts: *L'engrenage*, str. 49–59.

¹¹⁹ 25. julija se je Genscher v Bayreuthu sestal z Rolandom Dumasom in Jacquesom Poosom, da bi uskladili vsebino sestanka. Dogovor je bil, naj bi poleg Markovića in Lončarja povabili tudi člane zveznega predsedstva, ne pa predsednikov republik (kot je predlagal Genscher), ker bi to lahko nakazovalo na morebitno možnost priznanja. Nizozemski veleposlanik v Beogradu je skupno vabilo kar na cesti dal Tupurkovskemu, ki ga je slučajno srečal, ko je ta šel na sejo predsedstva. Tisti člani predsedstva (vključno z Mesićem), ki so bili v Beogradu, pa so se iz nepojasnjenih razlogov odločili, da gresta v Bruselj le Tupurkovski in Bogičević (od zveznih organov sta se srečanja udeležila še Marković in Lončar). Zaradi dogajanja v zvezi s sestankom je ta potekal v razmerah ostrega konflikta med Genscherjem in Van Den Broekom, saj je Genscherjev namen, da bi v mednarodno diplomatsko dejavnost pritegnil tudi Slovenijo in Hrvaško, propadel. Van Den Broek je na srečanju tudi drugim predlagal, naj bi na Hrvaškem oblikovali skupne patrole JLA in Hrvaške garde, ki bi skrbele za mir, kar je v tisku (še posebej nemškem) naletelo na posmeh in očitke na račun njegove politične prevzetnosti in popolnega nepoznavanja razmer na Hrvaškem in v Jugoslaviji.

Wynaendts je zaradi spopadov na Hrvaškem znova nemudoma pripotoval v Jugoslavijo, da bi dosegel prekinitev ognja in pripravil četrti obisk evropske trojke, ki pa je po napornih dvodnevnih pogajanjih 4. avgusta – tako kot Wynaendts – odšla iz Beograda praznih rok. Srbsko-črnogorsko stališče je bilo, da Srbija ni v konfliktu s Hrvaško pač gre za konflikt med zveznimi organi in Hrvaško, problem pa je v tem, da Hrvaška napada srbske teritorije. Opazovalci ES niso potrebni, ker ima Jugoslavija dovolj sil, da sama nadzira premirje).¹²⁰

Po teh dogodkih so nemške analize o možnosti rekonstrukcije Jugoslavije pokazale rastoče nezanimanje Slovenije za kakršnekoli oblike povezovanja z Jugo-

¹²⁰ V trojki so bili Hans Van Den Broek, Jacques Poos in Joao de Deus Pinheiro, spremljal jih je član komisije ES za Sredozemlje Abel Matutes. Trojka je najprej imela razgovore s predstavniki republik. V Srbiji so v menili, kot je zapisal Jovič, da namerava ES "skozi zadnja vrata vzpostaviti protektorat nad Jugoslavijo in z našim soglasjem pripeljati evropske enote", zato so predlog, naj bi se opazovalna misija razširila na Hrvaško, zavrnili (čeprav je zvezno predsedstvo na sestanku na Ohridu 22. julija takšno možnost že sprejelo). Zavrnili so tudi sejo predsedstva SFRJ ob sodelovanju trojke. Milošević ni popustil, čeprav ga je trojka pregovarjala od 18 do 01,30 zjutraj (načrtovani urnik se je zato povsem podrl). V Sloveniji so trojko (jezno zaradi neuspeha v pogovorih z Miloševićem) na Brdu sprejeli Kučan, Drmovšek, Bučar, Rupel, Peterle in Janša. Slovenska stran je trojki izročila dokument "Ugotovitve in predlogi republike Slovenije za pogovore s "trojko" evropske skupnosti", ki ga je pripravilo zunanje ministrstvo, sprejelo pa predsedstvo v razširjeni sestavi na 63, seji 2. avgusta. Osnovne teze dokumenta so bile: Slovenija je dosegla bistvene elemente državnosti, v najkrajšem času želi doseči mednarodno priznanje; z drugimi narodi oz. državami bivše Jugoslavije ne želi imeti skupnih organov, pač pa bo odnose uredila z meddržavnimi pogodbami; želi pokazati, da je upoštevanja vreden in zanesljiv partner in se bo – kot pričakuje ES – afirmativno dogovorila z Jugoslavijo; Slovenija bo kot samostojna država dejavnik stabilnosti na Balkanu in bi lahko služila kot model postopnega prilagajanja in vključevanja jugoslovanskega prostora v evropske ekonomske in politične integracije (tak pristop ima utemeljenost v različni stopnji razvitosti Jugoslavije, dosedanja politika podrejanja skupnemu imenovalcu se je izkazala kot neuspešna, zato bo Slovenija vmesna cona, ki bo skušala premostiti razlike med Zahodom in Jugovzhodom); ravnala bo v korist cele regije, na osnovi pragmatičnih interesov, saj zgolj rešitev slovenskega problema brez sprave med jugoslovanskimi narodi ne more biti privlačna za tuj kapital; svoje samostojnosti ne želi uresničiti na račun dezintegracije ostale Jugoslavije, zato si rešitev predstavlja kot osledje treh pasov (prvi je Srbija, Črna Gora Makedonija, Bosna in Hercegovina, drugi Hrvaška in tretji Slovenija); Slovenija si bo prizadevala za ohranjanje gospodarskih tokov, vendar bosta za oblikovanje skupnega trga in carin potrebna postopnost in prilagajanje; Slovenija hoče postati nevtralna država, za varnost potrebuje lastno teritorialno obrambo, zagotavljala pa jo bo tudi v okviru KVSE; dolgoročno želi s postopnim prilagajanjem postati članica ES, v skladu z brionskim sporazumom želi pogodbeno utrditi način delovanja zveznih institucij v času delovanja moratorija in pristaja na najnujnejše funkcije.

Srbsko nasprotovanje ES je že imelo učinek in slovenska stališča so za trojko postajala sprejemljivejša. Tako je v neuradnem pogovoru Poos na Brdu dal Bučarju vedeti, da ne bo nasprotovanja slovenski samostojnosti. Seveda pa take (občasne) izjave posameznih politikov načelne politike ES, da jugoslovansko vprašanje rešujejo "v paketu" v bistvu niso spremenile.

Zaključni sestanek med obiskom trojke na katerem so bili štirje predstavniki ES in dvanajst ambasadorjev, del zveznega predsedstva (manjkala sta Sejdo Bajramović s Kosova in Jugoslav Kostić iz Vojvodine), predsednik ZIS Marković in zunanji minister Lončar, je bil v Beogradu. Van Den Broek je po ostrih dialogih zlasti z dr. Brankom Kostićem javno obotožil Srbijo za neuspeh misije, trojka pa je odpotovala. (Mudilo se ji je zato, ker je morala nizozemski kraljci vrniti letalo, s katerim so pripotovali). (Rupel: Skrivnost države, str. 172, Libal: Limits of Persuasion, str. 31-32, Mesić: kako je srušena Jugoslavija, str. 152, Jovič: Poslednji dani SFRJ, str. 359 in 360), Wynaendts: L'engrenage, str. 68.

slavijo, medtem ko sta si Bosna in Makedonija še vedno prizadevali za preoblikovanje Jugoslavije v konfederacijo. Hrvaška je imela dvojno strategijo: razdružitev, če pa ta ne bi uspela zvezo neodvisnih držav po vzoru ES, medtem ko je Milošević vztrajal pri federaciji, kakršna je bila prej.¹²¹ Nepopustljivo srbsko stališče je tako močno oslabilo načrte ES, da Slovenijo in Hrvaško prisilijo v sprejem kompromisnega predloga v obliki konfederacije, kakršno sta ponujali Bosna in Hercegovina ter Makedonija.

Ustno poročilo trojke na srečanju ministrov ES 6. avgusta je Miloševića prvič jasno označilo kot glavnega krivca za razpadanje Jugoslavije, eden od trojke pa je celo jasno povedal da Srbija načrtuje vojno proti Hrvaški in drugim republikam z namenom aneksije delov ozemelj in kreiranja homogenega srbskega ozemlja. Tudi Van Den Broek je priznal, da Srbiji "manjka politične volje" za reševanje krize in da federalni organi nimajo nikakršne avtoritete. Druga pomembna ugotovitev je bila, da je JLA neposredno vpletena v konflikt in neposredno pomaga srbskim milicam in drugim paravojaškim enotam. Kljub temu pa ministri v javni izjavi Srbije niso obsodili kot agresorja (tudi pod vtisom sklepa o premirju, ki ga je ta dan sprejelo predsedstvo SFRJ), pač pa le neimenovano republiko, ki želi doseči rešitev s silo. Sprejet ni bil tudi predlog morebitnih ekonomskih sankcij zoper Srbijo, pač pa naj bi ES zgolj preučila možnosti sankcij zoper republike, ki ne želijo sodelovati z ES. Predsedstvu SFRJ so poslali opozorilo, naj čimprej začne pogajanja o prihodnosti Jugoslavije, nakazana je bila možnost, da ES sama organizira pogajanja, če ne bo prišlo do tega v jugoslovanski režiji. Gencsher je sicer načel vprašanje priznanja Slovenije in Hrvaške, vendar zelo pogojno - v primeru, če bi se srbska agresija nadaljevala - in z zagotovitvijo, da Nemčija ne bo ravnala samostojno, pač pa v okviru ES in KEVS (zaradi tega je bil nato deležen kritike v parlamentarni komisiji Bundestaga za mednarodne odnose, češ, da ne vprašanje priznanja Slovenije in Hrvaške, ne vprašanje sankcij proti Srbiji nista doživela napredka). Prvič pa je bila na sestanku resneje nakazana možnost, da se z jugoslovansko krizo začne ukvarjati tudi OZN, saj je bil sprejet sklep, naj bi informacijo o stališčih ES Francija, Velika Britanija in Belgija (kot tedanja nestalna članica) posredovale varnostnemu svetu.¹²²

7. in 8. avgusta se je v Pragi sestal Komite visokih uradnikov (Committee of Senior Officials) petintridesetih članic KVSE. Sprejel je tri dokumente (o prekinitvi ognja in kontroli neregularnih vojaških skupin, o opazovalni misiji in o pogajanjih glede prihodnosti Jugoslavije). Jugoslovanski strani je s pomočjo Sovjetske zveze uspelo prepričati namero Nemčije, da bi jugoslovansko krizo (še zlasti pa vprašanje notranjih meja) dokončno internacionalizirala. Vendar je bila od zveznih organov izsiljena obljuba, da bodo pogajanja začeli najkasneje 15. avgusta (že to je dejansko pomenilo kršenje brionske deklaracije po kateri naj bi se začela najkasneje 1. avgusta) in da bo ES v pogajanjih sodelovala, vendar "v času in pod pogoji s katerimi se bo Jugoslavija strinjala."

V nemški politiki so se do srede avgusta oblikovale tri temeljne usmeritve do Jugoslavije: sprejem sankcij zoper Srbijo, vzpostavitev mirovnih sil in organiziranje mednarodne konference. Razmišljanje o morebitnem priznanju je bilo še vedno

¹²¹ Libal: Limits of Persuasion, str. 32.

¹²² Libal: Limits of Persuasion, str. 34; Gencsher: Erinnerungen, str. 942-945.

mišljeno predvsem kot sredstvo pritiska na Srbijo. 24. avgusta je zvezni minister Genscher jugoslovanskemu ambasadorju Frlecu sporočil, da bo Nemčija, če se prelivanje krvi in politika izvršenih dejstev na Hrvaškem, ki jo podpira JLA, ne bosta zaustavila, resno pretehtala vprašanje priznanja Slovenije in Hrvaške v obstoječih mejah in se tudi zavzela za resno preučitev tega vprašanja v ES (še deset dni prej je slovenski vladi dal jasno vedeti, da priznanja v bližnji prihodnosti ne bo, ker mora Nemčija upoštevati politiko ES). Vendar je bilo nemško stališče v ES še vedno osamljeno, čeprav so se spopadi na Hrvaškem tedaj že razširili do predvidenih meja Velike Srbije, zlasti pa na Slavonijo – konec meseca je bil napaden Vukovar in močno bombardiran Osijek. Celo Wynaendts, ki si je sredi avgusta prizadeval za začetek pogajanj, je ministrom ES poročal, da JLA skoraj povsod močno podpira srbske separatiste.¹²³

Zaradi razmer je Genscher sklical sejo zunanjih ministrov dvanajsterice za 27. avgust. Njegova glavna skrb pred sestankom je bila, da se dogovori s Francijo. Francoski zunanji minister Roland Dumas je njegov predlog, da bi organizirali mirovno konferenco o Jugoslaviji pod skrbništvom ES podprl, predlagal pa je tudi ustanovitev komisije, ki bi odločala o zapletenih pravnih zadevah v zvezi z Jugoslavijo. Komisijo naj bi vodil francoski pravnik in predsednik ustavnega sodišča Robert Badinter, v njej pa bi bili tudi ustavni sodniki iz drugih držav, med njimi Roman Herzog (kasnejši nemški predsednik). Na predlog Van Den Broeka, s katerim se je nato pogovarjal Genscher, so za vodjo konference evidentirali bivšega britanskega zunanjega ministra lorda Petra Carringtona.¹²⁴

Na konferenci 27. avgusta so bili "srbski paravojaški oddelki" označeni za napadalce (ne pa tudi srbsko vodstvo) "elementi" v JLA pa obtoženi, da pomagajo srbski strani (o tem je javno na tiskovnih konferencah govoril tudi Wynaendts). Nasilna sprememba meja ne bo priznana s strani ES, ponovno je bila izrečena zahteva po razširitvi opazovalne misije na Hrvaško. Predlagani sta bili tudi Bosna in Hercegovina in Makedonija, a so predlog zavrnili. Srbiji je bila izrečena grožnja z mednarodnimi sankcijami, če ne bo pristala na razširitev misije in na sodelovanje na mirovni konferenci o Jugoslaviji.¹²⁵ Napovedana sta bila mirovna konferenca in

¹²³ Wynaendts: L; engrenage, str. 69.

¹²⁴ Genscher: Erinnerungen, str. 945-947. Predlog za komisijo je dal Mitterrandov svetovalec in kasnejši francoski zunanji minister Hubert Védrine. Francija je s tem skušala preseči nasprotja z Nemčijo in ohraniti evropsko skupnost (Védrine: Le mondes de François Mitterrand, str. 615-622). Komisijo sta imenovala Badinter-Herzogova komisija, Herzog pa je kasneje tudi izdelal osnovne smernice za njeno delovanje. Precej je bilo razprav o tem, ali naj bo podrejena predsedniku konference ali neodvisna, nazadnje je bil sprejet kompromis, da se konferenca in komisija medsebojno le obveščata preko predsednika konference.

¹²⁵ Na sprejem Deklaracije o Jugoslaviji, še posebej pa na sporazum o razširitvi misije na Hrvaško, ki ga je pripravil Wynaendts, je Milošević pristal šele na pritisk Van Den Broeka, ki je zaradi tega v nedeljo, 1. septembra pripotoval v Beograd in zagrozil s sankcijami. Pred tem je predstavnik Srbije in Črne Gore skušal prepričati Wynaendts, ki je v Jugoslavijo prišel pripravljat teren 29. avgusta. Dokument so na koncu skupaj podpisali predsedstvo, zvezna vlada in predsedniki vseh republik, ki jih je Wynaendts klical iz Beograda in prosil za sodelovanje (po Kučanovi interpretaciji so na skupen podpis – republike so se morale namreč opredeliti vsaka posebej – pristali samo zato, da bi sporazum podpisal tudi Milošević). Milošević se je, kot običajno poigral do konca. Čez vikend sploh ni bil dosegljiv (šel je v Požarevac), tako da je z Wynaendtsom komuniciral samo srbski zunanji minister Jovanović. Milošević je šele zvečer telefoniral na nizozemsko ambasado in

proces arbitraže. Na konferenci bi sodelovali zvezno predsedstvo, zvezna vlada in predsedniki republik, predsednik sveta ES, predstavniki držav članic in evropske komisije. Pristojni organi bi svoje spore predložili arbitražni komisiji, sestavljeni iz petih članov, ki bi jih izbrali predsedniki ustavnih sodišč evropskih držav.

Deklaracijo o Jugoslaviji so ministri še enkrat potrdili 3. septembra na izrednem ministrskem sestanku v Haagu z dostavkom o tem, da so se vse jugoslovanske strani odločile sodelovati na konferenci.¹²⁶ Sklic konference o Jugoslaviji je podprl tudi Odbor visokih funkcionarjev KEVS-a na sestanku 4. septembra v Pragi, ki je sprejel podobno resolucijo kot ministri.¹²⁷

V internih analizah je slovensko vodstvo ocenjevalo, da bi bil neuspešen začetek konference vsaj pri nekaterih državah že dovolj velik razlog za priznanje, še zlasti, če bo Slovenija kazala konstruktivno držo in pokazala na nevzdržnost njenega položaja v Jugoslaviji (izločitev iz monetarnega sistema, plenjenje premoženja). Avstrija je Slovenijo pripravljena priznati že v tistem trenutku, vendar bi želela, da to stori prva Nemčija, ta pa vprašanje priznanja zaenkrat uporablja bolj kot sredstvo pritiska, saj je britansko, francosko in nizozemsko stališče proti takojšnjemu priznanju (z obrazložitvijo, da bi to ustvarilo enaka pričakovanja na Hrvaškem). Po

se z Wynaendtsom dogovoril, da bo prebral dokument, ki ga je ta izročil Jovanoviću in da se bosta o njem pogovorila (dokument so sicer vse republike dobile 29. avgusta in kot je razvidno iz Jovičevega dnevnika, ga je Milošević tudi poznal, saj sta o njem razpravljala). Na ambasadi je čakal tudi Van Den Broek. Medtem se je ob 22,30 začela seja zveznega predsedstva (predsedstvo je o stališčih ministrov ES sprejetih 27. avgusta razpravljalo že 28. avgusta, vendar za sprejem dokumenta ni imelo večine, ker Bogičević ni hotel sprejeti sklepa brez stališča Bosne in Hercegovine). Srbski člani predsedstva so med večerno sejo 1. septembra zahtevali prekinitve in skušal pri Van Den Broeku doseči, da se vsebina sporazuma spremeni. Van Den Broek, ki je po Miloševićevem klicu z nizozemske ambasade skupaj z Wynaendtsom odšel v Palačo federacije, je v Markovićevem kabinetu čakal na rezultat seje. Do srbskih predstavnikov je bil (po Joviću) "brutalno odbijajoč" in je njihove zahteve zavrnil, saj je bilo stališče ES, da se sporazum v ničemer ne spreminja, zagrozil pa je tudi s sankcijami (Jović je v svojih razmišljanjih zahteve ES primerjal z Avstro-ogrskim ultimatom Srbiji leta 1914 in z resolucijo informbiroja leta 1948). Celoten srbski blok (Kostić, Bulatović, Jović in drugi) so se nato v srbskih prostorih Palače federacije posvetovali z Miloševićem. Na rezultat pogovorov in seje zveznega predsedstva so medtem na hodniku palače potrpežljivo čakali tudi predsedniki republik. Van Den Broek je izgubil živce in Wynaendtsa poslal k Miloševiću s sporočilom, da bo čakal samo še do polnoči, potem pa se bo vrnil na Nizozemsko. Wynaendts in njegov svetovalec Siblesz sta poiskala srbski blok. (Wynaendts je iz njihove izjave razumel besedi "ne izolovati"). Miloševiću je prenesel Van Den Broekovo sporočilo in nato čakal v predsobi. Nekaj zatem, skoraj pred polnočjo, so se odprla vrata in Milošević mu je dejal, da bo podpisal. Zvezno predsedstvo je deklaracijo in memorandum o misiji opazovalcev sprejelo nekaj čez polnoč, skupen podpis predsednikov vseh šestih republik, zvezne vlade in zveznega predsedstva (brez Kostića, ki se podpisovanja ni hotel udeležiti) pa je bil ob navzočnosti Van Den Broeka, Wynaendtsa in ambasadorjev članic ES ob 1,35. (Mesic: Kako je srušena Jugoslavija, str. 206-210; Jović: Poslednji dani SFRJ, str. 371-372, Wynaendts, L'engrenage, str. 74-77).

¹²⁶ Deklaracija o Jugoslaviji, (Izredni ministrski sestank v Haagu 3. septembra 1991, hrani pisec). Deklaracijo je Skupščina republike Slovenije obravnavala na seji vseh treh zborov že naslednji dan, 28. avgusta in jo podprla, vendar s pristavkom, da jo "razume izključno kot prispevek k urejanju odnosov med samostojnimi in neodvisnimi državami, nastalimi na ozemlju bivše SFRJ. Republika Slovenija pa v nobenem primeru ne bo priznala kakršnihkoli posledic te deklaracije, ki bi zanikala plebiscitno odločitev Slovenije." (Sklep Skupščine Republike Slovenije št. 000-01/90-5/59, Arhiv Državnega zbora Republike Slovenije).

¹²⁷ Negotiations on the future of Yugoslavia, Prague 4. September 1991 (agreed), hrani pisec.

drugi strani pa so ZDA, ki so sicer reševanje krize prepuščale ES, zlasti Nemčiji, iz ozadja močno vplivale na dogajanje. Zimmermann je pred konferenco v razgovoru s Kučanom dejal, da ZDA od Slovenije pričakujejo, da bo tudi kot suverena država sodelovala v mirovnem procesu pri urejanju jugoslovanske krize, v zameno pa ne bodo raziskovali kdo je kriv, čeprav je za njih jasno, da bistveni del odgovornosti za to, kar se v Jugoslaviji dogaja, nosi Slovenija. Ta je ravnala enostransko, ni bila pripravljena na pogajanja in to so Američani dolžni povedati.

Slovensko vodstvo je na osnovi zbranih stališč zahodnih držav ocenjevalo, da obstaja nevarnost, da se moratorij podaljša ali izsili neko daljše prehodno stanje, za kar si bo s podporo nekaterih zahodnoevropskih držav in ZDA prizadeval zlasti Marković in da se Slovenijo najprej s šibkimi, postopoma pa močnejšimi vezmi znova spravi nazaj v Jugoslavijo. Slovenija naj zato ne bi sodelovala v sklopu konference, ki bo razreševal jugoslovansko krizo neposredno, kot država, ki ni več neposredno vpletena v konflikt pa bi ponudila svojo pomoč pri urejanju razmer in izražala načelno pripravljenost za morebitno (zlasti ekonomsko) sodelovanje v prihodnosti.¹²⁸

KONFERENCA O JUGOSLAVIJI (HAAŠKA KONFERENCA)

Konferenca o Jugoslaviji (Haaška konferenca) se je začela 7. septembra z uvodnim govorom Hansa Van Den Broeka, v katerem je poudaril to, kar je bilo zapisano že v deklaraciji, da bo konferenca temeljila na treh osnovnih načelih: nobene enostranske spremembe meja, še najmanj s silo, zaščita pravic vseh v Jugoslaviji in popolno upoštevanje vseh legitimnih interesov in teženj. Ocenjeval je, da v Jugoslaviji poteka državljanska vojna in izrazil upanje, da se bodo predstavniki jugoslovanskih republik sporazumeli (ni pa jasno povedal ali si pod tem predstavlja obnovo Jugoslavije oz. v kakšni obliki).¹²⁹

Kučan je na uvodnem delu konference zastopal v vodstvu in v skupščini dogovorjeno stališče, da bo Slovenija po izteku moratorija uresničila popolno neodvisnost.¹³⁰ Izetbegović je bil proti načelu uresnitve samoodločbe v Bosni,

¹²⁸ Seja P RS 5. 9. 1991, razprava o izhodiščih za mirovno konferenco v Haagu, zapisnik seje, magnetogram seje in druga gradiva, Arhiv predsedstva.

¹²⁹ Govor Hansa Van Den Broeka, ministra za zunanje zadeve Nizozemske in predsednika Evropske skupnosti na Konferenci o Jugoslaviji v Hagu, 7. septembra 1991 ob 10,00, Arhiv predsedstva.

¹³⁰ Slovenija je izhajala iz ocene, da lahko konferenca pripomore k njeni dokončni osamosvojitvi, vendar tudi iz bojazni, da se stvar lahko zavleče, če bo iskanje kompleksne rešitve za jugoslovansko vprašanje trajalo. Zato je v "vitalnem interesu RS, da s svoje strani z aktivno vlogo in konstruktivnim nastopom pripomore pri iskanju optimalnih rešitev za odpravo nakopičenih jugoslovanskih sporov in za stabilizacijo medrepubliških odnosov." S tem bi dokazala, da ne sledi sebičnim interesom in da ne ignorira probleme drugih v Jugoslaviji, kar bi ji zagotovilo boljše pozicije v primeru neuspeha konference in pri iskanju podpore za vključitev samostojne Slovenije v evropske integracijske procese. Slovenija ne izključuje možnosti sodelovanja, povezovanja in urejanja medsebojnih odnosov z drugimi republikami vendar na temelju enakopravnosti, suverenosti vsakega partnerja in spoštovanja standardov medsebojnega urejanja problemov, kot je lasten ES in KVSE. Slovenija sprejema internacionalizacijo jugoslovanske krize, vendar zvezni organi ne morejo imeti aktivne vloge na pogajanjih, po napadu JLA na Slovenijo jugoslovanska vlada nima več mandata za neposredno izvajanje oblasti na ozemlju Slovenije. Prav tako oba člana zveznega predsedstva iz avtonomnih pokrajin ne moreta biti aktivno udeležena v pogajanjih, saj bi

ker gre za etnično mešana ozemlja, zavzemal se je za konfederacijo, kritiziral je JLA, ker noče ali ne more preprečiti širjenja mednacionalnih konfliktov, zahteval je opazovalno misijo za Bosno. Tudi Gligorov je branil konfederativni model, ki sta ga sestavila skupaj z Izetbegovićem, čeprav je med njegovimi in Izetbegovićevimi pogledi zaradi različnega položaja obeh republik že prihajalo do razlik.¹³¹ Tuđman je največ govoril o "umazani, nenapovedani vojni" na Hrvaškem, dopuščal pa je možnost zveze suverenih držav. Milošević je vojno na hrvaškem označil kot nujno za preprečitev genocida nad Srbi. Notranje meje je označil za administrativne. Menil je, da je večina prebivalstva v Jugoslaviji za njeno ohranitev. Marković je branil reformirano federacijo.¹³²

to pomenilo, da ima Srbija tri glasove, moral pa bi sodelovati legitimen predstavnik albanskega naroda na Kosovu s "pasivno legitimacijo udeleženca pogajanj". Izhodišče za rešitev sporov med jugoslovanskimi republikami je: vsi udeleženci bi morali sprejeti prekinitve ognja in internacionalizacijo jugoslovanskega spora, pravico do samoodločbe narodov oz. republik do odcepitve, mednarodno priznanje Slovenije in Hrvaške ter tistih republik, ki to želijo na podlagi plebiscitarno izrečene volje, spoštovanje človekovih pravic, pravic manjšin in narodov, ki strnjeno živijo izven svoje republike, zagotovitev mednarodnega nadzora teh pravic, nadrejenost republiških pravnih prepisov nad zveznimi. ES in KVSE bi morali položaj posameznih republik obravnavati diferencirano glede na to, kako spoštujejo sporazum o prekinitvi ognja in druge sporazume. JLA ni samostojen politični dejavnik in mora biti zato v tej funkciji izključena iz reševanja jugoslovanske krize. Konferenca bi morala definirati načela za iskanje rešitve (nedotakljivost meja, pravica do samoodločbe, človekove pravice itd.), vsaka republika naj bi ponudila svoje rešitve, navesti je treba probleme, o katerih naj bi odločala arbitraž, sklenili naj bi mirovne pogodbe.

Slovenija je tudi – zelo optimistično – pričakovala, da se bo konferenca vsebinsko končala do izteka moratorija iz brionske deklaracije ali vsaj v bližnji prihodnosti od tega datuma. (Izhodišča za pogajanja na mirovni konferenci o Jugoslaviji v Haagu, Ministrstvo za zunanje zadeve, 4. september 1991, Arhiv predsedstva. Glej tudi Rupel: Skrivnost države, str. 190-191. Izhodišča sta Kučan in Rupel 4. 9. poslala Hansu Van Den Broeku).

¹³¹ Makedonci si v času pred konferenco in v začetku konference sami niso bili na jasnem, kaj storiti, čeprav so že imeli razpisan referendum. V makedonskem tisku so se pojavljala namigovanja, da se Kučan in Milošević dogovarjata za odhod Slovenije iz Jugoslavije, kupnina pa naj bi bila Makedonija. Tudi Gligorov je Kučanu očital, da kupčuje na račun Makedoncev (Magnetogram 69. seje P RS, 2. 9. 1991, Arhiv predsedstva). Rupel piše, da je "makedonskim prijateljem" pred začetkom prvega plenarnega zasedanja haaške konference 12. in 13. septembra zastavil vprašanje, kaj hočejo: postati samostojna država ali ostati v Jugoslaviji. Odgovora ni dobil, njegov vtis pa je bil, da bi najraje ostali v Jugoslaviji, v kateri bi bili tudi Slovenija in Hrvaška. Gligorov je na konferenci zastopal model, s kakršnim se je tedaj hotela ohraniti Sovjetska zveza: to je skupnost neodvisnih držav, medtem ko so se stališča Izetbegovića približala Markovičevi viziji "tretje" Jugoslavije kot moderne federacije, kakršno sta formalno zastopala tudi Milošević in Bulatović. (Rupel: Skrivnost države, str. 191-193).

¹³² Stališča zvezne vlade, s katerimi je Marković nastopil na konferenci, so bila pojasnjena v dokumentu z naslovom Predlog dnevnog reda za konferencijo o Jugoslaviji. Slovensko vodstvo je dokument dobilo od tedanjega hrvaškega zunanjega ministra Zvonimirja Šeparovića, ta pa od Lončarja. Zvezna vlada je funkcijo konference v prvi fazi videla v ohranitvi Jugoslavije kot zveze suverenih držav v obstoječih mednarodnih mejah, v drugi fazi pa naj bi določili formulo za skupno življenje: katere mandate bi republike dale zveznim organom (vprašanje federacije oz. konfederacije), eventualno vprašanje kantonov na narodnostno mešanih območjih, notranje meje. Po njegovem mnenju naj bi bile skupne funkcije obramba (z drugače urejeno JLA), zunanje zadeve, finance, monetarna politika, skupno tržišče in carine, enoten komunikacijski prostor. Razpisati bi morali zvezne volitve v ustavodajno zvezno skupščino in sprejeti novo ustavo. Jugoslavija bi bila demokratično usmerjena, spoštovala bi človeške pravice, zagotavljala enakost državljanov, pravice

Delo konference se je postopoma oblikovalo šele v naslednjih tednih. Udeleženci naj bi pred nadaljevanjem lordu Carringtonu sporočili svoja stališča. O usmeritvi slovenskega vodstva je po vrnitvi z uvodnega dela 11. septembra razpravljala skupščinska komisija za mednarodne odnose. S popuščanjem neposrednega pritiska na Slovenijo so se v vodstvu začele povečevati razlike glede zunanje politike zlasti med Peterletom, (ki je bil v času razprave skupščinske komisije na zasedanju krščanskih demokratov v Parizu), na eni strani in Ruplom in Kučanom na drugi strani. Zunanja politika je postajala vse manj koordinirana, vedno bolj so se kazali strankarski interesi, začenjal se je boj za zasluge, čeprav je bilo mednarodno priznanje še daleč in negotovo. Rupel je Carringtonu sporočil, da Slovenija pričakuje mednarodno priznanje, dogovor o delitvi premoženja in rešitev vprašanj povezanih s sukcesijo ter mimo in postopno razdružitve, da pa konferenca ne more spremeniti odločitve Slovenije o neodvisnosti in suverenosti. Slovenija ne bo niti del bodoče jugoslovanske federacije niti konfederacije, pripravljena pa je sodelovati v "jugoslovanski KVSE" kot jo je predlagala že večkrat.¹³³

Konferenca se je nadaljevala s sestankom jugoslovanskih zunanjih ministrov s Carringtonom in njegovimi sodelavci 12. in 13. septembra (drugo plenarno zasedanje haške konference). Dan pred tem je evropski parlament sprejel resolucijo, v kateri je obsodil dejavnost paravojaških enot in "velikega dela JLA", ki sodeluje v vojaških akcijah izven vsake kontrole federalnih organov. Parlament je podprl demokratično samoodločbo vseh republik in avtonomnih pokrajin in zahteval, da se legitimni predstavniki demokratično izvoljenih parlamentov Vojvodine in Kosova in Metohije udeležijo mirovne konference, kar pa se potem ni zgodilo.¹³⁴ Na sestanku se je Lončar zavzemal za ponovno oživitev funkcioniranja federacije na Markovičevih izhodiščih, srbski minister Vladislav Jovanović je trdil, da bo Jugoslavija obstajala še naprej, pa čeprav sestavljena iz dveh republik, notranje meje so administrativne in ne morejo postati državne, o prihodnosti naj odloča ljudstvo Jugoslavije ne pa narodi. Na konferenci bi morali sodelovati tudi predstavniki SAO Krajine in SAO Slavonije. Nasprotoval je avtonomnosti Badinterjeve komisije (Carrington ga je kasneje zavrnil in rekel, da bo komisija sprejemala obvezujoče pravne sklepe). Črnogorski minister Nikola Samardžić je trdil, da Jugoslavija ne bo ovirala nikogar, ki bi želel oditi iz Jugoslavije in da je Črna Gora za vsako rešitev, ki bi prinesla mir. Predstavnik Makedonije Denko Maleski in Bosne in Hercegovin Haris Silajdžić sta se zavzemala za ohranitev Jugoslavije v takšni ali drugačni obliki, vendar vsaj z minimalnimi skupnimi funkcijami (Silajdžić je zagovarjal samoodločbo državljanov v Bosni, ne pa narodov v Jugoslaviji v kateri pa bi morali biti tako Srbija kot Hrvaška). Med skupnimi funkcijami naj bi bila tudi skupna

---

narodnih manjšin in politični pluralizem. Z ES bi sklenila pridružitveni sporazum potem pa postala polnopravna članica, čimprej bi se tudi včlanila v Svet Evrope. ES naj bi ji s finančno pomočjo pomagala stabilizirati gospodarske in socialne razmere. (Predlog dnevnog reda za konferenciju u Jugoslaviji, Arhiv predsedstva).

¹³³ Rupel: Skrivnost države, str. 192.

¹³⁴ Z vprašanji manjšin in etničnih skupin se je na konferenci ves čas njenega delovanja ukvarjal zlasti nemški diplomat Geert Ahrens, ki je deloval v štabu konference in je tekoče govoril srbsko. Ahrens je skušal upoštevati zlasti položaj tistih skupin, ki na konferenci niso bile zastopane (kosovskih Albancev, Madžarov in drugih manjšin v Vojvodini, Muslimanov v Sandžaku).

obramba. Hrvaški predstavnik Šeparović je menil, naj bi bila konferenca predvsem mirovna in naj bi se prekinila, dokler na Hrvaškem ne bo prišlo do premirja.¹³⁵

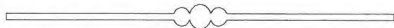
Rupel je menil, da o nekaterih vprašanjih ne more biti pogajanj: o volji narodov, izraženi na plebiscitu; o zgodovinskih, kulturnih in druge razlikah, ki se jih ne da premostiti; o reševanju Jugoslavije, ker zanjo prihodnosti ni (Slovenija je pred enim letom predlagala rešitve, ki bi lahko pomenile sožitje jugoslovanskih narodov, sedaj pa je prepozno); o JLA ali skupni obrambi (jugoslovanske vojske ni več, kar je ostalo ni ne jugoslovansko in ne ljudsko), vojna pa je povzročila veliko žrtev. Konferenca pa bi lahko: ustavila vojno, prispevala, da bi trije modeli, ki so se oblikovali (federacija, zveza suverenih republik, neodvisne države) med sabo koeksistirali (jugoslovanska "mini" KVSE, op. B. R.), prispevala k rešitvi vprašanja varovanja človekovih pravic, narodov in manjšin; priznala državnost tistim, ki to želijo, razrešila vprašanje jugoslovanskega premoženja in dolgov (to naj bi opravila posebna komisija).¹³⁶

Na zasedanju je bil sprejet sklep o imenovanju dveh komisij, ena naj bi se ukvarjala z vprašanjem manjšin in človeških pravic, druga z odnosi med republikami (med kasnejšim potekom konference je bila na predlog Lončarja ustanovljena še tretja, za ekonomska vprašanja).

Naslednji sestanek zunanjih ministrov (tretje plenarno zasedanje haaške konference) je bil 19. septembra. Na njem je prišlo do ostrih polemik med Jovanovićem in Ruplom zaradi položaja Albancev na Kosovu (Rupel sprva tega vprašanja ni hotel odpirati, ker je Slovenija želela najti skupen jezik s Srbijo, potem pa se je zaradi srbskega vztrajanja, da bi na konferenci morali sodelovati tudi predstavniki krajin premislil in je predlagal, naj bi kosovsko vprašanje obravnavala komisija za prihodnje odnose med republikami). Sicer pa so udeleženci vztrajali vsak pri svojem modelu rešitve jugoslovanske krize.

Pred četrtnim plenarnim zasedanjem je 25. septembra prvič stališče v zvezi z Jugoslavijo na zahtevo več držav zavzel Varnostni svet ZN. V resoluciji (št. 713) je podprl dotedanje napore ES, KVSE in Mirovne konference o Jugoslaviji ter uvedel "generalen in celoten embargo za vse vrste orožja in vojaške opreme v Jugoslavijo, dokler Svet ne odloči drugače na osnovi posvetovanja med generalnim sekretarjem in jugoslovansko vlado".¹³⁷

Četrto plenarno zasedanje zunanjih ministrov je bilo 26. septembra in je že potekalo v senci zapletov v Bosni in Hercegovini, kamor so prihajali rezervisti iz Srbije in Črne Gore, ljudje pa so začeli zapuščati domove. Začela je delovati še

¹³⁵ V prvi polovici septembra je Wynaendtsu, ki je medtem deloval na Hrvaškem in v Srbiji, sicer uspelo doseči nekaj lokalnih prekinitev ognja, vendar noben dogovor ni zdržal. Hrvaška v mirovni konferenci ni videla posebnega smisla, zaradi takega odnosa pa so ji očitali, da je nekooperativna. Zapleteni mednacionalni položaj in vojaška šibkost ji tudi nista omogočali, da bi zagovarjala položaj "čiste" neodvisnosti, tako kot Slovenija, zato je nihala med stališčema o popolni samostojnosti na eni, ohranitvi vsaj ohlapnih vezi z Jugoslavijo na drugi strani, v kar so jo skušale prisiliti zahodne države.

¹³⁶ Rupel: Skrivnost države, str. 193-194.

¹³⁷ Security Council Resolution 713 (1991) (S/RES/ 713, 25. September 1991, The "Yugoslav Crisis in International Law, Part I, General Issues. Edited by Daniel Bethlehem and Marc Wheller, The Research Centre for International Law University of Cambridge, A Grotius Publication, Cambridge University Press 1997, str. 1-2 (dalje: The Yugoslav Crisis).

tretja komisija za gospodarske odnose (v njej je s slovenske strani sodeloval Igor Omerza). Pritisk, da bi bilo delo te komisije uspešno je bil velik, saj bi morebitna obnovitev gospodarskih povezav (začeli naj bi s carinsko unijo) dala osnovo za tesnejše povezovanje tudi na drugih področjih, razen tega pa (z izjemo Slovenije, ki je pristajala največ na cono svobodne trgovine, temu pa se je kasneje pridružila tudi Hrvaška) nobena druga republika – tudi Hrvaška ne – jugoslovanski gospodarski skupnosti ni nasprotovala. Še vedno je obstajala tudi nevarnost, da se s podaljšanjem veljavnosti brionske deklaracije, z dolgotrajnim razpravljanjem na konferenci in sočasnem ohranjanju Jugoslavije pri življenju z ekonomsko pomočjo ES prepreči popolna osamosvojitve Slovenije. Zlasti močan je bil po Ruplovem pričevanju – pritisk Nizozemcev (veleposlanika Kronerja), da Slovenija pristane na podaljšanje moratorija, ker bo sicer prišlo do razbitja konference. Carrington je do Ruplovega odklonilnega stališča kazal več razumevanja, dal je vedeti, da bo rezultat konference tudi mednarodno priznanje Slovenije (podobno stališče je imel tudi Badinter), vendar naj bi Slovenija na konferenci ostala do konca. Slovenski politični vrh je nato sklenil, da bo Slovenija še naprej sodelovala na konferenci, vendar od 8. oktobra dalje kot samostojna in neodvisna država, odmrznjeni pa so bili tudi osamosvojitveni zakoni.¹³⁸

Peta plenarna seja je bila 3. in 4. oktobra, s strani Slovenije se je ni udeležil Rupel, pač pa Matjaž Sinkovec (predsednik skupščinske komisije za mednarodne odnose) in veleposlanik Marko Kosin. Potekala je v podobnem vzdušju kot prejšnje. Po zasedanju se je Van Den Broek sestal še posebej z Miloševićem, Tuđmanom in Kadijevićem in nato rezultat pogovorov strnil na tiskovni konferenci. Udeleženci naj bi se strinjali z dvotirnim dogovarjanjem ("twin-track approach"): reševanjem političnega problema (ohlapna zveza suverenih ali neodvisnih republik, pogodba o zaščiti manjšin z možnostjo posebnega statusa za določena območja, nobene enostranske spremembe meja) in posebej vojaškega vprašanja (Hrvati bodo deblokirali vojašnice, JLA pa bo ob navzočnosti opazovalcev ES premestila svoje enote na Hrvaškem in ne bo vodila nobenih vojaških operacij iz vojašnic in objektov, ki bodo deblokirani). Van Den Broek je o dogovoru poročal na srečanju ministrov ES 5. in 6. oktobra na nizozemskem gradu Haarzuilens v bližini Utrechta.¹³⁹ Ministri so prvi dan sprejeli deklaracijo, v kateri so obsodili "državni udar" srbskega bloka v zveznem predsedstvu kot nelegalen akt proti jugo-

¹³⁸ Magnetogram 72. seje P RS, 30. 9. 1991, Arhiv predsedstva, Uresničevanje samostojnosti in neodvisnosti republike Slovenije, gradivo za zasedanje skupščine dne 2. 10. 1991, Arhiv državnega zbora RS.

¹³⁹ Genscher piše, da je njemu in soprogi, (ki sta v grad prišla s helikopterjem nemških obmejnih enot), Van Den Broek namenil najlepšo suito (pa tudi sicer se je skupaj s soprogo potrudil za kar največje gostoljubje), kar je Genscher imel za znamenje dobre volje in pripravljenosti, da negujeta prijateljske odnose, kljub razlikam v pogledih na jugoslovansko politiko. Van Den Broekova gesta je bilo očitno znamenje, da se nemški in nizozemski pogledi približujejo in da tudi Van Den Broek počasi obupuje nad ponovnim "sestavljanjem" Jugoslavije. Nizozemsko predsednikovanje ES se je iztekalo, s tem pa tudi njen odločilni vpliv na dogajanje, kar je bilo v korist Sloveniji in Hrvaški. Krmilo je neformalno že prevzemala Nemčija, ki pa so ji bili najvažnejši odnosi s Francijo. Genscher se je takoj po prihodu dogovoril za zajtrk z Dumasom in z njim nato ves čas usklajeval besedilo deklaracije, ki je bila od vseh dotedanjih najbližje nemškimi stališčem. (Genscher: *Erinnerungen*, str. 951–954).

slovanski ustavi in Pariški listini in izjavili, da ne bodo sprejeli nobene odločitve sprejete v okrnjenem predsedstvu in da le-to nima pravice govoriti v imenu cele Jugoslavije. Naslednji dan je bila sprejeta še ena deklaracija, v kateri so JLA ob sodili, da v jugoslovanskem sporu ni nevtralna in da je nedisciplinirana. Napovedano je bilo, da bodo tisti, ki izvajajo nasilje za svoja dejanja odgovarjali po mednarodnem pravu (kar je bila prva posredna napoved za ustanovitev mednarodnega sodišča za vojne zločine v nekdanji Jugoslaviji). Srbiji so, (ker noben dogovor o premirju ni zdržal), zagrozili z ekonomskimi sankcijami. Generalnemu sekretarju OZN so predlagali, naj v Jugoslavijo pošlje posebnega odposlanca (ta je imenoval bivšega ameriškega zunanjega ministra Cyrucea Vancea). Deklaracija je bila do tedaj najostrejša in najbolj konkretna. Prvič so v njej ministri vsaj posredno priznavali, da jugoslovanski organi sploh ne funkcionirajo več (prej so to prikrivali s formalno izvolitvijo Mesića za predsednika predsedstva SFRJ), čeprav so zvezni organi (brez države ali podrejeni srbski politiki) še naprej nastopali kot legitimen mednarodni dejavnik. Dejansko je deklaracija izražala vso nemoč ES, saj od konkretnih ukrepov drugega kot napoved ekonomskih sankcij ni zmogla, še zlasti pa ni poznala odgovora na vprašanje, kaj z JLA, ki je sedaj tudi v očeh ES ostala brez formalnega poveljnika. 10. oktobra se je Van Den Broek znova sestal z Miloševićem, Kadijevićem in Tuđmanom, da oživi oziroma potrdi dogovor iz 4. oktobra (premirje seveda ni zdržalo, Srbi pa so vmes 7. oktobra celo raketirali Banske dvore v Zagrebu). Na sestanku so bile politične točke "twin-tracka" potrjene, za vojaške pa je bilo jasno definirano, da je končni cilj postopen, toda dokončen umik JLA iz Hrvaške, kar naj bi se zgodilo v enem mesecu. Van Den Broek je na tiskovni konferenci napovedal, da bo ES priznala republike, če v enem ali najkasneje dveh mesecih (to je do 10. decembra) politični dogovor ne bo sklenjen in ne bo dosežena prekinitev ognja ter umik JLA. To je 18. oktobra jasno ponovil tudi v intervjuju za Die Presse.¹⁴⁰ Zlasti Nemci so temu Van Den Broekovemu stališču dajali velik pomen (čeprav so bile morda njegove izjave še vedno bolj v funkciji pritiska na Srbe kot pa njegovega dejanskega prepričanja). Tudi danes nemški analitiki in udeleženci dogajanja to Van Den Broekovo stališče štejejo za enega glavnih dokazov, da Nemčija v priznanju ni ne solirala ne preHITEVALA in ne izsiljeVALA.

Na peti plenarni seji Konference o Jugoslaviji 14. oktobra so od Slovenije zahtevali, da bi skupaj z drugimi podpisala sporazum o mednarodnih opazovalcih (podaljšala pogodbo z njimi), na kar pa ni pristala. Največ razprave je bilo še vedno o morebitni gospodarski skupnosti (carinska unija ali cona svobodne trgovine). Vodstvo konference pa je medtem pripravljalo končni dokument konference, ki so ga republikam poslali 17. oktobra. Dokument je bil predelan, bolj preciziran in z bolj obvezujočimi povezavami za republike. Že naslednji dan, 18. oktobra naj bi se o njem na plenarni seji opredelili predstavniki federacije in republik v enaki sestavi kot na prvi seji, torej s predsedniki republik.

Na dan zasedanja, 18. oktobra so v podporo Carringtonu trilateralno deklaracijo o Jugoslaviji sprejele ES, ZDA in SZ. V njej so zavrnile uporabo sile pri spremembi meja in napovedale, da ne bodo priznale nobene rešitve, ki ne bi bila sprejeta po načelih KVSE. Cyruce Vance je vodji jugoslovanske misije pri OZN

¹⁴⁰ Libal: Limits of Persuasion, str 65, Genscher: Erinnerungen, str. 954.

Šiloviću skupno deklaracijo razložil s stališčem, da je treba pred nadaljevanjem konference pokazati, da med vsemi tremi podpisniki ne vlad konkurenca, pač pa enotno podirajo politiko ES. Po Vanceovi oceni je vrh JLA razdeljen na en del, ki želi ostati pod politično kontrolo in drug del, ki želi stvari dokončno razrešiti s silo. Milošević je v stališčih zelo trd, Tuđman bi sprejel sporazum, a ne ve kako, Slovenci opazujejo dogajanje s strani, Izetbegović se boji širitve sovražnosti v Bosno, zvezna vlada pa nima več nobenega vpliva. Niti Gorbačov niti Jelcin se nista postavila na srbsko stran. Nadaljevanje konference je važno, Carringtonov predlog je dober temelj, saj ga je sprejelo pet republik, vendar so rezerve Miloševića in odhod štirih članov predsedstva (t.i. "srbskega bloka", op. B. R.) s konference slabo znamenje. Vance je bil trdno prepričan, da bi mednarodno priznanje Hrvaške in Slovenije škodilo razpletu krize, škodljiva sta že sam namen in najava priznanja. Priznanje bi bilo možno šele na koncu pogajalskega procesa kot njegov rezultat, ne pa takoj.¹⁴¹

Carringtonov dokument z naslovom Ukrepi za splošno ureditev krize je imel štiri dele. V prvem, splošnem delu so bile naslednje sestavine: suverene in neodvisne republike z mednarodno identiteto za tiste, ki to želijo; svobodno zvezo republik z mednarodno identiteto kot je predvideno v teh ukrepih; zaščito človekovih pravic, poseben status za določene skupine in področja; vključevanje Evrope, kjer je to potrebno; v okviru splošne ureditve krize priznanje neodvisnosti na podlagi obstoječih meja tistih republik, ki to želijo (razen če je drugače dogovorjeno).

Republike priznavajo, da je sodelovanje med njimi in združevanje v zvezo del procesa izgradnje nove Evrope, kot je predvidena v Pariški listini iz novembra 1990 in da bodo sodelovala na področjih, ki so predvideni v ukrepih in na drugih področjih.

Drugi del je obravnaval človekove pravice in pravice etničnih in narodnostnih skupin. Republike naj bi spoštovale osnovne človekove pravice in pravice narodnih manjšin, kot jih opredeljujejo mednarodni dokumenti (npr. Splošna deklaracija o človekovih pravicah, Sklepna listina KEVS, Konvencija Sveta Evrope o zaščiti človekovih pravic in druge). Na področjih, kjer so pripadniki narodnostne ali etnične skupine v večini naj bi imele manjšine poseben status (avtonomijo) z zakonodajnim telesom, upravnimi organi, regionalno policijo, sodstvom, svojim sistemom izobraževanja (ta status naj bi se zlasti uporabljal za Srbe na Hrvaškem).

Tretji del dokumenta je zajemal druga področja delovanja: ekonomske odnose (med njimi je bil najpomembnejši člen o vzpostavitvi carinske unije in skupnega notranjega trga ter skupne zunanjetržne politike); zunanje zadeve in varnost (republike naj bi se med sabo posvetovale in sodelovale tam, kjer bi bilo mogoče, same naj bi določile kakšne vojaške enote bodo imele in kakšne dogovore bodo sklenile med seboj, odnosi med republikami naj bi temeljili na načelih KVSE); pravno sodelovanje (predvideno je bilo sodelovanje v zvezi z nadzorom mednarodnega kriminala, tihotapljenja mamil in terorizma, republike naj bi postale podpisnice mednarodnih konvencij o teh zadevah).

Četrty del dokumenta je govoril o institucijah. Republike naj bi ustanovile sodišča za človekove pravice in preučile možnost ustanovitve mešanih komisij za razre-

¹⁴¹ Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije: Pregled depeš jugoslovanske diplomacije 20. – 22. oktober 1991, Arhiv Ministrstva za zunanje zadeve.

ševanje sporov, ki se nanašajo na človekove pravice in pravice etničnih in narodnostnih skupin, v teh organih naj bi sodelovali tudi predstavniki ES. Ustanovile naj bi tudi svet ministrov za gospodarsko sodelovanje s po enim ministrom iz vsake republike. Predsednik naj bi se menjal vsakih šest mesecev po načelu rotacije, sestanke pa bi pripravljali svet višjih uradnikov s predstavniki vseh republik. Poleg tega bi deloval še izvršni odbor z generalnim sekretarjem (štiriletni mandat) in sekretariatom, ki bi izdajal priporočila, nadzoroval odločitve in pomagal pri sestankih. Na področju politike in varnosti naj bi ustanovile svet za politično in varnostno sodelovanje, ki naj bi ga sestavljali zunanji ministri; svet naj bi odločal o kateremkoli vprašanju lahko pa bi na osnovi dogovora postal bolj zavezujoč organ. Podobno naj bi se sestajali tudi pravosodni ministri. Republike naj bi preučile vprašanje ustanovitve parlamentarnega telesa. Sedeži navedenih institucij naj bi bili v različnih republikah, nesporazumi v zvezi z dogovori pa podvrženi obvezni arbitraži.¹⁴²

Za slovensko stran je bil Carringtonov predlog večinoma sprejemljiv, še posebej stališče o tem, da republike lahko postanejo države z mednarodno subjektiviteto. Bojazen je obstajala predvsem zaradi pritiska o formiranju carinske unije kot temelju za neko vrsto gospodarske skupnosti jugoslovanskih republik. Temu naj bi se upirali in dokazovali, da v tedanjih razmerah nima nobenega smisla. Predvsem ne bi smeli pristati na nikakršne povezave, ki bi za sabo potegnile vprašanje proračuna. Največ na kar bi Slovenija lahko pristala je cona svobodne trgovine. O skupni obrambi in zunanji politiki se ni pripravljena pogovarjati. Ponovno pa bo predlagala, naj mirovna konferenca ustanovi posebno delovno skupino za obravnavo sukcesije, vključno z vprašanji delitve državnega premoženja.¹⁴³

Na konferenci 18. oktobra (šesto plenarno zasedanje) je Carringtonov predlog najbolj skritiziral Milošević (čeprav so se po Carringtonovih besedah Milošević, Tuđman in Carrington že dogovorili o njem) in ga zavrnil, drugi predsedniki so se z njim v osnovi strinjali, tudi Momir Bulatović. Predstavnikoma zvezne vlade (Markoviću in Lončarju) so sicer še pustili nastopati, čeprav nista imela praktično nobenega vpliva več. Kljub temu sta nastopala zelo ostro in kritizirala zlasti Slovenijo (podobno so nastopali tudi predstavniki federacije v vseh treh komisijah, ki so obravnavale dokumente). Predsedstvo pa je bilo razbito na srbski del in druge predstavnike. Drnovšek v njem ni več sodeloval, čeprav se je konference udeležil kot član slovenske delegacije, na pritisk predstavnikov ES pa je v osebnem imenu in s pripisom, da Slovenija ne sodeluje več v zveznih organih, podpisal sporazum o prekinitvi ognja, kar so mu nekateri politiki potem v Sloveniji očitali. Kučan je na konferenci ponovil izhodišča, ki jih je Slovenija zastopala že na prvi plenarni seji in ki so bila izražena v pismu lordu Carringtonu pred začetkom konference (zagotovitev miru, mima razdružitve Slovenije od Jugoslavije, priznanje Slovenije kot neodvisne države, sporazum o sukcesiji premoženja, dolgovi in obveznosti). Slovenija je med konferenco ponudila možnost oblikovanja Konference o varnosti in sodelovanju na območju nekdanje Jugoslavije in o oblikovanju proste trgovinske cone. Zagovarjal je stališče, da je treba vztrajati pri prekinitvi vseh sovražnosti in proti agresorskim silam uvesti sankcije. Sprejeti je treba dejstvo, da Jugoslavije ni

¹⁴² Ukrepi za splošno ureditev krize, objavljeno v Rupel: Skrivnost države, str. 198-203.

¹⁴³ Magnetogram 76. seje Predsedstva RS, 17. 10. 1991, Arhiv predsedstva.

mogoče oživiti in da je treba odnose med republikami urejati na podlagi mednarodnega prava. Kot je dejal Kučan po "državnem udaru 3. oktobra" (mišljen je sklep srbskega dela predsedstva pod vodstvom dr. Branka Kostića, da predsedstvo deluje v razmerah neposredne vojne nevarnosti, op. B. R.) ni več organov nekdanje jugoslovanske federacije, ki bi premogli minimum legitimnosti. ZIS in Zvezni sekretariat za zunanje zadeve lahko na konferenci sodelujeta le zaradi morebitnih nalog v zvezi s sukcesijo. ES bi morala za uspešno nadaljevanje konference s sestanka predsednikov republik poslati jasno sporočilo o nujnosti priznanja vseh jugoslovanskih republik, saj so od začetka konference štiri že izrekle za neodvisnost. Pogajanja med suverenimi državami bi bila uspešnejša od dosedanjega poteka. Kučan se je zavzel še za čimprejšnjo rešitev vprašanja sukcesije, za načelo nedotakljivosti meja (pri čemer bi Srbom na Hrvaškem morali nuditi najvišjo stopnjo avtonomije pod mednarodnim nadzorom).¹⁴⁴ Sestanek se je končal neuspešno, Carrington je celo odvil besedo Kostiću, zaradi česar so srbski in črnogorski predstavniki zasedanje protestno zapustili.¹⁴⁵

Do naslednjega (sedmega) plenarnega zasedanja 25. oktobra so besedilo Carringtonovega dokumenta dopolnili in precizirali, ter ga skušali napisati bolj obvezujočega za podpisnice,¹⁴⁶ vendar se po slovenskih ocenah v osnovi ni bistveno razlikoval od prvotnega predloga, čeprav so imeli člani komisij iz posameznih republik nanj precej nasprotujočih si pripomb, ki pa jih Carrington ni hotel upoštevati. V vseh treh komisijah so v zvezi z besedilom potekale ostre polemike, največ nasprotovanj je bilo med Srbijo in Slovenijo. Srbskim predstavnikom je bila predlagana carinska unija premalo in so hoteli močnejše povezave, Slovenija na carinsko unijo ni hotela pristati. Za Srbijo tudi ni bilo sprejemljivo prvo poglavje, ker se Jugoslavija formalno ukinja s soglasjem republik, to naj bi bilo v nasprotju z ustanovno listino OZN, ki garantira teritorialno integriteto članic. Ne Slovenija in ne Srbija na skupne institucije nista pristajali, Slovenija zato, ker ni želela ponovnih povezav, Srbija zato, ker republike nimajo mednarodne legitimnosti. Srbi so – po informacijah dr. Danila Türka, člana komisije za manjšine – tudi nasprotovali aneksu v zvezi z manjšinami, ki je bil dodan novi verziji dokumenta. Ta je govoril o tem, da bi bila avtonomna ozemlja trajno demilitarizirana in na njih predviden sistem mednarodnega nadzora (razen tam, kjer mejijo na druge države). Njihovemu stališču v zvezi s tem se je približalo tudi makedonsko. Nasploh pa je bilo srbsko stališče, da Carringtonov dokument ukinja federacijo in da bi se morala samoodločba jugoslovanskih narodov ugotoviti na podlagi vsejugoslovanskega referendumu pod mednarodnim nadzorom. Hrvati so bili s predlogom za svobodno zvezo suverenih republik zadovoljni in so bili pripravljeni sprejeti tudi uredbo o avtonomiji.¹⁴⁷

Slovensko vodstvo je še pred začetkom zasedanja sedmega plenarnega dela konference v pismu Carringtonu in Van Den Broeku izrazilo stališče, da Slovenija

¹⁴⁴ Nastop predsednika predsedstva Milana Kučana na plenarnem zasedanju Konference o Jugoslaviji v Haagu, 18. oktobra 1991, Ljubljana 17. oktobra 1991, Arhiv predsedstva.

¹⁴⁵ Rupel: Skrivnost države, str. 217.

¹⁴⁶ Pogodbena določila za konvencijo, predlog lorda Carringtona z dne 23. oktobra 1991, Arhiv predsedstva.

¹⁴⁷ Fax Marka Kosina in Matjaža Šinkovca slovenskemu vodstvu 23. 10. 1991 o poteku dela komisij in Zabeležka Marka Kosina o Pogodbenih določilih za konvencijo, Arhiv predsedstva.

ne more pristati na nobeno asociacijo ne glede na stopnjo njene ohlapnosti, da pa je zainteresirana za vsestransko sodelovanje. Pripravljena je skleniti pogodbe o nenapadanju, demilitarizaciji, o coni proste trgovine z nujnimi skupnimi organi za koordinacijo, zainteresirana je za sodelovanje na področju transporta, energetike, telekomunikacij itd. Ne nasprotuje temu, da se jugoslovanske republike povezujejo kakor želijo, Slovenija bo sodelovala z vsemi na podlagi vzajemnosti.¹⁴⁸ O tem je Rupel tudi ustno obvestil Carringtona, ki mu je zagotovil, da ima Slovenija poseben status, vendar tega ne more posebej izpostaviti.

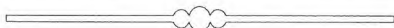
Dodatno bojazen, da bi konferenca utegnila zavirati proces osamosvojitve in mednarodnega priznanja, je bila dejavnost Cyrucea Vancea, posebnega odposlanca predsednika OZN, ki je skrbel predvsem za to, da bi se politika držav ES koordinirala z ameriški stališči. Informacije o Sloveniji so do njega prihajale predvsem preko oz. od ambasadorja ZDA v Jugoslaviji. Po informacijah, ki jih je dobival slovenski predstavnik v ZDA dr. Ernest Petrič je Vance ocenjeval, da nobeden od predsednikov republik nima množične podpore, pač pa le podporo nacionalističnih političnih sil, da ne pride v poštev nikakršno priznanje samostojnosti Slovenije, da Slovenija krši embargo o prepovedi orožja, ki ga uvaža za sebe in za Hrvaško (to se je na seji predsedstva izkazalo kot točno, op. B. R.) in je zato treba proti Sloveniji in Srbiji uvesti ekonomske sankcije (proti Sloveniji zaradi orožja, proti Srbiji zaradi kršenja premirja).¹⁴⁹

Na konferenci je Slovenija vztrajala pri začrtani politiki, vendar kazala maksimalno kooperativnost. Ponovno je ponujala jugoslovansko konferenco o varnosti in sodelovanju in prosto trgovinsko cono, tesnejše oblike povezav pa je zavračala. Vendar to ni postalo problematično, saj je bil glavni problem Srbija, ki je zagovarjala kontinuiteto Jugoslavije, četudi v okrnjeni obliki in še naprej zavračala Carringtonov načrt, češ da jo ruši. To je bila za Slovenijo sreča, saj ji je Van Den Broek grozil s sankcijami (in jih skušal tudi dejansko doseči), ker je vztrajala samo pri coni svobodne trgovine.¹⁵⁰ Druge štiri republike so se strinjale z ohlapno povezavo, predvsem na ekonomski osnovi. Carringtonov dokument ni bil sprejet, Srbiji pa so dali možnost, da se premisli do 5. novembra.

Vmes so ministri ES 28. oktobra v Bruslju sprejeli deklaracijo, v kateri so prvič nedvoumno obsodili Srbijo, ji zagrozili s sankcijami, če 5. novembra ne bo podpisala Carringtonovega načrta in napovedali, da se bo konferenca končala s priznanjem tistih republik, ki to želijo.¹⁵¹

Tudi na osmem plenarnem zasedanju 5. novembra je Srbija Carringtonov načrt zavrnila, medtem ko so ga bile druge republike pripravljene sprejeti (Skupščina Republike Slovenije je 20. novembra sprejela resolucijo s katero je podprla osnovno zamisel Carringtonovega načrta, vendar pod pogojem, da ta v ničemer ne postavlja pod vprašaj plebiscitarnih odločitev Slovenije za neodvisnost).

Nekateri astrokovnjaki za mednarodno politiko so kasneje ocenjevali, da je bila konferenca 5. novembra zadnja priložnost za rešitev jugoslovanske krize oz. ohran-

¹⁴⁸ Magnetogram 77. seje P RS 24. 10. 1991, Arhiv Predsedstva.

¹⁴⁹ Prav tam.

¹⁵⁰ Meier: Zakaj je razpadla Jugoslavija, str. 331.

¹⁵¹ Declaration on the situation in Yugoslavia, Brussels 28. October 1991, hrani pisec.

nitev Jugoslavije vsaj v nekakšni ohlapni obliki, ker je bila večina vprašanj usklajenih in da bi zato moral biti Carrington bolj energičen. Vendar je bila Srbija takrat na višku svojih osvajanj, spopadi na Hrvaškem so se stopnjevali, Dubrovnik je bil večkrat napaden, slaba dva tedna za tem, 18. novembra, je padel Vukovar; boji so se selili v bližino Osijeka. Srbija je bila v mednarodni skupnosti resda vse bolj definirana kot napadalec, vendar ES ni imela mehanizmov, da bi jo v karkoli prisilila.

Med ukrepi, ki jih je zmogla celotna mednarodna skupnost je bila resolucija, ki jo je NATO sprejel 8. novembra na rednem letnem srečanju predsednikov vlad in zunanjih ministrov članic v Rimu (šlo je za prvo NATO-vo deklaracijo o krizi v Jugoslaviji sploh). V njej je obsodil napad JLA na Dubrovnik, drugače pa je resolucija v osnovi sledila stališčem ES in KVSE, toda priznanje odcepljenih republik "je lahko obravnavano le v okviru vsesplošnega dogovora."¹⁵² Hkrati so na srečanju Američani močno pritiskali na Nemčijo, da ne bi prekršila "konsenzusa o nepriznanju", kot so formulirali skupno stališče. Med srečanjem so poseben sestanek imeli tudi ministri ES, ki so se dogovorili, da proti jugoslovanskim republikam uvedejo gospodarske sankcije. Suspendirali so trgovinski dogovor med EGS in Jugoslavijo iz leta 1980 in tako "generalno" kaznovali vse republike, vendar z obljubo, da bodo sankcije za "kooperativne" republike ukinjene, vseeno je do ukinitve preteklo nekaj mesecev. Varnostnem svetu OZN so predlagali, naj proti Jugoslaviji uvede naftni embargo. Evropskim sankcijam so se na enak način 10. novembra pridružile tudi ZDA. 11. novembra je 24. najbogatejših držav (G-24) suspendiralo pomoč Jugoslaviji. Med ukrepi, ki so sledili, je bila 25. novembra tudi ukinitve posebnega statusa, ki ga je Jugoslavija imela v Svetu Evrope. Ni pa bil sprejet predlog ES Varnostnemu svetu 12. novembra, da v Jugoslavijo pošlje modre čelade. Ukrepi so bili neučinkoviti, čeprav so gospodarsko prizadeli vse republike (Srbijo še najmanj), vojaški embargo pa je najbolj prizadel Hrvaško, saj je Srbija imela več kot dovolj orožja. Tudi sama Haaška konferenca je s svojim zavlačevanjem najbolj koristila Srbom; ti so lahko osvajali hrvaška ozemlja, računajoč, da bo na koncu obveljalo zatečeno stanje (tako kot npr. na Cipru, in da se bo reševanje preneslo v OZN, ki je bila ohranitvi Jugoslavije še bistveno bolj naklonjena kot ES).

Na konferenci je Slovenija – po ocenah zunanjega ministrstva – prišla na stranski tir, postala je bolj opazovalec kot igralec, čeprav je bila podvržena pritisku, da bi sprejela carinsko unijo, občasno pa zlasti ameriškim očitkom, da je s svojo enostransko odločitvijo prav ona povzročila dogajanje v Jugoslaviji. Kljub temu je Slovenija pričakovala bodisi delno priznanje močnejše skupine držav pod vodstvom Nemčije in Avstrije, bodisi priznanje ES in velesil.¹⁵³ Z obiski Kučana, Rupla in Peterleta v oktobru in novembru je skušala svojo pozicijo okrepiti.¹⁵⁴ V tem

¹⁵²The Yugoslav crisis, str. xxxi.

¹⁵³Nekateri elementi za oceno sedanjega mednarodnega položaja Slovenije, Ministrstvo za zunanje zadeve, 25. 11. 1991, Arhiv ministrstva za zunanje zadeve.

¹⁵⁴Rupel je obiskal vrsto balkanskih in srednjeevropskih držav, med pomembnejšimi obiski pa sta bila Kučanov in njegov obisk v Franciji, 2. in 3. oktobra in Ruplov obisk v Italiji 15. oktobra. Med obiskom je Mitterrand Kučanu zagotovil, da Francija ni proti slovenskemu osamosvajanju oz. razdružitvi Jugoslavije in naj Slovenija – če hoče biti neodvisna – to pač tudi postane. V Rimu je Ruplu De Michelis zagotavljal, da bo do priznanja Slovenije prišlo kmalu, vendar je prej treba storiti še nekatere korake. Italija se bo ravnala po ES, ne bo pa pasivna (De Michelis je sicer načel

času se je vprašanje priznanja še nagibalo zdaj na eno, zdaj na drugo stran, največ pa je bilo odvisno od izhoda Haaške konference. Tu je Srbija Sloveniji in Hrvaški s svojim zavračanjem Carringtonovega načrta delala veliko uslugo.

ODLOČITEV BADINTERJEVE KOMISIJE IN MEDNARODNO PRIZNANJE

Ko je Mirovna konferenca zašla v krizo, je lord Carrington (ki je celo sam 12. novembra izjavil, da bo priznanje tistih republik, ki si to želijo postalo neizogibno), težo odločitve v zvezi z Jugoslavijo prenesel na Badinterjevo komisijo. 20. novembra je Badinterju pisal pismo, v katerem je od arbitražne komisije zahteval pravno mnenje o tem, ali so se tiste jugoslovanske republike, ki so ali pa še bodo razglasile suverenost in neodvisnost, odcepile (kot meni Srbija) ali pa gre za razpad SFRJ, ki je posledica volje nekaterih republik (kot meni druge republike) in je zato treba vseh šest republik priznati kot enake naslednice SFRJ, tako da se nobena posamezna republika ali skupina republik ne more proglasiti kot edina naslednica SFRJ.

Komisija je odgovorila 7. decembra, po teoretični utemeljitvi pojmov država, federalna država in državna sukcesija, je ugotovila, da je SFRJ sicer obdržala svojo mednarodno identiteto predvsem znotraj mednarodnih organizacij, vendar so republike izrazile željo po neodvisnosti (Slovenija, Hrvaška in Makedonija z referendumom, Bosna in Hercegovina pa s sprejetjem resolucije o suverenosti v skupščini, ki pa ji oporeka srbska skupnost). Struktura in delovanje osnovnih organov federacije, kot so zvezno predsedstvo, zbor republik in pokrajinske federacije, ZIS, zvezno ustavno sodišče in zvezna armada, ne ustrezata več kriterijem za sodelovanje in predstavljanje republik, kar je pogoj za federalno državo. Uporaba sile je povzročila oborožene spopade med različnimi deli federacije, tako da je v nekaj mesecih izgubilo življenje na tisoče ljudi in je bila povzročena velika materialna škoda. Federalne oblasti in oblasti posameznih republik niso bile v stanju, da zagotovijo spoštovanje sporazumov o prekinitvi ognja, ki so bili sprejeti pod okriljem ES in OZN. Zato je mnenje Arbitražne komisije sledeče:

„da je Socialistična federativna Jugoslavija v procesu razdružitve;

da so posamezne republike dolžne reševati probleme sukcesije, ki izhajajo iz tega procesa, v skladu s principi in pravili mednarodnega prava in še posebej v zvezi s človekovimi pravicami ter pravicami narodov in manjšin;

da se republike, ki to želijo, medsebojno odločijo za nove zveze z demokratičnimi institucijami, ki jih same svobodno izberejo.“¹⁵⁵

tudi vprašanje osimskih sporazumov, ki naj bi jih „presegli“, kar je v Sloveniji kasneje izzvalo polemike in obtoževanja na račun Ruplove zunanje politike do Italije). Da Italija daje večjo težo Sloveniji in jo v perspektivi vidi kot neodvisno državo, je nakazal tudi obisk italijanskega predsednika Cossiga 3. 11. v Novi Gorici, kjer je med razgovori s Kučanom in Peterletom rekel, da bo Italija priznala Slovenijo skupaj z drugimi vladami ES, da bi Italija rada videla da bi se zaradi ravnotežja na Balkanu vsaj ohlapna povezava med republikami ohranila, vendar Slovenija ni balkanska pač pa srednjeevropska država in bo samo odločala o tem ali se bo pridružila ali ne. (Zapis o razgovoru predsednika predsedstva R Slovenije Milana Kučana in predsednika Izvršnega sveta Skupščine R Slovenije Lojzeta Peterleta s predsednikom Republike Italije Francescom Cossigom 3. 11. 1991 v Novi Gorici, zapisal Marko Kosin, Arhiv predsedstva) V začetku novembra sta Rupel in Peterle odpotovala tudi na turnejo po skandinavskih državah.

¹⁵⁵ Konferenca o Jugoslaviji, Arbitražna komisija. Mnenje, 7. december 1991, hrani pisec.

Od prve odločitve Badinterjeve komisije do sklepa ES 16. decembra in nato uradnega priznanja s strani ES 15. januarja 1992 o priznanju so stvari šle zelo hitro, čeprav ne tudi gladko. Ministri so v Deklaraciji o Jugoslaviji določili pogoje, pod katerimi naj bi bile republike priznane. Republike so morale izraziti željo, da želijo biti priznane kot neodvisne države in sprejeti načela, vsebovana v Deklaraciji o smernicah za priznanje novih držav v Vzhodni Evropi in v Sovjetski zvezi,¹⁵⁶ Ko so poslane formalno vlogo za priznanje in odgovorile na Deklaracijo o smernicah za priznanje novih držav (Rupel je pismo z zahtevo poslal Hansu Van Den Broeku 16. decembra), je bil njihov zahtevek prepuščen v presojo Arbitražni komisiji, ta pa je republikam poslala vrsto vprašanj na katero so morale odgovoriti.¹⁵⁷ Na osnovi odgovorov in priloženih dokumentov je Badinterjeva komisija 12. januarja 1992 v Parizu izdala mnenje za vsako od štirih republik posebej. Pri Bosni je menila, da bi bil potreben referendum, ki bi izrazil voljo prebivalstva po skupni državi, pri Hrvaški je ocenila, da izpolnjuje pogoje vendar s pridržkom glede posebnega statusa Srbov na Hrvaškem, ki ga mora vnesti v ustavni zakon, za Makedonijo in Slovenijo pa je menila, da pogoje izpolnjujeta.¹⁵⁸

Odločitev Badinterjeve komisije je prišla tri dni pred napovedanim uradnim priznanjem ES in je bila za priznanje zelo pomembna, ne pa odločilna.¹⁵⁹ (Ko-

¹⁵⁶ Smernice so od kandidatke zahtevale, da spoštujejo in bodo tudi v bodoče spoštovale določila Ustanovne listine Združenih narodov, Sklepne listine iz Helsinkov in Pariške listine, še posebej kar zadeva pravno državo, demokracijo in človekove pravice; da v skladu z obveznostmi, sprejetimi v KVSE – s svojo ustavo zakoni in v praksi zagotavljajo pravice etničnih in narodnih skupin in manjšin; da spoštujejo načelo nedotakljivosti vseh meja in se zavzemajo za popolno spoštovanje tega načela v Evropi in v svetu; da sprejemajo vse obveznosti v skladu z ustanovno listino OZN in dokumenti KVSE, ki se nanašajo na razorožitev, neširjenje jedrskega orožja, varnost in regionalno stabilnost, da vsa vprašanja, ki zadevajo sukcesijo držav in regionalne ter druge spore rešujejo z drugimi vpletenimi stranmi sporazumno. Declaration on Yugoslavia in Declaration on the "Guidelines on the Recognition of New States in Eastern Europe and in the Soviet Union", priloga k pismu Hansa Van Den Broeka iz Haaga Dimitriju Ruplu 17. decembra 1991 (v pismu je sicer Van Den Broek sporočil da se je ES odločila, da bo priznala neodvisnost vseh jugoslovanskih republik, ki izpolnjujejo priložene pogoje, odločitev pa bo uresničena 15. januarja 1992), Arhiv predsedstva.

¹⁵⁷ Arbitražna komisija je zahtevala odgovore kdaj je bila dana vloga za priznanje, kateri organ je nosilec vloge, ali je bil ustanovljen z demokratičnim postopkom, v kakšnih pogojih je bil sprejet sklep o zaprositvi za priznanje, ali vloga temelji na predhodni deklaraciji o samostojnosti, kdaj je bila deklaracija sprejeta, kateri organ jo je sprejel in v kakšnih okoliščinah. Podrobneje je bilo treba tudi utemeljiti kako oz. na kakšen način in v katerih aktih so upoštewane sprejete Smernice o priznanju novih držav v vzhodni Evropi in v Sovjetski zvezi in kdo ter kdaj je sprejel določila osnutka Pogodbenih določil za konvencijo, ki jih je pripravila Konferenca o Jugoslaviji. Pojasniti je bilo tudi treba, kako si republike predstavljajo pomoč pri mirovnih procesih in ali so še naprej pripravljene sodelovati na Konferenci o Jugoslaviji. (Answers of the Republic of Slovenia to the questions by the Arbitration Committee of the Peace Conference on Yugoslavia concerning the fulfillment of the conditions defined in the Declaration on Yugoslavia of 16 th December 1991 and the recognition of the republic of Slovenia as an independent and Sovereign State, Arhiv predsedstva). Mnenja Badinterjeve so v skrajšani obliki objavljena v Ruplovi knjigi Skrivnost države, str. 242-251.

¹⁵⁸ Mirovna konferenca o Jugoslaviji, Arbitražna komisija, mnenja št. 2. – 7. (mnenje št. 7. zadeva Slovenijo, op. B. R.), Arhiv predsedstva.

¹⁵⁹ Komisija je še eno, za Slovenijo in druge bivše republike pomembno mnenje ("dokončno sodbo") izrekla 4. julija 1992 (mnenja št. 8, 9 in 10). Pred tem so republike znova morale odgovarjati na njena vprašanja. Komisija je na Carringtonovo vprašanje z dne 12. maja, ali je ZRJ glede na med-

misija je še eno mnenje v zvezi s sukcesijo izrekla maja 1992). Odločitev je padla v decembru, po dolgih diplomatskih bojih, v katerih je imela glavno vlogo Nemčija. Nemčija je bila od septembra, ko je začela dajati prve bolj določne izjave o priznanju, pod velikim pritiskom drugih evropskih držav, njeno politiko so kritizirali španski zunanji minister Fernandez Ordonez-Francisco, prav tako pa Gianni de Michelis, kritični so bili na Nizozemskem, v Veliki Britaniji in še posebej v Franciji. Pod tem pritiskom sta se Kohl in Genscher morala umakniti, saj je bilo v igri vprašanje evropskega združevanja.¹⁶⁰ Zato je Kohl med obiskom francoskega predsednika Mitterranda v Nemčiji 18. in 19. septembra obljubil, da bo Nemčija obe republikli priznala šele, ko bodo to storile ostale članice ES.¹⁶¹ Vendar se je nato situacija v Jugoslaviji dramatično poslabšala in ko je Kohl namero o priznanju ponovil ob ponovnem obisku 15. novembra (šlo je že za osemindesetdesete redne nemško-francoske konzultacije) ga Mitterrand ni mogel prepričati, naj odneha (zaradi česar je bil sicer nesrečen), vendar pri zavračanju priznanja ni več vztrajal, pač pa je poudarjal zlasti nujnost skupne odločitve dvanajsterice, garancije za meje in zagotovitev pravic manjšin. S tem se je strinjala tudi nemška stran, saj je bil to tudi del njenih stališč (isti dan je Bundestag izdal še eno resolucijo o Jugoslaviji, v kateri je nemško vlado podpiral v naporih, da poleg Mirovne konference v Haagu ustvarja tudi predpogoje za priznanje Slovenije in Hrvaške in tistih republik, ki to želijo). Na skupni tiskovni konferenci državnika nista dala enotne izjave v zvezi s priznanjem, pač pa sta le zagotovila, da bosta stališča skušala približati in da bosta skušala znova oživiti Haaško konferenco, ki je mirovala.¹⁶² Nemčija in Francija sta zavezništvo morali manifestirati, saj je po eni strani anglosaksonski blok (s podaljšano roko Nizozemske) čakal na razpoke v odnosih med obema državama, po drugi strani pa se je Italija bala ponovnega nemškega prodora v Srednjo in Vzhodno Evropo in bi ji izolirana Nemčija strateško ustrezala. Pred ES pa je bilo srečanje v Maastrichtu 11. in 12. decembra na katerem naj bi se dogovarjali o politični uniji, vendar so Francozi "ob robu" načeli tudi vprašanje Jugoslavije.¹⁶³ Po nekaterih virih pa naj bi tudi Kohl skušal s priznanjem Hrvaške kupčevati pri

narodno pravo nova država, ki zahteva priznanje članic ES po enakih kriterijih, ki so veljale za druge republike, odgovorila pritrdilno, pri čemer se ZRJ ne sme imeti za edinega naslednika SFRJ. Ugotovila je tudi, da se je proces razpadanja SFRJ končal in da s tem SFRJ ne obstaja več, države naslednice pa se morajo sporazumeti o sukcesiji. Zavnila je stališče Srbije in Črne Gore, da ni pristojna razsojati o teh vprašanjih. (besedila sodb glej v Rupel: Skrivnost države, str. 290-297).

¹⁶⁰ Tudi slovenske analize, ki so zelo natančno spremljale dogajanje v Nemčiji na vseh ključnih segmentih (parlament, stranke, vlada, mediji) so kazale da se je Nemčija po začetku haaške konference prilagodila stališču dvanajsterice. (Nemčija in slovensko osamosvajanje, Republika Slovenija, Ministrstvo za zunanje zadeve, sektor za analizo, september 1991), Arhiv vlade Republike Slovenije.

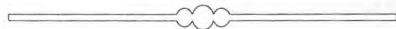
¹⁶¹ Ivanković: Bonn, druga hrvatska fronta, str. 98-91. Védrine: Les mondes de François Mitterrand, str. 615-618.

¹⁶² Libal: Limits of Persuasion, str. 76.

¹⁶³ Razprava o Jugoslaviji ni bila predvidena in je uradno ni bilo, neuradno pa so Francozi predlagali izdelavo kriterijev, po katerih bi bivše republike priznavali. Vsaka država bi jih morala sprejeti, potem pa bi Arbitražna komisija določila, ali jih izpolnjuje. To je sicer arbitražna komisija že počela, res pa je, da je Hrvaški nato (po vroči razpravi o priznanju 17. decembra v Bruslju) postavila dve dodatni zahtevi v zvezi z varstvom srbske manjšine. Namen Francozov je najbrž bil – kar se da sklepati tudi iz izjave s Kohlom in tistim, kar je govoril Kučanu na obisku že v začetku oktobra –, da se priznanje Slovenije, ki ni bilo problematično, loči od priznanja Hrvaške.

določanju okvira bodoče socialne politike, kjer je prišlo do različnih pogledov med Cohlom in Majorjem na eni ter Mitterrandom na drugi strani. Kohl naj bi bil pri socialni politiki pripravljen popustiti, če mu dopustijo priznanje, Francozi pa naj bi to zavrnilo in bili tako pripravljeni za svoje srbofilstvo žrtvovati socialno Evropo.¹⁶⁴

Potem, ko se je Nemčija po Maastrichtu trdno odločila, da bo Slovenijo in Hrvaško priznala še pred božičem in je to Kohl javno povedal v nemškem parlamentu 27. novembra, se je začel hud pritisk tako Pereza de Cuellarja kot lorda Carringtona, pa tudi ameriške administracije neposredno in preko Francije in Velike Britanije, da bi Nemčijo prepričali.¹⁶⁵ Nihanje držav v zvezi s priznanjem v novembru in prvi polovici decembra je bilo najprej povezano z mirovnimi misijami Cyrusa Vancea (Vancea je Cullear 8. oktobra 1991 imenoval za osebnega odposlanca v Jugoslaviji) in lorda Carringtona v Jugoslaviji (13.-14. in 19.-21. novembra), ki pa niso uspeli, potem pa z Vanceovimi prizadevanji, da bi organiziral mirovne sile, za kar se je odločil VS.¹⁶⁶ Za prihod mirovnih sil se je zavzemalo tudi "okrnjeno" predsedstvo oz. srbsko vodstvo, računajoč na "ciprsko" rešitev, vendar je dogovore zavlačevalo, da bi osvojili čim več ozemlja. Vance je bil pripravljen v zameno za Miloševićev pristanek na mirovno misijo priznati Srbiji in Črni Gori kontinuiteto z Jugoslavijo, v čemer je imel močno podporo Pereza de Cuellarja.¹⁶⁷ To je bilo v nasprotju s tedaj že znano odločitvijo Badinterjeve komisije.¹⁶⁸ Zlasti kritični so bili dnevi pred 16. decembrom, ko so ministri ES razpravljali o priznanju. De Cullear je najprej Van Den Broeka takoj po maastrichtskem srečanju zaprosil, naj ES prenese njegovo skrb za razvoj situacije, če bosta Slovenija in Hrvaška priznani. Potem se je v dopisovanju z Genscherjem skliceval na pisma Makedonije in Bosne in Hercegovine varnostnemu svetu, v katerem sta zahtevale, da se le-ta zavzame, da Slovenija in Hrvaška ne bosta priznani, ker obstaja nevarnost, da bi se vojna razširila na ti dve republiki in je od njega zahteval, da se ne spušča v "nekontrolirano in selektivno" priznanje. Pritisku so se pridružili tudi neuvrščeni, ki so kritizirali slabitev suverenosti, integritete in mednarodne subjektivitete Jugoslavije. Ameriški ambasador v OZN je nemško vlado pozval, naj znova preuči svoje stališče v zvezi s hitrim priznanjem Slovenije in Hrvaške. Carrington je izjavljal, da priznanje pomeni konec Haaške konference in dejansko uničenje Jugoslavije. 15. decembra, dan pred sejo ES ko je VS sprejemal resolucijo o Jugoslaviji, so nekatere članice v besedilo hotele spraviti tudi besedilo proti

¹⁶⁴ Jean-François Furnemont: *Le Vatican et l'ex Yougoslavie*, L'Harmattan, Paris 1996, str. 83. Avtor kot vir navaja razgovor z Marcom Eyskensom, tedanjim belgijskim zunanjim ministrom (dalje: Furnemont: *Le Vatican*).

¹⁶⁵ Perez de Cuellar, ki se mu je iztekal mandat, je razmišljal in deloval v obzračjih iz časov bipolarnosti, bil pa je tudi pod velikim vplivom ZDA, zato se mu je razpad Jugoslavije zdel nekaj nepojmljivega in si je močno prizadeval, da bi ga preprečil. Podobno kot pri Sloveniji in Hrvaški je nasprotoval tudi priznanju baltskih držav.

¹⁶⁶ Security Council Resolution 721 (1991) (S/RES/721, 27. November 1991); Security Council Resolution 724 (1991) (S/RES/724, 15 December 1991), *The "Yugoslav" crisis*, str. 2 in 3. V celoti je bilo v zvezi z nekdanjo Jugoslavijo (Hrvaško in Bosno in Hercegovino) med septembrom 1991 in majem 1994 v VS sprejetih 112 deklaracij.

¹⁶⁷ Vance je imel v Miloševića veliko zaupanje, Wynaendts, ki ga je v tej politiki podpiral je njegova prizadevanja celo primerjal z medvojnimi Roosveltovimi pogajanjmi s Stalinom.

¹⁶⁸ Libal: *Limits of Persuasion*, str. 81-82.

priznanju, vendar je bila na koncu sprejeta splošna formulacija, naj se vse države in skupine vzdržijo vsega, kar bi lahko pripomoglo k naraščanju napetosti in preprečevanju ali odlaganju mirnemu izhodu iz jugoslovanske krize, ki bi omogočil vsem ljudem v Jugoslaviji konstruktivno odločitev o mirni prihodnosti.¹⁶⁹ Genscher je celo noč s 14. na 15. december preživel za telefonom in prepričeval evropske kolege, da je Slovenijo in Hrvaško treba priznati, druge pa, da mora VS poslati mirovne sile na Hrvaško.¹⁷⁰ VS je potem sprejel sklep, da gredo tja najprej opazovalne skupine (tem so potem sledile tudi modre čelade).¹⁷¹ Kljub temu uspehu, pa je bil izid srečanja, na katerem so ministri ES, 16. decembra 1991 v Bruslju odločali o priznanju Slovenije in Hrvaške, negotov.¹⁷² Po oceni opazovalcev, Nemčija od leta 1945 dalje še nikoli ni bila tako osamljena in vložek v igri tako majhen. Tudi slovenska diplomacija je (razen od Genscherja) dobivala črnogledne napovedi.¹⁷³ Generalni sekretar OZN, posrednik Vance, ameriška admini-

¹⁶⁹ Security Council Resolution 724 (1991) (S/RES/ 724, 15 December 1991), The Yugoslav crisis, str. 3, točka 7.

¹⁷⁰ Genscher je na koncu razpravo v Varnostnem svetu ocenil za zadovoljivo, na zasedanju je prišlo do izraza tesno sodelovanje Belgije, Avstrije in Francije ter nemško delovanje "iz druge vrste." Zapis pogovora zunanjega ministra RS dr. Dimitrija Rupla z zunanjim ministrom ZR Nemčije Hansom Dietrichom Genscherjem v Bruslju 16. decembra 1991, Arhiv predsedstva.

¹⁷¹ Ivanković: Bonn, Druga hrvatska fronta, str. 137-138.

¹⁷² Genscher se je pred sestankom pogovarjal z Ruplom. Rekel mu je, da je francosko-nemški dokument, ki vsebuje kriterije za mednarodno priznanje vseh republik oz. vzhodnoevropskih držav, pomemben dosežek in temelj za nadaljnje pogovore. Nemci se bodo prizadevali, da bi Slovenijo in Hrvaško sprejeli čim prej, zato bodo predlagali, naj bi v Bruselj povabili oba predsednika ali pa od republik zahtevali, da odgovorita na vprašanja, ki bi veljala kot kriterij za priznanje. V primeru pozitivnih odgovorov, bi bila pot do priznanja odprta in obe republiki bi lahko dobili priznanje do konca tedna. Izključil je možnost, da bi države ES v zvezi s priznanjem dosegle enotnost. Grke je prosil, naj pri odločitvi abstinerajo, ne ve pa, kako bo s Španijo. S Francijo so dosegli soglasje in Francija bo sledila Nemčiji. Tudi Velika Britanija je zagotovila, da pristaja na nemško-britanski načrt. Na Ruplovo vprašanje, kako si razlaga nasprotovanje ZDA, je Genscher odgovoril da je "neverjetno", med možnimi razlogi pa je navedel vpliv Zimmermana in Eagleburgerja. (Zapis pogovora zunanjega ministra RS dr. Dimitrija Rupla z zunanjim ministrom ZR Nemčije Hansom Dietrichom Genscherjem v Bruslju 16. decembra 1991, Arhiv predsedstva.)

¹⁷³ Rupel se je pred sestankom dvanajsterice (pa tudi po njem) pogovarjal z več diplomati, ne le z Genscherjem. Ti so bili bolj skeptični do priznanja. Britanski minister Douglas Hurd je Ruplu (ki mu je med drugim potožil zaradi krivičnih sankcij) na vprašanje, zakaj Velika Britanija ni naklonjena priznanju odgovoril, da je treba stvari gledati v širšem kontekstu. BiH in Makedonija opozarjata, da bi potem spopadi zajeli tudi njih. Vance in Carrington trdita, da bi bili s priznanjem njuni misiji neposredno ogroženi. Velika večina neuvršenih držav še vedno verjame v Jugoslavijo. Hurd je menil, da je tako gledanje prežvelo, vendar je važen čas priznanja, tudi v slovenskem interesu bi moralo biti, da mednarodna skupnost Slovenijo sprejme z veseljem, ne pa z odporom, zato je treba čas odločitve dobro pretehtati. Velika Britanija bo soglašala s kriteriji za priznanje, mogoče bodo potrebne dopolnitve. Težave bodo pri uresničevanju v praksi. Hurd se je tudi vprašal, kakšno korist bi imela od priznanja Hrvaška, če bi jo priznala zgolj Nemčija. Svet bi jo imel za nemški satelit. (Zapis o razgovoru ministra za zunanje zadeve dr. Dimitrija Rupla z ministrom za zunanje zadeve Velike Britanije D. Hurdom 16. 12. 1991 v Bruslju, Arhiv predsedstva.) Madžarski minister Geza Jesenyksi (Madžarska je ravno takrat podpisala pridružitveni sporazum z ES) je imel informacije, da je De Michelis začel kolebati in da bosta verjetno Nemčija in Danska osamljeni. Ocenjeval je, da do enotnega priznanja zaenkrat ne bo prišlo. Madžarska bi bila pripravljena priznati Slovenijo 24 ur za Nemčijo pod pogojem, da ta ne bo osamljena, sicer pa mora biti previdna zaradi velike manjšine in Vojvodini (Zapis o razgovoru ministra za zunanje

stracija, večina partnerjev v ES, je nasprotovala priznanju Slovenije in Hrvaške.¹⁷⁴ Genscherja naj bi podpirali le Danska in Belgija. To sicer ni bilo čisto res, saj je Genscher kot kaže tudi razgovor z Ruplom – pripravil teren, kolikor je bilo le mogoče. Res pa je bil izid kljub temu močno negotov. Genscher je uporabil vse argumente, moralne, strateške, politične, humanitarne, celo nezadržan pritisk javnega mnenja. Skliceval se je zlasti na Van Den Broekov dvomesečni rok in tudi vse druge roke, ki niso bili upoštevani. Telefonično se je ves čas posvetoval tudi s Kohlom, ki je bil v Dresdenu na kongresu stranke. Kohl je pri priznanju in pri datumu vztrajal, zato je Genscher oznanil, da bo Nemčija v vsakem primeru republiki priznala, brez ali z dvanajstero. Že pripravljeni in usklajeni francosko-nemški dokument o kriterijih, ki naj bi jih za mednarodno priznanje izpolnile vzhodno in srednjeevropske države,¹⁷⁵ ni zadostoval, saj je nemško insistiranje na čimprejšnjem priznanju povzročilo nejevoljo tudi na francoski strani, tako da so novinarji kasneje celo ocenjevali, da je nemško-francoska zveza pretrgana.¹⁷⁶ Dumas naj bi ugotovil, da ima vsak svoje stališče in da ne sprejema stališča drugega. Kompromisni izhod iz pat situacije je potem našel De Michelis. Predlagal je naj države v osnovi sprejmejo francosko-nemški predlog, Nemčija pa naj odstopi od zahteve po priznanju še pred božičem. Predlog so udeleženci po dolgotrajnem prepričevanju sprejeli in načelno vprašanje priznanja potem ni bilo več vprašljivo. Razprava se je začela vrteti o vsebini pogojev in o možnem datumu priznanja. Nazadnje so sprejeli sklep, da bodo tiste republike, ki bodo izrazile voljo do priznanja in izpolnile zahtevane pogoje priznane 15. januarja, Nemčija pa jih bo priznala 23. decembra z veljavnostjo prav tako 15. januarja 1992.¹⁷⁷ Volk je bil sit in koza cela: osnova za priznanje je bil francoski predlog o pogojih, Kohl in Nemčija sta lahko držala besedo, nevarnost razkola v ES pa je bila presežena.

zadeve dr. Dimitrija Rupla z ministrom za zunanje zadeve Madžarske Gezo Jesenyskim, dne 16. 12. 1991 v Bruslju, zapisal Božo Cerar, Arhiv predsedstva).

Rupel se je pogovarjal tudi s portugalskim zunanjim ministrom Joao de Desus Pinheirom, vendar že po odločitvi o priznanju. De Pinheiro (Sloveniji je bil sicer naklonjen, vendar se na sestanku po ocenah nekaterih opazovalcev zaradi večinskega negativnega mnenja ni preveč izpostavljal) je Ruplu rekel, da je bila seja zelo vroča, vendar je ES uspela ohraniti enotnost. Slovenija je lahko z odločitvijo zadovoljna, tudi Hrvaška, da pa je položaj zelo težek v zvezi z Makedonijo, ker so Grki zelo trdi (čepprav bodo morda pristali na ime Republika Slovanska Makedonija) in BiH, pa tudi s Srbijo, ki ne izpolnjuje pogojev, dobro pa bi bilo, če bi sodelovala. V pravnem oziru bo prišlo do nerodnih situacij, ker bodo ostajali deli Jugoslavije brez državnosti, postavlja se vprašanje, kako bo z veleposlanštvu v Beogradu, z opazovalci ipd. (Zapis o razgovoru ministra za zunanje zadeve dr. D. Rupla z ministrom za zunanje zadeve Portugalske prof. Joao de Desus Pinheirom z dne 17. 12. 1991 v Bruslju, zapisal Božo Cerar, Arhiv predsedstva).

¹⁷⁴ Hans Stark: *Dissonances franco-allemandes sur fond de guerre serbo-croate*, Politique étrangère, février 1992, citirano po Daniel Vernet, Jean-Marc Gonin: *Chronique des guerres yougoslaves*, Editions Odile Jacob, Paris 1994, str. 77 (dalje: Vernet-Gonin: *Le rêve sacrifié*). Francosko-nemške odnose v zvezi z Jugoslavijo sicer najbolj izčrpno popisuje Védrine, ki jugoslovanski krizi namenja kar 90 strani (598–680).

¹⁷⁵ Šlo je za predlog ki so ga Francozi, dali "ob robu maastriškega srečanja, po katerem naj bi jugoslovanske republike oz. Vzhodnoevropske države pred priznanjem izpolnile določene – po francoskem mnenju čim strožje – pogoje. Predlog je bil nato usklajen med Nemčijo in Francijo.

¹⁷⁶ Daniel Vernet, Jean-Marc Gonin: *Le rêve sacrifié*, str. 78.

¹⁷⁷ Izjava ministara inozemnih poslov EZ o Jugoslaviji (Bruselj, 17. 12. 1991, objavljeno v Ivanković: Bonn, druga hrvatska fronta, str. 205).

Po mednarodnem priznanju ES in skupine drugih držav, so se za slovensko zunanjo politiko začela prizadevanja za priznanje velesil, zlasti ZDA in z njim povezana vključitev v OZN in druge mednarodne organizacije. To je bil sicer naporen posel in še daleč od vsakdanje diplomatske rutine, vendar precej bolj predvidljiv proces kot priznanje ES in drugih držav (sredi februarja je Slovenijo priznalo že 43 držav, s 14 pa je že imela sklenjene pogodbe o diplomatskih odnosih). Rupel si je celo privoščil, da je Lawrence Eagleburgerja prepričal, naj ZDA priznajo Slovenijo 7. aprila, na Ruplov 46 rojstni dan.¹⁷⁸ Slovenska diplomacija je – kljub močnemu jugoslovanskemu vplivu – skušala prepričati neuvrščene države, naj glasujejo za njeno včlanitev v OZN (v korist Slovenije je šlo tudi priznanje Bosne in Hercegovine, kar je prineslo podporo arabskih držav). Sprejem je bil po ameriškem priznanju manj vprašljiv, še vedno pa bi bil lahko negotov (veliko večino v skupščini OZN so namreč imele neuvrščene države. Slovenija naj bi bila (skupaj s Hrvaško in Bosno in Hercegovino) sprejeta junija, vendar je Avstrija kot nestalna članica VS vsem trem naredila uslugo, potrudila se je, da so jih namesto neke druge izpadle točke uvrstili na dnevni red zasedanja Generalne skupščine OZN 22. maja.¹⁷⁹

Balkanska odisejada je medtem šla svojo pot. Mirovna konferenca je (ob sočasnem delovanju VS, ki se je začel intenzivneje ukvarjati z Jugoslavijo) nadaljevala z delom v Bruslju 9. januarja in nato 15. januarja, ko so članice ES poslušale poročilo Badinterjeve komisije. 9. marca je bilo znova plenarno zasedanje. Medtem se je Črna gora odločila, da ostane v Jugoslaviji,¹⁸⁰ Bosna in Hercegovina pa za samostojnost, ki pa je bila že razglašena v senci spopadov. Na zasedanju v Bruslju je sodeloval Kučan, ki je izhajal iz tega, da Jugoslavije ni več, da je na njenem področju treba ustanoviti cono omejene oborožitve in da je vsem bivšim republikam treba omogočiti članstvo v mednarodnih ustanovah.¹⁸¹ Carringtonova konferenca je možnosti za rešitev krize izčrpala po eskalaciji vojne v Bosni in Hercegovini 3. septembra 1992 je z delom začela mednarodna konferenca o bivši Jugoslaviji, ki sta jo vodila David Owen in Cyruse Vance.¹⁸² Slovenija se je od balkanskega problema zavestno odmikala, zanimalo jo je samo še vprašanje sukcesije. Že na pripravljalnem sestanku 22. avgusta (na njem je odstopil lord Carrington), je sodeloval samo Rupel (srbski pre-

¹⁷⁸ Rupel: Skrivnost države, str. 241, Marko Crnković: Principi, Delo, sobotna priloga 8. marca 1997, zadnja stran. ZDA sicer Slovenije niso obravnavale ločeno, ampak skupaj z drugimi republikami (podobno tudi OZN), čakale so na izid referendumov v Bosni in Hercegovini (izveden je bil 29. februarja in 1. marca, 3. marca pa razglašena neodvisnost) tako, da je Ruplov rojstni dan dejansko sovpadel z načrtovanim terminom priznanja v začetku aprila.

¹⁷⁹ Rupel: Skrivnost države, str. 287.

¹⁸⁰ 27. aprila je zvezna skupščina sprejela novo ustavo "Zvezne republike Jugoslavije" (ZRJ), ki sta jo sestavljali Srbija (s Kosovom in Vojvodino, vendar brez avtonomnih pravic) in Črna Gora. Razglasitve ZRJ se niso udeležile države ES (razen Grčije), navzoči pa so bili predstavniki Rusije, Kitajske, Kanade in številnih neuvrščenih držav. ZRJ se je štela za naslednico SFRJ, vendar ji mednarodno tega niso priznali. Po sprejetju bivših republik v OZN so SFRJ odvzeli "aktivno članstvo". Nekatere bivše republike, med njimi zlasti Slovenija in Hrvaška, so si prizadevale, da bi jo dokončno izključili s čimer bi bila prisiljena iti skozi enako proceduro mednarodnega priznanja kot one. Na 47. zasedanju generalne skupščine OZN 22. septembra 1992 je bila nato tudi izključena.

¹⁸¹ 95. seja P RS, 10. 3. 1992. Kučan je skupaj z Ruplom še isti dan obiskal tudi Jacquesa Delorsa, kjer sta lobirala za slovensko približevanje ES.

¹⁸² Več o tem glej: David Owen: *Balkan Odyssey*, Harcourt Brace & Company, New York, San Diego, London, 1995.

mier Panič mu je predlagal naj Slovenija in Srbija vzpostavita diplomatske odnose), v nadaljevanju konference pa je slovenska vloga postajala še bolj obrobna. Doma so takoj potem ko so bili glavni osamosvojitveni cilji na zunanje političnem področju doseženi (deloma pa še pred tem) oživelci strankarski in osebni spori, rivalstvo, medsebojna tožarjenja v tujini, večtimost zunanje politike, boj za "osamosvojitvene zasluge." Načeloma pa so prioritete slovenske zunanje politike postajale: utrditev položaja v evropskem prostoru in vključevanje v evropske institucije, varnostni vidiki sodelovanja v Evropi, ekonomske integracije, ureditev odnosov s sosedi, ki so se (z Italijo in Hrvaško, deloma pa tudi z Avstrijo na nekaterih področjih vse boj zapletali).¹⁸³

ODNOS POMEMBNEJŠIH DRŽAV DO OSAMOSVOJITVE SLOVENIJE IN MEDNARODNEGA PRIZNANJA

Nemčija

Odnos do mednarodnega priznanja Slovenije je bil v različnih državah različen. Med posamičnimi državami ima največ zaslug zanj Nemčija, ki so ji takrat – pa tudi še danes – mnogi politiki in publicisti očitili, da je "prezgodnje" priznanje Slovenije in Hrvaške izsilila in s tem preprečila celovito rešitev jugoslovanskega problema ter spodbudila razširitev vojne na Hrvaškem in v Bosni in Hercegovini.¹⁸⁴ Ta očitek seveda ne drži, saj po neuspehu haaške konference zagovorniki "celovite" rešitve niso imeli nobenega predloga, kako rešiti krizo, vojna na Hrvaškem pa je bila najhujša poleti in jeseni, torej še pred priznanjem. Do novembra so Srbi svoje glavne vojaške cilje že dosegli. Očitki na račun vojne v Bosni so nastali kasneje, "spričo politične in moralne katastrofe, v katero se je vedno znova spreminjala nekoč predvsem s strani Anglije in Francije zamišljena, pozneje pa pod plaščem ZN vodena politika..."¹⁸⁵ Glavni zagovornik priznanja Bosne in Hercegovine so bile ZDA, ne pa Nemčija, ki sicer temu ni nasprotovala, ni pa bila iniciator, tako kot v primeru Slovenije in Hrvaške.¹⁸⁶ Nemčija Slovenije in Hrvaške nikoli ni spodbujala k temu, da ne bi sodelovali pri iskanju skupne jugoslovanske

¹⁸³ Elementi za opredelitev zunanjepolitičnih aktivnosti RS po mednarodnem priznanju, Republika Slovenija, Ministrstvo za zunanje zadeve, Ljubljana 10. februar 1992, Arhiv Vlade Republike Slovenije.

¹⁸⁴ Med prvimi, ki je tako ocenjeval je bil vplivni publicist Misha Glenny (glej npr. *The Fall of Yugoslavia: The Third Balkan War*, Harmondsworth, Middlesex, Penguin Books 1994). Nekateri kritiki so sicer ocenjevali, da je bilo priznanje Slovenije morda upravičeno, nikakor pa ne tudi Hrvaške. Germanofobija na najnižji ravni se je kazala (tudi zaradi uspešne srbske propagande) v ocenah, da Nemčija načrtno ustvarja Četrti rajh in se povezuje z nekdanjimi zaveznicami in sateliti, zlasti s Hrvaško – ki da je naslednica NDH.

¹⁸⁵ Meier: Zakaj je razpadla Jugoslavija, str. 336.

¹⁸⁶ Nemčijo so po priznanju Slovenije in Hrvaške iz balkanske politike začeli načrtno izrinjati (kot piše Meier so ji na londonski konferenci septembra 1992 hoteli odvzeti predsedovanje tudi komisiji za manjšine), pa tudi sama potem ni več vodila aktivne politike do nekdanjih jugoslovanskih republik. Do Hrvaške je zaradi naraščajoče nedemokratičnosti Tuđmanovega režima postala tudi zelo kritična, kar je bil za Hrvate velik šok, saj so ob priznanju celo v saboru peli za to priložnost napisano osladno popevko *Danke Deutschland*, v Zagrebu pa odprli kavarno Genscher (racionalnejši Slovenci so se zadovoljili s tem, da so Genscherju podarili rumen brezrokavnik).

rešitve, nemška odločitev je dozorevala postopno, glede na razvoj dogodkov.¹⁸⁷ Ne nazadnje je treba upoštevati, da so bili zlasti v času Brandtove vlade odnosi med Nemčijo in Jugoslavijo izjemno dobri in da je pri precejšnjem delu socialdemokratov, pa tudi drugih strank, to ostalo v zavesti tudi v času jugoslovanske krize. Ocene, da je razpad Jugoslavije Nemčiji ustrezal, ne držijo, saj je imela v njej velike gospodarske interese (trgovinska menjava je znašala še v letu 1990 12 do 13 milijard nemških mark s tendenco povečevanja, ZRN pa je bila od šestdesetih let dalje – izmenjaje se s SZ – najpomembnejši ekonomski partner Jugoslavije in glavni vir modernih tehnologij, medtem ko je bila ta v Nemčiji na petnajstem mestu, pred mnogimi evropskimi državami, Nemci so bili v Jugoslaviji najštevilčnejši turisti itd.).¹⁸⁸ Vizija, da bi močan in enoten trg zamenjala s številnimi majhnimi in šibkimi ekonomijami za Nemčijo gotovo ni bil v interesu in le močni politični razlogi so lahko potisnili to vprašanje na drugo mesto. Protisrbsko razpoloženje, izvirajoče iz zgodovinskih odnosov, ki so ga Nemcem očitali Francozi, je verjetno imelo določeno težo (podobno kot pri Francozih prosrbsko), ni pa bilo niti odločilno niti ne v ospredju nemške politike, čeprav so srbski politiki, še bolj pa srbska propaganda skrbeli, da se odnosi ne bi otoplili. Nemško javno mnenje v zvezi s pravico do samoodločbe je bilo celo nižje kot v večini drugih evropskih držav.¹⁸⁹ Bilo pa je bolj homogeno zlasti v vplivnih intelektualnih, umetniških in novinarskih krogih,¹⁹⁰ predvsem pa v parlamentu, ne nazadnje pa je bila v Nemčiji tudi močna hrvaška diaspora (okrog 200.000 od 600.000 emigrantov). Res pa je – in to je bil najbrž glavni razlog – da je Nemčija bistveno bolje poznala jugoslovanske razmere (oz. razmere v Jugovzhodni Evropi nasploh, saj jih je desetletja sistematično spremljala skozi znanstveno – raziskovalno, gospodarsko in kulturno optiko, medtem ko so jih Velika Britanija, ZDA in Francija predvsem skozi geostrateško. Nemčija po združitvi tudi ni bila obremenjena z obrazci iz časa bipolarnosti in je morda jasneje kot druge države videla prihodnost v novo urejenih evropskih odnosih (na drugi strani pa je Francija čutila, da je s tem potisnjena na drugo mesto v Evropi, Velika Britanija pa je že sicer do integracij kazala velik skepticizem). Ker ni imela močnih manjšin, tudi ni bilo strahu, tako kot nekatere druge države, pred "domina" efektom. Morda je bila na določen način tudi lačna "voditeljstva" (strategija Nemčije kot najmočnejše evropske države se je šele oblikovala), vendar

¹⁸⁷ Srbska politika je ocenjevala, da je najprej ravnala zelo previdno, ko je bila popolnoma jasno, da bo Sovjetska zveza razpadla, pa je prevzela glavno vlogo "razbijalca" Jugoslavije (glej npr. Veljko Kadjičević: *Moje videnje raspada*, str. 31).

¹⁸⁸ Nemčija in slovensko osamosvajanje, republika Slovenija, Ministrstvo za zunanje zadeve, sektor za analizo, september 1991. Arhiv Vlade Republike Slovenije.

¹⁸⁹ Po ocenah Eurobarometra iz decembra 1991 (št. 36) je pravico do samoodločbe narodom na Balkanu priznavalo 63% Nemcev in prav toliko Italijanov, 73% Britancev, 76% Portugalcev, 73% Francozov, 71% Špancev, 65% Nizozemcev, 45% Rusov (v evropskem delu), 71% Poljakov, pri nekaterih manjših narodih s podobno usodo kot je bila slovenska pa je bil odstotek še višji, v Litvi npr. kar 78% (citirano po Conversi: *German-Bashing*, str. 21 in 64-65 (op. št. 54).

¹⁹⁰ Sloveniji in Hrvaški je bila naklonjena televizija in vsi štirje glavni nemški dnevniki: *Die Welt*, *Süddeutsche Zeitung*, *Frankfurter Allgemeine Zeitung* in *Frankfurter Rundschau*. Med novinarji in publicisti so izstopali Johann Georg Reissmüller, Viktor Meier (oba FAZ), Carl Gustav Ströhm (*Die Welt*), in Heiko Flottau (*Süddeutsche Zeitung*), vsi dobri poznavalci jugoslovanskega sistema (nekateri so kot poročevalci imeli tudi neprijetne izkušnje z jugoslovanskimi socialističnimi oblastmi).

– tudi v času priznanja – nikoli ni ravnala tako, da bi ogrozila ravnotežje odnosov v ES ali sprožila konflikt, ki ga ne bi bilo mogoče preseči.

Avstrija

Nemčijo je v njeni politiki najbolj podpirala Avstrija. Ta je bila kot neposredna sosedica (in prav tako dobra poznavalka razmer) za razrešitev jugoslovanske krize še bolj zainteresirana, čutila pa se je tudi ogroženo. Vendar je bil mednarodni položaj Avstrije bistveno šibkejši in manj vpliven od nemškega. Ni bila še članica ES, zato je morala ravnati previdno in upoštevati mnenje vse dvanajsterice. Njena politika v osnovi ni bistveno odstopala od politike ES, je pa – zlasti v času vojne za Slovenijo – s svojimi pobudami in predlogi odigrala pomembno posredovalno vlogo (za slovenski politični vrh je bil zlasti Mock eden najbolj zanesljivih virov informacij o tem, kakšna so stališča zahodnih držav). Avstrija se je izkazala tudi kot dobra sosedica, ki je na razne načine pomagala Sloveniji (možnost uporabe letališč, pomoč pri diplomatskih uslugah, humanitarna in ekonomska pomoč, ponudba za azil slovenskim politikom in njihovim družinam v primeru dolgotrajnejše vojne ipd.). Avstrija je – tako kot druge zahodne države – sprva podpirala politične in ekonomske reforme v Jugoslaviji, ki naj bi po njeni oceni zagotovile stabilno Jugoslavijo in je skušala do vseh republik voditi uravnoteženo politiko. Zaradi geografske lege, ekonomskih interesov, skupne preteklosti in sorodne kulturne je največ sodelovala s Slovenijo in Hrvaško, s katerima so bile posamezne avstrijske pokrajine tudi povezane v raznih regionalnih združenjih. Vendar je po letu 1989 zelo spodbujala tudi regionalne povezave na državni ravni (najprej v obliki kvadragonale, nato pentagonale in heksagonale oz. Srednjeevropske iniciative). V EFTI se je trudila osnovati poseben fond za Jugoslavijo (analogno fondu za Portugalsko), ki naj bi ji pomagal pri industrijskem razvoju. Regionalno povezanost s Slovenijo in Hrvaško je skušala uravnotežiti z Delovno skupnostjo za donavske dežele, v kateri je bila tudi Srbija (zadnji sestanek članic v polni sestavi je bila maja 1991 v Beogradu).¹⁹¹ Kljub temu je bila izpostavljena ostrim srbskim obtožbam, da podpira odcepitvene težnje Slovencev in Hrvatov, čeprav predvsem kot podaljšana roka Nemčije, ker – kljub lastnim starim imperialističnim ambicijam – za kaj več ni zmožna.¹⁹² Ohladitev odnosov je vidna ne nazadnje iz tega, da je avstrijski zunanji minister Alois Mock zadnjič uradno obiskal Jugoslavijo 29. maja 1989,¹⁹³ kancler Franz Vranitcky pa 5. aprila 1990.¹⁹⁴ Vendar si je Avstrija kljub temu prizadevala, da bi ohranila sodelovanje z vsemi republikami oz. vsemi vpletenimi v jugoslovansko krizo, kar je pokazala tudi z obiskom parlamentarne delegacije v Beogradu že po vojni v Sloveniji (delegacija je sicer obiskala tudi Ljubljano). Spomladi 1991, ko se je politična kriza v Jugoslaviji bližala vrhuncu, je Mock predlagal ustanovitev nekakšnega "gremija modrih mož iz Evrope" ("Weisen-Rat"), ki bi skušali pripomoči k dialogu med

¹⁹¹ Die österreichische Jugoslawienpolitik, Österreichisches Jahrbuch für Politik 1992, Oldenburg, Verlag für geschichte und politik, eine Publikation der politischen Akademie 1992, str. 826.

¹⁹² Kadjević: Moje videnje raspada, str. 34.

¹⁹³ Österreichische außenpolitische Dokumentation. Sonderdruck Jugoslawische Krise. Bundesministerium für auswärtige Angelegenheiten 1992, str. 119 (dalje: ÖAD).

¹⁹⁴ ÖAD, str. 101.

republikami in federacijo, hkrati pa tudi vzpostavitev varnostnega mehanizma, ki bi na lokalni in regionalni ravni preprečeval uporabo sile. Predlog so¹⁹⁵ nekatere države sicer podprle, v ES so ga dali "na čakanje", Marković in Lončar sta ga zavrnila, Tanjug pa je celo komentiral, da gre za "dunajsko opereto".¹⁹⁶ V stikih s Slovenijo so bili avstrijski politiki zelo odmerjeni (januarja sta Peterle in Rupel obiskala Dunaj in imela pogovore z Mockom, podkanclerjem Josefom Riglom in državnim sekretarjem Petrom Jankowitschem, sogovorniki pa so za slovensko osamosvajanje kazali "simpatije" in "načelno razumevanje").¹⁹⁷ V marcu je bil na Dunaju Kučan. Mock mu je v zvezi s priznanjem rekel, da mora Slovenija najprej sama sebi ustvariti neodvisnost, Avstrija pa je pripravljena reagirati in ji bo pomagala v težavah. Vranitzky je dejal, da zvezna vlada v Beogradu še naprej ostaja avstrijski sogovornik, zlasti ker države občujejo med seboj na podlagi mednarodnega prava, po katerem tudi so mednarodni subjekti. Toda Avstrija ima jasen pogled v prihodnost in ne izključuje tudi revolucionarnega razvoja.¹⁹⁸ Še nekaj tednov pred razglasitvijo slovenske osamosvojitve, v začetku junija, je Mock na Peterletove besede, da Slovenija upa, da bo Avstrija prva država, ki jo bo priznala odgovoril, da to pričakovanje razume, vendar se mora koordinirati najmanj z Italijo in Madžarsko, odločitev o priznanje pa je lahko sprejeta le na podlagi mednarodnega prava.¹⁹⁹

Slovensko osamosvojitve je Mock pozdravil kot izraz demokratično izražene volje, ki mora biti upoštevana in izrazil upanje da bo spodbudila dogovore z zvezno vlado. Vojna v Sloveniji se je Avstrije neposredno dotaknila (zaprte meje, boji na mejnih prehodih, kršenje avstrijskega zračnega prostora s strani JLA med 28. junijem in 5. julijem 1991). Zato je na jugoslovansko vlado naslovila vrsto apelov, naj se kriza rešuje brez uporabe sile, enako kot Italija pa je predlagala, naj KVSE sproži krizni mehanizem. Obe strani sta si izmenjavali diplomatske note (Avstrija je protestirala zaradi omenjenega dogajanja, Jugoslavija ji je očitala krepitev vojske na meji in "neupravičene vojaške premike", ter da si že dolgo prizadeva za dezintegracijo Jugoslavije).

Zaradi vojne v Sloveniji in potem na Hrvaškem se je Avstrija začela odkrito zavzemati za priznanje Slovenije in Hrvaške, vendar ne kot izolirano dejanje, pač v kontekstu celovite rešitve jugoslovanske krize. Razlike v pogledih so bile tudi znotraj avstrijskega političnega življenja velike (konservativna Mockova in Busekova Ljudska stranka je bila priznanju bolj naklonjena kot Vranitzkyevi socialisti), uradno stališče pa je nihalo vzporedno z evropsko politiko. Po začetku mirovne konference v Haagu,

¹⁹⁵ Kot je poročal Alois Mock na seji avstrijskega parlamenta 8. julija 1991, je predlog naletel na pozitiven odmev v Luksemburgu, Nemčiji, Španiji, Italiji in Veliki Britaniji, od jugoslovanskih republik pa so ga podprle Slovenija, Hrvaška in Bosna in Hercegovina. (Erklärung des Bundesministers für auswärtige Angelegenheiten zur Lage in Jugoslawien, str. 5 in 6., Arhiv ministrstva za zunanje zadeve.

¹⁹⁶ Heidemarie Rogy: Der Weg Sloweniens in die Unabhängigkeit unter besonderer Berücksichtigung der österreichischen Außenpolitik (Diplomaarbeit zur Erlangung des Magistergrades an der Geisteswissenschaftlichen Fakultät der Universität Salzburg), Salzburg 1994, str. 112 (dalje: Rogy: Der Weg).

¹⁹⁷ ÖAD, Bericht über eine Stellungnahme zum Problemkomplex der Jugoslawien-Krise, Wien am 17. Jänner 1992, str. 171.

¹⁹⁸ Prav tam.

¹⁹⁹ Der Standard, 6. Junij 1991, citirano po Rogy: Der Weg, str. 129.

ko je bila tudi Nemčija v zvezi s priznanjem v defenzivi, je kancler Vranitzky 17. septembra v parlamentu izjavil, da je Avstrija ostala ena redkih dežel, ki še vedno (pogosto) govori o priznanju Slovenije in Hrvaške in nakazal, da Avstrija ne bo izvajala solističnih akcij, pač pa se bo podredila mnenju ES.²⁰⁰ Kanclerja Mocka je tudi svaril, da bi prezgodnje priznanje povzročilo še hujše spopade na Hrvaškem. Tudi avstrijski parlament je ostal na stališču, ki ga je sprejel že 8. julija, da priznanje ni mogoče preden pogajanja o Jugoslaviji ne bodo končana. Ko je po neuspehi konferenci 5. novembra v Haagu postalo jasno, da Srbi blokirajo sporazum, je Avstrija takoj (6. novembra) – podobno kot Nemčija – začela pledirati za priznanje, čeprav je obe republiki formalno priznala šele 16. januarja. Ta zakasnitev je bila posledica nesoglasij med ljudsko in socialistično stranko, med katerima je še v decembru prihajalo – kljub temu da sta bili koalicijski partnerici – tudi do ostrih javnih polemik.²⁰¹

Italija

Italija je, kot je razvidno iz tega, kar smo že povedali, v svoji politiki nihala. Razpad Jugoslavije jo je prizadel neposredno, saj se je zgodil na njenih mejah, tako, da je doživljala podobne občutke kot Avstrija. Pritisk javnega mnenja za priznanje je bil podoben kot v drugih zahodnih državah, dodatno še iz obmejnih pokrajin Furlanije-Julijske krajine, Benečije in Goriške, kjer živi slovenska manjšina in ki so bile zaradi zaprtja meje gospodarsko ogrožene.²⁰² Po drugi strani pa so v tržaških desničarskih in neofašističnih krogih začele naraščati revizionistične težnje. Italijanska zunanja politika je morala do določene mere slediti ameriški politiki in

²⁰⁰ ÖAD, Bericht über ein Treffen des Bundesministers für auswärtige Angelegenheiten mit dem Präsidenten Sloweniens, Wien, am 13. März 1991, str. 175 in Bericht über Aussagen des Bundeskanzlers und des Bundesministers für auswärtige Angelegenheiten zur rechtlichen Beziehung zu Jugoslawien, Wien am 14. März 1991, str. 178.

²⁰¹ Osemnajstega decembra 1991 je Mock v parlamentu izjavil, da bo Avstrija 15. januarja priznala Slovenijo in Hrvaško in da je bilo to že sklenjeno. Vranitzky je to demantiral (po slovenskih informacijah, ki jih je ministrstvo za zunanje zadeve dobivalo od svojih predstavnikov v Dunaju, naj bi med obema politikoma prišlo v zvezi s tem celo do kričanja). Vranitzky je menil, da je za Avstrijo bolje, da ni prva oz. med prvimi, ki bi priznala obe republiki (zaradi varnosti oz. raison d'état, kot se je izrazil). Na eno ali drugo stran so se postavljali tudi vplivni politiki in intelektualci. Tako je Kurt Waldheim npr. bolj pritrjeval Vranitzkemu kot Mocku (o tem glej npr. Dieter Lenhardt: Außenpolitik von innen; Andreas Unterberger: Mock darf rechtlich viel mehr als politisch; Annerkennung: Waldheim will wie Vranitzky einen Regierungsbeschluss, vse v Die Presse, 20. december 1991).

²⁰² Gianni de Michelis je vojno v Sloveniji večkrat označeval kot "medijsko vojno" oz. kot vojno, ki so si jo izmislili mediji (glej npr. Zlatko Dizdarević, Gigi Riva: L'onu é morta a Sarajevo. Dall genocidio alla spartizione, il Saggiatore, Milano 1996, str. 170). V nekem intervjuju je na vprašanje, zakaj je svoje sovražno stališče do priznanja obeh republik spremenil, je odgovoril, da pod medijskim pritiskom, da je bila slovenska vojna prva virtualna vojna v zgodovini in mojstrovina propagande. Po njegovem (nekoliko nenavadnem mnenju) naj bi se odkrito pojavila kot rezultat "brain trusta" posameznih ekspertov v Avstriji in Italiji (z goriške univerze), pripravljen na bi bil scenarij po katerem naj bi konflikt naraščal in s tem mobiliziral svetovno javno mnenje v korist Slovenije. (Cosi ceramo di impedire la guerra, conversazione con Gianni De Michelis, Limes, Roma, januar 1994, citirano po Vernet-Gonin: Le rêve sacrifié, str. 204 in 205).

politiki večine v ES, na drugi strani pa upoštevati tudi voljo Vatikana, ki je bil priznanju (še posebej Hrvaške) naklonjen, čeprav diskretno in upoštevajoč razmerje sil v ES. Hkrati pa je bila njena ambicija imeti vodilno vlogo v Srednji in Jugovzhodni Evropi, pri čemer je precej gradila na Pentagonali oz. Heksagonali, vendar je vpliv širil tudi v "tradicionalne" interesne sfere, zlasti Albanijo in skušala preprečiti prodor nemškega vpliva. Zato je bilo zanjo ugodnejše, da jugoslovansko krizo rešuje ES in ne OZN. Razhajanja v zvezi s priznanjem Slovenije so obstajala tudi znotraj italijanskega političnega spektra in so odsevale tudi v slovenskih notranjepolitičnih konfliktih, zlasti med zunanjim ministrom Ruplom in predsednikom vlade Peterletom. Rupel je italijansko podporo gradil predvsem na De Michelisovi politiki, medtem ko je Peterle poudarjal dobre zveze z vladajočimi Andreottijevimi krščanskimi demokrati, ki pa so bili tedaj že v hudi krizi in so se bolj kot z zunanjo politiko ukvarjali sami s seboj. Vendar v celoti gledano strankarske razlike na italijansko zunanjo politiko v zvezi s priznanjem Slovenije niso odločilno vplivale.²⁰³

Madžarska

Od sosednjih držav je bila priznanju naklonjena tudi Madžarska, a je ravnala zadržano, predvsem zaradi velike manjšine v Vojvodini. Po nekaterih interpretacijah naj bi pri njeni naklonjenosti do priznanja Slovenije in Hrvaške šlo tudi za ozemelske aspiracije do Srbije, po logiki, da je bila Vojvodina z versjaskim mirom oz. trianonsko pogodbo priključena Jugoslaviji in ne Srbiji in se je torej možno o mejah spet pogovarjati.²⁰⁴

²⁰³ To se je npr. odrazilo v času Peterletovega (pretežno strankarskega) obiska v 7. junija 1991 (le tri dni zatem sta v Rim odpotovala tudi predsednik Kučan in zunanji minister Rupel, ki sta obiskala papeža, predsednika republike Cossigo, predsednika vlade Andreottija in De Michelisa). Peterle je po obisku dal izjavo, da je priznanje s strani Italije le "zrela hruška, ki jo le treba utrgati." Na to je potem v pogovoru z Ruplom reagiral De Michelis (čeprav je tudi sam dejal, da "v tem trenutku" samostojnosti Slovenije ne podpirajo, mogoče pa jo bodo kdaj kasneje). De Michelis je Ruplu povedal, da italijanska stran ne želi demantirati takih izjav kot je bila Peterletova, da pa jih bo v prihodnje prisiljena, če jo bodo narobe interpretirali. (Rupel: Skrivnost države, str. 129). De Michelis je v zvezi s Peterletovimi izjavami oz. slovenskimi interpretacijami italijanskih stališč po obisku Peterleta (in nato tudi Kučana) potožil premieru Markoviču in nato je za demantije preko "svojih" novinarjev v raznih republikah poskrbel jugoslovanski predstavnik za tisk, ki je seveda še dodatno poudaril tedanji negativni odnos Italije do slovenske odcepitve in podporo zvezni vladi. Bistvo demantija na Peterletovo izjavo je bilo, da so italijanska stališča identična s stališči ES, ki se zavzema za enotno Jugoslavijo, pri čemer pušča odprto, kakšen bo dogovor šestih republik o notranji politični ureditvi. V pogovoru med de Michelisom in Kučanom pa naj bi uradni Rim opozoril Kučana, da bo jugoslovanska vlada imela podporo vse Evrope, če bo želela preprečiti odcepitev Slovenije in da je za Rim proglašenje neodvisnosti kot formalnega, političnega dejanja eno stanje, drugo pa izdajanje svojih potnih listov, formiranje svoje meje, odpiranje ambasad v tujini, ustanavljanje svoje vojske, "kar bi lahko pripeljalo do pekla". Zato je za Rim vsaka enostranska odločitev Slovenije nesprejemljiva. De Michelis naj bi tudi opozoril Kučana, da je tudi stališče Avstrije enako s stališčem ES (tudi Vranitzky naj bi se namreč Markoviču pritoževal, da slovenski mediji pišejo nasprotno od tega, kar slovenski vladi reče avstrijska vlada) – Tasić: Kako sam branio Antu Markovića, str. 97-98.

²⁰⁴ Jacques Rupnik: *Désintégration yougoslave et équilibre balkanique*. V De Sarajevo à Sarajevo L'échec yougoslave. Édition Complexe, Paris 1992, str. 120. Rupnik se sklicuje na izjavo premiera Antala poleti 1991.

Francija

Francija je dolgo veljala za nasprotnico priznanja in slovenska diplomacija ni mogla najti uspešnega načina, s katerim bi vplivala na njena stališča. To tudi ni bilo mogoče, francoski državni vrh je razmišljal v evropskih in svetovnih kategorijah (odnosi z Nemčijo, francoska vloga v ES, amortizacija vpliva ZDA v Evropi). V njih nista ne Hrvaška in ne Slovenija (ki je imela še bolj marginalno vlogo) pomenili nič ali zelo malo. Temu je bila seveda na drugi strani zavezana tudi Nemčija, zato obnavljanje zgodovinskih povezav, s katerimi se je Nemčija znova približala Sloveniji in Hrvaški, Francija pa Srbiji, kot je čustveno dejal Mitterrand, "ne obvezuje k ničemur, ne ustvarja nobenih obvez, ne ukazuje razmišljanju."²⁰⁵ Podobno sta izjavljala nemški predsednik Richard von Weizsäcker, (da obe Nemčiji ne bodo znova delili zaradi Balkana) in Kohl, (da ne bo prišlo do obnove zaveznitva iz leta 1941 med Nemčijo, Avstrijo in Italijo).²⁰⁶

Za francoski odnos do Jugoslavije in njenega razpadanja ter s tem povezanim vprašanjem obstajajo zgodovinski in psihološki razlogi. Morda jih je med francoskimi analitiki še najbolj plastično in neprizanesljivo že leta 1992 opisal Paul Garde, ki med najpomembnejše uvršča francosko etatistično in centralistično ("jakobinsko, kot jo označuje") tradicijo. Francozi državo jemljejo v absolutnem smislu, kot državo enega naroda z enim jezikom, eno zgodovino in enim glavnim mestom, ki ima specifičen odnos do "provinca".²⁰⁷ Večnacionalna država je za Francoze nekaj nerazumljivega. Obstajajo "Jugoslovani" in "Čehoslovaki", kot so dolgo obstajali "Sovjeti" ali "Rusi" in do leta 1914 "Avstrijci." Besede kot so "separatizem" (*séparation*) ali "secesija" (*sécession*) imajo pri Francozih negativni prizvok, podobnega kot "segregacija" (*ségrégation*) ali "upor" (*sédition*) in kadar se zapiše "secesionistične republike" je faza sama po sebi že tudi obsodba. "Small iz beautiful" zagotovo ni slogan Francozov. Iz pariškega zornega kota so bretonski ali korziški avtonomisti vredni zgolj posmeha, njihovo ravnanje pa je obenem vrednoteno kot svetoskrunsko. Medijska poročila med jugoslovansko krizo (in tudi sicer) so prihajala iz Beograda. V zavesti politikov in povprečnih Francozov je bila identifikacija pojmov Srbija in Jugoslavija izjemno močna, že zaradi zgodovinskih povezav iz časov Kraljevine Srbije, še bolj pa od prve svetovne vojne dalje, nastanka Kraljevine SHS in obdobja druge svetovne vojne, v katerem so bili Srbi na protifašistični strani, Hrvati npr. pa so pripadali nacističnemu bloku. Srbska propaganda, ki je Hrvate enačila z ustaši, je imela v Franciji velik učinek.²⁰⁸ Opo-

²⁰⁵ Daniel Vernet, Jean-Marc Gonin: *Le rêve sacrifié* 25.

²⁰⁶ Prav tam. Glej tudi Védrine: *Les mondes de François Mitterrand*.

²⁰⁷ Glavno mesto je bilo Beograd, vse drugo je bila provinca, "folklor". Francija je imela v Jugoslaviji izven Beograda samo en konzulat v Zagrebu, ki je pokrival več kot pol Jugoslavije: Hrvaško, Slovenijo in Bosno in Hercegovino (v Ljubljani je bil sicer Francoski kulturni center - Ljubljana je bila pač nekoč sedež Ilirskih provinc - ki pa ni imel diplomatskih nalog, op. B. R.). Kulturna in znanstvena izmenjava je šla preko Beograda, štipendije so le redko segle do intelektualcev v "provinci", tudi francoski intelektualci so v glavnem zahajali v Beograd in študirali "srbsko" ali "jugoslovansko" vprašanje, ne pa slovenskega, makedonskega ali bosanskega.

²⁰⁸ Garde to ilustrira z intervjujem, ki ga je imel François Mitterrand za Frankfurter Allgemeine Zeitung 29. novembra 1991 v katerem je ves čas skrbno pazil, da je nemška koncentracijska taborišča označeval za nacistična, medtem ko so bil številni Srbi ubiti v "hrvaških taboriščih."

zicijo takemu stališču so predstavljali redki intelektualci: Jean-François Deniau, Bernard Stasi, Alain Finkenkarnut. Prohrvaška je bila desničarska Nacionalna fronta (Front nacional). Javno mnenje se ni delilo na osnovi politične opredelitve, pač pa je v glavnem izhajalo iz neinformiranosti ali dezinformiranosti. Ko je postajalo jasno, kdo je napadalec in kdo napadeni, se je javno mnenje začelo spreminjati v korist napadenih (šlo je predvsem za Hrvaško in kasneje Bosno in Hercegovino, Slovenija v zavesti povprečnih Francozov ni imela velike vloge, op. B. R.). Če bi bili Francozi prej bolje informirani, bi bila tudi vlada prisiljena ravnati drugače.²⁰⁹

Na mednarodni ravni je Francija sprva med vsemi državami najbolj ostro reagirala na nemške zahteve po priznanju Slovenije in Hrvaške, že na sestanku šefov držav in zunanjih ministrov 29. junija, sta tako Mitterrand kot Dumas to možnost zavrnila. Dumas je celo na hitro načelkal imena štiridesetih pokrajin, od Lombardije do Slovenije, ki bi jih bilo treba v Evropi priznati, "če bomo tako začeli." Kohl je na to ugotovil, da je Francija potemtakem proti samoodločbi narodov.²¹⁰ Francosko stališče se je potem postopoma začelo mehčati. 14. julija je Mitterrand v tradicionalnem govoru ob francoskem državnem prazniku izjavil, da jugoslovanske federacije ne bi bilo treba ustvarjati s silo. To stališče je potem Francija ohranjala do jeseni, med skoraj vsakodnevnimi pogovori obeh ministrov pa je Francija po eni strani najprej kupovala čas (predlog za ustanovitev arbitražne komisije), potem pa skušala pogoje za priznanje čim bolj zaostri, Nemčija pa jo prepričati, da bo odlašanje s priznanjem še bolj spodbudilo spopade na Hrvaškem in verjetno tudi v Bosni in Hercegovini. Parlamentarni pritisk in Kohlova (po francoskem mnenju nepremišljena) obljuba, da bo obe republiki priznal do božiča, sta pod vprašaj postavljali nemško obljubo, da tega Nemčija ne bo storila sama in šele dramatična decembrska seja je – ob francoskem, pa tudi britanskem popuščanju – problem razrešila v nemško "korist", vendar s posledicami tudi za položaj Nemčije v ES. Kasneje, iz retrospektive se ne francoskim politikom in ne novinarjem priznanje Slovenije (v nasprotju s Hrvaško) ni zdelo sporno. Vernet in Gonin sta ga npr. opisala zelo poetično, kot dosežek republike, ki je bila v državotvornem smislu "deviška", v političnem smislu celo brez nacionalne tradicije. V zgodovini jo je premetavalo najprej v Avstriji nato napoleonski Franciji, fašistični Italiji in nacistični Nemčiji. Ni se mogla sklicevati na izginulo srednjeveško kraljestvo, ne na mitske voditelje, svoj model je poiskala v okviru moderne zahodne demokracije.²¹¹

Vatikan

Država, ki jo poleg Nemčije najbolj krivijo (ali ji pripisujejo zasluge) za priznanje Hrvaške, ob njej pa tudi Slovenije, je Vatikan. Ta ni skrival simpatij in podpore Hrvaški, vatikanska diplomacija je podpirala njeno osamosvojitvev in mednarodno priznanje tako iz verskih kot ideoloških razlogov (boja proti komunizmu, odprave posledic ateizma), ne nazadnje pa tudi strateških (ustvarjanje verige katoliških držav v Srednji in Vzhodni Evropi), ki bodo pod dominantnim vati-

²⁰⁹ Paul Garde: *Vie et mort de la Yougoslavie*, Fayard, Paris, 1992, poglavje XXII (str. 380-390).

²¹⁰ Vernet, Gonin: *Le rêve sacrifié*, str. 22.

²¹¹ Vernet-Gonin: *Le rêve sacrifié*, str. 127.

kanskim vplivom. Vatikan je bil pripravljen priznati Hrvaško (in tudi Slovenijo) hkrati z Nemčijo, čeprav je bila nemška diplomacija zaradi taktičnih razlogov (očitkih o "nemško-vatikanski zaroti") do tega zadržana. Tudi Vatikan sam je bil previden, ni se želel pretirano izpostavljati, kar se tudi vidi iz datuma priznanja (13. januar), ki je prišlo za nemškim priznanjem, vendar pred priznanjem ES. O vatikanskih stikih z drugimi državami v zvezi s krizo v Jugoslaviji in morebitnih prepričevanjih, da naj priznajo Slovenijo in Hrvaško, so zaenkrat objavljena le zelo skopa pričevanja, čeprav katoliška cerkev (tudi v Sloveniji) močno poudarja zasluge Vatikana za priznanje in tudi sicer podporo samoodločbi narodov. Dokumenti o javnem delovanju so bili objavljeni leta 1992.²¹² Vatikan si je za rešitev jugoslovanske krize in za bolj pravične odnose pri ustvarjanju nove evropske arhitekture (take, ki ne bi delili Evropo na države ES na eni in vse druge – pretežno revne države – na drugi strani) zavzemal zlasti na zasedanjih Visokih funkcionarjev KVSE 29. januarja 1991 na Dunaju, 3. julija, 3. septembra,²¹³ 10. oktobra²¹⁴ in 31. januarja v Pragi.²¹⁵ Kot kažejo objavljeni dokumenti, se je papež od januarja 1991 dalje ob raznih priložnostih obračal najprej na Hrvate (hrvaške romarje) nato pa tudi jugoslovanske v celoti z željami in molitvami za mir, in pozival k dialogu med različnimi narodi in cerkvami na jugoslovanskem ozemlju (pozivi in molitve so se sicer ob raznih priložnostih in na različnih krajih odvijali ves čas krize in vojne, tudi kasneje v zvezi z Bosno in Hercegovino). Ob začetku spopadov v Sloveniji 29. junija je na Markovića, Tuđmana in Kučana naslovil telegrame. Markovića je pozval, naj se zavzame za prenehanje uporabe sile in ustvarjanje pogojev za dialog med vsemi zainteresiranimi stranmi. Na osnovi dialoga naj bi ustvarili nove odnose med narodi, ki bi zadovoljili njihove legitimne zahteve in zagotovili harmonično sodelovanje. Kučanu in Tuđmanu je izrazil tudi solidarnost s trpljenjem slovenskega in hrvaškega naroda in izrazil upanje, da bo mir obnovljen. Istega dne je papež naslovil tudi javni apel za mir za Hrvate in Slovence. 21. julija je obsodil terorizem na Hrvaškem in pozval, naj Hrvati in Srbi ustavijo medsebojne spopade in najdejo mirno rešitev. Poleti – vsaj javno – vatikanska politika ni bistveno odstopala od politike ES. Tako se je papež 28. julija v Acti Diurni zavzel za pravne in ustavne reforme, spoštovanje človekovih pravic ter kulturnih, verskih in jezikovnih posebnosti. Prihodnost Jugoslavije je možna le na osnovi medsebojnega spoštovanja in odkritega dialoga (jugoslovanska kriza je bila po njegovi oceni zaradi zapletenih mednacionalnih odnosov specifična, vendar v osnovi posledica polstoletnega ideološkega pritiska marksizma-leninizma) s katero se po padcu "zidu

²¹² La crise en Yougoslavie. Position et action du Saint-Siège (1991-1992), Cahiers de "l'Osservatore Romano" (št. 18), Collection dirigée par Mario Agnes, Librarie éditrice Vaticane, Cité du Vatican (izšlo tudi v angleščini pod naslovom Crisis in Yugoslavia, Position and Action of the Holy-See).

²¹³ Predstavniki Vatikana je kritiziral politiko izvršenih dejstev pri reševanju jugoslovanske krize, zanikal, da bi bile notranje jugoslovanske meje zgolj administrativne in jih označil za zgodovinske, torej take, ki bi jih bilo možno mednarodno priznati in zavarovati. V Jugoslaviji se kršijo osnovno principi Zaključne listine iz Helsinkov (te so zapisane tudi v jugoslovanski ustavi iz leta 1975, zlasti pravica do samoodločbe), mednarodna skupnost pa ne zmore drugega kot obsojati federalne in republiške oblasti.

²¹⁴ Predstavniki je zanikal, da bi bili za krizo v Jugoslaviji krivi verski razlogi.

²¹⁵ Razložil je, zakaj je Vatikan priznal Slovenijo in Hrvaško (neodvisnost obeh je izraz legitimnih in demokratičnih pravic) in podprl oživitve konference o Jugoslaviji pod Carringtonovim vodstvom.

ateizma" srečujejo postkomunistične države). Vatikan je podpiral napore ES in KVSE pri iskanju mirne rešitve, avgusta pa se je v diplomatsko dejavnost vključil tudi sam. Vatikanski sekretar za odnose z drugimi državami Jean-Louis-Tauran se je 5. avgusta udeležil jugoslovanske škofovske konference v Zagrebu, (kar naj bi imelo izključno pastoralni značaj), vendar se je naslednji dan v Beogradu srečal tudi s srbskim patriarhom Pavlom in jugoslovanskim ministrom za zunanje zadeve Lončarjem. 26. avgusta je papež pisal Mesiću kot predsedniku predsedstva SFRJ, opozoril ga je, da je več kot nujno, da vse republike spoštujejo mednarodne obveznosti, še posebej tiste iz Sklepne liste iz Helsinkov, ki zadevajo enakost pravic in pravico do samoodločbe, državni sekretar kardinal Angelo Sodano pa je Hansa Van Den Broeka in ministre pozval, naj ne varčujejo z naporji pri preprečitvi nasilja v Jugoslaviji. Do konca jeseni se je v zvezi s krizo Vatikan oglasil še večkrat, vendar nikoli z namigom, da namerava priznati Hrvaško ali Slovenijo ali z javno podporo Nemčiji in njenim prizadevanjem. Šele po srečanju ministrov ES v Bruslju 16. decembra in po odločitvi za priznanje, je 20. decembra tudi Sveti sedež na tiskovni konferenci in v komunikeju opredelil svoj odnos do tega vprašanja. V obrazložitvi je izhajal iz stališča, da je federacija ena od oblik, v kateri lahko narodi na podlagi pravice do samoodločbe uredijo svojo koeksistenco. Na splošno federalni sistemi predvidevajo možnost odcepitve kot pravico vsakega naroda. Tako pravico je predvidevala tudi jugoslovanska ustava iz leta 1974. Slovenija in Hrvaška sta pravico do neodvisnosti izrazili na referendumu, v začetku sta jo hoteli zaščititi v okviru konfederacije suverenih držav, kar je Sveti sedež, tako kot drugi, podpiral. To bi bilo možno doseči na miren način, s pogajanjem, akcija zvezne armade proti Sloveniji in še posebej proti Hrvaški pa je to možnost odmaknila. Avtorji te akcije so torej v načelu odgovorni, da ni prišlo do mirne rešitve jugoslovanske krize, saj se federacije ali konfederacije ne da vzpostaviti na silo. Sveti sedež je v novembru državam članicam KVSE večkrat predlagal naj bi se dogovorili za usklajeno in pogojno priznanje neodvisnosti Hrvaške in Slovenije pri čemer naj bi pogoji še zlasti zadevali vprašanje manjšin. Sveti sedež zato pozdravlja Deklaracijo o Jugoslaviji, ki so jo 16. decembra sprejeli ministri za zunanje zadeve ES v Bruslju. Glede na to, da sta Slovenija in Hrvaška vlogo za priznanje že naslovili na mednarodno skupnost in tudi na Sveti sedež, in glede na to, da sta pripravljene izpolniti postavljene pogoje, bo Sveti sedež njune zahteve sprejel. Pri tem pa ta odločitev v ničemer ne nasprotuje nobeni od vpletenih strani. Sveti sedež je pripravljen ohraniti dobre odnose z vsemi jugoslovanskimi republikami in si bo še naprej prizadeval za mir za vse ljudi v regiji in za ustvaritev pogojev, ki bodo omogočili razvoj in ureditev harmoničnih odnosov med prebivalci. Tudi, ko je 13. januarja poslal note o priznanju Slovenije in Hrvaške, je hkrati obvestil Beograd in poudaril, da priznanje nima značaja akta sovražnosti proti Jugoslaviji in da bo papeški pronuncij v Beogradu še naprej opravljal svojo dolžnost.

Združene države Amerike

ZDA priznanju Slovenije in Hrvaške dolgo niso bile naklonjene. Za Slovenijo so bile prepričane (in v glavnem te ocene prevladujejo še danes), da je bila tista, ki je plaz sprožila in da zato Slovenci, kot je zapisal ameriški ambasador v Jugoslaviji med leti 1989 in 1992 Warren Zimmerman, "nosijo precejšnjo odgovornost za

prelivanje krvi, ki je sledilo odcepitvi.²¹⁶ Slovenci naj bi videli predvsem sebe, ne pa drugih dvajset milijonov Jugoslovancev.

Politika ZDA do jugoslovanskega vprašanja je izhajala iz njihovega razumevanja razmerja med pravicami posameznika in pravicami naroda²¹⁷ ter njihovimi pogledi na federativno ureditev. Pomemben razlog je bil tudi ekonomski, saj je Jugoslavija dolgovala mednarodnim finančnim institucijam in bankam več kot dvajset milijard dolarjev in ni bilo jasno, kdo bi lahko dolg v primeru razpada povrnil. Razen tega je bilo komuniciranje z eno državo bistveno lažje kot bi bilo s kopico malih, introventiranih in med sabo sprtih držav.

Vendar so tudi v ameriški politiki obstajale razlike, zlasti med kongresom, ki je na prvo mesto postavljala pravico do samoodločbe²¹⁸ in State Departmentom oz.

²¹⁶ Warren Zimmermann: *Origins of a Catastrophe*. Zimmermann je sicer svoje glavne teze pojasnil že v članku *Origins of a Catastrophe: Memoirs of the Last American Ambassador to Yugoslavia*, *Foreign Affairs*, March/April 1995, str. 4–20). V knjigi zlasti skuša razložiti politiko ZDA in opravičiti svoje in Bakerjevo ravnanje, zelo kategorični pa so njegovi literarno obarvani opisi republiških voditeljev in drugih vpletenih, s katerimi se je srečeval. Kot kaže knjiga, Zimmermann ni sodil med diplomate, ki so se v glavnem zadrževali v Beogradu, ampak je kar precej potoval po državi. Njegove diplomatske poteze je torej težko pripisati njegovemu nepoznavanju razmer, pač pa nerazumevanju oz. prepričanju, da je mogoče ohraniti Jugoslavijo s pomočjo starih obrazcev, kar pa je bilo v spremenjenih razmerah po koncu bipolarnosti in brez Titove avtoritete iluzorno.

²¹⁷ Zimmermann je npr. za prve večstrankarske volitve v Sloveniji in nato v drugih republikah menil, da so pomagale upihnuti plamen demokracije, ki naj bi ga prej prižgale, ker so na oblast pripeljale nacionalistično usmerjene garniture. Glavna napaka (na prvem mestu Slovencev) naj bi bila, ker so bili proti vsejugoslovanskim volitvam po načelu en človek – en glas, zaradi česar ljudje niso imeli možnosti, da bi se opredelili tudi kot Jugoslovani.

²¹⁸ Politika v senatu in kongresu je bila predvsem izraz dejavnosti posameznih senatorjev in kongresnikov in raznih lobijev (albanskega, hrvaškega, srbskega – ki pa je bil manj uspešen). O slovenskem bi komajda lahko govorili, posamezni "pooblaščenca za Slovenijo" pa so ji po ocenah dr. Petriča s prepirljivimi razgovori in primitivno argumentacijo naredili več škode kot koristi. Ena od glavnih lobistk za Hrvaško in tudi Slovenijo je bila gospa Phyllis Kaminsky, ki se je sredi januarja med obiskom v Ljubljani srečala tudi z Milanom Kučanom, slovenske sogovornike je informirala o odnosih State Departmenta, kongresa in posameznih politikov do priznanja, jim svetovala naj se poleg naporov za doseg priznanja dogovarjajo o prehodnih oblikah ekonomskega sodelovanja, finančnih aranžmajih in tehnični pomoči, hkrati pa jih obvestila, da je lobiranje "povezano z določenimi stroški." (Poročilo o obisku ge. Phyllis Kaminsky v Ljubljani 14. 1. 1992, Arhiv ministrstva za zunanje zadeve).

Politika kongresa in senata se je izražala v številnih resolucijah in razpravah (hearingih) v raznih komisijah in odborih. Nekaj vplivnih senatorjev in kongresnikov, tako republikancev kot demokratov, med njimi zlasti Bob Dole, Don Nickles, Joe Dioguardi, (ki je bil albanskega porekla), Tom Lantos, Alfonso D'Amato, se je zlasti zavzemalo za rešitev kosovskega vprašanja. Dole in D'Amato sta s skupino senatorjev avgusta 1990 obiskala Kosovo, na osnovi tega je potem nastalo več resolucij, ki so obsojale srbsko nasilje na Kosovu in tudi zahteve, da mora Kosovo postati neodvisno. Nickles je vložil tudi amandma (sprejet je bil novembra 1990, veljati pa je začel pol leta kasneje), ki je prepovedoval gospodarsko pomoč Jugoslaviji dokler ne bo Srbija prenehala kršiti človekovih pravic na Kosovu. Amandma dejansko ni začel veljati, ker je zunajni minister Baker uporabil diskrecijsko pravico in preprečil izvajanje na osnovi sprejetega zakona. Dole je (pod vplivom hrvaškega lobija) zagovarjal tudi neodvisnost Hrvaške. Na odločitve administracije dejavnost senatorjev in kongresnikov ni imela odločilnega vpliva, bila pa je kljub temu pomembna (Zimmermann, ki je njihovo vmešavanje v ameriško politiko do Jugoslavije imel za škodljivo, je na posamezne senatorje in kongresnike skušal vplivati tudi s telefonskimi razgovori, vendar so to sprejeli negativno). V State Departmentu sta jugoslovansko politiko oblikovala predvsem po-

vlado, ki je na prvo mesto postavljala vprašanje enotnosti, potem pa je to spremenila v formulacijo, da podpira enotnost, vendar ne za ceno nasilja in na račun demokracije. Zadnja formulacija je bila, da so ZDA pripravljene sprejeti kakršnokoli rešitev, za katero se bodo na miren način dogovorili jugoslovanski narodi (kar pa je implicitno še vedno vsebovalo željo po ohranitvi Jugoslavije, zato so ZDA tudi močno podpirale Carringtonovo konferenco). Sicer pa je ameriška politika do Jugoslavije delovala bolj iz ozadja. Razlogov za to je bilo več. Osnovni je bil v tem – kot ugotavlja večina analitikov – da Jugoslavija po koncu bipolarnosti geostrateško ni bila več pomembna, niti ni imela nafte ali drugih pomembnih surovin, ki bi jih bilo treba zavarovati. Drugi je bil v tem, da se je tedaj soočala s kuvajtsko krizo in pripravljala vojno v zalivu (ameriški diplomati so kasneje neangažiranost v zvezi z Jugoslavijo pojasnjevali s tem, da ni bilo mogoče reševati dveh kriz hkrati). Tretji razlog je bil v tem, da nihče – niti tisti senatorji in kongresniki, ki so podpirali težnje po osamosvojitvi posameznih narodov ali republik – ni bil pripravljen podpreti neposrednega (tudi vojaškega) angažiranja ZDA v Jugoslaviji (dokler ni to v času Clintonove administracije – zaradi vojne v BiH in neuspeha ES pri reševanju krize – postalo ameriško notranjepolitično vprašanje). V začetku krize, ko se je Slovenija osamosvajala, so ZDA z zadovoljstvom sprejele pobudo ES, da skuša rešiti jugoslovansko krizo, ne nazadnje je bil to tudi test, kako bo združena Evropa sposobna delovati kot velika sila.²¹⁹ Znotraj evropske politike pa so podpirale zlasti tiste države, ki so hotele ohraniti Jugoslavijo v kakršnikoli obliki. Glavni očitke na račun ZDA je bil, da so dale Markoviču oz. vojski zeleno luč za omejeno intervencijo, s katero naj bi preprečil slovensko odcepitev (Bakerjev obisk 21. in 22. junija v Beogradu), Tako Baker kot Zimmermann to zanikata, priznavata pa, da tudi ni bilo rdeče luči, ker ZDA niso bile pripravljene na morebitno vojaško intervencijo.²²⁰ Bakerjev svetovalec Robert B. Zoellick, (ki ga sicer takrat v Beogradu ni bilo), je Viktorju Meireju izjavil, da je Baker tedaj srbski strani tudi pojasnil, da se bodo ZDA, če bodo pred izbiro med demokracijo in celovitostjo, odločile za demokracijo.²²¹ Vendar o tem v javnosti ni bilo dosti govora, Baker pa je zlasti pritiskal, naj Slovenija in Hrvaška počakata z odcepitvijo. Marković in vojska sta stališče ZDA razumele kot tiho privoljenje v intervencijo, kar se je ne

močnik zunanlega ministra Lawrence Eagleburger, ki je nekaj časa služboval tudi v Jugoslaviji in je bil član raznih upravnih svetov (v javnosti so mu očitali, da ima v Jugoslaviji lastne finančne interese in da jo tudi zato skuša obdržati skupaj) in Bushev svetovalec za nacionalno varnost Brent Scowcroft (Scowcroft je bil bivši general, del kariere je kot major prav tako preživel v Beogradu kot pomočnik vojaškega atašeja).

²¹⁹ James A. Baker III, *The Politics of Diplomacy*, New York 1995, str. 636–637.

²²⁰ "Baker ni niti posredno niti neposredno dal Miloševiću ali vojski zelene luči za napad na secesionistični republiki. Toda, je mar prižgal rdečo luč? Izrecno ne, saj ameriška vlada sploh ni razmišljala, da bi z uporabo sile zaustavila napad Srbije in JLA na Slovenijo in Hrvaško. V tistem trenutku prav tako nihče v kongresu, vsaj kolikor sem o tem seznanjen, ni zagovarjal uporabe ameriške vojaške moči. Baker pa je vseeno zapustil močno politično sporočilo. Predsedniku vlade Markoviču je preroško dejal: "Uporabo sile bodo izkoristili tisti, ki želijo razbiti Jugoslavijo. S tem bi bila v večini mednarodne skupnosti izgubljena podpora Jugoslaviji. Nobenega načina ne vidim, s katerim bi Sloveniji preprečili prevzem nadzora nad mejami. Morda se vam zdi logično, da morate za preprečitev tega uporabiti vojsko, toda s tem boste povzročili eksplozijo." (Zimmermann origins of a Catastrophe, citirano po slovenskem prevodu Izvor pogube, str. 15).

²²¹ Meier: Zakaj je razpadla Jugoslavija, str. 304.

nazadnje skladalo z ocenami, da zahod v primeru uvedbe izrednega stanja ne bo reagiral, ki jih je imela vojska iz raznih virov že od novembra 1990 (od časa ocene CIE, da bo Jugoslavija razpadla).

Še decembra, ko je bila ES že na tem, da prizna Slovenijo in Hrvaško, ZDA na diplomatsko priznanje niso bile pripravljene (so pa bile pripravljene reševati praktična vprašanja v zvezi z njenim razpadanjem). Slovenijo so (kot je ocenjeval tedanji predstavnik Slovenije v ZDA dr. Ernest Petrič) sicer videle kot rešeno vprašanje, vendar priznanje po njihovi oceni ne bi prispevalo k rešitvi celotne krize, osamilo bi Hrvaško in druge protimiloševičevske sile in okrepilo agresivnost armade. Namen State Departmenta je bil, da prizna novo, dogovorjeno stanje na območju Jugoslavije "v paketu" (k čemur naj bi pripeljala Carringtonova konferenca). ZDA so imele precej pomislekov proti Hrvaški (zlasti zaradi njene nedemokracije in odnosa do srbske manjšine), vendar so se je zaradi domače javnosti bale pustiti na cedilu, zato se jim je zdelo najbolje počakati, skupaj z njo pa naj počaka tudi Slovenija. Niso tudi želele iti v prevelik konflikt s Srbijo, ki je bila (v nasprotju s Hrvaško) njihova zaveznica v obeh svetovnih vojnah in bo po njihovi oceni dolgoročno gledano med pomembnejšimi dejavniki na Balkanu (to je izviralo tudi iz optimistične ocene, da bo Milošević najkasneje čez pet let "politično mrtev"). Same se vojaško (še) niso želele angažirati, ker bi lahko en korak potegnil za sabo drugega in tretjega (tako kot v Vietnamu in še kje). Kljub temu pa se je od decembra naprej, sicer "postopoma in zelo počasi vendar zanesljivo" ameriška politika do Slovenije spreminjala v pozitivni smeri. ZDA priznanja Slovenije in Hrvaške sicer po Petričevem mnenju ne bodo spodbujale, vendar tudi vsem manj nasprotujejo nameram drugih držav, da bi to storile. Slovenija bi zato morala z ZDA predvsem normalno komunicirati, pokazati sposobnost demokratične, za življenje sposobne, urejene in na tržni ekonomiji temelječe države, ki je pripravljena gledati bolj v prihodnost kot v preteklost in ki je pripravljena živeti v miru s sosedi ter kot enakopraven partner vstopati v integracije. Kratkoročno pa bi morala biti zlasti konstruktivna na konferenci v Haagu in dati prispevek "pri naporih za ohladitev juhe, ki smo jo (tako žal še vedno mislijo) pomagali zakuhati."²²²

ZAKLJUČEK

Z izjemo Srbije in srbofilskih krogov v političnih, diplomatskih pa tudi znanstvenih krogih večinoma velja prepričanje, da razpada Jugoslavije niso povzročili zunanji dejavniki, pač notranje napetosti. Vendar naj bi bile reakcije vpletenih držav na razpad – v pričakovanju novih zavezništev in nove geopolitične karte na Balkanu – podobne oz. podobno zmotne kot pred letom 1918 ali 1941. Slovenija in Hrvaška naj bi tako spadali v interesno sfero Nemčije in Avstrije, z določenimi odstopanji tudi Italije in Madžarske, Srbija se je naslanjala na stare zaveznike Francijo in Rusijo, na regionalni ravni pa imela podporo Grčije in Romunije, reafirmirala se je nekdanja vloga Turčije zaradi napetosti v Makedoniji in na Kosovu

²²² Kratka ocena politike ZDA do Republike Slovenije, dr. Ernest Petrič vodja Predstavniškega urada Republike Slovenije v Washingtonu, 9. 12. 1991, Arhiv predsedstva.

ter vojne v "vmesni" Bosni, ipd.²²³ Ali take primerjave vzdržijo bodo pokazali prihodnji odnosi v Evropski skupnosti. Zagotovo zgodovinskih odnosov ni mogoče kar izbrisati. Vendar je bil na drugi strani konflikt "interesnih sfer" v zvezi z Jugoslavijo znotraj dvanajsterice zgolj političen, na ravni medsebojnega prepričevanja in podrejen skupnemu evropskemu cilju združevanja, kjer je vsak moral popustiti, (tudi Nemčija). In odvijal se je v bistveno drugačnih geostrateških razmerah kot leta 1918 ali 1941. Za Slovenijo sta bila mednarodno priznanje in sprejem v mednarodne organizacije zaključek osamosvojitvenih procesov. Ne glede na vso kritiko in dvome sta slovenski narod in slovenska politika pokazala dovolj volje, odločnosti in sposobnosti za organizacijo, da sta lahko izkoristila zgodovinsko priložnost in izpeljala zapozneli proces prehoda od naroda k naciji. Do uresničitve je prišlo bistveno prej, kot je bilo realno pričakovati. Agonija nerešenega ali na pol rešenega jugoslovanskega vprašanja, v katerem bi bila Slovenija mednarodno še naprej del Jugoslavije, ali pa bi bila kot mednarodni subjekt priznana le deloma (na posameznih področjih) oziroma le od posameznih držav, bi se lahko vlekla leta ali celo desetletja. Dovolj poučen je npr. primer Čečenije, da o Kurdihi niti ne govorimo. S stališča gospodarskega in siceršnjega razvoja bi bila to za slovensko družbo usodno civilizacijsko nazadovanje, saj bi se razkorak z razvitimi državami še povečeval (kot se npr. v Srbiji), namesto da bi se zmanjševal, to pa bi za sabo potegnilo vrsto socialnih, demografskih, psiholoških in drugih posledic.

K mednarodnemu uspehu je veliko prispevala mlada, improvizirana a energična slovenska diplomacija, ki so jo poleg neugodnih zunanjepolitičnih okoliščin precej – a na srečo ne odločilno – ovirale tudi notranje strankarske zdrahe, rivalstva, neizživete ambicije, večtimost zunanje politike in ne nazadnje nacionalna zagretost in naivna pričakovanja dela političnega (tudi parlamentarnega) spektra. Vendar vsa slovenska prizadevanja ne bi nič pomagala, če ne bi bilo drugih dejavnikov, na katere ni imela nobenega vpliva. Evropska skupnost je imela dovolj interesa in volje da je v dogajanje je posegla še dovolj zgodaj in dovolj intenzivno (v nasprotju s kasnejšim dogajanjem na ozemlju bivše Jugoslavije), jugoslovanski pritisk je bil dovolj velik, da je homogeniziral slovenski politični spekter, a spet ne tako hud, da bi ga ponovno razdelil, Srbija zainteresirana, da Slovenija odide iz Jugoslavije. Notranje razmere v Evropski skupnosti so bile enkratne in neponovljive (vprašamo se npr. lahko, ali bi se bila danes Nemčija pripravljena tako izpostaviti za slovensko priznanje, kot se je bila jeseni in pozimi leta 1991), ZDA ravno prav nezainteresirane, da niso še pravi čas na silo zakrpale Jugoslavije, mehanizem OZN, ki je bil osamosvajanju nenaklonjen pa preveč okoren, da bi pravi čas posegel v dogajanje, (kar je žal imelo hude posledice v Bosni in Hercegovini). Verjetno obstajajo še drugi dejavniki, ki jih v tem trenutku na osnovi informacij, ki so dostopne nismo zmožni dojeti. Te bodo pač pokazale poglobljene analize z daljše zgodovinske distance.

²²³ Jacques Rupnik: *Désintégration yougoslave et équilibre balkanique. V De Sarajevo à Sarajevo, L'échec yougoslave. Edition Complexe, Paris 1992, str. 117.*